

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ બી.કોમ.
BCACFN308
એકાઉન્ટિંગ એન્ડ ફાયનાન્સ - III

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એકમાત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડતા સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે:

‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું યોગદાન આપે, એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટી કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસસામગ્રીનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. (ડૉ.) અમીબહેન ઉપાધ્યાય

કુલપતિશ્રી,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

લેખન :	ડૉ. શૈલેજા તિવારી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાત કોલેજ, અમદાવાદ.
	ડૉ. મનીષ ચુડાસમા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર. શ્રી એમ.પી.એન્ડ બી.એ.પટેલ ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
	ડૉ. ભાવિક સ્વાદિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. પાર્થ ભટ્ટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આર.સી. કોલેજ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. મનોજ દવે	પ્રોફેસર & હેડ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એકાઉન્ટન્સી, શ્રી પી.ડી. માલવિયા કોલેજ ઓફ કોમર્સ, રાજકોટ.
	ડૉ. મંજુલાબેન પટેલ	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	ધનશ્યામ કે ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
	ડૉ. હેતલ ગાંધી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. જાગૃતિ મહેતા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
આવૃત્તિ :	સુધારેલ પુનઃ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ-2022)	

ISBN :

978-93-5598-137-8

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ, B.Com.

BCACFN-308

એકાઉન્ટીંગ & ફાઈનાન્સ - III

એકાઉન્ટીંગ & ફાઈનાન્સ – III

એકમ-1	એકનોંધી નામાપદ્ધતિના હિસાબો (એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર)	01
એકમ-2	શાખાના હિસાબો	62
એકમ-3	રોકાણોના હિસાબો	97
એકમ-4	મૂડી અંદાજપત્ર	137

રૂપરેખા :-

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 એકનોંધી પદ્ધતિની વ્યાખ્યા
- 1.3 એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિના લક્ષણો
- 1.4 એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિના સ્વરૂપો :-
  - 1.4.1 (અ) શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિ
  - 1.4.2 (બ) પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિ
- 1.5 એકનોંધી અને દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ વચ્ચે તફાવત
- 1.6 એકનોંધી પદ્ધતિ હેઠળ ચોખ્ખો નફો કે ખોટ શોધવાની રીત :-
  - 1.6.1 (અ) મૂડીની સરખામણીની રીત
  - 1.6.2 (બ) એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવાની રીત
- 1.7 ખૂટતી વિગતો ને શોધવા માટે મહત્વના માર્ગદર્શક મુદ્દાઓ
- 1.8 વ્યવહારૂ ઉદાહરણો
- 1.9 સ્વાધ્યાય :-
  - (અ) સૈદ્ધાંતિક
  - (બ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો
  - (ક) વ્યાવહારિક દાખલા

1.1 પ્રસ્તાવના :

નામા પદ્ધતિની ઉત્ક્રાંતિ અથવા તેનો ક્રમિક વિકાસ નાના આંશિકરૂપે એટલે કે ટુકડે-ટુકડે થયો છે. શરૂમાં કોઈ વિધિ પૂર્વક કે ઔપચારિક પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં ન હતી. અનુકૂળતા પ્રમાણે ધંધાના એક ચોક્કસ સમયગાળામાં થયેલો નફો કે ખોટ જાણવા માટે નામાના ચોપડા રાખવામાં આવતા હતા. તે યુગમાં પદ્ધતિસરની દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિ વપરાશમાં ન હતી. આધુનિક યુગમાં પણ અનેક પેઢીઓ પૂરતી સાધન સામગ્રીના અભાવે હિસાબી નોંધો દ્વિનોંધી સ્વરૂપમાં રાખતી નથી. આવા નાના વેપારીઓ પોતાની જરૂરીયાત અને સગવડ પ્રમાણે હિસાબોની નોંધ રાખે છે, જે મોટે ભાગે અધૂરી હોય છે. સામાન્યપણે તેઓ અધૂરા ચોપડા રાખે છે, અને પત્રકમાં કરેલી નોંધો પણ અધૂરી હોય છે, તે ઉપરાંત તેમાં કરેલી નોંધોમાં પણ ફરક હોઈ શકે છે. આવી પદ્ધતિને અપૂર્ણ કે અધૂરી નોંધોના હિસાબો અથવા એકનોંધી નામા પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.

નાના પાયા પર ધંધો કરતા વેપારીઓ, ગલ્લાવાળા, ફેરિયાઓ વગેરેનાં ધંધાકીય વ્યવહારો ખૂબ જ સરળ અને ઓછા હોય છે. તેમનો હિસાબો રાખવાનો ઉદ્દેશ ફક્ત એટલો જ છે કે હિસાબો પરથી તેઓ બે-ત્રણ મહત્વની વિગતો જાણી શકે. દા.ત. તેમનો પાસે કેટલી રોકડ સિલક કે બેન્ક સિલક છે? તેમનું લેણું અને દેવું કેટલું છે? તેમના મુખ્ય ખર્ચા કેટલા છે? વગેરે. આટલી વિગતો જાણવા માટે તેઓ દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિએ ચોપડા રાખવાનો ખર્ચ તેમજ વ્યવહારોની બેવડી નોંધ કરવાની ઝંઝટમાં ઊતરતા નથી અને ફક્ત રોકડમેળ, વેચાણ નોંધ, ખરીદ નોંધ અને દેવાદારો તથા લેણદારોના ખાતા જ તૈયાર કરતા હોય છે. આ રીતે હિસાબો રાખવાની પદ્ધતિને એકનોંધી નામા પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.

1.2 એકનોંધી પદ્ધતિની વ્યાખ્યા :-

હકીકતમાં એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે, કારણ કે તે કોઈ પદ્ધતિ જ નથી પરંતુ તેમાં પોતાની સગવડ મુજબ વ્યવહારોની નોંધ કરવામાં આવે છે. સરળ શબ્દોમાં એકનોંધી પદ્ધતિ એટલે “દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિનો અધૂરા સ્વરૂપે ઉપયોગ.” જુદા જુદા નિષ્ણાતોના મતે નીચે મુજબ વ્યાખ્યાઓ આપી શકાય :

- (1) શ્રી એ. કોહલરના મત અનુસાર “એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ એ એવી પદ્ધતિ છે કે જેમાં એક નિયમ તરીકે ફક્ત રોકડના વ્યવહારો અને વ્યક્તિગત ખાતાના વ્યવહારોની નોંધ કરવામાં આવે છે. તે હંમેશા અધૂરી દ્વિનોંધી પદ્ધતિ છે, જે સંજોગો મુજબ બદલાતી રહે છે.”
- (2) શ્રી કાર્ટર લખે છે : “એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિએ એવી હિસાબી પદ્ધતિ કે પદ્ધતિઓનો સમૂહ છે, કે જેમાં વ્યવહારો નોંધવામાં આવે છે, આમ છતાં તે વેપારીને આર્થિક સ્થિતિ જાણવા કે આવશ્યક માહિતી આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે.” ટૂંકમાં એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ એ એક અપૂર્ણ દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિ છે, જેના રોકડ વ્યવહારો તથા વ્યક્તિગત ખાતાને લગતા વ્યવહારોની નોંધ કરવામાં આવે છે. જેના આધારે વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરી શકાતા નથી.

1.3 એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિના લક્ષણો :-

ઉપરની વ્યાખ્યાઓ પરથી એકનોંધી પદ્ધતિના લક્ષણો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

- i) દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ : એકનોંધી પદ્ધતિમાં ધંધાના વ્યવહારોની નોંધ કરવા માટે દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિના ઉધાર-જમાના નિયમોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- ii) મર્યાદિત ચોપડા : એકનોંધી પદ્ધતિમાં જરૂરિયાત મુજબના મર્યાદિત ચોપડા જ રાખવામાં આવે છે. ખાસ કરીને પેટાનોંધોમાં ફક્ત રોકડમેળ અને ખાતાવહીમાં ફક્ત વ્યક્તિના ખાતા જ રાખવામાં આવે છે.
- iii) નાના વેપારીઓ માટે ઉપયોગી : સામાન્ય રીતે એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિનો ઉપયોગ લારીવાળા, ફેરીયાઓ, ગલ્લાવાળાઓ કે નાના વેપારીઓ જ કરે છે. ખાસ કરીને એકાકી વેપારી અને ભાગીદારી પેઢીમાં તે રાખી શકાય, પરંતુ કંપનીઓ માટે તો દેશના કાયદા મુજબ સંપૂર્ણ હિસાબો રાખવા ફરજિયાત હોય છે.
- iv) વ્યવહારોની અસરોનું મિશ્રણ : એકનોંધી નામા પદ્ધતિમાં કેટલાક વ્યવહારોની એક જ અસર થાય છે, તો કેટલાંક વ્યવહારોની બેવડી અસર થાય છે. વળી કેટલાંક વ્યવહારોની નોંધ થતી નથી. ટૂંકમાં આ પદ્ધતિમાં અસરોનું મિશ્રણ જોવા મળે છે.
- v) કાચું સરવૈયું તથા વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર થઈ શકે નહીં : એકનોંધી પદ્ધતિમાં દરેક વ્યવહારની બેવડી અસર થતી નથી, તેથી કાચું સરવૈયું તૈયાર થઈ શકતું નથી. પરિણામે વર્ષના અંતે વાર્ષિક હિસાબો પણ બનાવી શકાતા નથી.
- vi) ઓછી ખર્ચાળ : આ પદ્ધતિમાં બધા વ્યવહારોની નોંધ રાખવામાં આવતી નથી. તેથી તેમાં શ્રમ અને સમયનો ખૂબ બચાવ થાય છે.
- vii) સમાનતા નથી : ધંધાનું કદ, ધંધાના વ્યવહારોનું પ્રમાણ, સંજોગો અને પરિસ્થિતિ વગેરે અનુસાર વિવિધ વેપારીઓ પોતાની જરૂરિયાત મુજબ એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ રાખે છે. જેમ કે, કેટલાંક વેપારીઓ ફક્ત રોકડમેળ રાખે છે તો કેટલાંક વેપારીઓ વેચાણ નોંધ અને ખરીદ નોંધ જેવી પેટા નોંધો પણ રાખે છે. આમ, કોઈ સમાનતા જોઈ શકાતી નથી.
- viii) હિસાબોની સરખામણી નહીં : એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ મુજબ ધંધાનું પરિણામ એટલે

કે નફો કે નુકસાન તો જાણી શકાય છે પરંતુ એક સરખા પ્રકારના બે ધંધાના નફા-નુકસાન દ્વારા સરખામણી કરી શકાતી નથી. કારણ કે બે જુદા-જુદા વેપારી દ્વારા રાખવામાં આવતી એકનોંધી પદ્ધતિનાં સ્વરૂપમાં સમાનતા હોતી નથી.

- ix) મૂળ દસ્તાવેજોની જાળવણી : આ પદ્ધતિનું મુખ્ય લક્ષણ છે મૂળ દસ્તાવેજોને સાચવી રાખવા, કારણ કે બધા વ્યવહારોની સંપૂર્ણ નોંધ આ પદ્ધતિમાં થતી નથી વેચાણ અને ખરીદીના બીલો, ખર્ચાઓના વાઉચરો વગેરે દસ્તાવેજો સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવવા માટે ઉપયોગી હોય છે.

1.4 એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિનાં સ્વરૂપો :

જુદા-જુદા વેપારીઓ પોતાના ધંધાની જરૂરિયાત અનુસાર એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ જુદા-જુદા સ્વરૂપે રાખતા હોય છે. આમ, છતાં સામાન્ય રીતે એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિનાં મુખ્ય બે સ્વરૂપો છે એમ કહી શકાય, જે નીચે મુજબ છે :

(અ) શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિ (Pure Single Entry)

(બ) પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિ (Popular Single Entry)

1.4.1 અ) શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિ :

આ પદ્ધતિ મુજબ ધંધાના રોકડ વ્યવહારોની નોંધ કરવા ફક્ત રોકડમેળ જ તૈયાર કરવામાં આવે છે. વેચાણ નોંધ, ખરીદ નોંધ, વેચાણ પરત નોંધ, ખરીદ પરત નોંધ જેવી અન્ય પેટા નોંધો રાખવામાં આવતી નથી. ખાતાવહીમાં ફક્ત વ્યક્તિઓનાં જ ખાતા રાખવામાં આવે છે. માલમિલકતના ખાતા અને ઉપજ - ખર્ચના ખાતા રાખવામાં આવતા નથી.

આમ, શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિ ઘણી અધૂરી અને અસંતોષકારક છે, તેમ જ ધંધાના સંચાલનને લગતી ચોક્કસ માહિતીનો તેમાં સંપૂર્ણ અભાવ છે. આથી, શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિનો ઉપયોગ નાના વેપારીઓ, ફેરિયાઓ કે પાનના ગલ્લાવાળા સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ કરે છે.

1.4.2 બ) પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિ :

આ શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિનો થોડો સુધારો છે, એમ કહી શકાય. પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિમાં રોકડમેળ અને વ્યક્તિગત ખાતા ઉપરાંત તમામ પેટા નોંધો જેમ કે ખરીદ નોંધ, વેચાણ નોંધ, ખરીદ પરત નોંધ, વેચાણ પરત નોંધ, લેણીહૂંડીઓ, દેવી હૂંડીઓ વગેરે પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

આમ, પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિ એ શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિ અને સંપૂર્ણ દ્વિનોંધી પદ્ધતિ વચ્ચેની આ પદ્ધતિ છે, જેમાં દ્વિનોંધીની સંપૂર્ણતાનો અભાવ જોવા મળે છે.

1.5 એકનોંધી અને દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ વચ્ચે તફાવત

બંને પદ્ધતિમાં હિસાબો લખવા માટે એકસરખા નિયમોનો ઉપયોગ થાય છે, છતાંય તેમાં તફાવતના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે :

મુદ્દાઓ	એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ	દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ
(1) વ્યવહારની નોંધ	દરેક વ્યવહારની બેવડી નોંધ થતી નથી.	દરેક વ્યવહારની બેવડી નોંધ થાય છે.
(2) ખતવણી	આ પદ્ધતિ મુજબ ખાતાવહીમાં ફક્ત વ્યક્તિગત ખાતા જ ખોલવામાં આવે છે.	જ્યારે દ્વિનોંધી પદ્ધતિમાં વ્યક્તિગત ખાતા, માલ-મિલકતના ખાતા અને ઉપજ-ખર્ચના ખાતા, આમ બધાં જ ખાતા ખોલવામાં આવે છે.
(3) કોણ રાખે ?	સામાન્ય રીતે પાનના ગલ્લાવાળાઓ, ફેરિયાઓ, કટલરી નો ધંધો કરનાર નાના વેપારીઓ વગેરે રાખે છે.	જ્યારે દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિ મોટા વેપારીઓ, ભાગીદારી પેઢીઓ, કંપનીઓ વગેરે રાખે છે.

(4) કાર્ય સરવૈયું	આ પદ્ધતિમાં અધૂરાં હિસાબો હોવાથી કાર્યસરવૈયું તૈયાર કરી શકાતું નથી.	આ પદ્ધતિ એક સંપૂર્ણ હિસાબી પદ્ધતિ હોવાથી કાર્ય સરવૈયું તૈયાર કરી શકાય છે અને ગણિતીક રીતે હિસાબોના સાચાપણાની ખાતરી પણ કરી શકાય છે.
(5) વાર્ષિક હિસાબો	નફા નુકસાન ખાતું અને પાકું સરવૈયું બનાવી શકાતું નથી.	નફા-નુકસાન ખાતું અને પાકું સરવૈયું પદ્ધતિસર બનાવી શકાય છે.
(6) ભૂલો અને છેતરપિંડી છે.	અધૂરા હિસાબો હોવાથી હિસાબોમાં થયેલ ભૂલો, ગોટાળા કે છેતરપિંડી સરળતાથી શોધી શકાતા નથી.	આ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક ધોરણે પદ્ધતિસર હિસાબો રાખતી હોવાથી ભૂલો ગોટાળાઓ કે છેતરપિંડી શોધી શકાય
(7) નિર્ણય ઘડતર માટે	આ પદ્ધતિ અવૈજ્ઞાનિક હોવાથી મહત્વના નિર્ણયો લેવા જરૂરી એવી હિસાબી માહિતી મેળવી શકાતી નથી.	આ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક હોવાથી રાખેલા હિસાબો સંચાલકોને ભાવી નિર્ણયો લેવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે છે.
(8) અંકુશ	આ પદ્ધતિ મુજબ રાખેલ હિસાબો પર અસરકારક રીતે અંકુશ રાખી શકાતો નથી.	આ પદ્ધતિ અનુસાર રાખેલ હિસાબો પર યોગ્ય અને અસરકારક અંકુશ રાખી શકાય છે.
(9) કરવેરા માટે	કરવેરાના હેતુ માટે આ પદ્ધતિ હેઠળના હિસાબો પર વિશ્વાસ રાખી શકાતું નથી, કેમ કે કાયદા દ્વારા તે માન્ય નથી.	કરવેરાના હેતુ માટે આ રીતે રાખેલા હિસાબો માન્ય ગણાય છે.
(10) લોન, વેચાણ વગેરે માટે	આ પદ્ધતિ મુજબ બેંક લોન માટે આપવાની હિસાબી માહિતી મળી શકતી નથી તથા ધંધો વેચવો હોય તો તેની મિલકતો વગેરેનું મૂલ્ય મળી શકતું નથી.	આ પદ્ધતિ સંપૂર્ણ ભરોસા પાત્ર હોવાથી બેંક લોન સરળતાથી મેળવી શકાય છે તથા ધંધો વેચવો હોય તો જરૂરી બધી માહિતી મેળવી શકાય છે.

1.6) એકનોંધી પદ્ધતિ હેઠળ ચોખ્ખો નફો કે ખોટ શોધવાની રીત :-

એકનોંધી પદ્ધતિ પ્રમાણે રાખેલા હિસાબો પરથી ચોખ્ખો નફો કે ખોટ શોધવા માટે મુખ્યત્વે બે પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે :

(અ) મૂડીની સરખામણીની રીતે (Comparison of capitals method)

(બ) એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવાની રીત (Conversion of single entry into double entry)

1.6.1 (અ) મૂડીની સરખામણીની રીતે :-

જ્યારે હિસાબો શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિ થી રાખવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તેનું દ્વિનોંધી પદ્ધતિમાં રૂપાંતર કરવું શક્ય નથી. આ પરિસ્થિતિમાં મૂડીની સરખામણીની રીતથી ચોખ્ખો નફો કે ખોટ શોધવામાં આવે છે. વર્ષની શરૂની મૂડીને વર્ષની આખરની મૂડી સાથે સરખાવવામાં આવતી હોવાથી આ પદ્ધતિ ને મૂડીની સરખામણીની રીત કહેવાય છે. આ પદ્ધતિને “નફા-નુકસાનના પત્રકની રીત” “સ્થિતિ દર્શક કે નિવેદન પત્રકની પદ્ધતિ” અને “ચોખ્ખા મૂલ્યમાં વધારાની પદ્ધતિ” વગેરે નામોથી પણ ઓળખાય છે.

આ પદ્ધતિ મુજબ ધંધાનો નફો કે ખોટ શોધવા માટે વર્ષની શરૂની મૂડીને આખર મૂડી સાથે સરખાવવામાં આવે છે. જો વર્ષની શરૂની મૂડી કરતા આખરની મૂડી વધુ હોય તો તફાવતની રકમને “ચોખ્ખો નફો” ગણાય છે. અને જો વર્ષની શરૂની મૂડી કરતા આખરની મૂડી ઓછી હોય તો તફાવતની રકમને “ચોખ્ખી ખોટ” ગણાય છે. જો વર્ષની શરૂની મૂડી અંગે કોઈ માહિતી ન હોય તો વર્ષની શરૂની મૂડી શોધવા શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક તૈયાર કરવામાં આવે છે જે પાકા સરવૈયા જેવું જ હોય છે. આ પત્રકની ડાબી બાજુ જવાબદારીઓ કે દેવા અને જમણી બાજુ

મિલકતો અને લેણા દર્શાવવામાં આવે છે. જેમાં મિલકતો બાજુનો સરવાળો કરી તેમાંથી જવાબદારીઓ બાદ કરતાં તફાવતની રકમ 'મૂડી' તરીકે ગણાય છે. આમ, શરૂનું અને આખરનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક તૈયાર કરી શરૂની અને આખરની મૂડી શોધી કાઢવામાં આવે છે, અને મૂડીની સરખામણી કરી ચોખ્ખો નફો કે ખોટ શોધી કાઢવામાં આવે છે.

આ રીતે ચોખ્ખો નફો કે ખોટ નક્કી કરતાં બે બાબતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે :

i) વર્ષ દરમિયાન ઉપાડ : જો માલિકે વર્ષ દરમિયાન ઉપાડ કર્યો હોય તો તેના કારણે આખરની મૂડીમાં ઘટાડો થાય છે, તેથી નફો- ખોટ શોધતા આખરની મૂડીમાં ઉપાડ ઉમેરવામાં આવે છે.

ii) ધંધામાં લાવેલ વધારાની મૂડી :- જો માલિક ધંધામાં વધારાની મૂડી લાવ્યો હોય તો આ વધારાની મૂડીને આખરની મૂડીમાંથી બાદ કરવામાં આવે છે.

આમ, મૂડીની સરખામણીની રીતે નફો કે ખોટ શોધવા નીચે મુજબ પત્રક બનાવવામાં આવે છે :

નફો - નુકસાન દર્શાવતું પત્રક

વિગત	રૂ.
આખરની મૂડી	√
ઉમેરો : વર્ષ દરમિયાન કરેલો ઉપાડ	√
	√ √
બાદ : ધંધામાં લાવેલ વધારાની મૂડી	√
સુધારેલ આખરની મૂડી	√ √
બાદ : શરૂઆતની મૂડી	√
વર્ષ દરમિયાનનો કાચો નફો કે ખોટ	√ √
બાદ : અન્ય ખર્ચા કે હવાલા (વ્યાજ, ઘસારો વગેરે)	√
ચોખ્ખો નફો કે ખોટ	√ √

1.6.2 બ) એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવાની રીત :

એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિએ રાખેલાં હિસાબો એટલે અધૂરા હિસાબો. તેમાં બધાં ખાતા તૈયાર કરવામાં આવતા નથી અને બધી પેટાનોંધો પણ તૈયાર કરવામાં આવતી નથી. તેથી જો પદ્ધતિસર ધંધાનો નફો કે ખોટ જાણવો હોય તો સંપૂર્ણ હિસાબો બનાવવામાં આવે, જે પેટાનોંધો અને ખાતાઓ તૈયાર કરેલ નથી તે હવે તૈયાર કરવા જોઈએ અને દ્વિનોંધી સંપૂર્ણ કરવી જોઈએ. બધાં ખાતા તૈયાર થયા પછી હિસાબોની ગણિતિક ચકાસણી કરવા કાચું સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે અને પછી તેનાં જ આધારે વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે અધૂરા હિસાબો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે અધૂરા હિસાબો પૂરા કરવા તેનું નામ “એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર.”

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તે મુજબ એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ બે રીતે તૈયાર કરવામાં આવતી હોય છે : (i) પ્રચલિત એકનોંધી (ii) શુદ્ધ એકનોંધી

એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવા આ બે બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ જેની ચર્ચા નીચે મુજબ છે :

(i) પ્રચલિત એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર :-

પ્રચલિત એકનોંધી મુજબ વેપારી એ રોકડમેળ ઉપરાંત અન્ય પેટા નોંધો (ખરીદનોંધ, વેચાણ નોંધ, ખરીદ-પરત નોંધ, વેચાણ-પરત નોંધ, દેવી હૂંડી નોંધ, લેણી હૂંડી નોંધ) તથા ખાતાઓમાં વ્યક્તિગત ખાતાઓ પણ તૈયાર કર્યા હોય છે. તેથી પ્રચલિત એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવું સરળ છે. પ્રચલિત એકનોંધી હિસાબોનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવા માટેની કાર્યવાહી નીચે મુજબ છે :

(1) શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવવું :-

તેમાં જણાવેલ મિલકતો અને દેવા ચોપડે લાવવા નીચે મુજબની આમનોંધ કરવી :

જમીન-મકાન ખાતે	ઉ.	√
મશીનરી ખાતે	ઉ.	√
ફર્નિચર ખાતે	ઉ.	√
દેવાદારો ખાતે	ઉ.	√
સ્ટોક ખાતે	ઉ.	√
તે લેણદારો ખાતે		√
તે મૂડી ખાતે		√

હવે રોકડ, દેવાદારો અને લેણદારો સિવાયના (કારણકે આ ખાતાઓ એકનોંધીમાં તૈયાર થયેલા જ હોય છે, તેથી ફરીથી તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવતા નથી) અન્ય ખાતાઓ ખોલી મિલકતોના ખાતાઓની ઉધાર બાજુ અને દેવાઓના ખાતાઓની જમા બાજુ ખતવણી કરવી.

(2) રોકડમેળ પરથી જરૂરી ખતવણી કરવી :-

રોકડમેળમાં આપેલ વિગતો પરથી વ્યક્તિ સિવાયના અન્ય ખાતા એટલે કે માલ-મિલકતના ખાતા અને ઊપજ ખર્ચના ખાતા ખોલી ખતવણી કરવી. રોકડમેળની ઉધાર બાજુ વિગતોની જે તે ખાતામાં જમા બાજુ ખતવણી કરવી અને રોકડમેળની જમા બાજુની વિગતોની જે તે ખાતામાં ઉધાર બાજુ ખતવણી કરવી. આમ કરવાથી ખાતાવહીમાં દરેક ખાતા તૈયાર થઈ જશે અને વર્ષ દરમિયાન કરેલ તમામ રોકડ વ્યવહારોની ખતવણી થઈ જશે.

(3) અન્ય પેટાનોંધોની જરૂરી ખતવણી કરવી :-

ખરીદ નોંધ, વેચાણ નોંધ, ખરીદ-પરત નોંધ, વેચાણ-પરત નોંધ, લેણી હૂંડી નોંધ, દેવીહૂંડી નોંધ જેવી પેટા નોંધો પરથી ખાતાવહીમાં ખરીદ ખાતું, વેચાણ ખાતું, ખરીદ-પરત ખાતું, વેચાણ-પરત ખાતું, લેણી હૂંડી ખાતું અને દેવીહૂંડી ખાતું ખોલીને તેમાં જરૂરી ખતવણી કરવી.

(4) બિનરોકડ ખર્ચાઓની ખતવણી કરવી :-

ઘાલખાધ કસર, આપેલ વટાવ, મળેલ વટાવ, નકરાયેલ લેણીહૂંડી વગેરે વિગતો એકનોંધીમાં દેવાદારો અને લેણદારોનાં ખાતામાં નોંધાયેલી હશે. તેમાંથી આ તમામના અલગ-અલગ ખાતાઓ તૈયાર કરી તેમાં ખતવણી કરવી.

(5) પાસબુક પરથી ખતવણી કરવી :-

બેંક વ્યાજ, બેન્ક ચાર્જિસ, બેન્ક કમિશન વગેરે જેવી વિગતો પાસબુક પરથી તપાસી તેના ખાતાવહીમાં ખાતા ખોલી તેની ખતવણી કરવી.

(6) કાચું - સરવૈયું તૈયાર કરવું :-

બધા વ્યવહારોની બેવડી નોંધ સંપૂર્ણ કર્યા પછી કાચું-સરવૈયું તૈયાર કરવું. જેના માટે દરેક ખાતાની બાકીઓ શોધી કાઢવી અને કાચા સરવૈયામાં લખવી. આમ કાચું-સરવૈયું તૈયાર કરવાથી હિસાબો ગાણિતિક રીતે સાચાં છે કે કેમ તેની પણ ખાતરી થઈ જાય છે.

(7) વાર્ષિક - હિસાબો તૈયાર કરવા :-

કાચું-સરવૈયું અને હવાલાઓ પરથી વાર્ષિક હિસાબો એટલે કે વેપાર ખાતું, નફા-નુકસાન ખાતું અને પાકું-સરવૈયું તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.

(ii) શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર :-

શુદ્ધ એકનોંધી મુજબ વેપારીએ ફક્ત રોકડમેળ જ રાખ્યો હોય છે, તેથી શુદ્ધ એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવા ખૂટતી વિગતોમાં ખાતા તૈયાર કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવા માટે નીચેનાં પગલાં લેવાં જરૂરી છે :

- (1) શરૂનું સ્થિતિદર્શક પત્રક બનાવવું અને મિલકતો - દેવાની ચોપડે લાવવા અંગેની આમનોંધ કરવી.
- (2) રોકડમેળથી બિનવ્યક્તિગત ખાતા ખોલી તેમાં ખતવણી કરવી.
- (3) દેવાદારો - લેણદારોના ખાતા તપાસી જરૂરી બિનવ્યક્તિગત ખાતા ખોલી ખતવણી કરવી.
- (4) બધા વ્યવહારોની દ્વિનોંધી સંપૂર્ણ થયા પછી કાચું-સરવૈયું બનાવવું અને ઘસારો, અગાઉથી ચૂકવેલ ખર્ચ, નહિ ચૂકવેલ ખર્ચ, અગાઉથી મળેલ આવક, નહિ મળેલ આવક વગેરે હવાલાની અસર આપી વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરવા.

1.7 ખૂટતી વિગતોને શોધવા માટે મહત્વના માર્ગદર્શક મુદ્દાઓ :-

એકનોંધી પદ્ધતિનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરતાં કેટલીક વિગતો ખૂટતી હોય છે. આવી ખૂટતી વિગતો શોધવા માટે કેટલાંક જરૂરી ખાતા તૈયાર કરવામાં આવતાં હોય છે. આવી કેટલીક ખૂટતી વિગતો નીચે મુજબ છે.

- (i) લેણીહૂંડી અંગે ખૂટતી વિગતો :
  - (અ) લેણીહૂંડીની શરૂની કે આખરની બાકી
  - (બ) દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડીઓ
  - (ક) લેણીહૂંડીની મળેલ રકમ
- (ii) દેવાદારો અંગે ખૂટતી વિગતો :
  - (અ) દેવાદારોની શરૂની કે આખરની બાકી
  - (બ) ઉધાર - વેચાણ
  - (ક) દેવાદારો પાસેથી મળેલ રકમ
- (iii) દેવીહૂંડી અંગે ખૂટતી વિગતો :
  - (અ) દેવીહૂંડીની શરૂની કે આખરની બાકી
  - (બ) સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ
  - (ક) દેવીહૂંડીની ચૂકવેલ રકમ
- (iv) લેણદારો અંગે ખૂટતી વિગતો :
  - (અ) લેણદારોની શરૂની કે આખરની બાકી
  - (બ) ઉધાર ખરીદી
  - (ક) લેણદારોને ચૂકવેલ રકમ
- (v) રોકડ-બેંક સિલક અંગે ખૂટતી વિગતો
  - (અ) શરૂની બાકી
  - (બ) આખરની બાકી
- (vi) સ્ટોક અંગે ખૂટતી વિગતો :
  - (અ) શરૂનો સ્ટોક
  - (બ) આખરનો સ્ટોક

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

નીચેના કોઠા પરથી કયા ખાતા તૈયાર કરવાથી કઈ ખૂટતી વિગતો શોધી શકાય છે, તે સ્પષ્ટ થશે :

ક્રમ	ખાતાનું નામ	શોધવાની ખૂટતી વિગત
1.	શરૂનું સ્થિતિદર્શક પત્રક	(અ) શરૂઆતની મૂડી (બ) મિલકતોની શરૂની બાકી (ક) દેવાની શરૂની બાકી
2.	લેણીહૂંડીનું ખાતું	(અ) શરૂની બાકી (બ) આખર બાકી (ક) દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડી (ડ) લેણીહૂંડીના મેળવેલ નાણાં
3.	કુલ દેવાદારોનું ખાતું	(અ) શરૂની બાકી (બ) આખર બાકી (ક) દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ/હૂંડી (ડ) ઉધાર વેચાણ
4.	દેવીહૂંડીનું ખાતું	(અ) શરૂની બાકી (બ) આખર બાકી (ક) સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ (ડ) દેવીહૂંડીના ચૂકવેલ નાણાં
5.	કુલ લેણદારોનું ખાતું	(અ) શરૂની બાકી (બ) આખર બાકી (ક) ઉધાર ખરીદી (ડ) લેણદારોને ચૂકવેલ રોકડ
6.	સ્ટોક ખાતું	(અ) શરૂનો સ્ટોક (બ) આખરનો સ્ટોક (ક) ઉધાર ખરીદી (ડ) ઉધાર વેચાણ
7.	રોકડ ખાતું	(અ) શરૂની રોકડ સિલક (બ) આખરની રોકડ સિલક (ક) રોકડ ખરીદી (ડ) રોકડ વેચાણ (ખ) લેણદારોને ચૂકવેલ રોકડ (ગ) દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ

દાખલા ગણવાના પગલા :-

પગલા નં. 1 : પહેલા શોધી કાઢો કે દાખલામાં કઈ વિગત ખૂટે છે અને તે શોધવા કયું ખાતું બનાવવું.

પગલા નં. 2 : હવે દાખલામાં આપેલી બધી રકમો યોગ્ય સ્થળે લખી દો.

- (i) શરૂઆતની બધી બાકીઓ શરૂના સ્થિતિ દર્શક પત્રકમાં લખી લો.
- (ii) જે-જે ખાતા ખોલવાના છે તે દરેકમાં તેની શરૂની બાકી ઉધાર / જમા બાજુ લખી લો.
- (iii) વેપાર ખાતાને લગતી જો વિગતો દાખલામાં આપી હોય તો તે વેપાર ખાતામાં લખો.
- (iv) આવક / ખર્ચની વિગત નફા નુકસાન ખાતામાં લખો.

(v) આખરની જે બાકીઓ આપી હોય તે ઉપર મુજબ ખોલેલાં ખાતાઓમાં આખરની બાકી તરીકે બતાવો.

(vi) આખરની બાકીઓની બીજી અસર આખરના પાકા - સરવૈયામાં લખી લો.

પગલા નં. 3 : ખૂટતી વિગત શોધવા જે ખાતા બનાવ્યા હોય તે એક પછી એક પૂરા કરો.

પગલા નં. 4 : ખૂટતી શોધેલી વિગતો યોગ્ય સ્થળે લખો.

પગલા નં. 5 : હવે હવાલાઓની અસર આપો. (બેવડી અસર)

પગલા નં. 6 : છૂપા હવાલાઓ હોય તો તે શોધી તેની પણ બેવડી અસર આપો.

પગલા નં. 7 : હવે વાર્ષિક હિસાબો પૂરા કરો. જેમાં પાકા-સરવૈયાના બન્ને બાજુના સરવાળા સરખાં થવા જોઈએ.

1.8) વ્યાવહાર ઉદાહરણો :-

ઉદાહરણ 1

શ્રી દિપેશ એકનોંધી પદ્ધતિએ હિસાબો રાખે છે. તા. 31/3/2013 ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટે તે નફો જાણવા માગે છે, પરંતુ તે તારીખે સ્ટોકની કિંમત ખબર નથી. ધંધામાં વેચાણ પર કાચા નફાનો દર 25% છે. જો શરૂનો સ્ટોક રૂ. 60,000, ખરીદ બાદ પરત રૂ. 1,60,000 અને ચોખ્ખું વેચાણ રૂ. 2,40,000 હોય તો આખર સ્ટોક કેટલો ?

જવાબ 1 :- આપણે આખરનો સ્ટોક શોધવા “માલ (સ્ટોક) ખાતું” બનાવીશું.

ઉધાર	માલ ખાતું		જમા
વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
શરૂનો સ્ટોક	60,000	વેચાણ	2,40,000
ખરીદ બાદ પરત	1,60,000	- કાચો નફો	60,000
		(વેચાણ પર 25%)	1,80,000
		આખર સ્ટોક (?)	40,000
	2,20,000		2,20,000

ઉદાહરણ 2

શ્રી બ્રિજેશ પાટડીયા પોતાના ધંધામાં હિસાબો માટે રોકડમેળ અને થોડાં કાચાં પત્રકો રાખે છે, તેમાંથી નીચેની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે :

વિગત	1/4/2014	31/3/2015
પરચૂરણ દેવાદારો	96,000	1,50,000
પરચૂરણ લેણદારો	62,000	1,04,000
સ્ટોક	1,74,000	1,10,000
લેણી હૂંડી	4,000	10,000
દેવી હૂંડી	6,000	8,000

વર્ષ દરમિયાન થયેલા વ્યવહારો :-

1) દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	10,82,000
2) લેણીહૂંડીથી મળેલ રોકડ	94,000
3) રોકડ વેચાણ	22,000
4) લેણદારોને ચૂકવેલ રકમ	8,72,000
5) દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યાં	18,000
6) માલ પરત કર્યો	12,000
7) મળેલ વટાવ	8,000
8) વેચાણ માલ પરત	10,000
9) આપેલ વટાવ	6,000
10) ઘાલખાધ	4,000
11) રોકડ ખરીદી	6,000

ઉપરની વિગતો પરથી ઉધાર ખરીદી અને ઉધાર વેચાણ શોધો.

જવાબ 2 :-

- 1) ઉધાર વેચાણ શોધવા “કુલ દેવાદારોનું ખાતું” બનાવવું પડશે.
- 2) વર્ષ દરમિયાન દેવાદારો પાસેથી કેટલી લેણીહૂંડી મળી તે આપ્યું નથી, માટે પહેલાં “લેણીહૂંડી ખાતું” બનાવીને વર્ષ દરમિયાન દેવાદારો પાસેથી મળેલ લેણીહૂંડીની રકમ શોધવી પડશે.
- 3) આ જ રીતે “દેવીહૂંડી ખાતું” બનાવીને પછી “કુલ લેણદારોનું ખાતું” બનાવીશું.
આમ, જ્યારે હૂંડીની શરૂની અને આખરની બાકીઓ આપી હોય ત્યારે પ્રથમ હૂંડી ખાતા બનાવવાં અને ત્યાર પછી જ દેવાદારોનાં અને લેણદારોના ખાતા બનાવવાં.

ઉધાર	લેણીહૂંડી ખાતું		જમા
વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યાં (શરૂની બાકી)	4,000	રોકડ ખાતે	94,000
		બાકી આગળ લઈ ગયાં (આખરની બાકી)	<u>10,000</u>
દેવાદારો ખાતે (?) (વર્ષ દરમિયાન મળેલ હૂંડીઓ)	1,00,000		
	1,04,000		1,04,000

ઉધાર	કુલ દેવાદારોનું ખાતું		જમા
વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યાં	96,000	રોકડ ખાતે	10,82,000
ઉધાર વેચાણ (?)	12,56,000	આપેલ વટાવ ખાતે	6,000
		લેણીહૂંડી ખાતે	1,00,000
		વેચાણ માલ પરત	10,000
		ઘાલખાધ	4,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા	1,50,000
	13,52,000		13,52,000

ઉધાર	દેવીહૂંડી ખાતું	જમા	
વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
રોકડ ખાતે (દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યાં)	18,000	બાકી આગળ લાવ્યાં	6,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	8,000	લેણદારો ખાતે (?) (વર્ષ દરમિયાન સ્વીકારેલ હૂંડી)	20,000
	26,000		26,000

ઉધાર	કુલ ,લેણદારોનું ખાતું	જમા	
વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
રોકડ ખાતે	8,72,000	બાકી આગળ લાવ્યાં	62,000
વટાવ ખાતે	8,000		
દેવીહૂંડી ખાતે (ઉપર શોધ્યા મુજબ)	20,000	ઉધાર ખરીદ (?)	8,54,000
ખરીદ માલ પરત	12,000		
બાકી આગળ લઈ ગયા	1,04,000		
	10,16,000		10,16,000

ઉદાહરણ 3

શ્રી અનુરાગ ખેર પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિ મુજબ રાખે છે. તેના હિસાબોમાંથી નીચેની વિગતો પૂરી પાડવામાં આવી છે :

વિગત	રૂ.
દેવાદારો (તા. 1.4.2013)	30,000
લેણીહૂંડીઓ (તા. 1.4.2013)	11,000
લેણદારો (તા. 1.4.2013)	19,000
દેવીહૂંડીઓ (તા. 1.4.2013)	4,000
દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	1,20,000
લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યા	20,000
વેચાણ માલ પરત	2,500
ખરીદ માલ પરત	1,000
દેવીહૂંડીની ચૂકવેલ રકમ	10,000
દેવાદારોને આપેલ વટાવ	1,200
માંડી વાળેલ ઘાલખાધ	1,800
લેણદારોને ચૂકવેલ રોકડ	62,500
લેણદારોને આપેલ વટાવ	1,000
દેવાદારો (તા. 31.3.2014)	30,000
લેણદારો (તા. 31.3.2014)	20,000
લેણીહૂંડીઓ (તા. 31.3.2014)	10,000
દેવીહૂંડીઓ (તા. 31.3.2014)	7,000

ઉપરની વિગતો પરથી લેણીહૂંડીનું ખાતું, કુલ દેવાદારોનું ખાતું, દેવીહૂંડીનું ખાતું અને કુલ લેણદારોનું ખાતું તૈયાર કરીને જરૂરી ખૂટતી વિગતો શોધો અને આ શોધેલી ખૂટતી વિગતોની શું અસર આપવામાં આવશે તે પણ જણાવો.

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

જવાબ ૩ :

(1)

ઉધાર	લેણીહૂંડીનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	11,000	રોકડ ખાતે (રોકડ મળી)	20,000
<u>દેવાદારો ખાતે (દેવાદારો પાસેથી મળેલ હૂંડીઓ (?))</u>	19,000	બાકી આગળ લઈ ગયા	10,000
	30,000		30,000

(2)

ઉધાર	કુલ દેવાદારોનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	30,000	રોકડ ખાતે (રોકડ મળ્યા)	1,20,000
<u>ઉધાર વેચાણ (?)</u>	1,44,500	વેચાણ માલ પરત ખાતે	2,500
		આપેલ વટાવ	1,200
		માંડી વાળેલ ઘાલખાધ	1,800
		લેણીહૂંડી ખાતે	19,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા	30,000
	1,74,500		1,74,500

(3)

ઉધાર	દેવીહૂંડીનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ ખાતે (ચૂકવેલ રકમ)	10,000	બાકી આગળ લાવ્યા	4,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	7,000	<u>લેણદારો ખાતે (સ્વીકારેલી હૂંડીઓ) (?)</u>	13,000
	17,000		17,000

(4)

ઉધાર	કુલ લેણદારનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ ખાતે (ચૂકવ્યા)	62,500	બાકી આગળ લાવ્યા	19,000
ખરીદ માલ પરત ખાતે	1,000		
મળેલ વટાવ	1,000		
દેવીહૂંડી ખાતે	13,000	<u>ઉધાર ખરીદી (?)</u>	78,500
બાકી આગળ લઈ ગયા	20,000		
	97,500		97,500

ઉદાહરણ 4

શ્રી ચિરાગ ચૌહાણ એકનોંધી પદ્ધતિ મુજબ હિસાબો રાખે છે. તે નીચે મુજબની માહિતી આપે છે.

(અ) મિલકત અને દેવા :

વિગત	1.1.2013	31.12.2013
રોકડ અને બેન્ક સિલક	30,000	(?)
લેણીહૂંડી	30,000	40,000
દેવીહૂંડી	40,000	60,000
દેવાદારો	50,000	80,000
લેણદારો	38,000	50,000
સ્ટોક	40,000	40,000
યંત્રો	70,000	70,000
ફર્નિચર	19,000	19,000
અગાઉથી ચૂકવેલ ભાડું	1,000	500
મજૂરી ચૂકવવાની બાકી	2,000	500

(બ) તા. 31.12.2013ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનો રોકડમેળના ટૂંકસાર

વિગત	રૂ.
રોક ખરીદી	2,000
રોકડ વેચાણ	70,000
ઉપાડ	16,000
મજૂરી ચૂકવી	40,000
દેવાદાર પાસેથી મળ્યા	1,60,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા	70,000
લેણીહૂંડીના મળ્યા	1,50,000
દેવીહૂંડીના મળ્યા	1,00,000
પરચૂરણ ખર્ચ	60,000
ચૂકવેલ ભાડું અને વેરા	40,000
(ક) વધારાની માહિતી	
વિગત	રૂ.
નકરાયેલ દેવીહૂંડી	6,000
નકરાયેલ લેણીહૂંડી	8,000
લેણદારોને વેચાણ શેરો કરીને આપેલી લેણીહૂંડી	24,000
આપેલો વટાવ	1,000
મળેલ વટાવ	3,000

(ડ) હવાલા :

- (1) મૂડી પર 10% વ્યાજ ગણો તથા ઉપાડ પર 15% વ્યાજ વસૂલ કરો.
- (2) દેવાદારો પર 5% ઘાલખાધ અનામત રાખો.
- (3) યંત્રો અને ફર્નિચર ઉપર 10% ઘસારો ગણો.

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

જવાબ 4 :

ઉધાર	શરૂઆતનું સ્થિતિદર્શક પત્રક		જમા
મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
દેવીહૂંડી	40,000	રોકડ બેન્ક સિલક	30,000
લેણદારો	38,000	લેણીહૂંડી	30,000
મજૂરી ચૂકવવાની બાકી	2,000	દેવાદારો	50,000
		સ્ટોક	40,000
<u>શરૂઆતની બાકી (?)</u>	1,60,000	ચંત્રો	70,000
		ફર્નિચર	19,000
		અગાઉથી ચૂકવેલ ભાડું	1,000
	2,40,000		2,40,000

ઉધાર	લેણીહૂંડીનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	30,000	રોકડ બેન્ક ખાતે(મળ્યા)	1,50,000
<u>દેવાદારો ખાતે</u>		દેવાદારો ખાતે (નકરાયેલ	
<u>(મળેલી લેણહૂંડીઓ) (?)</u>	1,92,000	દેવીહૂંડી)	8,000
		લેણદારો ખાતે	
		(વેચાણ શેરો)	24,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા	40,000
	2,22,000		2,22,000

ઉધાર	કુલ દેવાદારોનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	50,000	રોકડ બેન્ક ખાતે (મળ્યા)	1,60,000
લેણીહૂંડી ખાતે (નકરાયેલ		આપેલ વટાવ	1,000
લેણીહૂંડી)	8,000	લેણીહૂંડી ખાતે	1,92,000
<u>ઉધાર વેચાણ (?)</u>	3,75,000	બાકી આગળ લઈ ગયા	80,000
	4,33,000		4,33,000

ઉધાર	દેવીહૂંડીનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ બેન્ક ખાતે (ચૂકવ્યા)	1,00,000	બાકી આગળ લાવ્યા	40,000
લેણદારો ખાતે (નકરાયેલ		<u>લેણદારો ખાતે</u>	
દેવીહૂંડીઓ)	6,000	<u>(સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ) (?)</u>	1,26,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	60,000		
	1,66,000		1,66,000

ઉધાર	કુલ લેણદારોનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ બેન્ક ખાતે (ચૂકવ્યા)	70,000	બાકી આગળ લાવ્યા	38,000
લેણીહૂંડી ખાતે (વેચાર શેરો)	24,000	દેવીહૂંડી ખાતે (નકરાયેલ	
મળેલ વટાવ	3,000	દેવી હૂંડી)	6,000
દેવીહૂંડી ખાતે	1,26,000	<u>ઉધાર ખરીદી (?)</u>	2,29,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	50,000		
	2,73,000		2,73,000

ઉધાર	રોકડ અને બેન્ક ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	30,000	રોકડ ખરીદી	2,000
રોકડ વેચાણ	70,000	ઉપાડ	16,000
દેવાદારો ખાતે (મળ્યા)	1,60,000	મજૂરી ચૂકવી	40,000
લેણીહૂંડી ખાતે (મળ્યા)	1,50,000	લેણદારો ખાતે (ચૂકવ્યા)	70,000
		દેવીહૂંડી ખાતે (ચૂકવ્યા)	1,00,000
		પરચૂરણ ખર્ચ	60,000
		ચૂકવેલ ભાડું અને વેરા	40,000
		<u>બાકી આગળ લઈ ગયા (?)</u>	82,000
	4,10,000		4,10,000

તા. 31.12.2013ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું

ઉધાર	વેપાર ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂનો સ્ટોક	40,000	વેચાણ	
ખરીદી : રોકડ	2,000	રોકડ	70,000
ઉધાર	22,900	ઉધાર	3,75,000
	23,000		4,45,000
મજૂરી	40,000		
બાદ : ચૂક.બાકી			
(શરૂ)	2,000		
ઉમેરો : ચૂક. બાકી			
(આખર)	500	આખર સ્ટોક	40,000
કાચો નફો			
(ન.નુ. ખાતે) (?)	1,75,000		
	4,85,000		4,85,000

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

તા. 31.12.2013ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું

ઉધાર		નફા નુકસાન ખાતું		જમા	
વિગત		રકમ રૂ.	વિગત		રકમ રૂ.
યંત્રો પર ઘસારો		7,000	કાચો નફો (વેપાર ખાતેથી)		1,75,000
ફર્નિચર પર ઘસારો		1,900			
ઘાલખાધ અનામત		16,000			
મૂડી પર વ્યાજ		4,000	ઉપાડ પર વ્યાજ		2,400
પરચૂરણ ખર્ચ		60,000	મળેલ વટાવ		3,000
ભાડુ - વેરો	40,000				
₹ અગાઉથી ચૂક. (શરૂ)	1,000				
- અગાઉથી ચૂક. (આખર)	500	40,500			
આપેલ વટાવ		1,000			
<u>ચોખ્ખો નફો (?)</u>					
<u>(પા.સ.માં મૂડી ખાતે)</u>		50,500			
		1,80,900			1,80,900

તા. 31.12.2013ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું

ઉધાર		પાકું સરવૈયું		જમા	
મૂડી દેવા		રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં		રકમ રૂ.
શરૂની મૂડી	1,60,000		યંત્રો	70,000	
₹ મૂડી પર વ્યાજ	16,000		બાદ : ઘસારો	7,000	63,000
₹ ચોખ્ખો નફો	50,500		ફર્નિચર	19,000	
	2,26,500		બાદ : ઘસારો	1,900	17,100
બાદ :			લેણીહૂંડી		40,000
ઉપાડ	16,000		દેવાદારો	80,000	
ઉપાડ પર વ્યાજ	2,400	18,400	બાદ : ઘા.અના.	4,000	76,000
		2,08,100	આખર સ્ટોક		40,000
દેવીહૂંડી		60,000	અગાઉથી ચૂકવેલ ભાડું		500
લેણદારો		50,000	રોકડ બેન્ક સિલક		82,000
મજૂરી ચૂકવવાની બાકી		500			
		3,18,600			3,18,600

ઉદાહરણ 5

પ્રથમેશ પરમાર તેમના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. તેમના ચોપડા પરથી નીચેની માહિતી મેળવવામાં આવી છે.

(1) તા. 1.4. 2013ના રોજનું પાકું સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
મૂડી	1,50,000	મકાન	75,000
લેણદારો	30,000	યંત્રો	25,000
દેવીહૂંડીઓ	16,000	ફર્નિચર	16,000
ચૂકવવાનો બાકી પગાર	4,000	સ્ટોક	30,000
		દેવાદારો	40,000
		બાદ : ઘા.અના	4,000
		લેણીહૂંડીઓ	8,000
		રોકડ બેન્ક સિલક	10,000
	2,00,000		2,00,000

(2) તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું રોકડ બેન્ક ખાતું

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	10,000	લેણદારો ખાતે	1,25,000
દેવાદારો ખાતે	1,40,000	દેવીહૂંડી ખાતે	12,000
ઘાલખાધ પરત ખાતે	4,000	ખરીદ ખાતે	75,000
લેણીહૂંડી ખાતે	9,000	મજૂરી ખાતે	5,000
વેચાણ ખાતે	1,37,000	પગાર ખાતે	28,000
		વીમા પ્રિમીયમ ખાતે	5,000
		ઓફિસ ખર્ચ ખાતે	5,000
		ઉપાડ ખાતે	27,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા	15,000
	3,00,000		3,00,000

(3) તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષ દરમિયાનનાં અન્ય વ્યવહારો :

વિગત	રૂ.
ઉધાર વેચાણ	1,79,000
વટાવ મળ્યો	3,000
લેણદારોને વેચાણ શેરો કરીને આપેલી હૂંડીઓ	15,000
વેચાણ શેરો કરેલી લેણીહૂંડીઓ પૈકી નકરાયેલ હૂંડીઓ	5,000
ખરીદ પરત	4,000
વેચાણ પરત	7,000

(4) તા. 31.3.2014ના રોજની બાકીઓ :

વિગત	રૂ.
લેણીહૂંડીઓ	15,000
દેવીહૂંડીઓ	10,000
લેણદારો	35,000
માલનો સ્ટોક	50,000
અગાઉથી ચૂકવેલ વીમા પ્રિમીયમ	1,000

(5) વધારાની માહિતી :

(અ) મકાન તથા યંત્રો ઉપર વાર્ષિક 10% લેખે ઘસારાની જોગવાઈ કરવાની છે.

(બ) દેવાદારો પૈકી રૂ. 6,000 ઘાલખાધ તરીકે માંડી વાળવાનો છે અને દેવાદારો પર 5% લેખે ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરવાની છે.

જવાબ 5 :

ઉધાર	લેણીહૂંડીનું ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	8,000	રોકડ બેન્ક ખાતે(મળ્યા)	9,000
દેવાદારો ખાતે (મળેલી લેણહૂંડીઓ) (?)	31,000	લેણદારો ખાતે વેચાણ શેરો)	15,000
	39,000	બાકી આગળ લઈ ગયા	15,000
			39,000

ઉધાર	કુલ દેવાદારોનું ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	40,000	રોકડ બેન્ક ખાતે(મળ્યા)	1,40,000
ઉધાર વેચાણ	1,79,000	વેચાણ પરત	7,000
લેણદારો ખાતે (વેચાણ શેરો કરેલી હૂંડી નકરાઈ)	5,000	લેણીહૂંડી ખાતે	31,000
	2,24,000	બાકી લઈ ગયા (?)	46,000
			2,24,000

ઉધાર	દેવીહૂંડીનું ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ બેન્ક ખાતે (ચૂકવ્યા)	12,000	બાકી આગળ લાવ્યા	16,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	10,000	લેણદારો ખાતે (સ્વીકારેલ દેવીહૂંડીઓ) (?)	6,000
	22,000		22,000

ઉધાર	કુલ લેણદારોનું ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ બેન્ક ખાતે (ચૂકવ્યા)	1,25,000	બાકી આગળ લાવ્યા	30,000
મળેલ વટાવ	3,000	દેવાદારો ખાતે (વેચાણ	
લેણીહૂંડી ખાતે (વેચાણ શેરો)	1,50,000	શેર)	5,000
ખરીદ પરત	4,000		
દેવીહૂંડી ખાતે	6,000	ઉધાર ખરીદી (?)	1,53,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	35,000		
	1,88,000		1,88,000

તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરા થતા વર્ષનું

ઉધાર	વેપાર અને નફા નુકસાન ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂનો સ્ટોક	30,000	વેચાણ	
ખરીદી : રોકડ	75,000	રોકડ	1,37,000
ઉધાર	1,53,000	ઉધાર	1,79,000
	2,28,000		3,16,000
બાદ : ખ. પરત	4,000	બાદ : વે. પપત	7,000
મજૂરી	5,000		3,09,000
કાચો નફો (ન.નુ. ખાતે)	1,00,000	આખર સ્ટોક	50,000
	3,59,000		3,59,000
મકાન પર ઘસારો	7,500	કાચો નફો (વેપાર	1,00,000
યંત્રો પર ઘસારો	2,500	ખાતેથી)	4,000
પગાર	28,000	ઘાલખાધ પરત	3,000
બાદ : ચૂક.બાકી		મળેલ વટાવ	
(શરૂ)	4,000		
વીમા પ્રિમીયમ	5,000		
બાદ : અગાઉથી			
ચૂકવેલ (આખર)	1,000		
ઓફિસ ખર્ચ	8,000		
ઘાલખાધ (હ)	6,000		
₹ ઘા.અના. (હ)	2,000		
	8,000		
— ઘા.અના. (કા.સ.)	4,000		
ચોખ્ખો નફો (?)			
(પા.સ.માં)	57,000		
	1,07,000		1,07,000

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

તા. 31.3. 2014ના રોજનું પાકું સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
શરૂની મૂડી	1,50,000	મકાન	75,000
₹ ચોખ્ખો નફો	57,000	બાદ : ઘસારો	7,500
	2,07,000	ચંત્રો	25,000
બાદ : ઉપાડ	27,000	બાદ : ઘસારો	2,500
લેણદારો	35,000	ફર્નિચર દેવાદારો	16,000
દેવીહૂંડીઓ	10,000		46,000
		બાદ : ધા. (હ)	6,000
			40,000
		બાદ : ધા.	
		અનામત (હ)	2,000
			38,000
		અગાઉથી ચૂ. વીમા. પ્રિમી.	1,000
		રોકડ બેન્ક સિલક	15,000
		લેણીહૂંડીઓ	15,000
		આખરનો સ્ટોક	50,000
	2,25,000		2,25,000

ઉદાહરણ 6

શ્રી વિશાલ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31 મી માર્ચ, 2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો :

(1) મિલકત અને દેવા :

વિગત	31-3-2013	31-3-2014
જમીન-મકાન	2,50,000	3,50,000
ફર્નિચર	50,000	50,000
દેવાદારો	80,000	1,00,000
લેણદારો	90,000	80,000
લેણીહૂંડી	30,000	50,000
દેવીહૂંડી	10,000	20,000
સ્ટોક	70,000	80,000

(2) રોકડમેળનો ભાર :

હાથ પર સિલક (તા. 31-3-2014)	30,000
રોકડ ખરીદી (કુલ ખરીદીના 35%)	1,05,000
રોકડ વેચાણ (કુલ વેચાણના 40%)	1,80,000
પગાર	30,000
ભાડું	12,000
ઓફિસખર્ચ	6,000

જકાત-મજૂરી	10,000
વ્યાજ ડિવિડન્ડ મળ્યું	15,000

(3) વધારાની માહિતી :

આપેલ વટાવ	7,000
મળેલ વટાવ	5,000
સ્વીકારેલી દેવીહૂંડી	20,000
મળેલી લેણીહૂંડી	40,000
ઘાલખાધ	5,000
ઘાલખાધ અનામત	5 %
ફર્નિચર પર ઘસારો	10 %

જવાબ :

ઉધાર	શરૂઆતનું સ્થિતિદર્શક પત્રક		જમા
મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
લેણદારો	90,000	જમીન-મકાન	2,50,000
દેવીહૂંડીઓ	10,000	ફર્નિચર	50,000
		દેવાદારો	80,000
		લેણીહૂંડી	30,000
શરૂની મૂડી (?)	4,50,000	સ્ટોક	70,000
		રોકડ સિલક	70,000
	5,50,000		5,50,000

ઉધાર	રોકડ ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા (?) શરૂ બાકી	70,000	જમીન મકાનની ખરીદી	1,00,000
રોકડ વેચાણ	1,80,000	રોકડ ખરીદી	1,05,000
વ્યાજ ડિવિડન્ડ મળ્યું	15,000	પગાર	30,000
લેણીહૂંડી ખાતે (મળ્યા)	20,000	ભાડું	12,000
દેવાદારો ખાતે (મળ્યા)	1,98,000	ઓફિસ ખર્ચ	6,000
		જકાત મજૂરી	10,000
		દેવીહૂંડી ખાતે (ચૂકવ્યા)	10,000
		લેણદારો ખાતે (ચૂકવ્યા)	1,80,000
		બા.આ.લ.ગદ	30,000
	4,83,000		4,83,000

ઉધાર	લેણીહૂંડીનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	30,000	રોકડ બેન્ક ખાતે(મળ્યા)	20,000
દેવાદારો ખાતે		(?)	
(મળેલી લેણીહૂંડીઓ)	40,000	બાકી આગળ લઈ ગયા	50,000
	70,000		70,000

ઉધાર		કુલ દેવાદારોનું ખાતું		જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	80,000	રોકડ બેન્ક ખાતે(મળ્યા)	1,98,000		
		(?)			
		આપેલ વટાવ	7,000		
		લેણીહૂંડી ખાતે	40,000		
ઉધાર વેચાણ	2,70,000	ઘાલખાધ	5,000		
		બાકી આગળ લઈ ગયા	1,00,000		
	3,50,000		3,50,000		

ઉધાર		દેવીહૂંડીનું ખાતું		જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ ખાતે (ચૂકવ્યા)	10,000	બાકી આગળ લાવ્યા	10,000		
		લેણદારો ખાતે (?)			
બાકી આગળ લઈ ગયા	20,000	(સ્વીકારેલ દેવીહૂંડીઓ)	20,000		
	30,000		30,000		

ઉધાર		કુલ લેણદારોનું ખાતું		જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ ખાતે (ચૂકવ્યા) (?)	1,80,000	બાકી આગળ લાવ્યા	90,000		
મળેલ વટાવ	5,000				
દેવીહૂંડી ખાતે	20,000	ઉધાર ખરીદી (?)	1,95,000		
બાકી આગળ લઈ ગયા	80,000				
	2,85,000		2,85,000		

તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું

ઉધાર		વેપાર અને નફા નુકસાન ખાતું		જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂનો સ્ટોક	70,000	વેચાણ			
ખરીદી : રોકડ	1,05,000	રોકડ	1,80,000		
ઉધાર	1,95,000	ઉધાર	2,70,000		4,50,000
જકાત મજૂરી	10,000				
કાચો નફો (ન.નુ. ખાતે)	1,50,000				
	5,30,000				5,30,000
ફર્નિચર પર ઘસારો	5,000	કાચો નફો			
ઘાલખાધ અનામત	5,000	(વેપાર ખાતેથી)			1,50,000
પગાર	30,000	વ્યાજ ડિવિડંડ મળ્યું			15,000
ભાડું	12,000	મળેલ વટાવ			5,000
ઓફિસ ખર્ચ	6,000				
આપેલ વટાવ	7,000				
ઘાલખાધ	5,000				
ચોખ્ખો નફો (?)	1,00,000				
	1,70,000				1,70,000

તા. 31.3.2014ના રોજનું પાકું સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
શરૂની મૂડી	4,50,000	જમીન-મકાન	2,50,000
₹ ચોખ્ખો નફો	1,00,000	₹ ખરીદી	1,00,000
લેણદારો	80,000	ફર્નિચર	50,000
દેવીહૂંડી	20,000	બાદ : ઘસારો	5,000
		દેવાદારો	1,00,000
		બાદ : ધા. અના.	5,000
		લેણીહૂંડીઓ	50,000
		આખરનો સ્ટોક	80,000
		રોકડ સિલક	30,000
	6,50,000		6,50,000

ઉદાહરણ 7

હેમાંગ તેના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

વિગત	1.1.2013	31.12.2013
	રોજ રૂ.	રોજ રૂ.
યંત્રો	75,000	85,000
દેવાદારો	30,000	(?)
લેણીહૂંડીઓ	8,000	9,000
લેણદારો	20,000	(?)
દેવીહૂંડીઓ	6,000	8,000
સ્ટોક	25,000	30,000
રોકડ અને બેન્ક સિલક	29,000	35,000
અગાઉથી ચૂકવેલ વીમો	1,000	2,000
પરચૂરણ ખર્ચ ચૂકવવાનો બાકી	2,000	3,000
વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો :	રૂ.	
રોકડ ખરીદી	15,000	
રોકડ વેચાણ	(?)	
દેવાદારો પાસેથી રોકડ મળ્યાં	50,000	
રોકડ બેન્કમાં ભરી	45,000	
લેણદારોને ચેકથી ચૂકવ્યાં	25,000	

લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યા	10,000
દેવીહૂંડીના રોકડા ચૂકવ્યાં	5,000
પરચૂરણ ખર્ચ માટે બેન્કમાંથી ઉપાડ્યા	8,000
પરચૂરણ ખર્ચના રોકડેથી ચૂકવ્યા	7,000
રોકડ ઉપાડ	9,000
વીમાના રોકડા ચૂકવ્યા	3,000
કુલ ખરીદી	53,000
કુલ વેચાણ	1,00,000
વેચાણ શેરો કરી લેમદારોને આપેલ લેણીહૂંડીઓ	5,000
વેચાણ શેરો કરી લેણદારોને આપેલ લેણીહૂંડીઓ નકરાઈ	2,000
રોકડ સિલક (તા. 31.3.2014)	10,000
યંત્રોની ખરીદી તા. 1.10.2013ના રોજ ચેકથી કરેલ છે.	

જવાબ 7 :

ઉધાર શરૂઆતનું સ્થિતિદર્શક પત્રક જમા

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
શરૂમૂડી બાકી (?)	1,40,000		
લેણદારો	20,000	યંત્રો	75,000
દેવીહૂંડીઓ	6,000	દેવાદારો	30,000
પરચૂરણ ખર્ચ ચૂકવવાના બાકી	2,000	લેણીહૂંડીઓ	8,000
		સ્ટોક	25,000
		રોકડ - બેન્ક સિલક	29,000
		અગાઉથી ચૂકવેલ વીમો	1,000
	1,68,000		1,68,000

ઉધાર લેણીહૂંડીનું ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	8,000	રોકડ ખાતે(મળ્યા) (?)	10,000
દેવાદારો ખાતે		લેણદાર ખાતે (વેચાણ શેરો)	5,000
(મળેલી લેણહૂંડી)	16,000	બાકી આગળ લઈ ગયા	9,000
	24,000		24,000

ઉધાર કુલ દેવાદારોનું ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા	30,000	રોકડ ખાતે (મળ્યા)	50,000
લેણદારો ખાતે (વેચાણ શેરો		લેણીહૂંડી ખાતે	16,000
કરી આપેલ હૂંડી નકરાઈ)	2,000		

ઉધાર વેચાણ	80,000	બાકી આગળ લઈ ગયા (?)	46,000
	1,12,000		1,12,000

ઉધાર દેવીહૂંડીનું ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ ખાતે (ચૂકવ્યા)	5,000	બાકી આગળ લાવ્યા	6,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	8,000	લેણદારો ખાતે (?)	
		(સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ)	7,000
	13,000		13,000

ઉધાર કુલ લેણદારોનું ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બેન્ક ખાતે (ચૂકવ્યા) (?)	25,000	બાકી આગળ લાવ્યા	20,000
લેણીહૂંડી ખાતે (વેચાર શેરો)	5,000	ઉધાર ખરીદી (?)	38,000
દેવીહૂંડી ખાતે	7,000	દેવાદારો ખાતે (વેચાણ	
બાકી આગળ લઈ ગયા	23,000	શેરો કરેલી હૂંડી નકરાઈ)	2,000
	60,000		60,000

ઉધાર રોકડ ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા (નોંધમુજબ)	6,000	રોકડ ખરીદી	15,000
દેવાદારો ખાતે (મળ્યા)	50,000	બેન્ક ખાતે (બેંકમાં ભર્યા)	45,000
લેણીહૂંડી ખાતે (મળ્યા)	10,000	દેવીહૂંડી ખાતે (ચૂકવ્યા)	5,000
બેન્ક ખાતે (પ.ચૂ.ખર્ચ માટે)	8,000	પરચૂરણ ખર્ચ ચૂકવ્યો	7,000
રોકડ વેચાણ	20,000	ઉપાડ ખાતે	9,000
		વીમો	3,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા	10,000
	94,000		94,000

ઉધાર બેન્ક ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા (?)	23,000	લેણદારો ખાતે (ચૂકવ્યા)	25,000
(નોંધ મુજબ)			
રોકડ ખાતે (બેંકમાં ભર્યા)	45,000	રોકડ ખાતે (પરચૂરણ ખર્ચ માટે)	8,000

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

		યંત્રની ખરીદી	10,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા (નોંધ)	25,000
	68,000		68,000

નોંધ :- પ્રશ્નમાં રોકડ અને બેંક સિલકની સંયુક્ત બાકીઓ શરૂની અને આખરની આપેલ છે. જ્યારે આખરની રોકડ અને બેંક સિલક રૂ.35,000 છે જે પૈકી પ્રશ્નમાં દર્શાવ્યા મુજબ આખર (તા.31-3-2014)ની રોકડ રૂ.10,000 છે. તેથી આખરની બેકે રૂ. (35000-1000) = રૂ.25000 હોય જે ઉક્ત બેંક ખાતે જમા કરવાથી બેંક ખાતું બંધ કરતા બેંકની શરૂની બાકી રૂ.2300 મળે છે. જે રકમ, રોકડ બેંકની સંયુક્ત શરૂ બાકી રૂ.29000 (પ્રશ્નમુજબ)માંથી બાદ કરતા શરૂની રોકડ રૂ.6000 રોકડ ખાતે મળશે.

તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું

ઉધાર	વેપાર અને નફા નુકસાન ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂનો સ્ટોક	25,000	વેચાણ	
ખરીદી : રોકડ 15,000		રોકડ 20,000	
ઉધાર 38,000	53,000	ઉધાર 80,000	1,00,000
કાચો નફો (ન.નુ. ખાતે)	52,000	આખર સ્ટોક	30,000
	1,30,000		1,30,000
મૂડી પર વ્યાજ	14,000	કાચો નફો (વેપાર ખાતેથી)	52,000
યંત્રો પર ઘસારો	8,000		
પરચૂરણ ખર્ચા 7,000			
— ચૂ.બાકી (શરૂ) 2,000			
₹ ચૂ.બાકી (આ) 3,000	8,000		
વીમા 3,000			
₹ અ.થી.ચૂ.(શરૂ) 1,000			
— અ.થી.ચૂ. (આ) 2,000	2,000		
ઘાલખાધ અનામત 2,300			
ચોખ્ખો નફો (?) (પા.સ.માં)	17,700		
	52,000		52,000

તા. 31.3.2014ના રોજનું પાર્કુ સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
શરૂની મૂડી 1,40,000		યંત્રો 75,000	
₹ મૂડી પર વ્યાજ 14,000		₹ ખરીદી 10,000	3,50,000
₹ ચોખ્ખો નફો 17,700			
	1,71,700	બાદ : ઘસારો 8,000	77,000
બાદ : ઉપાડ 9,000	1,62,700	લેણીહૂંડીઓ 9,000	9,000

દેવીહૂંડીઓ	8,000	આખર સ્ટોક	30,000
પરચૂરણ ખર્ચ ચૂકવવાનો બાકી	3,000	અગાઉથી ચૂક. વીમો	2,000
લેણદારો	23,000	દેવાદારો	46,000
		બાદ : ઘા. અના.	2,300
		રોકડ સિલક	10,000
		બેન્ક સિલક	25,000
	1,96,700		1,96,700

ઉદાહરણ 8

શ્રી પૂજનના ચોપડામાંથી તા. 31 મી માર્ચ, 2013 અને 31 મી માર્ચ, 2014ના રોજની નીચેની બાકી મળે છે.

વિગત	31.3.2013	31.3.2014
	રોજ રૂ.	રોજ રૂ.
દેવાદારો	(?)	24,000
લેણદારો	16,000	(?)
સ્ટોક	(?)	17,000
મકાન	30,000	30,000
યંત્રો	60,000	67,000
ફર્નિચર	5,000	5,000
બેંક લોન	10,000	8,000
રોકડ અને બેંક સિલક	14,000	11,000
અન્ય વિગતો :		રૂ.
દેવાદારો પાસેથી વસૂલાત		93,000
ઉપાડ		10,000
યંત્રનું વેચાણ (ચો. કિંમત રૂ. 5000)		3,000
ધંધાના ખર્ચા		10,000
લેણદારોને ચૂકવણી		61,000
રોકડ ખરીદી		16,000
પરચૂરણ આવક		2,000

અન્ય માહિતી :

- (1) વેપારી પડતર પર $33\frac{1}{3}\%$ નફો ચઢાવી માલ વેચે છે.
- (2) લેણદારોએ આપેલ વટાવ રૂ. 14,000
- (3) વર્ષ દરમિયાન ઉધાર ખરીદી, કુલ ખરીદીના 80% હતી, અને રોકડ વેચાણ કુલ વેચાણના 10% હતું. ઉધાર વેચાણ રૂ.9,04,000 હતું.
- (4) યંત્રો અને ફર્નિચર પર 10% તથા મકાન પર 2% ઘસારો ગણો.

જવાબ :

ઉધાર શરૂઆતનું સ્થિતિદર્શક પત્રક જમા

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
લેણદારો	16,000	દેવાદારો	27,000
બેન્ક લોન	10,000	સ્ટોક	12,000
શરૂની મૂડી (?)	1,22,000	મકાન	30,000
		યંત્રો	60,000
		ફર્નિચર	5,000
		રોકડ - બેન્ક સિલક	14,000
	1,48,000		1,48,000

ઉધાર કુલ દેવાદારોનું ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા (?)	27,000	રોકડ બેન્ક ખાતે (વસૂલાત)	93,000
ઉધાર વેચાણ	90,000	બાકી આગળ લઈ ગયા	24,000
	1,17,000		1,17,000

ઉધાર કુલ લેણદારોનું ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
રોકડ બેન્ક ખાતે (ચૂકવ્યા)	61,000	બાકી આગળ લાવ્યા	16,000
મળેલ વટાવ	1,000	ઉધાર બાકી	64,000
બાકી આગળ લઈ ગયા	18,000		
	80,000		80,000

ઉધાર રોકડ અને બેન્ક ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બાકી આગળ લાવ્યા (?)	14,000	બેન્ક લોન પરત કરી	2,000
દેવાદારો ખાતે (વસૂલાત)	93,000	ઉપાડ ખાતે	10,000
ચંત્રનું વેચાણ	3,000	ધંધાના ખર્ચા	10,000
પરચૂરણ આવક	2,000	લેણદારો ખાતે (ચૂક.)	61,000
રોકડ વેચાણ	10,000	ચંત્રની ખરીદી (?)	12,000
		બાકી આગળ લઈ ગયા	11,000
	1,22,000		1,22,000

તા. 31.3.2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું

ઉધાર વેપાર અને નફા નુકસાન ખાતું જમા

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂનો સ્ટોક (?)	12,000	વેચાણ	
ખરીદી : રોકડ 16,000		રોકડ 10,000	
ઉધાર 64,000	80,000	ઉધાર 90,000	1,00,000
કાચો નફો (વે. કિં. ના રૂ.1,00,000			
25% લેખે) (ન.નુ. ખાતે)	25,000	આખર સ્ટોક	17,000
	1,17,000		1,17,000
મકાન પર ઘસારો	6,000	કાચો નફો (વેપાર	
ચંત્રો પર ઘસારો	6,000	ખાતેથી)	25,000
ચંત્ર વેચાણની ખોટ		પરચૂરણ આવક	20,000
(5000 - 3000)	2,000	મળેલ વટાવ	1,000
ફર્નિચર પર ઘસારો	500		
ધંધાના ખર્ચા	10,000		
ચોખ્ખો નફો (?)			
(પા.સ.માં)	8,900		
	28,000		28,000

તા. 31.3.2014ના રોજનું પાકું સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
શરૂની મૂડી 1,22,000		મકાન 30,000	
₹ ચોખ્ખો નફો 8,900		બાદ : ઘસારો 600	29,400

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

	1,30,900		યંત્રો	67,000	
બાદ : ઉપાડ	10,000		બાદ : ઘસારો	6,000	61,000
બેન્ક લોન		8,000	ફર્નિચર	5,000	
લેણદારો		23,000	બાદ : ઘસારો	500	4,500
			દેવાદારો		24,000
			સ્ટોક		17,000
			રોકડ / બેન્ક		11,000
		1,46,900			1,46,900

ઉદાહરણ 9

શ્રી શિવ મહાદેવિયાએ પોતાના ધંધાના વ્યવહારોની માહિતી નીચે પ્રમાણે આપી છે :

વિગત	તા. 1.4.2015	તા.31.3.2016
દેવાદારો	(?)	2,25,000
સ્ટોક	1,30,500	1,57,500
રોકડ અને બેંક	2,08,500	79,500
પ્લાંટ	84,000	69,000
ફર્નિચર	33,000	33,000
લેણદારો	90,000	1,41,000
ચૂકવવાના બાકી ખર્ચા	7,500	12,000
વધારાની માહિતી :-		
1) લેણદારોને રોકડા ચૂકવ્યાં		રૂ. 94,500
2) કુલ વેચાણ		રૂ. 10,36,500
3) આપેલ વટાવ		રૂ. 10,500
4) ચેક દ્વારા ઉપાડ		રૂ. 63,000
5) રોકડ ઉપાડ		રૂ. 22,500
6) દેવદારો પાસેથી મળેલ રોકડ		રૂ. 3,04,500
7) બેંકમાંથી રોકડ ઉપાડી		રૂ. 67,500
8) રોકડેથી ચૂકવેલ ખર્ચા		રૂ. 51,000
9) રોકડ ખરીદી		રૂ. 31,500
10) લેણદારોને ચેકથી ચૂકવ્યાં		રૂ. 8,01,000
11) રોકડ સિલક (31/3/2016)		રૂ. 33,000
12) દેવાદારો પાસેથી મળેલ ચેક		રૂ. 6,48,000
13) બેંકમાં ભરેલ રોકડ		રૂ. 2,32,500

14) ચેકથી ચૂકવેલ ખર્ચા	રૂ.	52,500
15) માંડી વાળેલ ઘાલખાધ	રૂ.	7,500
16) મળેલ વટાવ	રૂ.	3,000

પ્લાંટ ખાતામાં તફાવતની રકમ પ્લાંટનું ચોપડે કિંમતે વેચાણ દર્શાવે છે.

ઉપરની વિગતો પરથી તા. 31/3/2016ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું, નફા-નુકસાન ખાતું અને તે દિવસનું પાકું-સરવૈયું બનાવો.

જવાબ : 9

ઉધાર	રોકડ ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂની સિલક [208,500 - બેંક 15000]	58,500	ખર્ચ ખાતે	51,000
બેંક ખાતે	67,500	બેંક ખાતે (ભરેલ રોકડ)	2,32,500
દેવાદારો ખાતે	3,04,500	ઉપાડ ખાતે	22,500
પ્લાંટ ખાતે (નોંધ મુજબ)	15,000	રોકડ ખરીદી	31,500
રોકડ વેચાણ (?)	19,500	લેણદારો ખાતે	94,500
		આખર સિલક	33,000
	4,65,000		4,65,000

ઉધાર	બેન્ક ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂની સિલક (?)	1,50,000	રોકડ ખાતે	67,500
રોકડ ખાતે (ભરેલ)	2,32,500	ખર્ચ ખાતે	52,500
દેવાદારો ખાતે	6,48,000	લેણદારો ખાતે	8,01,000
		આખર સિલક [કુલ 79,500 - રોકડની આ.બાકી 33,000]	46,500
	10,30,500		10,30,500

ઉધાર	દેવાદારોનું ખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂની બાકી (?)	1,78,500	રોકડ ખાતે	3,04,500
ઉધાર વેચાણ	10,17,000	બેંક ખાતે	6,48,000
		વટાવ ખાતે	10,500
		ઘાલખાધ ખાતે	7,500
		આખરની બાકી	2,25,000
	11,95,500		11,95,500

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

ઉધાર		લેણદારોનું ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	
બેંક ખાતે	8,01,000	શરૂઆતની બાકી	90,000	
રોકડ ખાતે	94,500	ઉધાર ખરીદી (?)	9,49,500	
વટાવ ખાતે	3,000			
આખર બાકી	1,41,000			
	10,39,500			10,39,500

ઉધાર		તા. 1/4/2015ના રોજનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક		જમા
દેવા	રકમ રૂ.	મિલકતો	રકમ રૂ.	
લેણદારો	90,000	દેવાદારો	1,78,500	
ખર્ચ બાકી	7,500	સ્ટોક	1,30,500	
મૂડી - મિલકતો		રોકડ - બેંક	2,08,500	
નો દેવા પરનો વધારો (?)	5,37,000	પ્લાંટ	84,000	
		ફર્નિચર	33,000	
	6,34,500			6,34,500

શ્રી શિવ મહાદેવિયાનું તા. 31/3/2016ના રોજ

ઉધાર		પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	
શરૂનો સ્ટોક	1,30,500	વેચાણ	10,36,500	
ખરીદી : રોકડ 31,500		છેવટનો સ્ટોક	1,57,500	
ઉધાર 9,49,500	9,81,000			
કાયો નફો (?)	82,500			
	11,94,000			11,94,000

ઉધાર		નફા - નુકસાન ખાતું		જમા
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.	
ખર્ચા :-		કાયો નફો - આગળ લાવ્યા	82,500	
રોકડ 51,000		મળેલ વટાવ	3,000	
ચેકથી 52,500		ચોખ્ખી ખોટ (?)	40,500	
1,03,500				
- ગયા વર્ષના				
બાકી 7,500				
96,000				

₹ ચાલુ વર્ષ			
ના બાકી	12,000	1,08,000	
આપેલ વટાવ	10,500		
ઘાલખાધ		7,500	
		1,26,000	1,26,000

તા. 31/3/2016ના રોજનું પાકું સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણાં	રકમ રૂ.
શરૂની મૂડી	5,37,000	પ્લાંટ	69,000
— ઉપાડ			
બેંકમાંથી	63,000	ફર્નિચર	33,000
રોકડેથી	22,500	દેવાદારો	2,25,000
4,15,500		સ્ટોક	1,57,500
— ચોખ્ખી ખોટ	40,500	રોકડ - બેંક	79,500
લેણદારો	1,41,000	ચૂકવવાના બાકી ખર્ચા	12,000
	5,64,000		5,64,000

સમજૂતી :

- 1) આ દાખલામાં રોકડ અને બેંકના વ્યવહારો અલગ-અલગ આપ્યાં છે, જે સૂચવે છે કે રોકડ સિલક અને બેંક સિલક અલગ-અલગ બતાવવાની છે. તેથી રોકડ ખાતું અને બેંક ખાતું બનાવ્યું. બંનેમાં શરૂની સિલક આપી નથી, પરંતુ આખરની સંયુક્ત રોકડ અને બેંક સિલક રૂ. 79,500 છે અને આખરની અલગ રોકડ સિલક રૂ. 33,000 છે તેથી આખરની બેંક સિલક રૂ. 46,500 (79,500 – 33,000) હશે.
- 2) બેંક ખાતામાં આપેલા વ્યવહારો લખી લેતાં ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ શરૂની સિલક થશે. હવે શરૂની રોકડ અને બેંકની સંયુક્ત સિલકમાંથી આ રકમ બાદ કરતા શરૂની રોકડ સિલક રૂ. 58,500 મળશે. (2,08,500 – 1,50,000)
- 3) પ્લાંટની શરૂની બાકી રૂ. 84,000 અને આખર બાકી રૂ. 69,000 છે. જે સૂચવે છે કે રૂ. 15,000ના પ્લાંટનું રોકડે થી વેચાણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી રોકડ ખાતાની ઉધાર બાજુએ રૂ. 15,000 લખાશે. હવે રોકડ ખાતામાં બધી વિગત લખાઈ જતાં ઉધાર બાજુ જે રૂ. 19,500 ખૂટે છે, તે રોકડ વેચાણની આવક હશે.
- 4) દેવાદારોની શરૂની બાકી આપી નથી, જે શોધવા દેવાદારોનું ખાતું બનાવીશું.
- 5) લેણદારોનું ખાતું બનાવી ઉધાર ખરીદી શોધાશે.
- 6) શરૂની મૂડી શોધવા શરૂનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવવું પડશે.

1.9 સ્વાધ્યાય (અ) સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

- (1) એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિનો અર્થ આપી તેના લક્ષણો જણાવો.
- (2) એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિના વિવિધ સ્વરૂપો સમજાવો.
- (3) એકનોંધી પદ્ધતિ અને દ્વિનોંધી પદ્ધતિ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
- (4) એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખેલા હિસાબોને દ્વિનોંધી પદ્ધતિમાં કેવી રીતે ફેરવી શકાય ? સમજાવો.
- (5) એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ મુજબ ચોખ્ખો નફો કે નુકસાન નક્કી કરવા માટેની મૂડીની સરખામણીની રીત સમજાવો.

(6) ટૂંક નોંધ લખો :-

- (1) સ્થિતિ દર્શક નિવેદન - પત્રક
- (2) કુલ દેવાદારોનું ખાતું અને કુલ લેણદારોનું ખાતું
- (3) દેવી હૂંડી ખાતું
- (4) એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ
- (5) એકનોંધી અને દ્વિનોંધી વચ્ચેનો તફાવત
- (6) શુદ્ધ એકનોંધી અને પ્રચલિત એકનોંધી વચ્ચેનો તફાવત.

(બ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો - (બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો)

1. એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિમાં :

- (અ) દરેક વ્યવહારની એક જ અસર અપાશે.
- (બ) દરેક વ્યવહારની બે અસર જ અપાશે.
- (ક) અમુક વ્યવહારની એક અસર અને અમુક વ્યવહારની બે અસર અપાશે.
- (ડ) અમુક વ્યવહારની અસર જ ન આપવામાં આવે.

જવાબ : (ક) અમુક વ્યવહારની એક અસર અને અમુક વ્યવહારની બે અસર અપાશે.

2. એકનોંધી પદ્ધતિ મુજબ નફો શોધવા :

- (અ) નફા-નુકસાન મેળવણી પત્રક બનાવાય છે.
- (બ) સ્થિતિ દર્શક નિવેદન બનાવાય છે.
- (ક) કાચું વેપાર ખાતું બનાવાય છે.
- (ડ) દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.

જવાબ : (ડ) દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.

3. રોકડ વેચાણ / રોકડ ખરીદી / રોકડમાં લાવેલ વધારાની મૂડી શોધવા માટે :

- (અ) દેવાદારોનું ખાતું તૈયાર કરવામાં આવશે.
- (બ) રોકડ ખાતું તૈયાર કરવામાં આવશે.
- (ક) લેણીહૂંડી ખાતું તૈયાર કરવામાં આવશે.
- (ડ) સ્થિતિ દર્શક નિવેદન તૈયાર કરવામાં આવશે.

જવાબ : (બ) રોકડ ખાતું તૈયાર કરવામાં આવશે.

4. લેણદારોને વેચાણ શેરો કરેલ લેણીહૂંડી નકારાય ત્યારે :

- (અ) દેવાદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને લેણદારોનું ખાતું જમા થાય.
- (બ) લેણદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને દેવાદારોનું ખાતું જમા થાય.
- (ક) લેણીહૂંડીઓનું ખાતું ઉધાર થાય અને લેણદારોનું ખાતું જમા થાય.
- (ડ) લેણદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને લેણીહૂંડીઓનું ખાતું જમા થાય.

જવાબ : (અ) દેવાદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને લેણદારોનું ખાતું જમા થાય.

5. ઉધાર કે જમા બાકી સંદર્ભે નીચે દર્શાવેલાં ખાતાઓ પૈકી કયુ ખાતું બાકીનાં અન્ય ખાતાઓની બાકી કરતાં વિરુદ્ધ બાકી ધરાવે છે ?

- (અ) લેણદારોનું ખાતું
- (બ) લેણીહૂંડીઓનું ખાતું
- (ક) રોકડ ખાતું
- (ડ) દેવાદારોનું ખાતું

6. ઉધાર કે જમા બાકી સંદર્ભે નીચે દર્શાવેલાં ખાતાઓ પૈકી કયું ખાતું બાકીના અન્ય ખાતાઓની બાકી કરતાં વિરુદ્ધ બાકી ધરાવે છે ?

- (અ) દેવીહૂંડીઓનું ખાતું
- (બ) લેણદારોનું ખાતું
- (ક) લેણીહૂંડીઓનું ખાતું
- (ડ) મૂડી ખાતું

જવાબ : (ક) લેણીહૂંડીઓનું ખાતું

7. નકરાયેલ લેણીહૂંડીની અસર :

- (અ) ફક્ત લેણીહૂંડી ખાતા પર જ થાય છે.
- (બ) દેવાદારોનું ખાતું અને લેણીહૂંડી ખાતા પર થાય છે.
- (ક) ફક્ત દેવાદારોના ખાતા પર જ થાય છે.
- (ડ) ફક્ત દેવીહૂંડી ખાતા પર જ થાય છે.

જવાબ : (બ) દેવાદારોનું ખાતું અને લેણીહૂંડી ખાતા પર થાય છે.

8. નીચે દર્શાવેલાં સમીકરણો પૈકી કયું સમીકરણ ખરું નથી ?

- (અ) વેચેલ માલની પડતર = શરૂનો સ્ટોક ₹ ખરીદી – આખર સ્ટોક
- (બ) આખર સ્ટોક = શરૂનો સ્ટોક ₹ ખરીદી – વેચાયેલ માલની પડતર
- (ક) શરૂઆતનો સ્ટોક = આખર સ્ટોક ₹ ખરીદી – વેચાયેલ માલની પડતર
- (ડ) ખરીદી = આખર સ્ટોક ₹ વેચેલ માલની પડતર – શરૂનો સ્ટોક

જવાબ : (ક) શરૂઆતનો સ્ટોક = આખર સ્ટોક ₹ ખરીદી – વેચાયેલ માલની પડતર

9. નીચે દર્શાવેલાં વિધાનો પૈકી કયું વિધાન ખરું નથી ?

- (અ) ઉધાર વેચાણ શોધવા દેવાદારોનું ખાતું ખોલવામાં આવે છે.
- (બ) પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિમાં ખાતાવહીમાં ઊપજ ખર્ચના ખાતા ખોલવામાં આવે છે.
- (ક) ખરીદ માલ પરત શોધવા માટે લેણદારોનું ખાતું ખોલવામાં આવે છે.
- (ડ) શુદ્ધ એકનોંધમાં પેટા નોંધોમાં ફક્ત રોકડમેળ રાખવામાં આવે છે.

જવાબ : (બ) પ્રચલિત એકનોંધી પદ્ધતિમાં ખાતાવહીમાં ઊપજ ખર્ચના ખાતા ખોલવામાં આવે છે.

10. ઉધાર વેચાણ શોધવા કયું ખાતું તૈયાર કરવામાં આવે છે ?

- (અ) નફા-નુકસાન ખાતું
- (બ) આવક-જવક ખાતું
- (ક) દેવાદારોનું ખાતું
- (ડ) લેણદારોનું ખાતું

જવાબ : (ક) દેવાદારોનું ખાતું

11. ઘાલખાધ પરત ક્યાં ખાતે જમા કરવામાં આવે છે ?

- (અ) દેવાદાર
- (બ) લેણદાર
- (ક) રોકડ
- (ડ) એકપણ નહીં

12. સામાન્ય રીતે કાયમી મિલકતોનો ઘસારો કઈ બાકી પર ગણાય છે ?

- (અ) શરૂઆતની બાકી
- (બ) આખરની બાકી
- (ક) ફક્ત વધારા પર
- (ડ) વેચેલ મિલકતની ઊપજ પર

જવાબ : (અ) શરૂઆતની બાકી

13. શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક શા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે ?

- (અ) નફો - નુકસાન શોધવા
- (બ) રોકડ સિલક શોધવા
- (ક) મિલકતો શોધવા
- (ડ) શરૂઆતની મૂડી શોધવા

જવાબ : (ડ) શરૂઆતની મૂડી શોધવા

14. મૂડી પર વ્યાજ ગણવા માટે નીચેના પૈકી કઈ મૂડી પર વ્યાજ ગણાય છે ?

- (અ) શરૂઆતની મૂડી
- (બ) આખરની મૂડી
- (ક) આખર સ્ટોક
- (ડ) શરૂઆતનો સ્ટોક

15. ચંત્રોની શરૂની બાકી કરતાં આખર બાકી ઓછી હોય તો તેનો અર્થ શું થાય ?

- (અ) વેચાણ
- (બ) ખરીદી
- (ક) ઉચાપત
- (ડ) ચોરી

જવાબ : (અ) વેચાણ

16. રોકડ ખરીદી કે રોકડ વેચાણ મેળવવા માટે નીચેનામાંથી કયું ખાતું તૈયાર કરવું જરૂરી ગણાય ?

- (અ) વેપાર ખાતું
- (બ) દેવાદારોનું ખાતું
- (ક) લેણદારોનું ખાતું
- (ડ) રોકડ ખાતું

જવાબ : (ડ) રોકડ ખાતું

17. નીચેનામાંથી કઈ લાક્ષણિકતા એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિની નથી ?

- (અ) દરેક વ્યવહારની બેવડી અસર થતી નથી.
- (બ) ફક્ત નાના વેપારી જ આ પદ્ધતિથી હિસાબો રાખે છે.
- (ક) દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થતો નથી.
- (ડ) આવશ્યક તેવા મર્યાદિત હિસાબી ચોપડા જ રાખવામાં આવે છે.

જવાબ : (ક) દ્વિનોંધી નામા પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થતો નથી.

18. લેણદારોને વેચાણ શેરો કરેલ લેણીહૂંડી નકારાય ત્યારે :

(અ) દેવાદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને લેણદારોનું ખાતું જમા થાય.

(બ) લેણદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને દેવાદારોનું ખાતું જમા થાય.

(ક) દેવીહૂંડી ખાતામાં જ અસર થાય.

(ડ) લેણીહૂંડી ખાતું ઉધાર થાય અને લેણદારોનું ખાતું જમા થાય.

જવાબ : (અ) દેવાદારોનું ખાતું ઉધાર થાય અને લેણદારોનું ખાતું જમા થાય.

19. એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ અનુસાર નફો શોધવા માટે -

(અ) કાર્યું વેપાર ખાતું બનાવાય છે.

(બ) નફા - નુકસાન ખાતું બનાવાય છે.

(ક) ઉપજ - ખર્ચ ખાતું બનાવાય છે.

(ડ) દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.

જવાબ : (ડ) દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે.

20. રોકડ ખરીદી રૂ. 30,000, ઉધાર વેચાણ રૂ. 1,76,000, રોકડ વેચાણ રૂ. 40,000, આખર સ્ટોક રૂ. 15,000, શરૂઆતનો સ્ટોક રૂ. 25,000 કાચા નફાનો દર પડતર પર 20% હોય તો ઉધાર ખરીદી કેટલી ગણાય ?

(અ) રૂ. 1,27,200 (બ) રૂ. 1,76,000

(ક) રૂ. 1,32,900 (ડ) રૂ. 1,40,000

જવાબ : (ડ) રૂ. 1,40,000

ગણતરી : ઉધાર ખરીદી શોધવા આપણે વેપાર ખાતું તૈયાર કરીએ. કાચા નફા પડતર પર 20% છે, તેથી વેચાણ પર 16 2/3% ગણાય.

વેપાર ખાતું

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂનો સ્ટોક	25,000	વેચાણ :	
રોકડ ખરીદી	30,000	રોકડ 40,000	
ઉધાર ખરીદી (?)	1,40,000	ઉધાર 1,76,000	2,16,000
કાચો નફો (વેચાણના 16 2/3 % લેખે)	36,000	આખર સ્ટોક	15,000
	2,31,000	○	2,31,000

સમજૂતી : કાચો નફો વેચાણ પર 16 2/3 % લેખે રૂ. 36,000 વેપાર ખાતામાં દર્શાવ્યા પછી વેપાર ખાતાની ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 1,40,000 ઉધાર ખરીદી ગણાય.

21. નીચે માહિતી પરથી શરૂ સ્ટોક શોધો. કાચો નફો પડતરના 25% છે.

વર્ષ દરમિયાન ખરીદી 75,000

વર્ષ દરમિયાન વેચાણ 1,20,000

તા. 31મી ડિસે. 2013ના રોજ આખર સ્ટોક 15,000

ઉત્પાદન ખર્ચ 10,000

(અ) રૂા. 15,000 (બ) રૂા. 20,000

(ક) રૂા. 26,000 (ડ) રૂા. 50,000

જવાબ : (ક) રૂા. 26,000

ગણતરી : કાચો નફો પડતર પર 25% છે. તેથી વેચાણ પર 20% ગણાય.

તા. 31.12.2013ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું

વિગત	રકમ રૂા.	વિગત	રકમ રૂા.
શરૂનો સ્ટોક (?)	26,000	વેચાણ	1,20,000
ખરીદી	75,000		
ઉત્પાદનના ખર્ચા	10,000		
કાચો નફો (વેચાણનાં 20 % લેખે)	24,000	આખરનો સ્ટોક	15,000
	1,35,000		1,35,000

નોંધ : કાચો નફો વેચાણના 20 % લેખે રૂા. 24,000 વેપાર ખાતામાં દર્શાવ્યા બાદ વેપાર ખાતાની ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂા. 26,000 શરૂઆતનો સ્ટોક હશે.

22. શરૂઆતનો સ્ટોક રૂા. 10,000, ખરીદી રૂા. 38,000 આખરનો સ્ટોક રૂા. 8000 કાચા નફાનો દર વેચાણના 20 % તો કુલ વેચાણ કેટલું હશે ?

(અ) રૂા. 40,000 (બ) રૂા. 48,000

(ક) રૂા. 50,000 (ડ) રૂા. 52,000

જવાબ : (ક) રૂા. 50,000

23. એક પેઢીમાંથી નીચેની વિગતો મળેલ છે.

શરૂઆતનો સ્ટોક રૂા. 10,000, ખરીદી રૂા. 60,000, આખરનો સ્ટોક રૂા. 30,000 કાચો નફો વેચાણના 20 % છે, તો કુલ વેચાણ કેટલું ?

(અ) રૂા. 40,000 (બ) રૂા. 70,000

(ક) રૂા. 90,000 (ડ) રૂા. 50,000

જવાબ : (ડ) રૂા. 50,000

24. એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ હેઠળ દેવાદારોનું ખાતું બનાવવાથી...

(અ) નકરાયેલ દેવીહૂંડીની રકમ મળે છે.

(બ) આપેલ દેવીહૂંડીની રકમ મળે છે.

(ક) મળેલ લેણીહૂંડીની રકમ મળે છે.

(ડ) દેવીહૂંડીની ચૂકવેલ રકમ મળે છે.

જવાબ : (ક) મળેલ લેણીહૂંડી રકમ મળે છે.

25. શુદ્ધ એકનોંધીમાં પેટા નોંધમાં માત્ર ..... રાખવામાં આવે છે, જ્યારે ખાતાવહીમાં માત્ર ..... ના ખાતા હોય છે.

(અ) લેણદારો, દેવાદારો (બ) રોકડમેળ, વ્યક્તિના

(ક) ખરીદનોંધ, મિલકતો (ડ) આમાંથી એકપણ નહિ

જવાબ : (બ) રોકડમેળ, વ્યક્તિના

26. લેણદારોને વેચાણશેરો કરી આપેલી લેણીહૂંડી નકરાય ત્યારે ..... નું ખાતું ઉધારાય અને ..... નું ખાતું જમા થાય.

- (અ) લેણદારો, દેવાદારો (બ) લેણીહૂંડી, લેણદારો
 (ક) દેવાદારો, લેણદારો (ડ) દેવાદારો, લેણીહૂંડી
 જવાબ : (ક) દેવાદારો, લેણદારો

27. શુદ્ધ એકનોંધી પદ્ધતિમાં .....

- (અ) બધી જ પેટા નોંધો રખાય છે.
 (બ) ખરીદનોંધ રખાય છે.
 (ક) ફક્ત રોકડમેળ જ રખાય છે.
 (ડ) વેચાણ નોંધ રખાય છે.

28. પ્રચલિત એક નોંધી પદ્ધતિમાં .....

- (અ) ફક્ત રોકડમેળ જ રાખવામાં આવે છે.
 (બ) ખરીદ નોંધ અને વેચાણ નોંધ રાખવામાં આવે છે.
 (ક) ખાતાવહીમાં બધા જે ખાતા તૈયાર કરવામાં આવે છે.
 (ડ) બધી જ પેટા નોંધો રાખવામાં આવે છે.

29. એકનોંધી પદ્ધતિ હેઠળ લેણદારોનું ખાતું બનાવવાથી .....

- (અ) મળેલ લેણીહૂંડીની રકમ મળે છે.
 (બ) આપેલ દેવીહૂંડીની રકમ મળે છે.
 (ક) નકરાયેલ લેણીહૂંડીની રકમ મળે છે.
 (ડ) લેણીહૂંડીના મળેલ નાંણાની રકમ મળે છે.

જવાબ : (બ) આપેલ દેવીહૂંડીની રકમ મળે છે.

30. નીચેની વિગતો પરથી વેચાણ શોધો.

શરૂઆતનો સ્ટોક	રૂ. 1,00,000
છેવટનો સ્ટોક	રૂ. 60,000
ખરીદી	રૂ. 50,000
કાચો નફો વેચાણના 10%	

ઉધાર વેપારખાતું જમા

વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
શરૂઆતનો સ્ટોક	1,00,000	વેચાણ	1,00,000
ખરીદી	50,000	આખરનો સ્ટોક	60,000
કાચો નફો (વેચાણના 10%)	10,000		
	1,60,000		1,60,000

કાચો નફો વેચાણના 10% છે.

ધારો કે વેચાણ 100 રૂ.

બાદ : કાચો નફો (10%) 10 રૂ.

વેચેલ માલની પડતર 90 રૂ.

હવે, માલની પડતર = શરૂનો સ્ટોક + ખરીદી - આખર સ્ટોક

$$= 1,00,000 ₹ 50,000 - 60,000$$

$$= રૂ. 90,000$$

વેચેલ માલની પડતર પરથી વેચાણ શોધીએ.

$$\text{વેચાણ} = 90,000 \times (100 \div 90) : રૂ. 1,00,000$$

31. રોકડ ખરીદી	1,500 રૂ.
રોકડ વેચાણ	2,000 રૂ.
ઉધાર વેચાણ	8,800 રૂ.
છેવટનો સ્ટોક	750 રૂ.
શરૂઆતનો સ્ટોક	1,250 રૂ.

નફાનો દર મૂળ કિંમત પર 20 % હોય, તો ઉધાર ખરીદી શોધો.

ઉધાર	વેપારખાતું	જમા	
વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
શરૂઆતનો સ્ટોક	1,250	વેચાણ :	
રોકડ ખરીદી	1,500	રોકડ 2,000	
ઉધાર ખરીદી	7,000	ઉધાર 8,800	10,800
કાચો નફો (વેચાણ રૂ.10800 ના 16.67% લેખે)	1,800	છેવટનો સ્ટોક	750
	11,550		11,550

કાચો નફો મૂળ કિંમત પર 20% હોય, તો વેચાણ કિંમત પર 16.67% ગણાય, કાચો નફો વેચાણના 16.67 % લેખે રૂ. 1,800 વેપાર ખાતામાં દર્શાવતા વેપાર ખાતાની ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 7,000 ઉધાર ખરીદી મળશે.

(ક) એકનોંધી પદ્ધતિ વ્યાવહારિક દાખલાઓ

1. ધવલ પટેલ પોતાના ચોપડા એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. જેમાંથી નીચેની માહિતી લેવામાં આવે છે. તે વિગતો પરથી કુલ દેવાદારોનું ખાતું અને કુલ લેણદારોનું ખાતું બનાવી ઉધાર વેચાણ અને ઉધાર ખરીદી શોધો. લેણીહૂંડી અને દેવીહૂંડી ખાતું બનાવો.

વિગત	રૂ.
કુલ દેવાદારો (તા. 1-4-2009)	4,225
કુલ લેણદારો (તા. 1-4-2009)	2,691
લેણીહૂંડી (તા. 1-4-2009)	1,600
દેવીહૂંડી (તા. 1-4-2009)	500
દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	17,235
ગ્રાહકોને આપેલ વટાવ	174
માંડી વાળેલ ઘાલખાધ	255
વેચાણપરત	345
ગ્રાહકોએ સ્વીકારેલી લેણીહૂંડીઓ	2,880
લેણદારોને ચૂકવેલ રોકડ	8,934
લેણદારોએ આપેલ વટાવ	129

લેણીહૂંડી સામે મળેલ રોકડ	3,000
ખરીદ પરત	156
સ્વીકારેલ હૂંડીઓ	1,920
દેવીહૂંડીની ચૂકવેલ રકમ	1,400
કુલ દેવાદારો (તા. 31-3-2010)	4,167
કુલ લેણદારો (તા. 31-3-2010)	2,835

[જવાબ : ઉધાર વેચાણ રૂ. 20,831 જે દેવાદારોનું ખાતું બનાવી શોધો. ઉધાર ખરીદી રૂ. 11,283 જે કુલ લેણદારોનું ખાતું બનાવી શોધો. લેણીહૂંડીની છેવટની બાકી રૂ. 1,480 ; જે માટે લેણીહૂંડીનું ખાતું બનાવશે ; દેવીહૂંડીની છેવટની બાકી રૂ. 1,020. જે શોધવા દેવીહૂંડી ખાતું બનાવવું પડે.]

2. રાજેન્દ્ર પોતાના ચોપડા એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. નીચેની માહિતી પરથી તા. 31-3-2010ના રોજ પૂરા થતા વર્ષનું નફા-નુક્સાન ખાતું અને તે રોજનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરો.

1) તા. 1-4-2009 ના રોજ તેનો સ્ટોક રૂ. 30,000 ; પરચૂરણ દેવાદારો રૂ. 60,000 ; પરચૂરણ લેણદારો રૂ. 27,500 ; મશીનરી 80,000 અને ફર્નિચર રૂ. 6,000 હતું.

2) તેના રોકડમેળ નીચેની માહિતી આપે છે.

	રૂ.		રૂ.
બેન્ક ઓવરડ્રાફ્ટ	10,000	ભાડું	1,200
(1-4-2009)		સામાન્ય ખર્ચ	10,000
દેવાદારો પાસેથી મળ્યા	90,000	ઉપાડ	2,000
રોકડ વેચાણ	20,000	બેન્ક ઓવર ડ્રાફ્ટ	
લેણદારોને ચૂકવ્યા	40,000	પર વ્યાજ	1,500
રોકડ ખરીદી	15,000		

3) દેવાદારોને આપેલ વટાવ રૂ. 4,000 અને લેણદારો પાસેથી મળેલ વટાવ રૂ. 2,500 હતો. વેચાણમાંથી રૂ. 2,000 માલ પરત થયો હતો અને તેણે રૂ. 1,000ની કિંમતે માલ પરત કર્યો હતો.

4) તા. 31-3-2010ના રોજ તેમની સ્થિતિ નીચે મુજબ હતી.

	રૂ.		રૂ.
સ્ટોક	45,000	મશીનરી	80,000
દેવાદારો	50,000	ફર્નિચર	5,000
લેણીહૂંડી	3,000	લેણદારો	30,000
દેવીહૂંડી	5,000		

5) મશીનરી પર 10% અને ફર્નિચર 6% લેખે ઘસારો ગણો.

[જવાબ : કાચો નફો 57,000 : ચોખ્ખો નફો રૂ. 28,500 ; પા.સ.નો સરવાળો રૂ. 2,00,000 ઉધાર વેચાણ રૂ. 89,000 ઉધાર ખરીદી રૂ. 51,000 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 1,38,000 છેવટની રોકડ બાકી રૂ. 25,300]

3. મયુર પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31મી માર્ચ, 2001ના રોજ પૂરા થતા વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

I મિલકતો અને દેવા	31-3-2000	31-3-2001
	રૂ.	રૂ.
જમીન - મકાન	2,50,000	3,50,000
ફર્નિચર	50,000	50,000
દેવાદારો	80,000	1,00,000
લેણદારો	90,000	80,000
લેણીહૂંડી	30,000	50,000
દેવીહૂંડી	10,000	20,000
સ્ટોક	70,000	80,000

II રોકડમેળનો સાર :	રૂ.		રૂ.
હાથ પર સિલક (31-3-2001)	30,000	ભાડું	20,000
રોકડ ખરીદી (કુલ ખરીદીના 35%)	1,05,000	ઓફિસ - ખર્ચ	6,000
રોકડ વેચાણ (કુલ વેચાણના 40%)	1,80,000	જકાત - મજૂરી	10,000
પગાર	30,000	વ્યાજ રિવિડન્ડ	
		મળ્યું	15,000

III વધારાની માહિતી	રૂ.
આપેલ વટાવ	7,000
મળેલ વટાવ	5,000
સ્વીકારેલ દેવીહૂંડી	20,000
મળેલ લેણીહૂંડી	40,000
ઘાલખાધ	5,000
ઘાલખાધ અનામત	5 %
ફર્નિચર પર ઘસારો	10 %

[જવાબ : કાચો નફો રૂ. 1,50,000, ચોખ્ખો નફો રૂ. 1,00,000 પા.સ.નો સરવાળો રૂ. 6,50,000 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 4,50,000 શરૂઆતની રોકડ સિલક રૂ. 70,000 લેણીહૂંડીના મળ્યા રૂ. 20,000 દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ રૂ. 1,98,000 દેવીહૂંડીના રૂ. 10,000 લેણદારો રૂ. 1,80,000]

4. શ્રી સુરેશ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. નીચે આપેલ વિગતો પરથી તા. 31 માર્ચ 2002ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટે તેના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

અ.) મિલકતો અને દેવા

વિગત	31-3-2000	31-3-2001
	રૂ.	રૂ.
સ્ટોક	30,000	45,000
ફર્નિચર	25,000	25,000
લેણીહૂંડીઓ	20,000	20,000
દેવીહૂંડીઓ	5,000	10,000
દેવાદારો	35,000	50,000
લેણદારો	45,000	40,000
જમીન - મકાન	1,25,000	1,50,000

બ.) રોકડ વ્યવહારોની વિગત :

	રૂ.
રોકડ બાકી (તા. 31-3-2001)	1,500
રોકડ ખરીદી (કુલ ખરીદીના 35 %)	52,500
રોકડ વેચાણ (કુલ વેચાણના 40 %)	90,000
ભાડુ ચૂકવ્યું	9,000
ખર્ચાઓ ચૂકવ્યા	3,000
મજૂરી ચૂકવી	20,000
ઓક્ટ્રોય ચૂકવી	2,000
ડિવિડન્ડ મળ્યું	7,500

ક) વધારાની માહિતી :

દેવીહૂંડી સ્વીકારી	10,000
લેણીહૂંડી મળી	20,000
ઘાલખાધ	1,500
ઘાલખાધ અનામત	3,500

ફર્નિચર પર ઘસારો 10 % અને જમીન - મકાનની શરૂઆતની બાકી પર ઘસારો 5 %

[જવાબ : કાચો નફો રૂ. 68,000, ચોખ્ખો નફો રૂ. 49,750 ; પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 2,86,250 રોકડ ખાતું બનાવી આખરની રોકડ સિલક રૂ. 8,500 શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક નિવેદન બનાવતા શરૂઆતની મૂડી રૂ. 1,86,500 કુલ દેવાદારોનું ખાતું બનાવતા તેમણે આપેલ રોકડ રૂ. 98,000 લેણીહૂંડી પાકતા રોકડ મળ્યાં રૂ. 20,000, દેવીહૂંડી ખાતું બનાવતા તેના રોકડા ચૂકવ્યા રૂ. 5,000, લેણદારોનું ખાતું બનાવતા રોકડા ચૂકવ્યા રૂ. 92,500, ઉધાર ખરીદી રૂ. 97,500 (રોકડ ખરીદી 52,500 x 65/35) અને ઉધાર વેચાણ રૂ. 1,35,000 (રોકડ વેચાણ રૂ. 90,000 x 60/40)]

5. ભાવેશ પોતાના ચોપડા એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31-3-2004ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપારખાતું, નફા-નુકસાન ખાતું અને તે જ તારીખનું પાકું-સરવૈયું તૈયાર કરો.

1) મિલકતો અને દેવા	1-4-2003 રૂ.	31-3-2004 રૂ.
મકાન	40,000	(?)
યંત્રો	30,000	(?)
સ્ટોક	20,000	25,000
દેવાદારો	25,000	40,000
લેણીહૂંડી	5,000	8,000
રોકડસિલક	10,000	4,000
લેણદારો	20,000	20,000
દેવીહૂંડી	10,000	6,000
પગાર ચૂકવાનો બાકી	2,000	1,000
અગાઉથી ચૂકવેલ વીમો	2,000	1,000
2) વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો		રૂ.
રોકડ		30,000
રોકડ ખરીદી		15,000
દેવાદારો પાસેથી રોકડા મળ્યા		45,000
લેણદારોને રોકડા ચૂકવ્યા		40,000
લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યા		4,000
દેવીહૂંડીના રોકડા ચૂકવ્યા		12,000
વેચાણ માલ પરત		5,000
ખરીદ માલ પરત		2,000
વટાવ આવ્યો		1,000
વટાવ મળ્યો		2,000
માંડી વાળેલ ઘાલખાધ		2,000
પગાર ચૂકવ્યો		11,000
વીમો ચૂકવ્યો		7,000
3) હવાલા :		
1) યંત્રો પર 5 % લેખે અને મકાન પર 10 % લેખે ઘસારો ગણો.		
2) દેવાદારો પર 5 % લેખે ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો.		

[જવાબ : કાચો નફો રૂ. 40,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 13,500 પા.સ.નો સરવાળો રૂ. 1,40,500 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 1,00,000 દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડી રૂ. 7,000 ઉધાર વેચાણ રૂ. 75,000 લેણદારો એ સ્વીકારેલ દેવીહૂંડી રૂ. 8,000 ઉધાર ખરીદી રૂ. 52,000]

6. શ્રી શિવમ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિ પ્રમાણે રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતીના આધારે તા. 31-12-2009ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટે તેમના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

1) તા. 1-1-2009ના રોજની બાકીઓ :

રોકડ અને બેન્ક રૂ. 1,60,000 દેવાદારો રૂ. 1,15,000 સ્ટોક રૂ. 1,75,000 : સ્થિર મિલકતો રૂ. 1,00,000 લેણદારો રૂ. 75,000 શ્રી શિવમનું ચાલુ ખાતું (ઉધારબાકી) રૂ. 75,000

2) વર્ષ દરમિયાનના રોકડ વ્યવહારો :

લેણદારોને ચૂકવ્યા રૂ. 7,24,000 દેવાદારો પાસેથી મળ્યા રૂ. 9,80,000 પરચૂરણ ખર્ચા ચૂકવ્યા રૂ. 37,500 ધંધાના અન્ય ખર્ચા ચૂકવ્યા રૂ. (?) ઉપાડ રૂ. 1,20,000

3) તા. 31-12-2009ના રોજની કેટલીક બાકીઓ :

સ્ટોક રૂ. 3,75,000 દેવાદારો રૂ. 1,35,000 દેવીહૂંડી રૂ. 75,000 લેણીહૂંડી રૂ. 75,000 લેણદારો રૂ. 1,75,000

4) હવાલા :

1) સ્થિર મિલકતો ઉપર 10% ઘસારો કાપો.

2) વર્ષના અંતે પરચૂરણ ખર્ચા રૂ. 10,000 ચૂકવવાના બાકી છે.

તમામ હવાલાની અસર આપ્યા પછીનો શ્રી શિવમનો ચોખ્ખો નફો રૂ. 2,05,000 હતો. ચાલુ ખાતું રાખવાની હવે જરૂરી નથી.

[જવાબ : કાચો નફો રૂ. 3,76,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 2,05,000 પા.સ.નો સરવાળો રૂ. 8,20,000 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 5,50,000 અહીં લેણીહૂંડીની અને દેવીહૂંડીની ફક્ત આખરની બાકીઓ સિવાય બીજા કોઈ વ્યવહાર આપેલ નથી. તેથી અનુક્રમે રૂ. 75,000ની દેવીહૂંડી વર્ષ દરમિયાન લેણદારોને લખેલી અને આપણી સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીની રકમ ગણાશે. ઉધાર વેચાણ રૂ. 10,75,000 અને ઉધાર ખરીદી રૂ. 8,99,000 રોકડ બેંકની આખરની બાકી રૂ. 1,45,000 ચોખ્ખા નફાની રકમ રૂ. 2,05,000 દાખલામાં આપી દીધી છે. જે નફા-નુકશાન ખાતામાં છેલ્લે ઉધાર બાજુમાં મૂકો. પરચૂરણ ખર્ચા રૂ. 47,500 (ચૂકવેલ 37,500 ₹ ચૂકવવાના બાકી રૂ. 10,000) તથા સ્થિર મિલકતોનો ઘસારો રૂ. 10,000 ન.નુ. ખાતે ઉધારો વેપાર ખાતા પરથી શોધેલ કાચો નફો રૂ. 3,76,000 ન.નુ ખાતે જમા કરો. હવે ન.નુ. ખાતનો તફાવત શોધો. ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 1,13,500 ધંધાના અન્ય ખર્ચા હશે જે રોકડ બેંક ખાતે જમા કરો. હવે રોકડ બેંક ખાતું બંધ કરી આખરની રોકડ - બેન્ક સિલક રૂ. 1,45,000 શોધો.]

7. શ્રી અંકિત તેના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31-3-2010ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

1) મિલકતો અને દેવા અંગેની વિગત

	31-3-2000	31-3-2001
	રૂ.	રૂ.
ફર્નિચર (મૂળકિંમત રૂ. 20,000)	14,000	(?)
દેવાદારો	32,000	30,000
લેણદારો	24,000	20,000
દેવીહૂંડી	6,000	4,000

લેણીહૂંડી	12,000	9,000
બેન્ક સિલક	6,000	(?)
સ્ટોક	17,000	25,000
ઘાલખાધ અનામત	1,600	(?)
ચૂકવવાના બાકી પગારનું ટેવું	1,000	800
2) વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો		રૂ.
દેવાદારો પાસેથી મળેલ (ઘાલખાધ પરત રૂ. 1,200 સહિત)		33,200
લેણદારોને ચૂકવેલ		22,000
વટાવેલ લેણીહૂંડીઓ		10,700
દેવીહૂંડીઓના ચૂકવ્યા		8,400
શ્રી અંકિત પાસેથી 12 % ની લોન (તા. 1-2-10ના રોજ)		20,000
ઉપાડ		10,000
રોકડ ખરીદી		9,000
પગાર		6,000
પરચૂરણ ખર્ચા		3,000

3) અન્ય માહિતી :

અંગત વપરાશ માટે ધંધામાંથી લીધેલ માલ રૂ. 500 દેવાદારોને આપેલ વટાવ રૂ. 2,000 લેણદારો પાસેથી મળેલ વટાવ રૂ. 800 માંડી વાળેલ ઘાલખાધ રૂ. 1,000 લેણદારોને પરત કરેલ માલ રૂ. 2,500 દેવાદારોએ પરત કરેલ માલ રૂ. 3,000 લેણદારોને વેચાણ શેરો કરીને આપેલ લેણીહૂંડીઓ રૂ. 500 જે પૈકી રૂ. 200ની હૂંડી નકરાઈ છે.

દેવાદારો પર 5 % લેખે ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો અને ફર્નિચર પર સરખા હમ્પાની પદ્ધતિ એ વાર્ષિક 5 % લેખે ઘસારાની જોગવાઈ કરો.

[જવાબ : કાચો નફો રૂ. 15,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 3,700 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 86,800 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 48,400 વર્ષ દરમિયાન સ્વીકારેલી દેવીહૂંડી 6,400 ઉધાર ખરીદી રૂ. 28,000 દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડીઓ રૂ. 8,200 ઉધાર વેચાણ રૂ. 44,000 આખરની બેન્ક સિલક રૂ. 11,300]

8. શ્રી પ્રણવ ચોપડા પરથી તા. 31 માર્ચ 2009 તથા 31મી માર્ચ 2010ના રોજની નીચેની બાકીઓ મળે છે.

વિગતો	31-3-2000	31-3-2001
	રૂ.	રૂ.
દેવાદારો	(?)	24,000
લેણદારો	16,000	(?)
સ્ટોક	(?)	17,000
મકાન	30,000	30,000

યંત્રો	60,000	67,000
ફર્નિચર	5,000	5,000
બેન્ક લોન	10,000	8,000
રોકડ / બેન્ક સિલક	14,000	11,000

તા. 31મી માર્ચ 2010ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના રોકડ વ્યવહારો (અમુક ચોક્કસ અન્ય વિગતો સિવાય) :

	રૂ.
દેવાદારો પાસેથી વસૂલાત	93,000
ઉપાડ	10,000
યંત્રનું વેચાણ (ચોપડે કિંમત રૂ. 5,000)	3,000
ધંધાના ખર્ચ	10,000
લેણદારોની ચૂકવણી	61,000
રોકડ ખરીદી	16,000
પરચૂરણ આવક	2,000

અન્ય માહિતી :

1) વેપારી પડતર પર 33 1/36 નફો ચઢાવી માલ વેચે છે.

2) લેણદારોએ આપેલ વટાવ રૂ. 1,000

3) વર્ષ દરમિયાન ઉધાર ખરીદી કુલ ખરીદીના 80 % હતી અને રોકડ વેચાણના કુલ વેચાણના 10 % હતું. ઉધારવેચાણ રૂ. 90,000

4) યંત્રો અને ફર્નિચર પર 10 % તથા મકાન પર 2 % ધસારો ગણો.

ઉપર દર્શાવેલ માહિતીના આધારે તા. 31 માર્ચ 2010ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપારખાતું તથા નફા-નુકસાન ખાતું તૈયાર કરો તેમ જ તે જ તારીખના રોજનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરો.

[જવાબ : કાચો નફો રૂ. 25,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 9,400 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 1,47,400 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 1,22,000 શરૂઆતના દેવાદારો 27,000 છેવટના લેણદારો રૂ. 18,000 શરૂઆતનો સ્ટોક રૂ. 12,000 યંત્રો પર ધસારો રૂ. 5,500 યંત્રોના વેચાણની ખોટ રૂ. 2,000]

9. શ્રી મોહન તેની પેઢીની પૂરી માહિતી રાખી શક્યો નથી. નીચેની માહિતી પરથી તા. 31-3-2004ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું , નફા-નુકસાન ખાતું અને તે જ તારીખનું પાકું-સરવૈયું તૈયાર કરો.

1) સિલકતો અને દેવા	1-4-2003 રૂ.	31-3-2004 રૂ.
જમીન	3,000	(?)
લેણદારો	15,000	12,000
દેવાદારો	20,000	30,000
રોકડ	12,000	(?)
સ્ટોક	31,000	45,000
પ્લાન્ટ અને મશીનરી	35,000	38,000
ઘાલખાધ અનામત	2,000	(?)
લેણીઢૂંડીઓ	—	2,000

રોકડ વ્યવહારો :

રોકડ વેચાણ રૂ. 88,000 દેવાદારો પાસેથી વસૂલાત રૂ. 1,10,000 પ્લાન્ટની ખરીદી રૂ. 3,000 (1-10-2003) ઉપાડ રૂ. 8,000 મજૂરી રૂ. 3,000 પગાર રૂ. 15,000 ટેલિફોન બિલ રૂ. 6,000 ભાડુ ચૂકવ્યું રૂ. 9,000 પરચૂરણ ખર્ચા રૂ. 8,500 10 % નાં રોકાણો ખરીદ્યા (તા. 1-10-2003) રૂ. 6,000 લેણદારોને ચૂકવ્યા રૂ. 35,000 વટાવ મળ્યો રૂ. 1,000 તથા દેવાદારોને વટાવ આપ્યો રૂ. 3,000

હવાલા :

1) ઘસારાપાત્ર કાયમી મિલકતો પર 10 % ના દરે ઘસારો કાપો તથા મૂડી પર 10 % ના દરે વ્યાજ ગણો.

2) દેવાદારો પર 5 % ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો.

[જવાબ : કુલ નફો રૂ. 1,91,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 1,39,250 શરૂઆતની મૂડી રૂ. 84,000 વર્ષ દરમિયાન મળેલ લેણીહૂંડી રૂ. 2,000 ઉધાર વેચાણ રૂ. 1,25,000 ઉધાર ખરીદી રૂ. 33,000 છેવટની રોકડ રૂ. 1,16,500 યંત્રનો ઘસારો રૂ. 3,650 (3,500 ₹ 150) રોકાણોનું લેણું થયેલ વ્યાજ રૂ. 300 છેવટની મૂડી રૂ. 2,23,650 પા.સ.નો સરવાળાઓ રૂ. 2,35,650]

10. (ખૂટતી વિગતો શોધવા જરૂરી ખાતા તૈયાર કરવાં)

શ્રી જૈમિન પટેલ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિ મુજબ રાખે છે. તેના હિસાબોમાંથી નીચેની વિગતો પૂરી પાડવામાં આવી છે.

વિગત	31-3-2000	31-3-2001
	રૂ.	રૂ.
લેણીહૂંડીઓ	22,000	20,000
દેવાદારો	60,000	60,000
દેવીહૂંડીઓ	8,000	14,000
લેણદારો	38,000	40,000
વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો		રૂ.
દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ		2,40,000
લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યા		40,000
વેચાણ પરત		5,000
ખરીદ પરત		2,000
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા		20,000
દેવાદારોને આપેલ વટાવ		2,400
ઘાલખાધ		3,600
લેણદારોને ચૂકવેલ રકમ		1,25,000
લેણદારો પાસેથી મળેલ વટાવ		2,000

ઉપરની વિગતો પરથી લેણીહૂંડીનું ખાતું, કુલ દેવાદારોનું ખાતું, દેવીહૂંડીનું ખાતું અને કુલ લેણદારોનું ખાતું તૈયાર કરીને જરૂરી ખૂટતી વિગતો શોધો અને આ શોધેલી ખૂટતી વિગતોની શું અસર આપવામાં આવશે તે પણ જણાવો :

[જવાબ : (1) લેણીહૂંડી ખાતું તૈયાર કરતાં તેની ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 38,000 દેવાદારો પાસેથી મળેલ લેણીહૂંડીઓ ગણાશે. જે દેવાદારો ખાતે જમા થશે. (2) કુલ દેવાદારોનું ખાતું તૈયાર કરતાં તેની ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 2,89,000 ઉધાર વેચાણ ગણાશે, જે વેપાર ખાતાની જમા બાજુ દર્શાવાશે. (3) દેવીહૂંડીનું ખાતું તૈયાર કરતા તેની જમા બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 26,000 સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ ગણાશે. જે લેણદારો ખાતે ઉધાર થશે. (4) કુલ લેણદારોનું ખાતું બનાવતા તેની જમા બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 1,57,000 ઉધાર ખરીદી ગણાશે, જે વેપાર ખાતાની ઉધાર બાજુ દર્શાવાશે.]

11. (એકનોંધીનું દ્વિનોંધીમાં રૂપાંતર કરવા અંગે)

શ્રી સારીમ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચેની વિગતો પરથી તા. 31-12-2013ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું, નફા - નુકસાન ખાતું અને તે જ દિવસનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરો.

અ) મિલકતો અને દેવાની બાકીઓ :		
વિગત	1-1-2013 રૂ.	31-12-2013 રૂ.
લેણીહૂંડીઓ	2,550	2,100
દેવીહૂંડીઓ	1,200	4,350
દેવાદારો	10,500	13,500
લેણદારો	8,250	5,400
સ્ટોક	6,750	9,000
રોકડ સિલક	1,800	2,700
ફર્નિચર	1,350	(?)
બ) વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો :		રૂ.
દેવાદારો પાસેથી રોકડા મળ્યા		54,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા		36,000
દેવાદારોને વટાવ આપ્યો		2,250
લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યા		4,500
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા		4,500
સામાન્ય ખર્ચા		13,200
ફર્નિચરની ખરીદી (તા. 1-7-2013)		900
રોકડ ઉપાડ		3,000
લેણદારો પાસેથી વટાવ મળ્યો		900
ખરીદ પરત		600
વેચાણ પરત		1,200
ઘાલખાધ		750

(ક) હવાલા :

(1) મૂડી પર વાર્ષિક 10 % લેખે વ્યાજ ગણવાનું છે.

(2) દેવાદારો પર 5 % લેખે ઘાલખાધ અનામત રાખો.

(3) ફર્નિચર પર 10 % લેખે ઘસારો ગણો.

[જવાબ : શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવી શરૂની મૂડી શોધી કાઢો. રૂ. 13,500 જે પાકા સરવૈયામાં મૂડી દેવા બાજુ દર્શાવો, લેણીહૂંડી ખાતાની ઉધાર બાજુ ખૂટતી રકમ રૂ. 4,050 વર્ષ દરમિયાન મળેલી લેણીહૂંડીઓ છે જે દેવાદારો ખાતે જમા થશે, કુલ દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 65,250 મળશે, દેવીહૂંડીના ખાતામાંથી રૂ. 7,650 સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ મળશે, જે લેણદારો ખાતે ઉધાર થશે, કુલ લેણદારોના ખાતામાંથી રૂ. 42,300 ઉધાર થશે, વેપાર ખાતનો કાચો નફો રૂ. 24,600 નફા નુકસાન ખાતાનો ચોખ્ખો નફો રૂ. 7,095 અને પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 28,695 ફર્નિચર પર ઘસારો રૂ. 180 (શરૂની બાકી પર રૂ. 135 ₹ ખરીદેલ ફર્નિચર પર રૂ. 45)]

12. (હૂંડી નકરાય અને વેચાણ શેરો કરી આપવા અંગે)

શ્રી આર. એમ. કાન્હા એકનોંધી પદ્ધતિ મુજબ હિસાબો રાખે છે. તે નીચે મુજબની માહિતી આપે છે.

અ) મિલકતો અને દેવા	1-1-2013	31-12-2013
વિગત	રૂ.	રૂ.
યંત્રો	56,000	56,000
ફર્નિચર	15,200	15,200
રોકડ અને બેન્કસિલક	24,000	(?)
દેવાદારો	40,000	64,000
લેણદારો	30,400	40,000
લેણીહૂંડી	24,000	32,000
દેવીહૂંડી	32,000	48,000
સ્ટોક	32,000	32,000
અગાઉથી ચૂકવેલ વીમો	800	400
ચૂકવવાની બાકી મજૂરી	1,600	400

બ) તા. 13-12-2013ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષનો રોકડમેળ નો ટૂંકસાર :

વિગત	રૂ.
દેવાદારો પાસેથી મળ્યા	1,28,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા	56,000
રોકડ ખરીદી	1,600
રોકડ વેચાણ	56,000
ઉપાડ	12,800
લેણીહૂંડીના મળ્યા	1,20,000
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા	80,000
મજૂરી	32,000
વીમો	32,000
પરચૂરણ ખર્ચ	48,000

ક) વધારાની માહિતી :

વિગત	રૂ.
નકરાયેલી લેણીહૂંડી	6,400
નકરાયેલી દેવીહૂંડી	4,800
લેણદારોને વેચાણ શેરો કરીને આપેલી લેણીહૂંડી	19,200
આપેલો વટાવ	800
મળેલો વટાવ	2,400

ડ) હવાલા :

(1) મૂડી પર 10 % વ્યાજ ગણો તથા ઉપાડ પર 15 % વ્યાજ વસૂલ કરો.

(2) દેવાદારો પર 5 % ઘાલખાધ અનામત રાખો.

(3) ચંત્રો અને ફર્નિચર ઉપર 10 % ઘસારો ગણો તા. 31-12-2013ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો બનાવો.

[જવાબ : શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવતા શરૂની મૂડી રૂ. 1,28,000 મળશે, લેણીહૂંડી ખાતામાંથી દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડીઓ રૂ. 1,53,600 મળશે, કુલ દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 3,00,000 મળશે. દેવીહૂંડીના ખાતામાંથી સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ રૂ. 1,00,800 મળશે. કુલ લેણદારોના ખાતામાંથી ઉધાર ખરીદી રૂ. 1,83,200 મળશે. આખરની રોકડ બેન્ક સિલક રૂ. 65,600, કાચો નફો રૂ. 1,40,400 ચોખ્ખો નફો રૂ. 40,400 અને પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 2,54,880 ચંત્રો પર ઘસારો રૂ. 7,000 ફર્નિચર પર ઘસારો રૂ. 1,900]

13. ધવલ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31 મી માર્ચ, 2014ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

1.) મિલકતો અને દેવા	1-4-2013	31-3-2014
	રૂ.	રૂ.
દેવાદારો	48,000	60,000
ફર્નિચર	30,000	30,000
લેણદારો	54,000	48,000
દેવીહૂંડી	6,000	12,000
લેણીહૂંડી	18,000	30,000
જમીન મકાન	1,50,000	2,10,000
સ્ટોક	42,000	48,000
2) રોકડ મેળનો ટૂંકસાર :		રૂ.
પગાર		18,000
મજૂરી અને ગાડાભાડુ		6,000
વહીવટી ખર્ચ		3,600
વીમા પ્રિમીયમ		7,200
ઉધાર ખરીદી (કુલ ખરીદીના 65 %)		1,17,000
કુલ વેચાણ (જે પૈકી રોક અને ઉધાર વેચાણનું પ્રમાણ 2:3 છે)		2,70,000
હાથ પર સિલક (તા. 31-3-2014)		18,000
વ્યાજ - ડિવિડન્ડ મળ્યું		90,000

3) વધારાની માહિતી :	રૂ.
સ્વીકારેલ દેવીહૂંડીઓ	12,000
મળેલી લેણીહૂંડીઓ	24,000
ઘાલખાધ	3,000
ઘાલખાધ અનામત (દેવાદારોની આખરબાકી પર)	5 %
આપેલ વટાવ	4,200
મળેલ વટાવ	3,000
ફર્નિચર પર ઘસારો	10 %

[જવાબ : શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવતા શરૂની મૂડી રૂ. 2,70,000 મળશે, લેણીહૂંડી ખાતામાંથી લેણીહૂંડીની મળેલ રકમ રૂ. 12,000 મળશે, કુલ દેવાદારોના ખાતામાંથી દેવીહૂંડીની ચૂકવેલ રકમ રૂ. 6,000 મળશે. કુલ લેણદારોના ખાતામાંથી લેણદારોને ચૂકવેલ રકમ રૂ. 1,08,000 મળશે, રોકડ ખાતું બનાવતા શરૂની રોકડ સિલક રૂ. 44,000 મળશે. કાચો નફો રૂ. 90,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 60,000 અને પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 3,00,000]

14. અંકિત તેના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિએ રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

વિગત	1-4-2013 રૂ.	31-3-2014 રૂ.
સ્ટોક	1,15,000	1,38,000
દેવાદારો	13,850	(?)
લેણદારો	92,000	(?)
યંત્રો	3,45,000	3,91,000
દેવીહૂંડીઓ	27,600	36,800
લેણીહૂંડીઓ	36,800	41,400
રોકડ અને બેન્ક સિલક	1,33,400	1,61,000
પગાર ચૂકવવાનો બાકી	9,200	13,800
અગાઉથી ચૂકવેલ ભાડું	4,600	9,200
વર્ષ દરમિયાનનાં વ્યવહારો :		
વિગત		રૂ.
કુલ ખરીદી (જે પૈકી રોકડ ખરીદી રૂ. 69,000 છે)		2,43,800
કુલ વેચાણ		4,60,000
રોકડ વેચાણ		(?)
રોકડ બેન્કમાં ભરી		2,07,000
પગાર ચૂકવવા બેન્કમાંથી ઉપાડ્યા		36,800
પગારના રોકડેથી ચૂકવ્યા		32,200
દેવાદારો પાસેથી રોકડા મળ્યા		2,30,000
લેણદારોને ચેકથી ચૂકવ્યા		1,15,000
રોકડ ઉપાડ		41,400
ભાડું રોકડેથી ચૂકવ્યું		13,800

લેણદારોને વેચાણ શેરો કરી આપેલી લેણીહૂંડીઓ	23,000
લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યાં	46,000
દેવીહૂંડીના રોકડાં ચૂકવ્યાં	23,000
લેણદારોને વેચાણ શેરો કરી આપેલી હૂંડીઓ નકરાઈ	9,200
રોકડ સિલક (તા. 31-3-2014)	46,000
યંત્રોની ખરીદી તા. 1-10-2013ના રોજ ચેકથી કરેલ છે	

હવાલા :

- (1) મૂડી પર વાર્ષિક 10 % લેખે વ્યાજ ગણો.
- (2) યંત્રો પર વાર્ષિક 10 % લેખે ઘસારાની જોગવાઈ કરો.
- (3) દેવાદારો ઉપર 5 % લેખે ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો.

15. શ્રી હિમાંશી સોલંકી એકનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ અનુસાર હિસાબો રાખે છે. નીચે આપેલ માહિતી પરથી શ્રી હિમાંશી સોલંકીના તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષના દ્વિનોંધી હિસાબી પદ્ધતિ અનુસાર હિસાબો તૈયાર કરો.

1) તા. 1-4-2013ના રોજની બાકીઓ :	રૂ.
યંત્રો	30,000
ફર્નિચર	4,000
સ્ટોક	80,000
લેણદારો	90,000
દેવીહૂંડીઓ	12,000
દેવાદારો	1,80,000
લેણીહૂંડીઓ	6,000
રોકડ સિલક	20,000
2) વર્ષ દરમિયાનના રોકડા લેવા :	રૂ.
ઉપાડ	40,000
ખર્ચ ચૂકવ્યા	70,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા	7,80,000
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા	30,000
રોકડ ખરીદી	10,000
રોકડ વેચાણ	20,000
દેવાદારો પાસેથી મળ્યા	6,000
લેણીહૂંડીના મળ્યા	20,000
3) વર્ષ દરમિયાન અન્ય વ્યવહારો :	રૂ.
વટાવ આપ્યો	6,000
વટાવ મળ્યો	4,000
માંડી વાળેલ ઘાલખાધ	10,000
ખરીદ પરત	12,000
ઉધાર વેચાણ	10,00,000

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

4) તા. 31-3-2014ના રોજ બાકીઓ :	રૂ.
સ્ટોક	1,20,000
દેવીહૂંડીઓ	22,000
લેણદારો	60,000
લેણીહૂંડીઓ	16,000

5) વધારાની માહિતી :

(1) યંત્રો અને ફર્નિચર પર અનુક્રમે 10 % અને 5 % લેખે ઘસારો

(2) શરૂઆતની મૂડી પર 10 % લેખે વ્યાજ આપવાનું છે.

[જવાબ : શરૂઆતના સ્થિતિ દર્શક પત્રકમાંથી શરૂઆતની મૂડી રૂ. 2,12,000 મળશે, લેણીહૂંડી ખાતામાંથી દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડીઓ રૂ. 30,000 મળશે, દેવાદારોનું ખાતું બનાવતાં આખરના દેવાદારો રૂ. 1,74,000 દેવીહૂંડીઓના ખાતામાંથી સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ રૂ. 40,000 લેણીહૂંડીનું ખાતું બનાવતા ઉધાર ખરીદી રૂ. 8,00,000 આખરની રોકડ સિલક રૂ. 90,000 કાચો નફો રૂ. 2,62,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 1,55,600 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 4,30,800]

16. અંકિતા તેમના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચેની વિગતો પરથી તેમનું તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું, નફા - નુકસાન ખાતું તથા તા. 31-3-2014ના રોજનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરો.

1) મિલકતો અને દેવા	1-4-2013 રૂ.	31-12-2014 રૂ.
જમીન - મકાન	1,00,000	(?)
પ્લાન્ટ - યંત્રો	1,20,000	(?)
રોકડ સિલક	(?)	1,75,000
સ્ટોક	50,000	50,000
લેણદારો	(?)	1,00,000
દેવાદારો	1,10,000	(?)
દેવીહૂંડી	40,000	(?)
લેણીહૂંડી	(?)	40,000

2) તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના રોકડ

વ્યવહારો :	રૂ.
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા	60,000
અંકિતાનો ઉપાડ	20,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા	1,50,000
પગાર ચૂકવ્યો	30,000
મજૂરી ચૂકવી	20,000
ઓફિસ ખર્ચા ચૂકવ્યા	10,000
લેણીહૂંડીના વસૂલ મળ્યા	1,20,000
આગના વીમાનું પ્રીમિયમ ચૂકવ્યું	10,000
દેવાદારો પાસેથી કુલ વસૂલ (ઘાલખાધ પરત રૂ. 12,500 સહિત)	3,12,500

3) અન્ય વધારાની માહિતી :	રૂ.
ઉધાર વેચાણ	4,00,000
ઉધાર ખરીદી	3,00,000
મળેલ વટાવ	10,000
આપેલ વટાવ	8,750
ખરીદ પરત	10,000
વેચાણ પરત	20,000
મળેલ લેણીહૂંડી	1,00,000
સ્વીકારેલ દેવીહૂંડી	80,000
રોકડ વેચાણ અને રોકડ ખરીદી શૂન્ય છે.	

4) હવાલા :

- (1) અંકિતાની શરૂની મૂડી ઉપર 10 % વ્યાજ ચૂકવવાનું છે.
- (2) જમીન મકાન પર 12 % અને પ્લાન્ટ યંત્રો પર 7.5 % ઘસારાની જોગવાઈ કરો.
- (3) દેવાદારો ઉપર 10 % ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો.

[જવાબ : લેણીહૂંડીના ખાતામાંથી દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડીઓ રૂ. 10,000, દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 1,00,000, દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 1,00,000 દેવીહૂંડીના ખાતામાંથી સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ રૂ. 8,000, લેણદારોના ખાતામાંથી ઉધાર ખરીદી રૂ. 1,04,000, શરૂઆતની મૂડી રૂ. 34,000 કાચો નફો રૂ. 29,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 8,750 અને પાકા સરવૈયાનો સરવાળો 53,750]

17. શ્રી ઉમંગભાઈ પટેલના ચોપડામાંથી નીચેની માહિતી બને છે.

	1-1-2013	31-12-2013
	રૂ.	રૂ.
રોકડ અને બેન્ક	14,000	18,000
દેવાદારો	(?)	24,000
સ્ટોક	(?)	17,000
કાયમી મિલકતો	1,00,000	1,00,000
લેણદારો	16,000	(?)
લોન	10,000	8,000
વર્ષ દરમિયાનના થયેલ વ્યવહારો :		રૂ.
દેવાદારો પાસેથી મળ્યા		93,000
રોકડ વેચાણ		10,000
ઉધાર વેચાણ		90,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા		61,000
રોકડ ખરીદી		16,000
ઉધાર ખરીદી		64,000
ઉપાડ		10,000
ધંધાના ખર્ચા		10,000
મળેલ વટાવ		2,000
આપેલ વટાવ		1,000

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

કાચા નફાનો દર વેચાણના 25 % ગણી વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો

જવાબ : દેવાદારોના ખાતામાંથી શરૂઆતના દેવાદારો રૂ. 28,000, લેણદારોના ખાતામાંથી આખરના લેણદારો રૂ. 17,000, કુલ વેચાણ પર 25 % લેખે કાચો નફો રૂ. 25,000 વેપાર ખાતાની ઉધાર બાજુ નોંધતા શરૂનો સ્ટોક રૂ. 12,000 મળશે, શરૂઆતના સ્થિતિ દર્શક પત્રકમાંથી શરૂની મૂડી રૂ. 1,28,000 મળશે. કાચો નફો રૂ. 25,000 રૂ. 16,000 અને પાકા સરવૈયા રૂ. 1,59,000

18. શ્રી ઉમા તેના હિસાબો એકનોંધી રાખે છે. નીચેની માહિતી પરથી તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

અ) મિલકતો અને દેવા અંગની વિગતો :

વિગત	1-1-2013 રૂ.	31-12-2013 રૂ.
ફર્નિચર (મૂ.કિં 3,00,000)	1,40,000	(?)
ગ્રાહકો	3,20,000	3,00,000
વેપારીઓ	2,90,000	2,00,000
દેવીહૂંડીઓ	60,000	40,000
લેણીહૂંડીઓ	1,20,000	90,000
બેન્કસિલક	1,76,000	2,50,000
સ્ટોક		
ઘાલખાધ અનામત	16,000	(?)

બ) વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો : રૂ.

ગ્રાહકો પાસેથી મળેલ (ઘાલખાધ પરત રૂ. 12,000 સહિત	3,32,000
વેપારીઓને ચૂકવ્યા	2,20,000
વટાવેલી લેણીહૂંડીઓ	1,07,000
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા	84,000
રોકડ ખરીદી	90,000
પગાર	60,000
મજૂરી	19,000
પરચૂરણ ખર્ચ	13,000

ક) અન્ય માહિતી :

(1) ગ્રાહકોએ પરત કરેલ માલ રૂ. 30,000 ગ્રાહકો પર 5 % ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો.

(2) ફર્નિચર પર સીધી લીટીની રીતે વાર્ષિક 5 % લેખે ઘસારાની જોગવાઈ કરો.

[જવાબ : શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક તૈયાર કરતાં શરૂઆતની મૂડી રૂ. 6,00,000 લેણીહૂંડીના દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડી રૂ. 82,000 દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 4,40,000 દેવીહૂંડીના ખાતામાંથી સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ રૂ. 64,000 લેણદારોનું ખાતું તૈયાર કરતાં ઉધાર ખરીદી રૂ. 2,80,000 મળશે આખરની બેન્ક સિલક રૂ. 1,13,000 કાચો નફો રૂ. 1,20,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 23,000 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 8,63,000 ફર્નિચરની મૂળ

કિંમત રૂ. 3,00,000 પર ઘસારો ગણાશે ફર્નિચર પર ઘસારો રૂ. 15,000]

૧૯. શ્રી ક્રિષ્ના એકનોંધી પદ્ધતિએ પોતાના હિસાબો રાખે છે. નીચેની વિગતો પરથી તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષના વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો.

1) મિલકત અને દેવાની વિગત :

વિગત	1-1-2013 ના રોજ રૂ.	31-12-2013 ના રોજ રૂ.
લેણીહૂંડી	20,000	20,000
દેવીહૂંડી	5,000	10,000
ગ્રાહકો	35,000	50,000
વેપારીઓ	45,000	40,000
જમીન - મકાન	1,25,000	(?)
સ્ટોક	30,000	(?)
ફર્નિચર	(?)	22,500
રોકડ સિલક	1,500	(?)

2) રોકડ મેળનો ટૂંકસાર :

જમીન મકાનની ખરીદી રૂ. 25,000 (તા. 1-10-2013)

સ્ટોક ખરીદી રૂ. 52,500 (કુલ ખરીદીના 35 %)

માલ વેચાણ રૂ. 90,000 (કુલ વેચાણના 40 %)

ડિવિડન્ડ મળેલ રૂ. 7,500

વહીવટી ખર્ચા રૂ. 8,250

ઉપાડ રૂ. 12,000 (દર મહિનાની પહેલી તારીખે રૂ. 1,000 લેખે)

3) વધારાની માહિતી :	રૂ.
દેવીહૂંડી સ્વીકારી	10,000
લેણીહૂંડી મળી	20,000
ઘાલખાધ	1,500
ઘાલખાધ અનામત	35,000
કાચા નફાનો દર વેચાણ પર	40 %
જમીન મકાનની શરૂઆતની બાકી	4 %
ફર્નિચર પર ઘસારો	10 %

4) લેણદારો પર 2 % વટાવ અનામતની જોગવાઈ કરવાની છે.

[જવાબ : શરૂઆતનું ફર્નિચર રૂ. 25,000 શરૂના સ્થિતિ દર્શક પત્રમાંથી શરૂની મૂડી રૂ. 1,86,500 લેણીહૂંડીના રોકડા મળ્યા રૂ. 20,000 દેવાદારો પાસેથી રોકડા મળ્યા રૂ. 1,00,000 દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા રૂ. 15,000 લેણદારોને ચૂકવ્યા રૂ. 92,500 આખરની રોકડ સિલક રૂ. 23,750 રોકડ ખરીદી રૂ. 52,500 પરથી કુલ ખરીદી રૂ. 1,50,000 મળશે, જે પૈકી ઉધાર ખરીદી રૂ. 97,500 તે જ રીતે રોકડ વેચાણ રૂ. 90,000 પરથી કુલ વેચાણ રૂ. 2,25,000 મળશે, જે પૈકી ઉધાર વેચાણ રૂ. 1,35,000 કાચો નફો વેચાણના 40 % લેખે રૂ. 90,000 વેપાર ખાતે દર્શાવતા આખર સ્ટોક રૂ. 45,000 મળશે, ચોખ્ખો નફો રૂ. 68,875 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 3,01,250

એકનોંધી નામા પદ્ધતિના હિસાબો

ઉપાડ પર વ્યાજ રૂ. 650, મૂડી પર વ્યાજ રૂ. 9,325, જમીન મકાનની શરૂની બાકી પર ઘસારો રૂ. 5,000 ફર્નિચર પર ઘસારો રૂ. 2,500]

૨૦. શ્રી રાહુલભાઈ પોતાના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચેની વિગતો પરથી ૩૧ મી માર્ચ, ૨૦૧૪ના રોજ પૂરાં થતાં વર્ષ માટે તેમનું નફા નુકસાન ખાતું અને તે તારીખનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરો.

૧) તા. ૧-૪-૨૦૧૩ના રોજ તેમની બાકીઓ નીચે મુજબ હતી :

વિગત	રકમ રૂ.
લેણદારો	16,500
દેવાદારો	21,000
લેણીહૂંડી	5,100
દેવીહૂંડી	2,400
ફર્નિચર	2,700
સ્ટોક	13,500
રોકડ સિલક	3,600

૨) વર્ષ દરમિયાન તેમના વ્યવહારો નીચે મુજબ હતા :

વિગત	રકમ રૂ.
દેવીહૂંડીના ચૂકવ્યા	9,000
દેવાદાર પાસેથી મળ્યા	1,08,000
વટાવ આપ્યો	4,500
પરચૂરણ ખર્ચ	26,400
ફર્નિચરની ખરીદી (તા. ૧-૧૦-૨૦૧૩)	1,800
લેણીહૂંડીના રોકડ મળ્યા	9,000
લેણદારોને ચૂકવ્યા	72,000
વટાવ મળ્યો	1,800
ઘાલખાધ	1,500
ખરીદ પરત	1,200
વેચાણ પરત	2,400
ઉપાડ	6,000

૩) તા. ૩૧-૩-૨૦૧૪ના રોજ તેમની બાકીઓ નીચે પ્રમાણે હતી :

વિગત	રૂ.
દેવાદારો	27,000
લેણદારો	10,800
લેણીહૂંડી	4,200
દેવીહૂંડી	8,700
રોકડ	5,400
આખર સ્ટોક	18,000

4) હવાલા :

- (1) મૂડી પર વાર્ષિક 10 % લેખે વ્યાજ ગણો.
- (2) દેવાદારો પર 5 % ધાલખાધ અનામત રાખો.
- (3) ફર્નિચર પર 10 % ઘસારો ગણો.

[જવાબ : શરૂઆતનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક તૈયાર કરતાં શરૂઆતની મૂડી રૂ. 27,000 મળશે, દેવાદારો પાસેથી મળેલી લેણીહૂંડી રૂ. 8,100, ઉધાર વેચાણ કાચો નફો રૂ. 49,200, ચોખ્ખો નફો રૂ. 14,190 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 57,390, ફર્નિચર પર ઘસારો રૂ. 360]

21) શ્રી કેતકી તેમના હિસાબો એકનોંધી પદ્ધતિથી રાખે છે. નીચે આપેલી માહિતીના આધારે તમારે તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું તેમનું વેપાર ખાતું અને નફા-નુકસાન ખાતું તેમજ તા. 31-3-2014ના રોજનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરવાનું છે.

1) મિલકતો અને દેવાની બાકીઓ :	31-3-2013	31-3-2014
	રૂ.	રૂ.
યંત્રો	3,50,000	(?)
ફર્નિચર	30,000	(?)
સ્ટોક	80,000	60,000
દેવાદારો	2,60,000	2,10,000
લેણદારો	2,15,000	1,30,000
રોકડ સિલક	15,600	(?)
દેવીહૂંડીઓ	12,300	8,700
બાકી પગાર	3,700	4,500
લેણીહૂંડીઓ	15,400	8,000

2) વર્ષ 2013-14ના રોકડ વ્યવહારો : રૂ.

દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	4,60,000
રોકડ વેચાણ	1,20,000
પગાર ચૂકવ્યો	36,000
ભાડું ચૂકવ્યું	12,000
સામાન્ય ખર્ચા	21,600
રોકડ ઉપાડ	12,000
ફર્નિચર ખરીદ્યું (તા. 1-10-2013ના રોજ)	20,000
લેણદારોને ચૂકવણી	2,40,000
રોકડ ખરીદી	72,000
લેણીહૂંડીના મળ્યા	36,000
દેવીહૂંડીના મળ્યા	27,000
ICICI બેન્કમાંથી લીધેલી 14%ની લોન (1-1-2014)	80,000

3) અન્ય વ્યવહારો :	રૂ.
દેવાદારોને આપેલ વટાવ	12,000
લેણદારો પાસેથી મળેલ વટાવ	8,000
વેચાણ માલ પરત	6,500
ખરીદ માલ પરત	4,200

4) વધારાની માહિતી :

- (1) યંત્રો પર વાર્ષિક 10 % લેખે ઘસારો ગણો.
- (2) ફર્નિચર પર વાર્ષિક 6 % લેખે ઘસારો ગણો.
- (3) દેવાદારો પર 5 % લેખે ઘાલખાધ અનામતની જોગવાઈ કરો.

[જવાબ : શરૂનું સ્થિતિ દર્શક પત્રક બનાવતા શરૂની મૂડી રૂ. 5,20,000 લેણીહૂંડી ખાતામાંથી મળેલ લેણીહૂંડીઓ રૂ. 28,600, દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 4,57,000, દેવીહૂંડી ખાતામાંથી સ્વીકારેલી દેવીહૂંડીઓ રૂ. 23,400, લેણદારોના ખાતામાંથી ઉધાર ખરીદી રૂ. 1,90,600, આખરની રોકડ સિલક રૂ. 2,71,000 કાચો નફો રૂ. 2,92,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 1,67,100 અને પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 9,01,000]

રર. શ્રી કમલેશભાઈ તેમના હિસાબી ચોપડા યોગ્ય રીતે રાખતા નથી. નીચેની વિગતો પરથી તા. 31-3-2014ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું અને નફા-નુકસાન ખાતું તેમજ તે જ તારીખનું રોજનું પાકું સરવૈયું તૈયાર કરો.

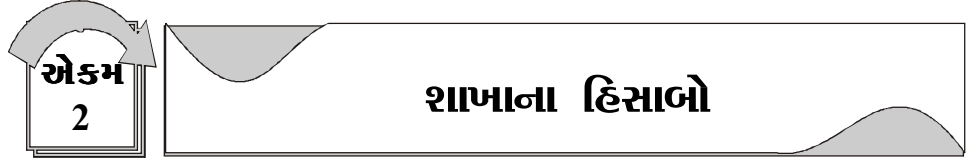
1) વિગત :	1-4-2013	31-3-2014
	રૂ.	રૂ.
દેવાદારો	18,000	25,800
સ્ટોક	12,000	13,200
ફર્નિચર	2,000	2,000
લેણદારો	6,000	6,000
રોકડ	4,000	2,000

2) અન્ય વ્યવહારોની વિગતો :

	રૂ.
દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	60,000
લેણદારોને ચૂકવેલ રોકડ	44,000
પગાર	10,000
ભાડું	2,700
ઑફિસ ખર્ચ	2,800
ઉપાડ	3,000
વધારાની મૂડી લાવ્યા	2,000
રોકડ વેચાણ	3,500
રોકડ ખરીદી	5,000

મળેલ વટાવ	500
વેચાણ માલ પરત	1,200
ખરીદ માલ પરત	500
ઘાલખાધ	1,000

[જવાબ : શરૂઆતના સ્થિતિ દર્શક પત્રકમાંથી શરૂઆતની મૂડી રૂ. 30,000, દેવાદારોના ખાતામાંથી ઉધાર વેચાણ રૂ. 70,000, લેણદારોના ખાતામાંથી ઉધાર ખરીદી રૂ. 45,000 કાચો નફો રૂ. 24,000 ચોખ્ખો નફો રૂ. 8,000 પાકા સરવૈયાનો સરવાળો રૂ. 43,000]

- 2.1 પરિચય
- 2.2 શાખાના હિસાબો રાખવાના હેતુઓ/ઉદ્દેશ
- 2.3 શાખાના પ્રકારો
- 2.4 પરતંત્ર શાખાના હિસાબો લખવાની રીત (ઉદાહરણો સાથે)
- 2.5 સ્ટોક અને દેવાદારોની પદ્ધતિ
- 2.6 સ્વતંત્ર શાખાના હિસાબો
- 2.7 પરતંત્ર અને સ્વતંત્ર શાખાનો તફાવત
- 2.8 આંતરશાખા લેવડદેવડના વ્યવહારો

સ્વાધ્યાય

2.(1) પરિચય :

વર્તમાન સમયમાં ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસને કારણે વિશ્વ એક ગામ બનીને રહી ગયું છે. વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે વ્યક્તિ કે કંપની પોતાનો ધંધો કરી શકે છે. આ આધુનિકીકરણના કારણે વેચાણની તકો પણ વધી રહી છે. હરિફાઈમાં ટકી રહેવા એકમે સતત કાંઈક નવું વિચારવું પડે છે. વેપારી કે કંપની એક જ શહેરમાં જુદી જુદી જગ્યાઓ એ કે વિવિધ દેશોમાં પોતાની દુકાન વ્યાપાર શરૂ કરી શકે છે. આ વિવિધ જગ્યાએ આપેલ દુકાન કે ઓફિસને શાખા કહેવામાં આવે છે.

આવી શાખાઓનું સંચાલન જે જગ્યાએથી થાય છે તેને મુખ્ય ઓફિસ (Head Office) કહેવામાં આવે છે. શાખાઓ છૂટક વેચાણ, જથ્થાબંધ વેચાણ કે ઉત્પાદનનું પણ કાર્ય કરે છે. શાખા પર સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણ કે અંશતઃ મુખ્ય ઓફિસનો અંકુશ હોય છે.

2. (2) શાખાના હિસાબો રાખવાના ઉદ્દેશો :

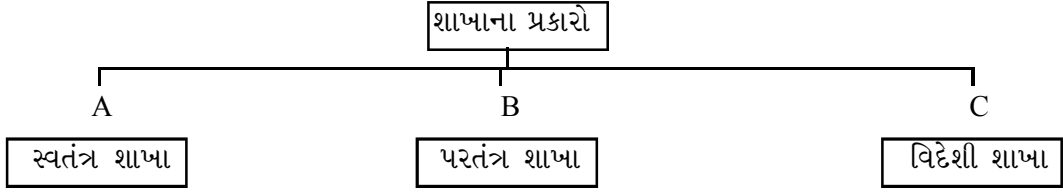
સામાન્ય રીતે શાખાએ મુખ્ય ઓફિસનો એક ભાગ છે. શાખાનું સંચાલન કરવા માટે તેને કેટલાક ખર્ચ કરવા પડે છે. ખર્ચ તથા અન્ય બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને દરેક શાખાનો નફો કે નુકસાન જાણવા માટે શાખાના હિસાબો રાખવા જરૂરી છે.

શાખાના હિસાબો રાખવાના મુખ્ય હેતુ નીચે મુજબ છે.

- (1) દરેક શાખાએ કેટલો નફો કે નુકસાન કર્યા તે જાણવા માટે શાખાના હિસાબો રાખવા જરૂરી છે.
- (2) શાખા નફો કરતી હોય તો તે નફાને કેટલાંક અંશે વધારી શકાય. અને જો ખોટ કરતી હોય તો તેને નફાકારક બનાવવા કેટલા પગલાં લઈ શકાય. તે શાખાના હિસાબો દ્વારા જાણી શકાય છે.
- (3) શાખાના હિસાબો રાખવાથી શાખાની કામગીરી પર આડકતરો અંકુશ રહે છે.
- (4) આ હિસાબ રાખવાથી શાખાને કેટલા માલ અને રોકડની જરૂર છે તે જાણી શકાય છે.
- (5) શાખાના હિસાબો રાખવાથી શાખા તથા ધંધાની નીતિઓ નક્કી કરી શકાય છે.
- (6) દરેક શાખાની પ્રગતિનું મુલ્યાંકન કરી શકાય છે.
- (7) જુદા જુદા સ્થળોએ સમાન પ્રકારની સેવા પૂરી પાડી શકાય છે.

2. (3) શાખાના પ્રકારો :

શાખાના મુખ્યત્વે નીચે મુજબ પ્રકારો પાડી શકાય.

(1) આંતરિક શાખા :

દેશમાં જ અન્ય સ્થળે આપેલ શાખાને આંતરિક શાખા કહેવાય છે.

(2) વિદેશી શાખા :

મુખ્ય ઓફિસ સ્વદેશમાં હોય તથા તેને શાખાઓ અન્ય દેશમાં આપેલી હોય તો તેને વિદેશી શાખા કહેવામાં આવે છે.

(3) પરતંત્ર શાખા :

જે શાખા મુખ્ય ઓફિસે પૂરો પાડેલ માલ વેચતી હોય તથા તેના તમામ ખર્ચા મુખ્ય ઓફિસ દ્વારા ચુકવવામાં આવતા હોય તો તેને પરતંત્ર શાખા કહે છે.

(4) સ્વતંત્ર શાખા :

આ શાખા સ્વતંત્ર ધંધો કરતા એકમ જેવી હોય છે તથા પોતાને જરૂરિયાતો મુજબ વ્યવહારો કરે છે, અને હિસાબો રાખે છે.

2. (4) પરતંત્ર શાખાના હિસાબો લખવાની રીત (ઉદાહરણો સાથે) :

(A) પરતંત્ર શાખાનો અર્થ :

મુખ્ય ઓફિસ જ્યારે શાખા પર વધુ અંકુશ રાખવા માગતી હોય ત્યારે શાખાના હિસાબોને મુખ્ય ઓફિસ પોતાના ચોપડે લખે છે. મુખ્ય ઓફિસ પોતાના ચોપડે દરેક શાખાનું અલગ ખાતું રાખે છે. આ શાખાને પરતંત્ર શાખા કહે છે.

(B) લક્ષણો :

- (1) શાખા માત્ર મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલા માલનું જ વેચાણ કરે છે.
- (2) મુખ્ય ઓફિસ શાખાને મૂળ કિંમતે કે ભરતિયા કિંમતે માલ પૂરો પાડે છે.
- (3) મુખ્ય ઓફિસ શાખાને માલ રોકડેથી તથા ઉધાર વેચાણની પણ છૂટ આપે છે.
- (4) જો શાખા ઉધાર વેચાણ કરતી હોય તો તેણે દેવાદારના ખાતા રાખવા પડે છે.
- (5) શાખાને રોકડ વેચાણ કે દેવાદાર પેટે મળેલ રકમ તરત જ મુખ્ય ઓફિસને મોકલવાની હોય છે.
- (6) શાખાના સામાન્ય તથા નિયમિત ખર્ચાઓ મુખ્ય ઓફિસ ચુકવે છે.
- (7) શાખાનાં રોજબરોજના ખર્ચા માટે મુખ્ય ઓફિસ તરફથી શાખાને પેટા રોકડ આપવામાં આવે છે. જેનો હિસાબ શાખાએ રાખવાનો હોય છે.
- (8) સામાન્ય રીતે શાખા તેના ચોપડે રોકડ, પેટા રોકડ, દેવાદાર, સ્ટોક વગેરેનાં ખાતા રાખે છે.

(C) પરતંત્ર શાખાના હિસાબ લખવાની રીતો, પરતંત્ર શાખાનો હિસાબો લખવાની રીત જાણવા માટે પરતંત્ર શાખાને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

- (1) મૂળ કિંમતે મળેલ માલનું ફક્ત રોકડેથી વેચાણ કરતી શાખા

- (2) મૂળ કિંમતે મળેલ માલનું રોકડેથી તેમ જ ઉધાર વેચાણ કરતી શાખા
- (3) ભરતિયા કિંમતે માલ મેળવીને ફક્ત રોકડેથી કે રોકડ તેમજ ઉધાર માલ વેચતી શાખા.
- (1) ફક્ત રોકડેથી વેચાણ કરતી શાખા :

જ્યારે શાખા રોકડેથી વેચાણ કરતી હોય ત્યારે રોકડ વેચાણની રકમ રોજબરોજ મુખ્ય ઓફિસને મોકલી આપે છે. મુખ્ય ઓફિસ શાખાને કાયમી ખર્ચા માટે રોકડ રકમ કે ચેક આપે છે.

(A) શાખા હિસાબી નોંધ માટે નીચેના ચોપડા રાખે છે.

- (1) રોકડ મેળ
- (2) પેટા રોકડ મેળ
- (3) સ્ટોક પત્રક

(B) હિસાબી નોંધો :

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં શાખાને લગતા વ્યવહારોની નોંધ નીચે મુજબ છે.

- (1) શાખાને માલ મોકલવામાં આવે.

શાખા ખાતે ઉ

તે શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે

- (2) શાખા પાસેથી મુખ્ય ઓફિસે માલ પરત થાય ત્યારે શાખાએ પરત કરેલ માલ ખાતે ઉ.

તે શાખા ખાતે

- (3) શાખાને ખર્ચ તથા પેટા રોકડ અંગે ચેક મોકલવામાં આવે. શાખા ખાતે.....ઉ

તે બેંક ખાતે

- (4) શાખા પાસેથી રોકડ વેચાણની રકમ મળે ત્યારે રોકડ/બેન્ક ખાતે.....ઉ

તે શાખા ખાતે

- (5) શાખાની આખર બાકીની મિલકતો અંગે નોંધ શાખાના આખર સ્ટોક ખાતે.....ઉ.

રોકડ ખાતે.....ઉ.

પેટા રોકડ ખાતે.....ઉ.

ફર્નિચર ખાતે.....ઉ.

અગાઉથી ચુકવેલ ખર્ચ ખાતે.....ઉ.

તે શાખા ખાતે

- (6) શાખાની શરૂઆતની મિલકતો નોંધવા માટે ઉપરોક્ત નોંધ નં. “5”ની નોંધ ઉલટાવી નાખવામાં આવશે.

- (7) શાખાના આખરના દેવાં અંગે

શાખા ખાતે.....ઉ.

તે શાખાના દેવા ખાતે

- (8) શાખાના શરૂના દેવા અંગે
શાખાના દેવા ખાતે.....ઉ.
તે શાખા ખાતે
- (9) શાખા ખાતાની બાકી (નફા/નુકસાનની નોંધ અંગે)
- (A) જો શાખા નફો કરે તો
શાખા ખાતે.....ઉ.
[તે ન.નું ખાતે (નફા નુકસાન ખાતે) (ન.નુ.ખાતે)]
- (B) શાખા ખોટ કરે તો
[તે.ન.નું ખાતે.....ઉ (નફા-નુકસાન ખાતે)]
તે શાખા ખાતે
- (10) શાખાને મોકલેલ માલનું ખાતુંબંધ કરવું
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે ઉ.
તે વેપાર ખાતે
- (11) અન્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ
- શાખાએ વ્યક્તિ ખાતું છે તેને વ્યક્તિ ખાતાના નિયમો લાગુ પડે છે.
  - પરચૂરણ ખર્ચ અથવા પેટા રોકડ ખર્ચ ત્રીજા પક્ષ સાથેના વ્યવહાર હોવાથી શાખાના ખાતામાં નોંધાતા નથી.
  - પેટા રોકડમાં શરૂઆતની બાકી, આખરની બાકી, મુખ્ય ઓફિસે મોકલેલ પેટા રોકડ કે પેટા ખર્ચ એ ચારમાંથી કોઈ ખૂટતી રકમ શોધવા માટે પેટા રોકડ ખાતુંબનાવામાં આવે છે.

પેટા રોકડ ખાતું

ઉ

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	xxx	પરચૂરણ ખર્ચ ખાતે	xxx
મુખ્ય ઓફિસ ખાતે થી	xxx	બા. આ. લઈ ગયા	xxx
મળેલી પેટા રોકડ	xxx		xxx
	xxx		xxx

(12) મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં શાખા ખાતાના નમૂનો

ઉ

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
(1) બા. આ. લા.		(1) બા. આ. લા.	xxx
સ્ટોક	xxx	ચુ.બાકી.ખર્ચ	xxx
રોકડ	xxx		
પેટા રોકડ	xxx	(2) રોકડ કે બેંક ખાતે	xxx
ફર્નિચર	xxx	(વેચાણની મળેલ રકમ)	xxx
અ. ચુ ખર્ચ	xxx		
(2) શાખા ખાતે મોકલેલ માલ ખાતે	xxx	(3) શાખા મેં મોકલેલ	xxx

શાખાના હિસાબો

(3) રોકડ / બેન્ક ખાતે (મોકલેલ પેટા રોકડ)	xxx	માલ ખાતે (પરત) (4) બા. આ. લઈ ગયા સ્ટોક	xxx
(4) રોકડ / બેન્ક ખાતે (શાખાના ખર્ચાઓ)	xxx	રોકડ સિલક પેટા રોકડ	xxx
(5) નફો સામાન્ય નફા-નુકસાન ખાતે	xxx	ફર્નિચર (ઘસારા બાદ) અગાઉથી ચુકવેલ ખાતે	xxx

(13) વાર્ષિક હિસાબોનાં ધોરણે હિસાબ રાખવા

જો મુખ્ય ઓફિસ વાર્ષિક હિસાબના ધોરણે હિસાબ રાખતી હોય તો શાખા ખાતા ઉપરાંત શાખાનું વેપાર ખાતું, શાખાનું નફા નુકસાન ખાતું પણ બનાવવાનું રહે છે.

શાખાનું વેપાર ખાતું (નમૂનો)

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શરૂનો સ્ટોક	xxx	વેચાણ	xxx
શાખા ને મોકલેલ માલ	xxx		
- પરત કરેલ માલ	xxx	આખરનો સ્ટોક	xxx
મજૂરી	xxx		
લારી ભાડું	xxx	કાચી ખોટ	xxx
કાચો નફો	xxx	(ન.નુ. ખાતે)	
(ન.નુ. ખાતે)	xxx		xxx
	xxx		xxx

શાખાનું નફા નુકસાન ખાતું (નમૂનો)

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
ભાડુ	xxx	કાચો નફો	xxx
પગાર	xxx	આવક	xxx
પરચૂરણ ખર્ચ	xxx		
ઘસારો	xxx	ચોખ્ખી ખોટ	xxx
ચોખ્ખો નફો	xxx	(સા. ન. નુ. ખાતે લઈ ગયા)	
(સા. ન. નુ. ખાતે)			xxx
	xxx		xxx

ઉદાહરણ-1 (ફક્ત રોકડેથી વેચાણ કરતી શાખા)

અમદાવાદની એક પેઢીની શાખા વડોદરામાં છે. શાખાને વેચવા માટે મુખ્ય ઓફિસ તરફથી મૂળ કિંમતે માલ મોકલી આપવામાં આવે છે. શાખા મળેલ માલનું ફક્ત રોકડેથી જ વેચાણ કરી ઉપજેલ રકમ દરરોજ મુખ્ય ઓફિસને રોકડ મોકલી આપે છે. શાખાના તમામ ખર્ચા મુખ્ય ઓફિસથી ચુકવાય છે. પરચૂરણ ખર્ચ માટે મુખ્ય ઓફિસ શાખાને પેટા રોકડ આપે છે. તા. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતા વર્ષના વડોદરા શાખાના વ્યવહારો નીચે મુજબ હતા.

1-4-2018 ના રોજ માલનો સ્ટોક	5,000
1-5-2018ના રોજની પેટા રોકડ સિલક	2,050
વર્ષ દરમિયાન મુખ્ય ઓફિસથી મળેલ માલ	65,500
મુખ્ય ઓફિસને પરત કરેલ માલ	8,000
મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ પેટા રોકડ	2,500
વર્ષ દરમિયાન મુખ્ય ઓફિસે ચૂકવેલ ખર્ચાઓ	
મજૂરી	2,100
પગાર	4,100
ભાડુ	2,450
વીજળી	2,100
વેચાણ	77,000
તા. 31-3-2019ના રોજ શાખાનો માલ સ્ટોક	12,000
તા. 31-3-2019ના રોજ પેટા રોકડ સિલક	2,150
મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે વડોદરા શાખાનું ખાતું તૈયાર કરો.	

જવાબ : અમદાવાદ મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વડોદરા શાખાનું ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.		શાખાને મોકલેલ	
માલ સ્ટોક	5,000	માલ ખાતે	
પેટા રોકડ	2,050	(પરત)	8,000
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે	65,500		
રોકડ ખાતે (પેટારોકડ)	2,500	રોકડ ખાતે	
		(રોકડ વેચાણ)	77,000
રોકડ ખાતે (ખર્ચાઓ)			
મજૂરી	2,100	બા. આ. લઈ ગયા	
પગાર	4,100	માલ સ્ટોક	12,000
ભાડુ	2,450	પેટા રોકડ	2,150
વીજળી	2,100		
નફો			
(સામાન્ય ન.નુ ખાતે)	13,350		
	99,150		99,150

(2) રોકડેથી તેમજ ઉધાર-વેચાણ કરતી શાખા :

આ પદ્ધતિ અનુસાર શાખા મુખ્ય ઓફિસથી મળેલ માલનું રોકડેથી તેમજ ઉધાર વેચાણ કરે છે. જેમાં શાખાના નીચે મુજબના ચોપડા રાખે છે.

- (1) રોકડ મેળ
- (2) પેટા રોકડ મેળ
- (3) સ્ટોક પત્રક
- (4) વેચાણ નોંધ
- (5) દેવાદારોની ખાતાવહી

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં હિસાબોની નોંધ

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે પ્રથમ પદ્ધતિ મુજબ જ આમનોંધ લખવામાં આવે છે ઉપરાંત નીચેની વધારાની નોંધ કરવામાં આવે છે.

- (1) શરૂઆતના દેવાદારો માટે
શાખા ખાતે.....ઉ.
તે શાખાના દેવાદાર ખાતે
- (2) દેવાદારો પાસેથી મળેલ રકમ મુખ્ય ઓફિસને મળે :
રોકડ ખાતે.....ઉ.
તે શાખા ખાતે
- (3) આખરના દેવાદારો માટે
શાખાના દેવાદારો ખાતે.....ઉ
તે શાખા ખાતે

(4) દેવાદાર ખાતાનો નમૂનો

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા. (શરૂના દેવાદારો)	-	મળેલ રોકડ	-
		આપેલ વટાવ	-
		વેચાણમાલ પરત	-
ઉધાર વેચાણ	-	ઘાલખાધ	-
નકરાયેલ ચેક	-		
નામંજૂર કરેલ વટાવ-		બા.આ. લઈ ગયા	-
નકરાયેલી લેણી હુંડી	-	(આખરના દેવાદારો)	-
	-		-

- (5) જ્યારે એક શાખા બીજી શાખાને માલ મોકલે.
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે.....ઉ
તે મોકલનાર શાખા ખાતે
- (6) મુખ્ય ઓફિસે મોકલેલ માલ હિસાબી વર્ષના અંત સુધી શાખાને ન મળ્યો હોય ત્યારે માર્ગસ્થળ માલ ખાતે ....ઉ
તે શાખા ખાતે
- (7) શાખાએ મુખ્ય ઓફિસને રોકડ મોકલી પણ મુખ્ય ઓફિસને હિસાબી વર્ષના અંત સુધી ન મળી હોય.
માર્ગસ્થ રોકડ ખાતે .....ઉ.
તે શાખા ખાતે
- (8) મુખ્ય ઓફિસ “શાખાને મોકલેલ માલનું ખાતું” બંધ કરે ત્યારે,
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે ..... ઉ.
તે વેપાર ખાતે કે ખરીદ ખાતે
- (9) જો આખર સ્ટોક ન આપ્યો હોય તો સ્ટોકનું ખાતું બનાવી સ્ટોક શોધી શકાય છે.

સ્ટોક ખાતું

૭

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	-	વેચાણ	-
		ઉધાર	-
મુખ્ય ઓફિસથી	-	રોકડ	-
મળેલ માલ		- પરત	-
		મુખ્ય ઓફિસે પરત કરેલ માલ	-
		અન્ય રીતે ગયેલ માલ (મૂ.કિ.)	
		બા.આ. લઈ ગયા.	

(10) નીચેની વિગતો શાખા ખાતામાં નોંધાતી નથી.

- (1) શાખાની મિલકત પર ઘસારો
- (2) નુકસાન પેટે વીમા કંપની તરફથી શાખાને મળેલ રકમ
- (3) શાખાએ કરેલી કાયમી મિલકતની ખરીદી
- (4) શાખાએ રોકડ વેચાણમાંથી કરેલ ખર્ચ
- (5) દેવાદારો સામેના વ્યવહારો

ઉદાહરણ-2 (રોકડેથી તેમજ ઉધાર વેચણ કરતી શાખા.)

રાજકોટનાં કમલેશભાઈ ભાવનગરમાં શાખા ધરાવે છે. મુખ્ય ઓફિસ પડતર કિંમતે માલ મોકલે છે. શાખા મળતી તમામ રોકડ મુખ્ય ઓફિસને મોકલી આપે છે. શાખાના તમામ ખર્ચ મુખ્ય ઓફિસ ચુકવે છે.

મુખ્ય ઓફિસ શાખાને વેચાણ કિંમત પર 20% નફો ચઢાવીને માલ વેચવાની સુચના આપે છે. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું શાખા ખાતું, શાખાનું વેપાર ખાતું, શાખાનું નફા નુકસાન ખાતું તૈયાર કરો.

વિગત	31-3-2018	31-3-2019
દેવાદારો	(?)	2,00,000
સ્ટોક	1,20,000	(?)
અ. ચુ. વીમો	1400	1000
ચુ. બાકી પગાર	3000	2000
ફર્નિચર	20,000	-
વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો :		
શાખાને મોકલેલ માલ		18,00,000
શાખાએ પરત કરેલ માલ		20,000
રોકડ વેચાણ		9,00,000
ભાડુ, વીમો		1,20,000
જાહેરાત ખર્ચ		40,000
મજૂરી પગાર		20,000
ગ્રાહકોએ શાખાને પરત કરેલ માલ		24,000

શાખાના હિસાબો

ઘાલખાધ		10,000
દેવાદારોને આપેલ વટાવ		30,000
દેવાદારો પાસેથી શાખાને મળેલ રોકડ		15,00,000
દેવાદારોએ શાખાને બારોબાર ચુકવેલ રોકડ		4,00,000
ઘાલખાધ પરત		2000
કુલ વેચાણ		24,00,000
શાખાએ મોકલેલ ફર્નિચર (તા. 1-1-2019)		8000
ફર્નિચર પર 10% લેખે ઘસારો ગણવાનો છે.		

જવાબ : (1) દેવાદારનું ખાતું બનાવી શરૂની બાકી શોધવી.

શાખાના દેવાદારોનું ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	6,64,000	રોકડ ખાતે	15,00,000
		મુખ્ય ઓફિસને મોકલેલ રોકડ	4,00,000
ઉધાર વેચાણ	15,00,000	ગ્રાહકોએ પરત કરેલ માલ	24,000
		ઘાલખાધ	10,000
		દેવાદારોને આપેલ વટાવ	30,000
		બા.આ. લઈ ગયા	2,00,000
	21,64,000		21,64,000

શાખાનું સ્ટોક ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	1,20,000	વેચાણ :	
		રોકડ	9,00,000
મુ.ઓ. પી મળેલ માલ		ઉધાર	15,00,000
18,00,000			24,00,000
- પરત	20,000	- પરત	24000
મજૂરી પગાર	20,000	બા.આ. લઈ ગયા	18,200
- ગયા વર્ષ	3000	(શોધેલ રકમ)	
	17000		
રૂ ચાલુ વર્ષ	2000		
	19000		
કાયો નફો	4,75,200		
	23,94,200		23,94,200

- (2) ઉધાર વેચાણ =કુલ વેચાણ - રોકડ વેચાણ
 = 24,00,000 - 9,00,000
 = 15,00,000
- (3) નફો = વે.કિં. ના 20%
 = વે.કિં. × 20%
 23,76,000 × 20%
 = 4,75,200

શાખા ખાતું

ઉ

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	-	બા. આ. લા.	
સ્ટોક	1,20,000	ચુ.બા. પગાર	3,000
દેવાદારો	6,64,000	રોકડ/બેન્ક ખાતે :	
ફર્નિચર	20,000	રોકડ વેચાણ	9,00,000
અ.ચુક. વિમો	1400	દેવાદાર	15,00,000
	8,05,400	સીધી મળેલ	4,00,000
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે	18,00,000	ઘાલખાધ પરત	2,000
રોકડ ખાતે (ખર્ચા)		શાખાને મોકલેલ માલ (પરત)	20,000
ભાડુ વિમો	1,20,000		
જાહેરાત ખર્ચ	40,000	બા.આ. લઈ ગયા	
મજૂરી પગાર	20,000	સ્ટોક	18,200
ફર્નિચર ખાતે		દેવાદારો	2,00,000
(1-1-2019)	8000	અ. ચુ. વિમો	1,000
બા. આ.લઈ ગયા		ફર્નિચર	
ચુ.બા. પગાર	2000	(ઘસારા બાદ)	25,800
નફો (ન. નુ. ખાતે લઈ ગયા)	2,74,600		2,45,000
	30,70,000		30,70,000

શાખાનું વેપાર ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શરૂનો સ્ટોક	1,20,000	વેચાણ	
મુ.ઓ. થી મળેલ માલ 18,00,000		રોકડ 9,00,000	
- પરત 20,000	17,80,000	ઉધાર 15,00,000	
		<u>24,00,000</u>	
મજૂરી પગાર 20,000		- પરત 24,000	23,76,000
- ગયા વર્ષે (- 3,000)		આખર સ્ટોક	18,200
₹ ચાલુ વર્ષે 2,000	19000		
કાચો નફો (ન. નુ. ખાતે)	4,75,200		
	23,94,200		23,94,200

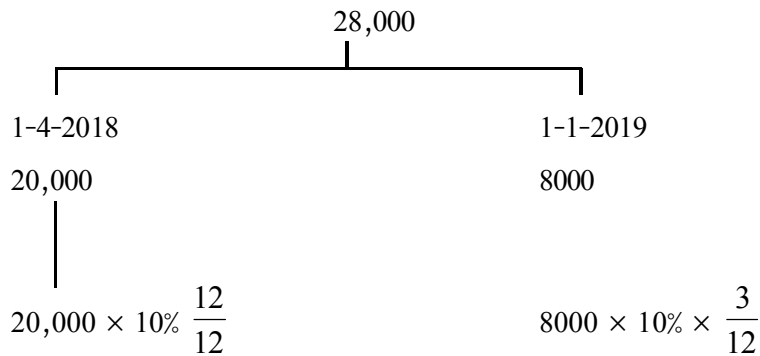
શાખાનું નફાનુકસાન ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
ભાડુ વીમો 1,20,000		કાચો નફો	4,75,200
₹ અ. ચુ. (શરૂના) 1,400		ઘાલખાધ પરત	2,000
- અ. ચુ. (અંતના) 1,000	1,20,400		
જાહેરાત ખર્ચ 40,000			
ઘાલખાધ 10,000			
વટાવ 30,000			
ફર્નિચર ઘસારો (નોંધ મુજબ) 2,200			
ચોખ્ખો નફો (સામાન્ય ન.નુ. ખાતે)	2,74,600		
	4,77,200		4,77,200

નોંધ : ફર્નિચરનો ઘસારો અને ઘસારા બાદ કિંમત :

$$= 2000 \quad \text{₹} \quad 200$$

$$= 2,200 \text{ રૂ. [ઘસારા બાદ ફર્નિચરની કિંમત = 28000 - 2200 = 25,800]}$$

(3) મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી ભરતિયા કિંમતે માલ મેળવતી શાખા :

આ પદ્ધતિમાં મુખ્ય ઓફિસ શાખાને મૂળકિંમત પર નફો ચઢાવીને માલ મોકલે છે. જેને ભરતિયા કિંમત કહે છે.

$$\boxed{\text{ભરતિયા કિંમત} = \text{મૂળ કિંમત} \text{ ₹ નફો}}$$

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં હિસાબી નોંધ :

મુખ્ય ઓફિસ નીચેની ત્રણમાંથી ગમે તે એક રીતે હિસાબો રાખે છે.

- (1) શાખાનું ખાતું મૂળ કિંમતે જ તૈયાર કરવું.
- (2) બે ખાનાવાળું શાખા ખાતું તૈયાર કરવું જેમાં અનુક્રમે બે ખાતા મૂળકિંમત તથા ભરતિયા કિંમતના બનાવવા.
- (3) શાખા ખાતામાં ભરતિયા કિંમતે રકમ લખવી તેમા તફાવત જેટલી રકમના હવાલા વિરુદ્ધ બાજુએ કરવા સામાન્ય રીતે આ રીતનો ઉપયોગ થાય છે આ રીતે મુજબ ચાર હવાલા નાખવા પડે છે.

- (1) શાખાના મોકલેલ માલ અંગે
ભરતિયા કિંમત અને મૂળ કિંમતના તફાવત જેટલી રકમ અંગે વર્ષને અંતે હવાલો નાખવો પડશે તે નીચે પ્રમાણે થશે.

શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે.....ઉ.

તે શાખા ખાતે

- (2) શાખાએ પરત કરેલ માલ

શાખા ખાતે.....ઉ

તે શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે

- (3) શાખાનો આખર સ્ટોક

તફાવતની રકમ શાખા ખાતે ઉધાર અને “શાખાના સ્ટોક અનામત ખાતે”

જમા થાય છે.

શાખા ખાતે.....ઉ.

તે શાખાના સ્ટોક અનામત ખાતે

- (4) શાખાનો શરૂઆતનો સ્ટોક

શરૂઆતના સ્ટોકની ભરતિયા કિંમત અને મૂળ કિંમતનો તફાવત શાખા ખાતાની

જમા બાજુ લખાય છે.

શાખાના સ્ટોક અનામત ખાતે.....ઉ

તે શાખા ખાતે

ઉદાહરણ-3 (મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી ભરતિયા કિંમતે માલ મેળવતી શાખા)

અમદાવાદનાં કિદિત સ્ટોર્સ, રાજકોટના મહિમન્ સ્ટોર્સને માલની મૂળ કિંમત પર 25% ચઢાવીને માલ મોકલે છે. નીચેની વિગતો પરથી મુખ્ય ઓફિસની ખાતાવહીમાં શાખાનું ખાતું બનાવો, મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં હવાલા નોંધો આપો. રાજકોટ શાખાના વેપાર અને નફા-નુકસાન ખાતા તૈયાર કરો.

શાખાના હિસાબો

શાખાનો સ્ટોક (1-4-2018)		2000	
શાખાના દેવાદારો (1-4-2018)		3000	
શાખાની પેટા રોકડ સિલક (1-4-2018)		100	
મુખ્ય ઓફિસથી મળેલો માલ		70,000	
ઓફિસે પરત કરેલ માલ		10,000	
★ શાખાએ મુખ્ય ઓફિસને મોકલેલ રકમો :			
રોકડ વેચાણની	40,000		
દેવાદારો તરફથી મળેલ રકમ	50,000		
ઘાલખાધના ગયે વર્ષે લખી વાળેલ પણ દેવાદારોએ			
ચાલુ વર્ષે ચૂકવ્યા	100	90,100	
- મુખ્ય ઓફિસે શાખાને ચેકથી મોકલેલ રકમ :			
પગાર	4,000		
ભાડા કરવેરા	1,000		
પેટા રોકડ	180		
શાખાનો સ્ટોક (31-3-2019)	6,000		
શાખાના દેવાદારો (31-3-2019)	7,600		
શાખાની પેટા રોકડસિલક (31-3-2019)	40		
જવાબ :			

(1) ઉધાર વેચાણની રકમ શોધવી.

ઉ	દેવાદારોનું ખાતું	જ	
વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	3,000	રોકડ ખાતે	50,000
ઉધાર વેચાણ (?)	54,600	બા. આ. લઈ ગયા	7600
	57,600		57,600

(2) પરચુરણ ખર્ચ માટે પેટા રોકડ ખાતું બનાવ્યું

પેટા રોકડ ખાતું

ઉ	જ		
વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	100	પરચુરણ ખર્ચ (?)	240
મુખ્ય ઓ. પાસેથી મળેલો	180	બા. આ. લઈ ગયા	40
	280		280

(૩) મૂળ કિંમત શોધવી. [25% નફો ચઢાવતા, 125 ભ.કિં., 25 નફો મૂ.કિં. =100]

ભરતિયા Am		
(1) શરૂ સ્ટોક = 2000	$\therefore 2000 \times \frac{25}{125} = 400$	મૂળકિંમત = 1,600
(2) શાખાને મોકલેલ માલ (70,000)	₹ $70,000 \times \frac{25}{125} = 14000$	મૂળકિંમત = 56,000
(3) શાખાએ પરત કરેલ માલ (10,000)	₹ $10,000 \times \frac{25}{125} = 2000$	મૂળકિંમત = 8,000
(4) આખરનો સ્ટોક 6,000	₹ $6,000 \times \frac{25}{125} = 1200$	મૂળકિંમત 4,800

અમદાવાદની ખાતાવહીમાં રાજકોટ શાખાનું ખાતું

૭

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.		શરૂસ્ટોક અનામત ખાતે (હવાલો)	400
સ્ટોક	2000	બેન્ક ખાતે :	
દેવાદારો	3000	રોકડ વેચાણ	40,000
પેટારોકડ	<u>100</u>	દેવાદારો	50,000
શાખાને મોકલેલ માલ	70,000	ઘાલખાધ	<u>100</u>
બેન્ક ખાતે (ખર્ચા)		શાખાને મોકલેલ માલ પરત	10,000
પગાર	4,000	શાખાને મોકલેલ માલનો તફાવત (હવાલો)	14,000
ભાડુવેરા	1,000		
બેંક ખાતે ભેટ સોગદ	<u>180</u>	દેવાદારો	7,600
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે (પરત માલનો તફાવત)-હવાલો	2,000	પેટા રોકડા	40
શાખા સ્ટોક અનામત ખાતે (હવાલો)	1,200	સ્ટોક	6,000
નફા નુકસાન ખાતે (નફો)	44,660		
	1,28,140		1,28,140

31-3-2019ના રોજ પૂરાં થતા વર્ષનું વેપાર ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શરૂનો સ્ટોક (મૂ.કિં.)	1600	વેચાણ	
		રોકડ વેચાણ	40,000
		ઉધાર વેચાણ	54,600
શાખાને મોકલેલ માલ (મૂ.કિં.)	56000	આખર સ્ટોક (મૂ.કિં.)	4800
- પરત (મૂ.કિં.)	<u>8000</u>		
કાયો નફો	49,800		
	99,400		99,400

31-3-2019ના રોજ થતાં વર્ષનું નફા-નુકસાન ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
પગાર	4000	કાયો નફો	49,800
ભાડુ અને વેરા	1,000		
પરચૂરણ ખર્ચ	240	ઘાલખાધ પરત	100
ચો. નફો (સામાન્ય ન.નુ. ખાતે)	44,660		
	49,900		49,900

2. (5) સ્ટોક અને દેવાદારની પદ્ધતિ :

જ્યારે શાખા સાથેના વ્યવહારો પ્રમાણમાં વધુ હોય ત્યારે મુખ્ય ઓફિસ શાખા ખાતા ને બદલે સ્ટોક અને દેવાદારની પદ્ધતિ અનુસાર જુદા જુદા ખાતા તૈયાર કરે છે.

આ પદ્ધતિમાં શાખા ખાતાને બદલે નીચેના ખાતા બનાવવામાં આવે છે.

- (1) શાખા સ્ટોક ખાતું
- (2) શાખાને મોકલેલ માલનું ખાતું
- (3) શાખાના દેવાદારનું ખાતું
- (4) શાખાનું પેટા રોકડ ખાતું
- (5) શાખાનું ખર્ચ ખાતું
- (6) શાખાનું નફાનુકસાન ખાતું
- (7) શાખાનું હવાલા ખાતું.

★ સ્ટોક અને દેવાદાર પદ્ધતિ મુજબ આમનોંધ :

- (1) જ્યારે શાખાને માલ મોકલવામાં આવે.

શાખાના સ્ટોક ખાતે.....૩

તે શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે

- (2) જ્યારે શાખા માલ પરત કરે ત્યારે
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે.....ઉ
તે શાખાના સ્ટોક ખાતે.
- (3) જ્યારે શાખા અંગે ખર્ચ કરવામાં આવે ત્યારે
શાખાના ખર્ચ ખાતે.....ઉ
તે રોકડ ખાતે
- (4) જ્યારે શાખા માલનું રોકડેથી વેચાણ કરે ત્યારે
રોકડ ખાતે.....ઉ.
તે શાખાના સ્ટોક ખાતે
- (5) જ્યારે શાખા માલનું ઉધાર વેચાણ કરે
શાખાના દેવાદાર ખાતે ઉ.
તે શાખાના સ્ટોક ખાતે
- (6) શાખાના દેવાદાર માલ પરત કરે.
શાખાના સ્ટોક ખાતે....ઉ.
તે શાખાને દેવાદાર ખાતે
- (7) જ્યારે શાખાના દેવાદારને વટાવ આપવામાં આવે.
શાખાના ખર્ચ ખાતે.....ઉ
તે રોકડ ખાતે.....ઉ
- (8) શાખાના દેવાદાર પાસેથી રોકડ મળે.
રોકડ ખાતે.....ઉ
તે શાખાના દેવાદાર ખાતે.
- (9) શાખાના સ્ટોકનું ખાતું બંધ કરતા નફો મળે.
શાખાના સ્ટોક ખાતે ઉ...
તે શાખાના ન.નુ. ખાતે
- (10) શાખાના ખર્ચ ખાતાબંધ કરવા
શાખાના ન.નુ. ખાતે.....ઉ
તે શાખાના ખર્ચ ખાતે
- (11) શાખાનું ન.નુ. ખાતું બંધ કરવાની નોંધ (નફો હોય તો)
શાખાના ન.નુ. ખાતે....ઉ
તે સામાન્ય ન.નુ. ખાતે

ઉદાહરણ-4 [સ્ટોક અને દેવાદારની પધ્ધતિ]

શ્રી ઉત્કર્ષ કંપની તેની આણંદની શાખાને પડતર કિંમતે માલ મોકલે છે. તા. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટે નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે વિગતો પ્રાપ્ત થયેલ છે.

1-4-2018	રૂ.
સ્ટોક	18,000
દેવાદાર	24,000
પેટા રોકડ	1,000

શાખાના હિસાબો

શાખાને મોકલેલ માલ	5,00,000
શાખાએ પરત કરેલ માલ	10,000
રોકડ વેચાણ	1,90,000
ઉધાર વેચાણ	4,00,000
વેચાણ પરત	4000
વટાવ	1000
ગ્રાહકો પાસેથી મળેલ રોકડ	3,00,000
ગ્રાહકે મુખ્ય ઓફિસને મોકલેલ રોકડ	30,000
પગાર	10,000
મજૂરી	3000
ભાડુ	1000
પરચુરણ ખર્ચ	3000
તા. 31-3-2019ની બાકી	રૂ.
સ્ટોક	10,000
દેવાદારો	(?)
પેટા રોકડ	1400
ઉપરની વિગતો પરથી સ્ટોક અને દેવાદાર પદ્ધતિથી હિસાબો તૈયાર કરો.	

જવાબ :

શાખાનું સ્ટોક ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લા.	18000	શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે	10,000
શાખાને મોકલેલ ખાતે	5,00,000		
શાખાના દેવાદાર ખાતે (વેચાણ પરત)	4,000	રોકડ ખાતે (વેચાણ)	1,90,000
(વેચાણ પરત)		(રોકડ વેચાણ)	
		દેવાદાર ખાતે (ઉધાર વેચાણ)	4,00,000
કાચો નફો (શાખાના ન.નુ.ખાતે)	88000	બા.આ. લઈ ગયો	10,000
	6,10,000		6,10,000

શાખાનું દેવાદારનું ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા.આ. લા.	24,000	શાખા સ્ટોક ખાતે	4000
		શાખા ખર્ચ ખાતે	1000
		રોકડ ખાતે	3,00,000
શાખા સ્ટોક ખાતે	4,00,000	મુખ્ય ઓફિસ ખાતે	
(ઉધાર વેચાણ)		મળેલ રોકડ	30,000
		બા.આ. લઈ ગયા	89000
	4,24,000		4,24,000

શાખા ખર્ચ ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શાખાના દેવાદારો ખાતે વટાવ	1,000	શાખા ન.નુ. ખાતે	18,000
રોકડ ખાતે :			
પગાર	10,000		
મજૂરી	3,000		
ભાડુ	1,000		
શાખા પેટા રોકડ ખાતે પરચૂરણ ખર્ચ	3,000		
	18,000		18,000

શાખાને મોકલેલ માલનું ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શાખા સ્ટોક ખાતે (માલ પરત)	10,000	શાખા સ્ટોક ખાતે	5,00,000
વેપાર ખાતે	4,90,000		
	5,00,000		5,00,000

શાખાનું પેટા રોકડ ખાતું

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા.આ.લા.	1,000	શાખા ખર્ચ ખાતે	3,000
રોકડ ખાતે	3,400	બા.આ. લઈ ગયા	1,400
	4,400		4,400

શાખાનું નંનુ ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શાખા ખર્ચ ખાતે	18,000	શાખા સ્ટોક ખાતે	88,000
ચો. નફો (સા. ન.નુ. ખાતે)	70,000		
	88000		88,000

2. (6) સ્વતંત્ર શાખાના હિસાબો :

સ્વતંત્ર શાખા પોતાના હિસાબો સ્વતંત્ર રીતે રાખે છે. શાખા માલ માટે તથા ખર્ચા માટે મુખ્ય ઓફિસ પર આધાર રાખતી નથી. મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી પણ માલ મેળવે છે તથા જરૂરિયાત પ્રમાણે મુક્ત બજારમાંથી પણ ખરીદી કરે છે.

(A) શાખાના ચોપડામાં હિસાબોની નોંધ :

હિસાબી વર્ષના અંતે શાખા પોતાનું કાચુ સરવૈયું બનાવી ને નકલ મુખ્ય ઓફિસને મોકલે છે. મુખ્ય ઓફિસ આ કાચા સરવૈયાને પોતાના હિસાબોમાં સમાવી લે છે.

શાખા પોતાના ચોપડે મુખ્ય ઓફિસનું ખાતું ખોલે છે. તથા તેની સાથેની લેવડદેવડ તેમાં નોંધે છે.

- (1) મુખ્ય ઓફિસ શાખાને માલ મોકલે :
મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ માલ ખાતે.....ઉ
તે મુખ્ય ઓફિસ ખાતે
- (2) શાખા મુખ્ય ઓફિસને માલ પરત કરે.
મુખ્ય ઓફિસ ખાતે.....ઉ.
તે મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ માલ ખાતે
- (3) મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી શાખાને રોકડ મળે.
રોકડ ખાતે.....ઉ.
તે મુખ્ય ઓફિસ ખાતે
- (4) શાખા મુખ્ય ઓફિસને વધારાની રોકડ મોકલે.
મુખ્ય ઓફિસ ખાતે.....ઉ
તે રોકડ ખાતે
- (5) સામાન્ય રીતે શાખાના ચોપડામાં મુખ્ય ઓફિસ ખાતું જમા બાકી દર્શાવે છે અને તેને શાખાના પાકા સરવૈયામાં દેવા બાજુએ દર્શાવાય છે.

(B) મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં હિસાબી નોંધો

મુખ્ય ઓફિસ પોતાના ચોપડે શાખા ખાતું બનાવે છે. આમ મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં શાખા ખાતું તે શાખાના ચોપડામાં મુખ્ય ઓફિસના ખાતા કરતા બરાબર વિરુદ્ધ છે.

સામાન્ય રીતે મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં શાખા ખાતું ઉધાર બાકી દર્શાવે છે. અને મુખ્ય ઓફિસના પાકા સરવૈયામાં તેને મિલકત અને લેણા બાજુએ દર્શાવાય છે.

(C) શાખાના હિસાબોને મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં સમાવેશ કરવાની આમનોંધ

- (1) શાખાના વેપાર ખાતાની ઉધાર બાજુ
શાખાના વેપાર ખાતે.....ઉ
તે શાખા ખાતે
- (2) શાખાના વેપાર ખાતાની જમા બાજુ
શાખા ખાતે.....ઉ
તે શાખાના વેપાર ખાતે
- (3) શાખાનો કાયો નફો ન.નુ. ખાતે લઈ જવા
શાખાના વેપાર ખાતે.....ઉ
તે શાખાના ન.નુ. ખાતે
- (4) શાખાના ન.નુ. ખાતાની ઉધાર બાજુની વિગતો
શાખાના ન.નુ. ખાતે.....ઉ
તે શાખા ખાતે

- (5) શાખાના ન.નુ. ખાતાની જમા બાજુની વિગતો
શાખા ખાતે.....ઉ
તે શાખાના ન.નુ. ખાતે.
- (6) શાખાનો ચોખ્ખો નફો સામાન્ય નફા -નુકસાન ખાતે લઈ જવો
શાખાના ન.નુ. ખાતે.....ઉ
તે સામાન્ય ન.નુ. ખાતે
- (7) શાખાની મિલકત સમાવી લેવી
શાખાની મિલકતો ખાતે.....ઉ
તે શાખા ખાતે
- (8) શાખાની જવાબદારી સમાવી લેવી.
શાખા ખાતે.....ઉ
તે શાખાની જવાબદારી ખાતે

(D) શાખાના હિસાબોનો સમાવેશ કરતી સંક્ષિપ્ત નોંધો.

આ પદ્ધતિ મુજબ મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે નીચેની ત્રણ નોંધો જ કરવામાં આવે છે.

- (1) શાખાનો ચોખ્ખો નફો સામાન્ય ન.નુ. ખાતે લઈ જવો.
શાખાના ન.નુ. ખાતે.....ઉ
તે સામાન્ય ન.નુ. ખાતે.
- (2) શાખાની મિલકતો સમાવી લેવી
શાખાની મિલકત ખાતે.....ઉ.
તે શાખા ખાતે
- (3) શાખાની જવાબદારી સમાવી લેવી
શાખા ખાતે.....ઉ.
તે શાખાની જવાબદારી ખાતે

2. (7) પરતંત્ર અને સ્વતંત્ર શાખાનો તફાવત

મુદ્દા	પરતંત્ર શાખા	સ્વતંત્ર શાખા
(1) અર્થ મેળવે.	જે શાખા મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી સુચના મુજબ માલનું વેચાણ કરે તથા સંપૂર્ણ હિસાબો ન રાખે તેને પરતંત્ર શાખા કહેવાય.	જે શાખા મુખ્ય ઓફિસ સિવાય સ્વતંત્ર રીતે પણ માલ તથા પોતાના હિસાબના સંપૂર્ણ ચોપડાઓ રાખે તેને સ્વતંત્ર શાખા કહે છે.
(2) ખરીદી	આ શાખા બજારમાંથી માલ ખરીદતી નથી.	સ્વતંત્ર શાખા બજારમાંથી માલ ખરીદે છે.
(3) વેચાણ	મુખ્ય ઓફિસની સુચના મુજબ રોકડથી કે ઉધાર વેચાણ કરે છે.	પોતાની અનુકુળતા મુજબ રોકડ કે ઉધાર વેચાણ કરે છે.
(4) ખર્ચ	શાખા ખર્ચ માટે મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી રોકડ મેળવે છે.	પોતાની રોકડ સિલકમાંથી પોતે જ ખર્ચાઓ ચુકવે છે.

શાખાના હિસાબો

(5) રોકડ	મળેલ રોકડ આ શાખા રોજબરોજ મુખ્ય ઓફિસના બેંક ખાતામાં જમા કરાવે છે.	સ્વતંત્ર શાખામાં આ ફરજિયાત નથી.
(6) હિસાબી ચોપડા	બધા જ ચોપડા રાખવા જરૂરી નથી.	બધા જ ચોપડા રાખે છે.
(7) નફો	શાખા ખાતુંબનાવી ને અથવા વેપાર તથા ન.નુ. ખાતુંબનાવીને નફો શોધે છે. શાખા ખાતુંતૈયાર કરવામાં આવે છે.	વેપાર તથા ન.નુ. ખાતુંબનાવી નફો શોધે છે શાખાએ મોકલેલ કાચુ સરવૈયુ મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં સમાવી
(8) પાકુ સરવૈયુ	પરતંત્ર શાખા પોતાનું પાકુ સરવૈયું તૈયાર કરતી નથી	શાખા અને મુખ્ય ઓફિસનું સંયુક્ત પાકુ સરવૈયા બનાવવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ-5 [સ્વતંત્ર શાખાના હિસાબો]

એક સ્વતંત્ર શાખાનું 31-3-2019ના રોજનું કાચુ સરવૈયું નીચે મુજબ છે.

વિગત	ઉધાર બાકી	જમા બાકી
શરૂનો સ્ટોક	10,000	
ખરીદી અને વેચાણ	12,000	84,000
ખરીદ પરત, વેચાણ પરત	4,000	2,000
પ્રત્યક્ષ ખર્ચા	4,000	
પરોક્ષ ખર્ચા	6,000	
પરચુરણ ખર્ચા	600	
કાયમી મિલકતો	15,000	
મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ માલ અને મુખ્ય ઓફિસનું ખાતું	40,000	8,000
કમિશન અને રોકડા	5,000	15,600
લેણદારો અને દેવાદારો	15,000	2,000
	1,11,600	1,11,600

હવાલા :

- (1) આખરનો સ્ટોક 8000 હતો.
- (2) 31-3-2019ના રોજ પુરા થતાં વર્ષનું વેપાર તથા ન.નુ. ખાતું અને તે રોજનું પાકુ સરવૈયું તૈયાર કરો.

જવાબ :

31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું શાખાનું વેપાર ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શરૂનો સ્ટોક	10,000	વેચાણ	84,000
		- પરત	4,000
ખરીદી	12,000		80,000
- પરત	2,000	આખર સ્ટોક	8,000
મુખ્ય ઓફિસથી મળેલ માલ	40,000		
કાચો નફો	28,000		
	88,000		88,000

શાખાનું નફાનુકશાન ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
પ્રત્યક્ષ ખર્ચાઓ	4,000	કાર્યો નફો	28,000
પરોક્ષ ખર્ચા	6,000		
પરચુરણ ખર્ચા	600	કમિશન	15,600
ચોખ્ખો નફો (મુ.ઓ. ખાતે લઈ ગયા)	33,000		
	43,600		43,600

મુખ્ય ઓફિસ ખાતું

૩

૪

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા. આ. લઈ ગયા	41,000	બા.આ.લા.	8,000
		ન.નુ. ખાતે નફો	33,000
	41,000		41,000

31-3-2-2019ના રોજનું પાર્કું સરવેયું

૩

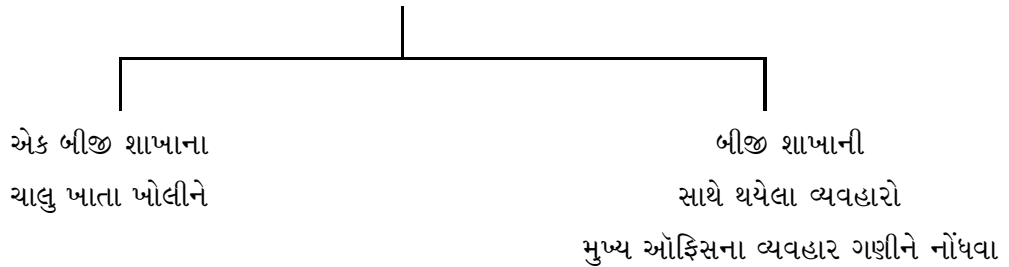
૪

મૂડી દેવા	રકમ	મિલકત લેણા	રકમ
મુખ્ય ઓફિસ ખાતું	41,000	કાયમી મિલકતો	15,000
		રોકડ સિલક	5,000
લેણદારો	2,000	દેવાદારો	15,000
		આખર સ્ટોક	8,000
	43,000		43,000

2. (8) આંતર શાખાના લેવડદેવડના વ્યવહારો :

બે કે તેથી વધુ શાખા વચ્ચે માલ કે રોકડના વ્યવહાર થાય તો આંતર શાખાના લેવડદેવડના વ્યવહારો કહેવાય છે જેના હિસાબો નીચે મુજબ રાખવામાં આવે છે

આંતર વ્યવહારો

ઉદાહરણ-6 [આંતર શાખાના લેવડદેવડ વ્યવહારો]

નીચેના વ્યવહારો મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં લખો.

- (1) મુખ્ય ઓફિસની સૂચનાથી રાજકોટ શાખાએ રૂ. 10,000 નો માલ ભાવનગર શાખાને મોકલ્યો.
- (2) ભાવનગર શાખાએ રાજકોટ શાખાને રોકડા 5,000 મોકલ્યા.
- (3) મુખ્ય ઓફિસે રાજકોટમાં કરેલી ખરીદીના રૂ. 3,000 રાજકોટ શાખાને ચુકવ્યા.
- (4) મુખ્ય ઓફિસે ભાવનગરમાં વેચેલ માલના રૂ. 8,000 એક ગ્રાહક પાસેથી ભાવનગર શાખાએ વસૂલ કર્યા હતા.

જવાબ : મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં આમનોંધ

વિગત	ઉધાર રૂ.	જમા રૂ.
(1) ભાવનગર શાખા ખાતે.....ઉ તે રાજકોટ શાખા ખાતે	10,000	10,000
(2) રાજકોટ શાખા ખાતે.....ઉ તે ભાવનગર શાખા ખાતે	5,000	5000
(3) ખરીદી ખાતે.....ઉ તે રાજકોટ શાખા ખાતે	3,000	3,000
(4) ભાવનગર શાખા ખાતે.....ઉ તે દેવાદાર ખાતે	8,000	8,000

માર્ગસ્થ રોકડ :

જ્યારે શાખા મુખ્ય ઓફિસને રોકડ મોકલે અને તે રોકડ મુખ્ય ઓફિસને હિસાબી વર્ષના આખર દિવસ સુધી ન મળે તો તેને માર્ગસ્થ રોકડ કહે છે. આ સંજોગોમાં નીચે પ્રમાણેની નોંધ થાય છે.

માર્ગસ્થ રોકડ ખાતે.....ઉ.

તે મુખ્ય ઓફિસ ખાતે

માર્ગસ્થ રોકડની રકમ શાખાના પાકા સરવૈયાના મિલકત અને લેણા બાજુ દર્શાવાય છે. તે મુખ્ય ઓફિસના ખાતાની જમા બાજુએ દર્શાવાય છે.

માર્ગસ્થ માલ :

જ્યારે મુખ્ય ઓફિસ શાખાને માલ મોકલે અને તે માલ અમુક કારણસર શાખાને વર્ષના આખર દિવસ સુધી ન મળે તો તેને માર્ગસ્થ માલ કહે છે.

મુખ્ય ઓફિસ હિસાબી વર્ષના અંતે નીચે પ્રમાણે હવાલા નોંધ કરે છે.

માર્ગસ્થ માલ ખાતે.....ઉ

તે શાખા ખાતે

માર્ગસ્થ માલની રકમ મુખ્ય ઓફિસ ના પાક સરવૈયામાં મિલકત લેણા બાજુએ દર્શાવાય છે. અને શાખા ખાતાની જમા બાજુએ દર્શાવાય છે.

શાખાની મિલકતો પર ઘસારો

- (1) શાખા પોતાની મિલકતોનું ખાતું પોતાના ચોપડામાં રાખે.

ઘસારા ખાતે.....ઉ

તે મિલકત ખાતે

(2) શાખાની મિલકતનું ખાતું મુખ્ય ઓફિસનાં ચોપડે હોય.

(A) શાખાના ચોપડે

ઘસારા ખાતે.....ઉ

તે મુખ્ય ઓફિસ ખાતે

(B) મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે

શાખા ખાતે.....ઉ.

તે શાખાની મિલકત ખાતે

ઉદાહરણ-7 [શાખાના હિસાબોમાં નફો, પા.સ.મુ.ઓ.નું ખાતું, મુ.ઓના ચોપડે શાખા ખાતું તથા માર્ગસ્થ માલ અને રોકડના મુદ્દા]

તા. 30-6-2018ના રોજ મુંબઈ શાખાનું કાચુ સરવૈયું નીચે મુજબ છે.

વિગત	ઉધાર બાકી	જમા બાકી
સ્ટોક (1-7-2017)	80,000	
ફર્નિચર	24000	
દેવાદારો	36000	
લેણદારો	20,000	
મુખ્ય ઓફિસથી મળેલ માલ	1,60,000	
ઓફિસ ખર્ચ	24,000	
બેન્ક	16,000	
રોકડ	2,000	
મોટર	20,000	
અમદાવાદ મુખ્ય ઓફિસનું ખાતું		1,30,000
વેચાણ		2,48,000
લેણદારો		4,000
	3,82,000	3,82,000

તા. 30-6-2018ના રોજનો સ્ટોક 44,000 હતો આ તારીખે અમદાવાદ ઓફિસના ચોપડે શાખાની બાકી (ઉધાર) રૂ. 1,60,000 હતી. રૂ. 20,000નો માલ અમદાવાદ ઓફિસે મુંબઈ શાખાને રવાના કરેલ જે 30-6-2018 સુધી પહોંચેલ નથી. મુંબઈ શાખાએ અમદાવાદ મુખ્ય ઓફિસને રૂ. 10,000નો માલ તા.20-6-2018 રોજ મોકલેલા જે અમદાવાદ મુખ્ય ઓફિસને 4-7-2018ના રોજ મળેલ છે.

મુંબઈ શાખાનો નફો શોધી તા.30-6-2018 ના રોજનું પાકુ સરવૈયું તૈયાર કરો. શાખાના ચોપડામાં મુખ્ય ઓફિસનું ખાતું અને મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખા ખાતું બનાવો.

જવાબ :
મુંબઈ શાખાના ચોપડે,

તા 30-6-2018ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું વેપાર ખાતું

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
શરૂનો સ્ટોક	80,000	વેચાણ	2,48,000
અન્ય ઓફિસથી મળેલ માલ	1,60,000	આખર સ્ટોક	44000
કાચો નફો		52,000	
	2,92,000		2,92,000

નફા નુકસાન ખાતું

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
ઓફિસ ખર્ચ	24,000	કાચો નફો	52,000
ચોખ્ખો નફો (મુખ્ય ઓફિસ ખાતે લઈ ગયા)	28,000		
	52,000		52,000

30-6-2018ના રોજનું પાકુ સરવૈયું

મૂડી દેવા	રકમ	મિલકત લેણા	રકમ
મુખ્ય ઓફિસ ખાતું	1,68,000	ફર્નિચર	24,000
લેણદારો	4,000	દેવાદારો	36,000
		લેણીહૂંડી	20,000
		બેન્ક	16,000
		રોકડ	2,000
		મોટર	20,000
		આખરનો સ્ટોક	44,000
		માર્ગસ્થ રોકડ	10,000
	1,72,000		1,72,000

અમદાવાદ - મુખ્ય ઓફિસ ખાતું

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા.આ. લા.	1,68,000	બા.આ.લા.	1,30,000
		ન.નું. ખાતે	28,000
		માર્ગસ્થ રોકડ	10,000
	1,68,000		1,68,000

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે
અમદાવાદ

મુંબઈ શાખાનું ખાતું

વિગત	રકમ	વિગત	રકમ
બા.આ. લા.	1,60,000	માર્ગસ્થ માલ (જે.મુ.ઓના પા.સ.માં)	20,000
ન.નું. ખાતે	28,000	બા.આ.લઈ ગયા	1,68,000
	1,88,000		1,88,000

સ્વાધ્યાય

(અ) સૈદ્ધાંતિક

- (1) શાખાના હિસાબો રાખવાના ઉદ્દેશો જણાવો.
- (2) શાખાના વિવિધ પ્રકારો સમજાવો.
- (3) સ્વતંત્ર શાખા એટલે શું ? સ્વતંત્ર શાખાના હિસાબો કેવી રીતે રખાય છે ?
- (4) શાખાના હિસાબો સ્ટોક અને દેવાદારોની પદ્ધતિએ નોંધવાની રીત સમજાવો.
- (5) સ્વતંત્ર શાખા અને પરતંત્ર શાખા વચ્ચેનો તફાવત આપો.
- (6) ટૂંકનોંધ લખો.
  - (1) પરતંત્ર શાખા
  - (2) સ્વતંત્ર શાખા
  - (3) માર્ગસ્થ માલ
  - (4) માર્ગસ્થ રોકડ
  - (5) શાખાની મિલકત પર ઘસારો

(બ) બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો

- (1) જ્યારે શાખા મુખ્ય ઓફિસ વતી ખર્ચા ચુકવે તો શાખા ખાતે ..... ખાતું ઉધાર થાય છે.

(A) મુખ્ય ઓફિસ (B) ખર્ચા ખાતું (C) શાખા ખાતું (D) એક પણ નહિ
- (2) સ્ટોક તથા દેવાદાર પદ્ધતિમાં, શાખા ખાતું એ ..... પ્રકારનું ખાતું છે.

(A) વ્યક્તિ ખાતું (B) ઉપજ ખર્ચ (C) માલમિલકત ખાતું (D) એકપણ નથી
- (3) મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખાની મિલકતનું ખાતું રાખવામાં આવે ત્યારે મિલકતનો ઘસારો મુખ્ય ઓફિસના ખર્ચે ..... ખાતે ઉધારાય છે.

(A) શાખા ખાતું (B) શાખા નફાનુકસાન ખાતું (C) ઘસારા ખાતું (D) એક પણ નહિ
- (4) શાખાને મોકલેલ માલ 60,000 ભરતિયા કિંમતે છે જે મુખ્ય ઓફિસ પડતર પર 20% નફો ચડાવીને મોકલે છે તો ..... સ્ટોક અનામત ખાતે જમા થશે.

(A) 10,000 (B) 12000 (C) 6000 (D) 7000
- (5) શાખા ખાતું એ ..... પ્રકારનું ખાતું છે.

(A) વ્યક્તિ ખાતું (B) ઉપજ ખર્ચ (C) માલ મિલકત (D) એકપણ નહિ
- (6) સ્વતંત્ર શાખા હોય ત્યારે મુખ્ય ઓફિસનું ખાતું ..... ખાતા જેવું હોય છે.

(A) ન.નું. ખાતું (B) મૂડી ખાતું (C) એકપણ નહિ (D) ઉપજ ખર્ચ
- (7) ..... શાખા પોતાના હિસાબો સ્વતંત્ર રીતે બનાવે છે.

(A) વિદેશી શાખા (B) સ્વતંત્ર શાખા (C) પરતંત્ર શાખા (D) એક પણ નહિ

- (8) ઉધાર વેચાણની રકમ શોધવા માટે ..... ખાતું બનાવવામાં આવે છે.
 (A) ઉધાર વેચાણ ખાતું (B) દેવાદાર ખાતું (C) રોકડ ખાતું (D) શાખા ખાતું
- (9) મુખ્ય ઓફિસ શાખાને ભરતિયા કિંમત પર 20% નફો ચઢાવીને માલ મોકલે છે. તો પડતર કિંમત પર નફાની ટકાવારી ..... થાય.
 (A) 15% (B) 20% (C) 15% (D) 30%
- (10) મુખ્ય ઓફિસ શાખાને પડતર કિંમત પર 25% નફો ચઢાવીને માલ મોકલે છે. તો ભરતિયા કિંમત પર નફો .....% થાય.
 (A) 20% (B) 25% (C) 30% (D) 40%
- (11) શાખા દ્વારા ચુકવેલ પરચુરણ ખર્ચની રકમ શોધવા ..... ખાતું બનાવવામાં આવે છે.
 (A) દેવાદાર (B) લેણદાર (C) પેટા રોકડ (D) એક પણ નહિ
- (12) પેટા રોકડની શરૂની બાકી 1000, આખર બાકી 500 અને મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ પેટા રોકડ 700 પરચુરણ ખર્ચની રકમ ..... છે.
 (A) 800 (B) 1200 (C) 700 (D) 500
- (13) મુખ્ય ઓફિસ દ્વારા શાખાને મોકલેલ માલ વર્ષના અંત સુધી શાખાને ન મળે તો માર્ગસ્થ માલનું ખાતું ઉધાર કરી ..... ખાતું જમા થાય છે.
 (A) રોકડ (B) શાખા (C) મુખ્ય ઓફિસ (D) વેપાર ખાતું
- (14) માર્ગસ્થ માલ મુખ્ય ઓફિસના પાકા સરવૈયામાં ..... બતાવાય છે.
 (A) મૂડી દેવા (B) લેણદારમાં ઉમેરાય
 (C) સ્ટોકમાંથી બાદ કરાય (D) મિલકત લેણા બાજુ
- (15) માર્ગસ્થ રોકડના સંદર્ભે શાખાના ચોપડે ..... ખાતું જમા થાય છે.
 (A) મુખ્ય ઓફિસ (B) રોકડ ખાતું (C) શાખા ખાતું (D) બેંક ખાતું
- (16) ..... ખાતેથી શાખાના પરચુરણ ખર્ચ ચુકવવામાં આવે છે.
 (A) પેટા રોકડ ખાતું (B) રોકડ ખાતું (C) બેંક ખાતું (D) લેણદાર ખાતું
- (17) શાખાને 1-7-2018ના રોજ 2,00,000નું ફર્નિચર મોકલવામાં આવ્યું. ઘસારાનો દર 15% છે તો સીધી લીટીની પદ્ધતિએ 31-3-2019 ના રોજ ઘસારાની રકમ કેટલી થાય.
 (A) 22500 (B) 30,000 (C) 15000 (D) એક પણ નહિ
- જવાબ : [(1) (A) (2) (C) (3) (A) (4) (A) (5) (A) (6) (B) (7) (B) (8) (B) (9) (C) (10) (A) (11) (C) (12) (B) (13) (B) (14) (D) (15) (A) (16) (A) (17) (A)]

વ્યાવહારિક

- (1) અમદાવાદની “રિદ્ધિ” કંપની મુંબઈ ખાતે તેની શાખા ખોલે છે. મુખ્ય ઓફિસ શાખાને મૂળ કિંમતે માલ મોકલે છે અને શાખા તેનું ફક્ત રોકડેથી વેચાણ કરે છે. શાખાના બધા જ ખર્ચ મુખ્ય ઓફિસ ચુકવશે તથા પરચુરણ ખર્ચ માટે પેટા રોકડ આપશે. તા. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટેના શાખાના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

1-4-2018 :		રૂ.
માલનો સ્ટોક		20,000
પેટા રોકડ		400
મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ માલ		3,00,000
મુખ્ય ઓફિસને પરત કરેલ માલ		10,000
મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી મળેલ પેટા રોકડ		5,000
મુખ્ય ઓફિસે ચુકવેલ ખર્ચા		
પગાર	12,000	
મજૂરી	2,000	
ભાડુ	4,000	18,000
વેચાણ		4,10,000

31-3-2018

સ્ટોક		40,000
પેટા રોકડ		300

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખાનું ખાતું તૈયાર કરો.

(જવાબ : નફો રૂ.1,16,900, શાખા ખાતાનો સરવાળો રૂ.4,60,300)

- (2) રાજકોટની “રાજ કંપનીની” વડોદરામાં એક શાખા છે જેને મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી રોકડેથી વેચાણ માટે માલ મોકલાય છે. મુખ્ય ઓફિસ શાખાના બધા જ ખર્ચા ચુકવી આપે છે.

તા. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે. રૂ.

1-4-2018 નો સ્ટોક		4,000
1-4-2018 ફર્નિચર		25,000
1-4-2018 ચૂ.બા. પગાર		6,000
1-4-2018 પેટા રોકડ સિલક		150
શાખાને મળેલ માલ		75,000
શાખાએ પરત કરેલ માલ		3,000
શાખાને મોકલેલ ફર્નિચર		10,000

(1-7-2018)

શાખાને મોકલેલ પેટા રોકડ		850
-------------------------	--	-----

મુખ્ય ઓફિસે ચુકવેલ શાખાના ખર્ચા

પગાર	10,000	
મજૂરી	1,000	
ભાડુ	250	
જાહેરાત ખર્ચ	750	
વેચાણ		1,17,500

તા. 31-3-2019ની બાકી :

સ્ટોક		2,500
પેટા રોકડ સિલક		100
ચુ.બા. પગાર		2,500

ફર્નિચર પર 10% લેખે ઘટતી જતી બાકીની પદ્ધતિએ ઘસારો ગણવાનો છે. ઉપરની વિગતો પરથી મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખા ખાતું તથા શાખાનું વેપાર ખાતું અને નફાનુકસાન ખાતું તૈયાર કરો.

(જવાબ : શાખાનો નફો : રૂ.31,350)

પરચૂરણ ખર્ચની રકમ : રૂ.900,

ફર્નિચરનો ઘસારો રૂ. → (25000 × 10%) = 2500

$$₹ (10,000 \times 10\% \times \frac{9}{12}) = \frac{750}{3250}$$

શાખા ખાતાનો સરવાળો = રૂ.1,60,850

વેપાર ખાતે કાચો નફો = રૂ.43000

ન.નુ. ખાતાનો નફો = રૂ.31,350

(3) સુરતની “ઋજુતા” કંપની તેની ભાવનગરની શાખાને માલની મૂ.કિં. પર 25% નફો ચઢાવીને માલ મોકલે છે. નીચેની વિગતો પરથી મુખ્ય ઓફિસનાં ચોપડે જરૂરી ખાતા તૈયાર કરો.

1-4-2018ની બાકી :

	રૂ.
સ્ટોક	24,000
દેવાદારો	40,000
પેટા રોકડ	1,000
મુ.ઓ. પાસેથી મળેલ માલ	4,20,000
મુ.ઓ.ને પરત કરેલ માલ	60,000
શાખાએ મુ.ઓ.ને મોકલેલ રોકડ	
રોકડ વેચાણ	80,000
દેવાદાર પાસેથી મળેલ રોકડ	3,50,000
ઘાલખાધ	600
વેચાણ પરત	2,000
ઘાલખાધ પરત	3,000

મુખ્ય ઓફિસ પાસેથી ખર્ચા ચૂકવવા માટે મળેલ રોકડ

ખર્ચા	મળેલ રોકડ રૂ.	ચૂકવેલ ખર્ચા રૂ.
પગાર	30,000	24,000
ભાડુ	4,000	5,000
મજૂરી	1,400	1,000
વીજળી	6,000	6,000
પેટા રોકડ	6,400	(?)

તા. 31-3-2019ની બાકી :

સ્ટોક	12000
દેવાદારો	20,000
પેટા રોકડ	500

(જવાબ : શાખા ખાતાનો નફો :	રૂ. 72,500
શરૂ સ્ટોક અનામતની રકમ	= રૂ.4,800 $(24,000 \times \frac{25}{125})$
આખર સ્ટોક અનામતની રકમ	= રૂ.2,400
મોકલેલ માલમાં તફાવત	= રૂ.84,000
	$(4,20,000 \times \frac{25}{125})$
પરત માલમાં રહેલા તફાવત	= રૂ.12,000
ઉધાર વેચાણ (દેવાદારનું ખાતું બનાવી શોધવું.)	
= રૂ.3,32,600	
પરચુરણ ખર્ચ - રૂ.6,900,	
કાચો નફો = રૂ.1,12,000	
ન.નુ. ખાતાનો ચોખ્ખો નફો રૂ.72,500	

નોંધ : શાખાના ન.નુ. ખાતામાં ચુકવેલ ખરેખર ખર્ચા ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. શાખા ખાતામાં ખર્ચ પેટે મળેલ કે ચુકવેલ રકમ ધ્યાનમાં લેવામાં નહિ આવે.)

(4) ભાવનગરના ઉત્કર્ષ ટ્રેડર્સની ઉપલેટામાં એક શાખા છે. મુખ્ય ઓફિસ શાખાને મૂળ કિંમત પર 25% નફો ચઢાવીને ભરતિયા કિંમતે માલ મોકલે છે. શાખા રોકડ તેમજ ઉધાર વેચાણ કરે છે, અને મળેલ બધી જ રોકડ તે જ દિવસે મુખ્ય ઓફિસને મોકલી આપે છે શાખાના બધાં જ ખર્ચા મુખ્ય ઓફિસ ચુકવે છે, પરંતુ પરચુરણ ખર્ચની ચુકવણી કરવા પેટા રોકડ, મુખ્ય ઓફિસને મોકલી આપે છે મુખ્ય ઓફિસનાં ચોપડે 31-3-2019ના રોજનું શાખા ખાતું નીચે મુજબ છે.

ઉપલેટા શાખાનું ખાતું

ઉ

જ

વિગત	રકમ રૂ.	વિગત	રકમ રૂ.
બા. આ. લા.		બા. આ. લા.	
સ્ટોક (ભ.કિં.)	50,000	સ્ટોક ખાતે	10,000
ફર્નિચર	20,000	(શરૂ સ્ટોકનો તફાવત)	
દેવાદારો	40,000	બેંક ખાતે	
પેટા રોકડ	2,000	રોકડ વેચાણ	54,000
શાખાને મોકલેલ માલ		દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	1,50,000
(ભરતિયા કિંમતે)	2,00,00	ઘાલખાધ પરત	4000
બેંક ખાતે (ખર્ચા)			
ભાડુ	4,000	શાખાને મોકલેલ માલ	
પગાર	12,000	(તફાવત)	40,000
મજૂરી	2,000		
બેંક ખાતે (પેટા રોકડ)	6,000	શાખાને મોકલેલ માલ	
શાખાને મોકલેલ માલ ખાતે	2,000	ખાતે પરત (ભ.કિં.)	10,000
(તફાવત)			

બા. આ. લઈ ગયા (આખર સ્ટોક તફાવત)	12,000	બા.આ. લઈ ગયા. સ્ટોક (ભ.કિં.)	60,000
સામાન્ય ન.નુ. ખાતે	80,000	ફર્નિચર	18000
		દેવાદારો	80,000
		પેટા રોકડ	4,000
	4,30,000		4,30,000

અન્ય માહિતી

- (1) વર્ષ દરમિયાન શાખાના દેવાદારોએ રૂા.10,000નો માલ પરત કર્યો હતો.
- (2) વર્ષ દરમિયાન શાખાએ રૂા.2,000 ધાલખાધ તરીકે માડી વાળ્યા હતા અને દેવાદારોને રૂા.1,000 વટાવ આપ્યો હતો.
- (3) વર્ષ દરમિયાન શાખાના દેવાદારો ખાતે રૂા.3,000 વ્યાજ ઉધારેલું હતું.
ઉપરની વિગતો પરથી મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે નીચેના ખાતા તૈયાર કરો.

- (1) શાખાનું વેપાર ખાતું
- (2) શાખાનું ન.નુ. ખાતું
- (3) શાખાના દેવાદારોનું ખાતું
- (4) શાખાની પેટા રોકડનું ખાતું

(જવાબ : (1) પેટા રોકડ ખાતું બનાવી પરચુરણ ખર્ચની રકમ શોધવી = રૂા.4,000

- (2) દેવાદાર ખાતું બનાવી ઉધાર વેચાણ શોધવું = રૂા.2,00,000
- (3) શાખાના વેપાર ખાતાનો કાયો નફો = રૂા.98,000
- (4) ન.નુ. ખાતાનો ચોખ્ખો નફો = રૂા.80,000)

- (5) અમરેલીના “ઉમાકાન્ત બ્રધર્સ”ની રાજુલામાં એક શાખા છે. શાખાનો બધો માલ મુખ્ય ઓફિસેથી મોકલવામાં આવે છે. શાખામાં રોકડેથી તેમજ ઉધાર વેચાણ કરવામાં આવે છે. અને રોજ શાખાને મળેલ રોકડ ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ દ્વારા મુખ્ય ઓફિસને મોકલી આપવામાં આવે છે.

રૂા.

શાખાને મોકલેલ માલ	98,000
શાખામાંથી પરત આપેલ માલ	2,000
શાખાને પેટારોકડ માટે મોકલેલ રોકડ	1,700
કુલ વેચાણ	1,46,500
ગ્રાહકો પાસેથી શાખાને મળેલ પરત માલ	5,000
શાખાએ ગ્રાહકોને આપેલ વટાવ	3,500
શરૂના દેવાદારો	34000
વર્ષની શરૂઆતમાં શાખાની પેટા રોકડ સિલક	300
ગ્રાહકો પાસેથી શાખામાં આપેલ રોકડ	53,200
શાખાના પરચુરણ ખર્ચ	1300
વર્ષની શરૂઆતમાં શાખાની માલ સિલક	17,000

આખર સ્ટોક		22,000
આખરના દેવાદારો		19,300
મુખ્ય ઓફિસે ચુકવેલ શાખાના ખર્ચ		
પગાર	4,000	
જાહેરાત	1,000	
ભાડુ	3,000	8,000

ઉપરની વિગતો પરથી સ્ટોક અને દેવાદાર પદ્ધતિથી શાખાનો નફો કે ખોટ શોધો.

(જવાબ : શાખાના માલ ખાતાની બાકી એટલે કાચો નફો રૂ.50,500

છેવટની પેટા રોકડ 700, શાખાના ખર્ચ ખાતાની બાકી : રૂ.12,800

ચોખ્ખો નફો 37,700, દેવાદાર ખાતું બનાવી ઉધાર વેચાણ : રૂ.47,000

શોધી કાઢવું. કુલ વેચાણ

1,46,500 માંથી ઉધાર વેચાણ

47,000 બાદ કરતા રોકડ વેચાણ = 99,500)

- (6) પાંખી લિ. અમદાવાદની એક શાખા સુરતમાં છે. સુરત શાખાનું 31-3-2019ના રોજનું કાચુ સરવૈયું નીચે પ્રમાણે છે.

વિગત	ઉધાર રૂ.	જમા રૂ.
ખરીદ અને વેચાણ	18,000	60,000
માલ પરત	4,000	2,000
દેવાદારો અને લેણદારો	8,000	24,400
હાથ પર રોકડ	6,600	
મશીનરી	40,000	
સ્ટોક (1-4-2018)	30,000	
વ્યાજ મળ્યું		5,000
મુખ્ય ઓફિસથી મળેલ માલ	28,000	
ઓફિસ ખર્ચ	800	
મુખ્ય ઓફિસનું ખાતું		44,000
	1,35,400	1,35,400

અન્ય માહિતી :

- (1) 31-3-2019ના રોજ શાખાના આખર સ્ટોકની કિંમત 34,000 આંકવામાં આવી હતી.
- (2) 25-3-2019ના રોજ શાખાએ મુખ્ય ઓફિસને મોકલેલ રોકડ રૂ. 2,400 તા. 31-3-2019ના સુધી મુખ્ય ઓફિસને મળી નથી.
- (3) મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખા ખાતાની બાકી રૂ.56,400 છે.
- (4) તા. 20-3-2019ના રોજ મુખ્ય ઓફિસે શાખાને રૂ. 10,000 નો માલ મોકલેલ, જે શાખાને 5-4-2019ના રોજ મળ્યો હતો.
- (5) શાખાના ફર્નિચરનું ખાતું મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં રાખવામાં આવે છે. શાખાના આ ફર્નિચર પર રૂ.500 ઘસારા તરીકે માંડી વાળવાનો છે મશીનરી પર 10% ઘસારો ગણો.

શાખાના ચોપડે વાર્ષિક હિસાબો તૈયાર કરો અને મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખા ખાતું તૈયાર કરો.

(જવાબ : શાખાનો કાચો નફો રૂ.16,000

ચોખ્ખો નફો : રૂ.15,800, મુખ્ય ઓફિસની આખર બાકી : રૂ.62,600

પાકા સરવૈયાના સરવાળા : રૂ.87,000

મુખ્ય ઓફિસના ચોપડામાં

શાખા ખાતાનો બન્ને મુજબ

સરવાળો 1,82,200)

- (7) કામાક્ષી ટ્રેડર્સ વડોદરાની એક શાખા ધોરાજીમાં છે. મુખ્ય ઓફિસ શાખાને મૂળ કિંમત પર 25% નફો ઉમેરીને ભરતિયા કિંમતે માલ મોકલે છે. શાખા રોકડ અને ઉધારથી માલ વેચે છે. મળેલી બધી રોકડ શાખા મુખ્ય ઓફિસને મોકલે છે શાખાના બધા ખર્ચા મુખ્ય ઓફિસ ચૂકવે છે.

નીચે આપેલી માહિતી પરથી મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે શાખા ખાતું, શાખાનું વેપાર ખાતું તથા નફાનુકસાન ખાતું બનાવો.

વિગત	1-4-2018 રૂ.	31-3-2019 રૂ.
સ્ટોક (ભરતિયા કિંમતે)	36,000	45,000
દેવાદારો 1,60,000	2,10,000	
ફર્નિચર 10,000	(?)	
અ.ચુક. વિમા	800	600
ચુ.બાકી. પગાર	5,400	3,200
વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો :		
રોકડ વેચાણ	1,40,000	
દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ	(?)	
ગ્રાહકોને આપેલ વટાવ	4,000	
ઘાલખાધ 3,000		
ગ્રાહકોએ પરત કરેલ માલ	7,000	
ગ્રાહકો ખાતે ઉધારેલ માલ	3,600	
શાખાને મોકલેલ માલ (ભ.કિં.)	4,80,000	
શાખાને પરત કરેલ માલ (ભ.કિં.)	72,000	
મુખ્ય ઓફિસે ચુકવેલ ખર્ચા		
પગાર	68,000	
વીમો	7,600	
મજૂરી	14,000	
શાખાએ કરેલ ઉધાર વેચાણ	4,90,000	
શાખાને મોકલેલ ફર્નિચર		
(1-1-2019)	24,000	
ફર્નિચર પર વાર્ષિક 15%ના દરે ઘસારો ગણવાનો છે.		

(જવાબ : શાખાનો નફો : રૂ.3,00,400 કાયો નફો : રૂ.2,89,800, ચોખ્ખો નફો રૂ.3,00,400 દેવાદારો પાસેથી મળેલ રોકડ રૂ.4,29,600 પગાર : રૂ.65,800 વીમો : રૂ.7,800)		
--	--	--

(8) મુખ્ય ઓફિસ અને શાખાના કાચા સરવૈયા નીચે મુજબ છે. અને દરેક પોતાનું નફા નુક્સાન ખાતું બનાવે છે.

વિગત	મુખ્ય ઓફિસ		શાખા	
	ઉધાર બાકી રૂ.	જમા બાકી રૂ.	ઉધાર બાકી રૂ.	જમા બાકી રૂ.
મૂડી	-	6,00,000	-	-
સ્થિર મિલકતો	2,16,000	-	96,000	-
સ્ટોક	2,05,200	-	64,440	-
દેવાદાર અને લેણાદારો	46,920	23,760	29,040	11,520
રોકડ	64,440	-	8,520	-
ન.નુ. ખાતું	-	87,960	-	18,360
શાખા ખાતું	1,79,160	-	-	-
મુખ્ય ઓફિસ ખાતું	-	-	-	1,68,120
	7,11,720	7,11,720	1,98,000	1,98,000

તા. 31-3-2019ના રોજનું પાકુ સરવૈયું બનાવો.

- (1) તા. 31-3-2019ના રોજ શાખાએ રૂ.6,000 રોકડ મોકલેલ છે. જે મુખ્ય ઓફિસને 4-4-2019ના રોજ મળી.
- (2) રૂ. 5,040 નો સ્ટોક મુખ્ય ઓફિસે શાખાને તા. 25-3-2019ના રોજ મોકલેલ છે. જે શાખાને 31-3-2019 સુધીમાં મળ્યો નથી.
- (3) શાખાનો નફો મુખ્ય ઓફિસ ખાતે લઈ જવાનો છે. અને શાખાની મિલકતો અને જવાબદારી મુખ્ય ચોપડે નોંધાય છે.

જવાબ :

સંયુક્ત પાકુ સરવૈયું

ઉ

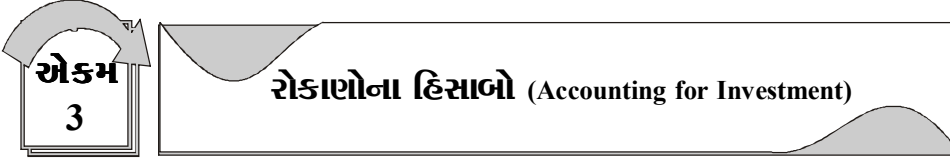
જ

મૂડી દેવા	રકમ રૂ.	મિલકત લેણા	રકમ રૂ.
મૂડી	6,00,000	સ્થિર મિલકતો	
₹ નફો સિવાય)	18,360	મુ.ઓ.	2,16,000
₹ મુ ઓ. નફો	87,960	શાખા	96,000
લેણદારો		સ્ટોક	
મુ. ઓ.	23,760	મુ.ઓ.	2,05,200
₹ શાખા	11,520	₹ શાખા	64,440
			2,69,640
		માર્ગસ્થ માલ	5,040
		દેવાદાર	
		મુ.ઓ.	46,920
			2,74,680

શાખાના હિસાબો

	શાખા રોકડ	29,040	75,960
	મુ.ઓ.	64,440	
	શાખા માર્ગસ્થ	8,520	78,960
		6,000	
	7,41,600		7,41,600

- (9) મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે તા. 31-3-2019ના રોજ નીચેના વ્યવહારો માટે હવાલા નોંધ આપો.
- (1) મુખ્ય ઓફિસની સૂચનાથી અમદાવાદ શાખાએ મહેસાણાની શાખાને રૂ. 16,000 નો માલ મોકલ્યો અને નડિયાદ શાખાને રૂ. 20,000 મોકલેલ.
- (2) અમદાવાદની શાખાને મિલકતો ઉપર ઘસારાના રૂ. 20,000ની અસર આપો. મિલકતનું ખાતું મુખ્ય ઓફિસના ચોપડે રાખવામાં આવે છે.
- (3) નડિયાદ શાખાએ રૂ. 20,000 તા. 27-3-2019ના રોજ મોકલ્યા જે મુખ્ય ઓફિસને 2-4-2019ના રોજ મળ્યા છે.
- (4) મુ.ઓ.એ. અમદાવાદની શાખાના તા. 25-3-2019ના રોજ રૂ. 70,000નો માલ મોકલ્યો છે. તે તા. 31-3-2019 સુધી શાખાને મળેલ નથી.
- (જવાબ : (1) મહેસાણા શાખા ખાતે.....ઉ 16,000
 નડિયાદ શાખા ખાતે.....ઉ 20,000
 તે અમદાવાદ શાખા 3,6000
- (2) મુ.ઓ.નાં ચોપડે શાખાના ચોપડે
- (1) શાખા ખાતે.....ઉ 20,000 (2) ઘસારા ખાતે.....ઉ 20,000
 ખાતે તે શાખાની મિલકત 20,000 તે મુ.ઓ. ખાતે 20,000
- (3) મુખ્ય ઓફિસ કોઈ નોંધ નહિ કરે. (4) શાખાના ચોપડે
 70,000 70,000
- (4) માર્ગસ્થ માલ ખાતે.....ઉ માર્ગસ્થ રોકડ ખાતે.....ઉ 20,000
 તે અમદાવાદ ખાતે તે મુ...ઓ.. ખાતે 20,000

પ્રકરણની રૂપરેખા

- (1) પ્રાસ્તાવિક
- (2) સંબંધિત હિસાબી ધોરણ મુજબ હિસાબોની સારવાર
- (3) પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી
- (4) રોકાણોની ખાતાવહી
- (5) રોકાણોના ખાતાની બાકી શોધવી
- (6) વિશિષ્ટ મુદ્દાઓની સમજૂતી
  - (1) રોકાણોના વ્યાજ-સહિતના ખરીદ-વેચાણના સોદાઓ
  - (2) રોકાણોના વ્યાજ-બાદના ખરીદ-વેચાણના સોદાઓ
  - (3) આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન
    - (I) FIFO પદ્ધતિ
    - (II) LIFO પદ્ધતિ
    - (III) સરેરાશ પડતર પદ્ધતિ
  - (4) વર્ષના અંતે ચઢેલા વ્યાજનો હવાલો
  - (5) જામીનગીરીના ખરીદ-વેચાણનો નફો કે નુકસાન
- (7) રોકાણોના હિસાબોને લગતી આમનોંધ
- (8) વ્યાવહારિક ઉદાહરણો
- (9) ઈક્વિટી શેરના વ્યવહારોની ઉદાહરણ સાથે સમજૂતી
- (10) પ્રકરણનો સંક્ષિપ્ત સાર : મહત્વના મુદ્દાઓ
- (11) સ્વાધ્યાય
  - (i) સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો
  - (ii) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો
  - (iii) બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો
  - (iv) વ્યાવહારિક પ્રશ્નો

(1) પ્રાસ્તાવિક

વર્તમાન સમયમાં દરેક એકાકી વેપારી, ભાગીદારી પેઢી કે સંસ્થા પોતાના વધારાના નાણાં ફાજલ પડ્યા રહેતા હોય તો તે નાણાંનું રોકાણ ક્યાં અને કેવી રીતે કરવું કે જેથી ફુગાવા સામે રક્ષણની સાથે મહત્તમ વળતર અને સલામતી પણ મળે તે બાબત ખૂબ જ અગત્યની બની જાય છે. આવી બચતોનું રોકાણ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કાં તો નિયમિત આવક મેળવવાનો હોય છે અથવા રોકાણોના બજાર ભાવના વધ-ઘટમાંથી નફો કરવાનું હોઈ શકે છે.

જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવાના મુખ્ય બે હેતુઓ હોઈ શકે છે. જેમાં (1) નિશ્ચિત આવક મેળવવા માંગતા રોકાણકારો લાંબાગાળા સુધી બેંકમાં ડિપોઝીટ કરાવી નિયમિત આવક મેળવવાનો હેતુ રાખે છે. અને (2) વધુ આવક મેળવવા માંગતા રોકાણકારો ટૂંકા ગાળાનું રોકાણ કંપનીના

શેર, સ્ટોક, ડિબેન્યર્સ કે અન્ય બોન્ડમાં કરે છે. સામાન્ય રીતે આવું રોકાણ બાર માસના ગાળામાં વહેંચી દેવામાં આવે છે.

રોકાણકારોના વર્ગના આધારે જામીનગીરીના મુખ્ય બે પ્રકાર પાડી શકાય છે. જેમાં (1) નિશ્ચિત આવક આપતી જામીનગીરીઓ કે જેમાં સામાન્ય રીતે બેંક અને બચતકાર હોય છે. તેમાં રોકાણ કરનારને નફા-નુકસાનના કોઈ પ્રશ્નો રહેતા નથી જ્યારે (2) અનિશ્ચિત આવક આપતી જામીનગીરીઓ કે જેમાં રોકાણકાર કંપનીના શેર, સ્ટોક, ડિબેન્યર્સ કે બોન્ડમાં રોકાણ કરે છે. આવા રોકાણોમાં વ્યાજ કે ડિવિડન્ડની આવક નિશ્ચિત હોતી નથી. બજારમાં રોકાણકારો પોતાના રોકાણોનું વેચાણ કરી નફો કે નુકસાન કરે છે. આમ, બીજા પ્રકારમાં રોકાણકારને વ્યાજ કે ડિવિડન્ડની આવક થાય છે પરંતુ તેની સાથે-સાથે રોકાણોના ખરીદ-વેચાણ સમયે નફો-નુકસાન પણ થાય છે.

(2) સંબંધિત હિસાબીધોરણ મુજબ હિસાબોની સારવાર

રોકાણોના હિસાબો અંગે ધ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયાની ‘હિસાબી ધોરણ નં. 13’ સપ્ટેમ્બર 1993માં બહાર પાડ્યું છે. જેમાંની કેટલીક બાબતોની અહીં સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

(A) પ્રસ્તાવના (Introduction) :

આ નિવેદન ધંધાકીય એકમોના નાણાંકીય પત્રકોમાં રોકાણો અંગેના હિસાબોને લગતી સંબંધિત પ્રગટીકરણની ચર્ચા કરે છે.

(B) વ્યાખ્યાઓ (Definitions) :

આ નિવેદનમાં નીચેના પદોની સમજૂતી આપેલ છે.

(i) રોકાણો (Investment) : આ પ્રકારની મિલકતો ડિવિડન્ડ, વ્યાજ અને જમા બંધી (Ventals)ના સ્વરૂપમાં આવકની કમાણી મૂકીગત વધારા માટે ધરાવે છે.

(ii) ચાલુ રોકાણો (Current Investment) : સામાન્ય રીતે આવા રોકાણોનું આયુષ્ય એક વર્ષ કરતા વધારે હોતું નથી કારણ કે રોકાણકારો આવા રોકાણો ટૂંકાગાળા માટે લે-વેચ કરી નફો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

(iii) લાંબા ગાળાના રોકાણ (long-term Investment) : સામાન્ય રીતે જે રોકાણો ટૂંકા ગાળાના નથી તે રોકાણોને લાંબાગાળાના રોકાણ કહે છે. આવા રોકાણોમાં જમીન અને મકાન જેવી મિલકતોનો સમાવેશ થાય છે.

(C) રોકાણો માટે જરૂરી પ્રગટીકરણ (Disclosure) :

રોકાણોના હિસાબો અંગેના પ્રગટીકરણમાં નીચેની બાબતોની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

(i) રોકાણોની વહન થઈ રહેતી રકમ નક્કી કરવા માટેની નીતિઓ જણાવવી.

(ii) નફા-નુકસાનના પત્રકમાં સમાવવામાં આવતી રકમો દર્શાવવી.

(iii) સ્ટોક એક્સચેન્જમાં નોંધાયેલ અને નહીં નોંધાયેલ રોકાણોની સરેરાશ બજાર કિંમત દર્શાવવી.

(iv) લાંબાગાળાના અને ટૂંકાગાળાના રોકાણોને જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીએ અલગ-અલગ દર્શાવવા.

(3) પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી :

રોકાણોના હિસાબોમાં વપરાતા કેટલાંક પારિભાષિક શબ્દોની સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

(i) દાર્શનિક કિંમત (Face value) : દરેક ધંધાકીય એકમ તેની જામીનગીરી ઉપર જે કિંમત દર્શાવે છે. તેને દાર્શનિક કિંમત કહે છે.

દા.ત. હિન્દુસ્તાન લીવર લિ. તેની જામીનગીરી ઉપર રૂ. 10/-નો એક શેર એમ દર્શાવે તો રૂ. 10 એ તેની દાર્શનિક કિંમત કહેવાશે.

(ii) બજાર કિંમત (Market Value) : જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીની જામીનગીરીની બજારમાં જે કિંમત ઉપજતી હોય તેને બજાર કિંમત કહે છે. દા.ત. હિન્દુસ્તાન લીવર લિ.ના શેરની દાર્શનિક કિંમત Rs. 10/- હોય પરંતુ ખરીદી કે વેચાણ વખતે બજારમાં તેની કિંમત Rs. 15/- હોય તો Rs. 15/- ને બજાર કિંમત કહી શકાય છે.

(iii) મૂડી કિંમત (Capital Value) : જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીના શેર, ડિબેન્યર્સ કે જામીનગીરી ખરીદતી વખતે ખરીદનાર જે કુલ રકમ ચૂકવે છે તેને મૂડી કિંમત (પડતર કિંમત) કહે છે.

દા.ત. હિન્દુસ્તાન લીવર લિ.ના શેરની દાર્શનિક કિંમત રૂ. 10 હોય અને બજારમાં તેની કિંમત Rs. 15. હોય તથા શેર ખરીદતી વખતે દલાલી ના રૂ. 2 ચૂકવવા પડે તેમ હોય તો આ શેરની મૂડીકિંમત રૂ. 17 (રૂ. 15 ₹ રૂ. 2) થશે.

(iv) દલાલી (Brokerage) : સામાન્ય રીતે જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીના શેર, ડિબેન્યર્સ કે જામીનગીરીની ખરીદી કે વેચાણ દલાલ દ્વારા જ કરવામાં આવતું હોય છે. દલાલને આ કાર્યના બદલામાં જે આપવામાં આવે છે તેને 'દલાલી' કહે છે. ખરીદીના વ્યવહારમાં દલાલી ચૂકવવામાં આવે છે. આથી ખરીદી વખતે દલાલીની રકમ ખરીદ કિંમતમાં ઉમેરવામાં આવે છે.

વેચાણના વ્યવહારમાં દલાલ દલાલીની રકમ કાપીને બાકીની રકમ વેચનારને ચૂકવે છે. આથી વેચાણના વ્યવહારમાં દલાલી બાદ કરવામાં આવે છે. દલાલીની રકમની ગણતરી હંમેશા રોકાણોની ખરીદ કિંમત કે વેચાણ કિંમત પર કરવામાં આવે છે. ટૂંકમાં દલાલીની ગણતરી બજાર કિંમત ઉપર કરવામાં આવે છે જો પ્રશ્નમાં સ્પષ્ટ સૂચના હોય તો જ દલાલીની ગણતરી દાર્શનિક કિંમત ઉપર થાય છે.

(v) વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ : જોઈન્ટ સ્ટોક કંપની તેના શેર, ડિબેન્યર્સ કે બોન્ડ પર નિશ્ચિત સમયના અંતરે જે રકમ ચૂકવે છે તેને વ્યાજ કે ડિવિડન્ડ કહે છે. સામાન્ય રીતે શેર ઉપર ડિવિડન્ડ અને ડિબેન્યર્સ કે બોન્ડ ઉપર વ્યાજ ચૂકવાય છે.

(4) રોકાણોની ખાતાવાહી (Investment Ledger)

દરેક ધંધાકીય એકમ કે જે વિવિધ પ્રકારના રોકાણો ધરાવતી હોય ત્યારે તેઓ દરેક રોકાણો વિશે દરેક બાબતની માહિતી મેળવવા માટે એક અલગ રોકાણ ખાતું ખોલે છે જેને રોકાણોની ખાતાવાહી કહે છે.

રોકાણોની ખાતાવાહી દ્વારા દરેક પ્રકારના રોકાણો માટે એક અલગ ખાતું રાખવામાં આવે છે. દા.ત. 7% ની ગુજરાત સરકારની જામીનગીરીનું ખાતું, 8%ની કેન્દ્ર સરકારની જામીનગીરીનું ખાતું

એકાકી વેપારી, ભાગીદારી પેઢી કે સંસ્થા જુદા-જુદા રોકાણોમાંથી વર્ષ દરમ્યાન કેટલું વ્યાજ કે ડિવિડન્ડ મળ્યું, રોકાણોના ખરીદ-વેચાણથી કેટલો નફો-નુકસાન થયો વગેરે બાબતોની માહિતી મેળવવા માટે અલગ-અલગ રોકાણોનું ખાતું તૈયાર કરે છે.

રોકાણ ખાતાવાહીનો નમૂનો નીચે પ્રમાણે છે.

7%ની ગુજરાત સરકારની જામીનગીરીનું ખાતું (વ્યાજ ચૂકવવાની તારીખ 31 માર્ચ અને 30 સપ્ટેમ્બર)

તારીખ	વિગત	દાર્શનિક કિંમત	વ્યાજ	મૂડી કિંમત	તારીખ	વિગત	દાર્શનિક કિંમત	વ્યાજ	મૂડી કિંમત
		₹	₹	₹			₹	₹	₹

રોકાણ ખાતાવહીમાં દર્શાવેલ દરેક ખાનાની સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

(i) તારીખ : તારીખના ખાનામાં ઉધાર બાજુ રોકાણોની ખરીદી અને જમા બાજુ રોકાણોનું વેચાણ દર્શાવાય છે.

(ii) વિગત : વિગતના ખાનામાં ઉધાર બાજુ ખરીદી વખતે ચૂકવેલ રકમ અને જમા બાજુ વેચાણ વખતે વસૂલ કરેલી રકમ દર્શાવાય છે. સામાન્ય રીતે ચેકથી હોય છે આથી “બેંક ખાતે” એમ વિગત દર્શાવાય છે.

(iii) દાર્શનિક કિંમત : રોકાણોની ખરીદી અને વેચાણ વખતે તેની દાર્શનિક કિંમત (મૂળ કિંમત અહીં) દર્શાવાય છે.

(iv) વ્યાજ : રોકાણોની ખરીદી વખતે ખરીદનારે વેચનારને વ્યાજ ચૂકવે છે. તેથી તેને ઉધાર બાજુ દર્શાવાય છે. જ્યારે રોકાણોના વેચાણ વખતે વેચનારને વ્યાજ મળે છે તેથી તેને જમા બાજુ દર્શાવાય છે.

(v) મૂડી કિંમત : રોકાણોની ખરીદી વખતે કુલ ચૂકવેલી રકમને (ખરીદકિંમત ₹ દલાલી ₹ સ્ટેમ્પ ખર્ચ) મૂડી કિંમતના ખાનામાં ઉધાર બાજુ દર્શાવાય છે. જ્યારે રોકાણોના વેચાણ સમયે ચોખ્ખી મળેલી ઉપજ ને (વેચાણ કિંમતમાંથી દલાલી અને અન્ય ખર્ચ બાદ કરતા બાકી વધતી રકમ) ને જમા બાજુ દર્શાવાય છે.

(5) રોકાણોની ખાતાની બાકી શોધવી :

વર્ષના અંતે દરેક એકાકી વેપારી, ભાગીદારી પેઢી કે સંસ્થા નફો કે નુકસાન જાણવા માટે રોકાણ ખાતાની બાકી શોધતા હોય છે. જો ઉધાર બાજુનો સરવાળો વધારે હોય તો તફાવતની રકમને ઉધાર બાકી કહે છે અને જો જમા બાજુનો સરવાળો વધારે હોય તો તફાવતની રકમને જમા બાકી કહે છે. રોકાણ ખાતામાં દાર્શનિક કિંમત, વ્યાજ અને મૂડી કિંમતની બાકી શોધવામાં આવે છે. જેની વિગતવાર સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

(i) દાર્શનિક કિંમત : સામાન્ય રીતે વર્ષના અંતે દાર્શનિક કિંમતનો ઉધાર બાજુનો સરવાળો વધારે હોય છે અને તેના તફાવતની રકમને જમા બાજુ દર્શાવાય છે જેને આખર સ્ટોક કહે છે. જો વર્ષના અંતે બધાં જ રોકાણોનું વેચાણ થઈ ગયેલ હોય તો જમા બાજુ કોઈ બાકી રહેશે નહીં.

(ii) વ્યાજ : વ્યાજના ખાનામાં વર્ષના અંતે હંમેશા જમા બાજુનો સરવાળો વધારે હોય છે અને તેમાંથી ઉધાર બાજુનો સરવાળો બાદ કરીને તફાવતની રકમ ઉધાર બાજુ દર્શાવાય છે જેને “વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ” તરીકે દર્શાવાય છે.

(iii) મૂડી કિંમત : રોકાણ ખાતામાં વર્ષના અંતે મૂડી કિંમતનો ઉધાર બાજુનો કે જમા બાજુનો સરવાળો વધારે હોઈ શકે છે. મોટા સરવાળામાંથી નાનો સરવાળો બાદ કરવામાં આવે છે અને તફાવતની રકમને નફો કે નુકસાન કહે છે જો જમા બાજુનો સરવાળો વધારે હોય તો તફાવતની રકમને નફો કહે છે. અને જો ઉધાર બાજુનો સરવાળો વધારે હોય તો તફાવતની રકમને નુકસાન કહે છે. આ નફા કે નુકસાનને “નફા-નુકસાન ખાતે” એમ દર્શાવાય છે.

(6) વિશિષ્ટ મુદ્દાઓની સમજૂતી :

(i) રોકાણોના વ્યાજ-સહિતના ખરીદ-વેચાણના સોદાઓ (Cum-interest OR Cum-dividendspale for purchase and sales) : જોઈન્ટ સ્ટોક કંપની તેના શેર, ડિબેન્ચર્સ કે જામીનગીરી પર ડિવિડન્ડ કે વ્યાજ તેની નિશ્ચિત કરેલ તારીખે જ ચૂકવે છે. આ તારીખે કંપનીના ચોપડે જે વ્યક્તિ, ભાગીદારી પેઢી કે સંસ્થાનું નામ હોય તેને જ જોઈન્ટ સ્ટોક કંપની વ્યાજ કે ડિવિડન્ડ આપે છે.

ધારો કે કંપની પોતાના શેર કે ડિબેન્ચર્સ કે જામીનગીરી પર દર છ માસે વ્યાજ કે ડિવિડન્ડ આપતી હોય અને જો કોઈએ પાંચ માસ સુધી આ કંપનીના શેર, ડિબેન્ચર્સ કે જામીનગીરી પોતાની પાસે રાખેલ હોય અને જો છઠ્ઠા મહિને આ જામીનગીરીનું વેચાણ કરવામાં આવે ત્યારે ખરીદનારને પૂરા છ મહિનાનું વ્યાજ મળે છે અને વેચનારને પાંચ મહિનાનું વ્યાજ ગુમાવવું પડે છે. આવા સમયે વેચનાર સામાન્ય રીતે પાંચ માસનું વ્યાજ ઉમેરીને જામીનગીરીનું વેચાણ કરે છે. જેને ‘‘વ્યાજ સહિતના ખરીદ-વેચાણનો સોદો’’ કહે છે. આવા સમયે જામીનગીરીની કુલ કિંમતમાંથી વ્યાજની રકમ બાદ કરતા મૂડી કિંમત મળે છે.

દા.ત. 6%ની રૂ. 10,000ની સરકારી લોન પર વ્યાજ દર વર્ષે 31મી માર્ચ અને 30મી સપ્ટેમ્બરના રોજ ચૂકવાય છે. ધારો કે A નામનો વ્યક્તિ રૂ. 106/- લેખે આ જામીનગીરી તા.

31મી મેના રોજ Bને વેચે છે. આથી B એ રૂ. 10,600/- $\left(10,000 \times \frac{106}{100}\right)$ A ને ચૂકવવા પડશે.

અહીં A ને 31 માર્ચથી 31મી મે સુધીના બે માસનું વ્યાજ રૂ. 100 $\left(10,000 \times 6\% \times \frac{2}{12}\right)$

જતું કરવું પડશે, કારણ કે કંપની 31મી માર્ચથી 30મી સપ્ટેમ્બર સુધીનું 6 માસનું વ્યાજ વેચનારને આપી દેશે. આમ, Aને રૂ. 10,600માં રૂ. 100 વ્યાજના બાદ કરતા રૂ. 10,500 રોકાણોની મૂડી કિંમત પેટે મળશે.

A પોતાના ચોપડામાં દાર્શનિક કિંમતના ખાનામાં રૂ. 10,000, વ્યાજના ખાનામાં રૂ. 100 અને મૂડી કિંમતના ખાનામાં રૂ. 10,500 દર્શાવશે.

(વિદ્યાર્થી મિત્રો યાદ રાખો કે વ્યાજ સહિતના ખરીદ-વેચાણના સોદામાં બજાર કિંમતમાંથી વ્યાજ બાદ કરવામાં આવે છે. વ્યાજ ગણવાની મુદત છેલ્લા વ્યાજની તારીખથી ખરીદ વેચાણની તારીખ સુધીનું ગણવામાં આવે છે.)

(ii) રોકાણોના વ્યાજ બાદના ખરીદ-વેચાણના સોદાઓ (Ex-interest or Ex-dividend for Purchase and Sales) : રોકાણોના ખરીદ-વેચાણના સોદામાં રોકાણો વેચનાર જ્યારે રોકાણોની બજાર કિંમત ઉપરાંત વ્યાજની રકમ વસૂલે તો તેવા વ્યવહારને વ્યાજ બાદના સોદાઓ કહે છે. અહીં રોકાણો વેચનાર જેટલા સમય માટે રોકાણો પોતાની પાસે રાખેલા હોય તેટલા સમયનું વ્યાજ ખરીદનાર પાસેથી અલગથી વસૂલ કરે છે.

દા.ત. 6%ની રૂ. 20,000ની ભારત સરકારની લોન પર દર વર્ષે વ્યાજ 31મી માર્ચ અને 30મી સપ્ટેમ્બરના રોજ ચૂકવાય છે ધારો કે A નામનો વ્યક્તિ આ જામીનગીરી રૂ. 108ના ભાવે વ્યાજ બાદ કિંમતે તા. 31મી જુલાઈના રોજ Bને વેચે છે. આ સમયે રોકાણોની બજારકિંમત રૂ.

21,600 $\left(20,000 \times \frac{108}{100}\right)$ થશે. અહીં A રોકાણો પરનું વ્યાજ 31મી માર્ચથી 30મી જુલાઈ

સુધીના ચાર માસના રૂ. 400 $\left(20,000 \times 6\% \times \frac{4}{12}\right)$ અલગથી વસૂલ કરે છે. કારણ કે આ

સોદો વ્યાજ બાદનો હતો. અહીં રોકાણોની દાર્શનિક કિંમત રૂ. 20,000 વ્યાજના રૂ. 400 અને મૂડી કિંમત રૂ. 21,600 દર્શાવાશે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો ખાસ યાદ રાખો કે, (1) રોકાણોના વ્યાજ બાદના ખરીદ-વેચાણના સોદામાં બજાર-કિંમત એ જ મૂડી કિંમત બને છે. (2) વ્યાજની ગણતરી હંમેશા રોકાણોની દાર્શનિક કિંમત પર જ થાય છે.

(૩) પાક્યા તારીખે વ્યાજ ગણવાનું હોય ત્યારે વ્યક્તિ કે સંસ્થા પાસે તે તારીખે જે કુલ રોકાણો તેની પાસે હોય તેના પર જ વ્યાજ ગણાય છે. આવા સમયે રોકાણો વ્યાજ બાદના છે કે વ્યાજ સહિતના છે તે ધ્યાનમાં લેવાતું નથી.

(iii) આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન : સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિ, ભાગીદારી પેઢી કે સંસ્થા વર્ષના અંતે કુલ કેટલા રોકાણો વેચાયા વગરના બાકી વધેલા છે તેની ગણતરી કરે છે. આવા નહીં વેચાયેલ રોકાણોને આખર સ્ટોક કહે છે.

રોકાણખાતામાં ઉધાર બાજુ દાર્શનિક કિંમતનો સરવાળો હંમેશા વધારે થતો હોય છે અને તેમાંથી જમા બાજુનો દાર્શનિક કિંમતનો સરવાળો બાદ કરવાથી આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત મળે છે. આમ આખર-સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમતની ગણતરી સહેલી છે. આખર સ્ટોકની મૂડી કિંમત ગણવા માટે જુદી-જુદી પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં છે જેની સમજૂતી નીચે મુજબ છે.

(I) FIFO (ફીફો) પદ્ધતિ (First - in First out) : આ પદ્ધતિના નામ મુજબ પ્રથમ ખરીદેલ-રોકાણો પ્રથમ વેચાય છે. એટલે કે જે રોકાણો શરૂઆતમાં ખરીદેલ હોય તેનું વેચાણ સૌ પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

દા.ત. તા. 1લી જાન્યુઆરીના રોજ રૂ. 20,000ની દાર્શનિક કિંમતના રોકાણો રૂ. 20,600માં ખરીદ્યા હતા. અને તા. 1-3- (એક માર્ચના) રોજ રૂ. 30,000ની દાર્શનિક કિંમતના રોકાણો રૂ. 31,000માં ખરીદ્યા હતા. જ્યારે તા. 1લી એપ્રિલના રોજ રૂ. 12,000ના રોકાણો રૂ. 12,800માં વેચ્યા હતા. આખર-સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત અને મૂડી કિંમત નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત

તા. 1લી જાન્યુઆરીની ખરીદી	=	20,000
<u>ઉમેરો</u> તા. 1લી માર્ચની ખરીદી	=	<u>30,000</u>
કુલ ખરીદકિંમત		50,000
<u>બાદ</u> તા. 1લી એપ્રિલનું વેચાણ	=	<u>12,000</u>
આખર સ્ટોક		38,000

આખર સ્ટોકની મૂડીકિંમત

ફીફો પદ્ધતિ મુજબ તા. 1લી જાન્યુઆરીના ખરીદેલ રોકાણો રૂ. 20,000માંથી તા. 1લી એપ્રિલના રોજ રૂ. 12,000 ના રોકાણો વેચવામાં આવશે. આથી તા. 1લી જાન્યુઆરીના ખરીદેલ રોકાણોમાંથી આખર સ્ટોક રૂ. 8000 રહેશે જેની મૂડી કિંમત નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

દાર્શનિક કિંમત	મૂડી કિંમત
20,000	20,600
8,000	?

$$= \frac{20,600 \times 8000}{20,000} = \text{Rs. } 8,240 \text{ (મૂ.કિ.)}$$

આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત અને મૂડી કિંમત નીચે મુજબ નક્કી થશે.

વિગત	દાર્શનિક કિંમત	મૂડી કિંમત
તા. 1લી જાન્યુઆરીની ખરીદી		
પૈકી બાકી વધેલ સ્ટોક	8,000	8,240
<u>ઉમેરો</u> તા. 1લી માર્ચની ખરીદી	<u>30,000</u>	<u>31,000</u>
	38,000	39,240

આમ ફીફો પદ્ધતિ મુજબ આખર સ્ટોકની દા.કિ. 38,000 થશે અને મૂ.કિ. 39,240 થશે.

(II) LIFO (લીફો) પદ્ધતિ (Last in first out) : આ પદ્ધતિમાં તેના નામ મુજબ છેલ્લે ખરીદેલ રોકાણો પ્રથમ વેચવામાં આવે છે એટલે કે જે રોકાણો છેલ્લે ખરીદેલ હોય તેનું વેચાણ સૌ પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

દા.ત. તા. 1લી જાન્યુઆરીના રોજ રૂ. 20,000ની દાર્શનિક કિંમત ના રોકાણો રૂ. 20,600માં ખરીદેલા હોય અને તા. 1લી માર્ચના રોજ રૂ. 30,000ના રોકાણો રૂ. 31,000માં ખરીદેલા હોય છે. જ્યારે તા. 1લી એપ્રિલના રોજ રૂ. 12,000 રોકાણો રૂ. 12,800માં વેચવામાં આવે છે. આ માહિતી પરથી આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત અને મૂડી કિંમતની ગણતરી નીચે મુજબ થશે.

આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત

તા. 1લી જાન્યુઆરીની ખરીદી	=	20,000
ઉમેરો તા. 1લી માર્ચની ખરીદી	=	<u>30,000</u>
કુલ ખરીદ કિંમત	=	50,000
બાદ તા. 1લી એપ્રિલનું વેચાણ	=	<u>12,000</u>
આખર સ્ટોક		38,000

આખર સ્ટોકની મૂડી કિંમત

LIFO પદ્ધતિ મુજબ છેલ્લે ખરીદેલ રોકાણો રૂ. 30,000માંથી રૂ. 12,000ના રોકાણો વેચવામાં આવશે એટલે કે રૂ. 18,000ના રોકાણો આખર સ્ટોકમાં રહેશે. જેની મૂડી કિંમત નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

દાર્શનિક કિંમત	મૂડી કિંમત
30,000 =	31,000
18,000 =	

$$\therefore \frac{18,000 \times 31,000}{30,000} = 18,600$$

વિગત	દાર્શનિક કિંમત	મૂડી કિંમત
તા. 1લી જાન્યુઆરીની ખરીદી	20,000	20,600
<u>ઉમેરો</u> તા. 1લી માર્ચની ખરીદી પૈકી વધેલ સ્ટોક	<u>18,000</u>	<u>18,600</u>
	38,000	39,200

(iii) સરેરાશ પડતર પદ્ધતિ : આ પદ્ધતિ મુજબ આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત અને મૂડી કિંમત શોધી શકાય છે પરંતુ વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ બહુ થતો ન હોવાથી તેની સમજૂતી આપેલી નથી.

વિદ્યાર્થી મિત્રો યાદ રાખો,

(i) આખર સ્ટોકના મૂલ્યાંકન માટે જુદી-જુદી ત્રણ પદ્ધતિઓમાં FIFO પદ્ધતિ સૌથી વધુ

પ્રચલિત છે અને જો દાખલામાં કોઈ સૂચના આપેલ ન હોય તો આખર સ્ટોક FIFO પદ્ધતિએ શોધવામાં આવે છે.

(ii) જો રોકાણોને ચાલુ મિલકત ગણવામાં આવે અને આ સમયે રોકાણોની પડતર કિંમત અને બજાર કિંમત આપેલી હોય ત્યારે બેમાંથી જે કિંમત ઓછી હોય તેને ધ્યાનમાં લેવાય છે. પ્રશ્નમાં જો કોઈ સૂચના ન હોય તો આખર સ્ટોકને “ચાલુ મિલકત” ગણવામાં આવે છે.

(iii) જો રોકાણોને કાયમી મિલકત ગણવાની હોય તો આખર સ્ટોકને પડતર કિંમતે જ દર્શાવાય છે. પરંતુ બજાર કિંમત ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. જો રોકાણોની બજાર કિંમતમાં સતત ઘટાડો થતો હોય તો તે માટે “રોકાણ વધ-ઘટ ભંડોળ” નામનું અનામત ઊભુ કરવામાં આવે છે.

(iv) ચઢેલા વ્યાજનો હવાલો : સામાન્ય રીતે કંપની દ્વારા રોકાણો પર દર વર્ષે વ્યાજ ત્રિમાસિક, છમાસિક કે વાર્ષિક રીતે ચૂકવવામાં આવે છે. પરંતુ રોકાણ ખરીદનાર વ્યક્તિ, ભાગીદારી પેઢી કે સંસ્થાના વાર્ષિક હિસાબોની તારીખ અને વ્યાજની તારીખ અલગ-અલગ હોય ત્યારે ચઢેલા વ્યાજની હવાલાનોંધ કરવામાં આવે છે.

દા.ત. એક વ્યક્તિનું હિસાબી વર્ષ તા. 1લી જાન્યુઆરીથી તા. 31મી ડિસેમ્બર છે જ્યારે કંપની રોકાણો પર દર વર્ષે 31મી માર્ચ અને 30મી સપ્ટેમ્બરના રોજ વ્યાજ ચૂકવે છે. આ સમયે 30મી સપ્ટેમ્બરથી 31મી ડિસેમ્બર સુધીનું ત્રણ માસનું વ્યાજ એ ચઢેલ વ્યાજ કહેવાય. જો તે વ્યક્તિ પાસે 6%ની રૂ. 10,000ની ગુજરાત સરકારની લોન હોય તો ચઢેલ વ્યાજની રકમ રૂ. 150

$\left(10,000 \times 6\% \times \frac{3}{12}\right)$ થશે. આ વ્યાજ આવતા વર્ષે મળશે પરંતુ તે ચાલુ વર્ષની આવક ગણાશે.

વર્ષના અંતે રોકાણખાતું બંધ કરતા પહેલા રૂ. 150 “ચઢેલા વ્યાજ ખાતે ઉધાર” અને “વ્યાજ ખાતે જમા” કરવામાં આવશે. આ રકમ રોકાણ ખાતાની જમા બાજુ વ્યાજના ખાનામાં દર્શાવાશે અને વિગતમાં “ચઢેલા વ્યાજ ખાતે” લખાશે. બીજા વર્ષે આ જ રકમ રોકાણ ખાતામાં ઉધાર બાજુ શરૂઆતની બાકી તરીકે દર્શાવવામાં આવશે.

વર્ષના અંતે રોકાણ પર ચઢેલા વ્યાજના હવાલાની હવાલા નોંધ નીચે મુજબ થશે.

તા. 31મી ડિસેમ્બર	ચઢેલા વ્યાજ ખાતે ઉ.	150	-
(ચાલુ વર્ષે)	તે વ્યાજ ખાતે	-	150
તા. 1લી જાન્યુઆરી	વ્યાજ ખાતે ઉ.	150	-
(બીજા વર્ષે)	તે ચઢેલા વ્યાજ ખાતે		150

આમ, ઉપરોક્ત પ્રથમ આમનોંધમાં ચઢેલા વ્યાજની નોંધ બીજા વર્ષે ઊલટાવી નાખવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો ખાસ યાદ રાખો કે, જો હિસાબી વર્ષની તારીખ અને વ્યાજની ચૂકવવાની તારીખ અલગ-અલગ ન હોય તો ચઢેલા વ્યાજનો હવાલો નાખવામાં આવતો નથી.

(7) રોકાણોના હિસાબોને લગતી આમનોંધ

દરેક વ્યક્તિ કે સંસ્થા તેના એક વર્ષ દરમ્યાન થયેલ રોકાણોના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો, ચઢેલ વ્યાજના હવાલા અને શરૂ સ્ટોક અને આખર સ્ટોક જેવા વ્યવહારોની હવાલા નોંધ, ફેરબદલી નોંધ અને અન્ય વ્યવહારોની આમનોંધ નીચે મુજબ છે.

(1) શરૂઆતના સ્ટોકને ચોપડે લાવવામાં આવે ત્યારે.....

(ગઈ સાલના આખર સ્ટોકને ચોપડે લાવવામાં આવે ત્યારે)

રોકાણો ખાતે ઉ. (મૂડી કિંમત)

તે આખર સ્ટોક ખાતે.

- (2) શરૂઆતના ચઢેલા વ્યાજનું ખાતું (ગત વર્ષના અંતે ચઢેલ વ્યાજ) બંધ કરવામાં આવે ત્યારે.....
વ્યાજ ખાતે ઉ.
તે ચઢેલા પણ લેણા નહીં થયેલા વ્યાજ ખાતે
- (3) વ્યાજ સહિત / વ્યાજ બાદ રોકાણોની ખરીદી કરવામાં આવે ત્યારે.....
રોકાણો ખાતે ઉ. (મૂડી કિંમત)
વ્યાજ ખાતે ઉ.
તે બેંક ખાતે.....
- (4) વ્યાજ સહિત / વ્યાજ બાદ રોકાણોનું વેચાણ કરવામાં આવે ત્યારે.....
બેંક ખાતે ઉ.
તે રોકાણ ખાતે (મૂડી કિંમત)
તે વ્યાજ ખાતે
- (5) નિશ્ચિત તારીખે રોકાણોનું વ્યાજ મળે ત્યારે.....
બેંક ખાતે ઉ.
તે વ્યાજ ખાતે
- (6) આખર સ્ટોકને ચોપડે લાવવામાં આવે ત્યારે.....
આખર સ્ટોક ખાતે ઉ.
તે રોકાણો ખાતે
- (7) વર્ષના અંતે ચઢેલ પરંતુ લેણુ નહીં થયેલ વ્યાજ ચોપડે નોંધવામાં આવે ત્યારે.....
ચઢેલ પરંતુ લેણુ ન થયેલ વ્યાજ ખાતે ઉ.
તે વ્યાજ ખાતે
- (8) વર્ષના અંતે રોકાણોનું ખાતું નફો દર્શાવે ત્યારે.....
રોકાણ ખાતે ઉ.
તે ન.નુ. ખાતે
અથવા
વર્ષના અંતે રોકાણોનું ખાતું નુકસાન દર્શાવે ત્યારે.....
નફા-નુકસાન ખાતે ઉ.
તે રોકાણ ખાતે.....

8. વ્યવહારિક ઉદાહરણો :

ઉ.દા. (1) બ્રિન્દા સ્ટીલ ટ્રેડર્સ પાસે 6%ની ભારત સરકારની લોન હતી. જેના પર વ્યાજ દર વર્ષે 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરના રોજ ચૂકવાય છે. તેના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો નીચે આપેલા છે. તેના પરથી બ્રિન્દા સ્ટીલ ટ્રેડર્સના ચોપડામાં જરૂરી આમનોંધ લખો.

તારીખ	દાર્શનિક કિંમત રૂ.	ભાવ રૂ.	રીમાર્ક્સ
1-4-18	8,000	99	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-6-18	10,000	98	વ્યાજ બાદ ખરીદી
30-9-18	7,000	101	વ્યાજ સહિત વેચાણ
1-12-18	8,000	102	વ્યાજ બાદ વેચાણ

જવાબ : અહીં પ્રશ્નમાં આપેલ સૂચના મુજબ ફક્ત ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારોની આમનોંધ લખવાની છે. તેથી આખર સ્ટોક કે ચઢેલ વ્યાજની ગણતરી કરેલ નથી.

જરૂરી ગણતરી

(1) તા. 1-4-18 ની વ્યાજ-સહિત ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત } \left(8000 \times \frac{99}{100} \right) = 7,920$$

બાદ : વ્યાજ (તા. 31-12-17થી તા. 1-4-18 = ત્રણ માસ)

$$\left(8000 \times 6\% \times \frac{3}{12} \right) = (-) 120$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = \underline{7,800}$$

(2) તા. 1-6-18ની વ્યાજ બાદ ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત (મૂડી કિંમત)} \quad (10,000 \times 98/100) = 9,800$$

ઉમેરો : વ્યાજ (તા. 31-12-17થી તા. 1-6-18 = 5 માસ)

$$\left(10,000 \times 6\% \times \frac{5}{12} \right) = (\text{₹}) 250$$

$$\underline{10,050}$$

(3) તા. 30-9-18નું વ્યાજ સહિત વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત } \left(7,000 \times \frac{101}{100} \right) = 7,070$$

$$\text{બાદ : વ્યાજ (તા. 30-6-18થી 30-9-18 = 3 માસ)} \quad (-) 105$$

$$\left(7,000 \times 6\% \times \frac{3}{12} \right)$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = \underline{6,965}$$

(4) તા. 1-12-18ના રોજનું વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત } \left(8,000 \times \frac{102}{100} \right) \text{ મૂડી કિંમત} = 8,160$$

ઉમેરો : વ્યાજ (તા. 30-6-18 થી તા. 1-12-18 = 5 માસ)

$$\left(8,000 \times 6\% \times \frac{5}{12} \right) = (\text{₹}) 200$$

$$\underline{8,360}$$

બ્રિન્દા સ્ટીલ ટ્રેડર્સના ચોપડે આમનોંધ

તારીખ 2018	વિગત	ખા.પા.	ઉધાર રૂ.	જમા રૂ.
એપ્રિલ-1	6%ની ભારત સરકારની લોન ખાતે	ઉ.	7,800	-
	વ્યાજ ખાતે	ઉ.	120	-
	તે બેંક ખાતે		-	7,920
	(બા.જે. વ્યાજસહિત ખરીદી કરી તેના)			
જૂન-1	6%ની ભારત સરકારની લોન ખાતે	ઉ.	9,800	-
	વ્યાજ ખાતે	ઉ.	250	-
	તે બેંક ખાતે		-	10,050
	(બા.જે વ્યાજ બાદ વેચાણ કર્યું તેના)			
સપ્ટે.-30	બેંક ખાતે	ઉ.	7,070	-
	તે 6%ની ભારત સરકારની લોન ખાતે		-	6,965
	તે વ્યાજ ખાતે		-	105
	(બા.જે. વ્યાજ સહિત વેચાણ કર્યું તેના)			
ડિસે.-1	બેંક ખાતે	ઉ.	8,360	-
	તે 6%ની ભારત સરકારની લોન ખાતે		-	8,160
	તે વ્યાજ ખાતે		-	200
	(બા.જે. વ્યાજ બાદ વેચાણ કર્યું તેના)			

ઉદા. (2) શ્રી મોદી પાસે તા. 1-4-18ના રોજ રૂ. 40,000ની દાર્શનિક કિંમતનો સ્ટોક હતો. જેની ચોપડે કિંમત રૂ. 42,000 હતી શ્રી મોદી પાસે 6%ની રાજસ્થાન સરકારની જામીનગીરી હતી. આ જામીનગીરી ઉપર વ્યાજ દર વર્ષે તા. 30મી જૂન અને તા. 31મી ડિસે.ના રોજ ચૂકવાય છે. તા. 31-3-19ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ માટે નીચે મુજબના વ્યવહારો થયેલા હતા.

તારીખ	દાર્શનિક કિંમત રૂ.	ભાવ રૂ.	નોંધ
30-4-18	10,000	97	વ્યાજ સહિત વેચાણ
16-8-18	20,000	100	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-10-18	25,000	104	વ્યાજ બાદ વેચાણ
1-3-19	20,000	99	વ્યાજ બાદ વેચાણ

આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન ફીફો પદ્ધતિ (પ્રથમ આવે તે પ્રથમ જાય) મુજબ કરવામાં આવે છે. તા. 31-3-19ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ માટે શ્રી મોદીના ચોપડે 6%ની રાજસ્થાન સરકારની લોનનું ખાતું અને આમનોંધ તૈયાર કરો.

જવાબ : જરૂરી ગણતરી :

(1) શરૂઆતના ચઢેલા વ્યાજની ગણતરી.....

અહીં હિસાબી વર્ષની તારીખ અને વ્યાજની તારીખ અલગ-અલગ હોવાથી ચઢેલ વ્યાજની રકમ શોધવામાં આવશે.

ચઢેલ વ્યાજ (તા. 31-12-17 થી તા. 1-4-18 = 3 માસ)

$$\left(40,000 \times 6\% \times \frac{3}{12}\right) = 600$$

(2) તા. 1-4-18ના રોજ શરૂ સ્ટોક

(a) દાર્શનિક કિંમત રૂ. 40,000

(b) મૂડી કિંમત રૂ. 42,000

(3) તા. 30-4-18ના રોજ વ્યાજ-સહિત વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(10,000 \times \frac{97}{100}\right) = 9,700$$

બાદ : વ્યાજ (તા. 31-12-17થી તા. 30-4-18 = 4 માસ)

$$\left(10,000 \times 6\% \times \frac{4}{12}\right) = 200$$

મૂડીકિંમત 9,500

(4) તા. 30-6-18ના રોજ પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ

તા. 1-4-18ના રોજ શરૂ સ્ટોક = 40,000

(-) તા. 30-4-18ના રોજ વેચાણ = 10,000

30,000

$$= 30,000 \times 6\% \times \frac{6}{12}$$

= 900

(5) તા. 16-8-18ના રોજ વ્યાજ સહિત ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} \left(20,000 \times \frac{100}{100}\right) = 20,000$$

બાદ વ્યાજ (તા. 30-6-18થી તા. 16-8-18 = 1.5 માસ)

$$\left(20,000 \times 6\% \times \frac{1.5}{12}\right) = (-) 150$$

મૂડી કિંમત 19,850

(6) 1-10-18ના રોજ વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(25,000 \times \frac{104}{100}\right) \text{ મૂડી કિંમત} = 26,000$$

ઉમેરો : વ્યાજ (તા. 30-6-18 થી તા. 1-10-18 = 3 માસ)

$$\left(25,000 \times 6\% \times \frac{3}{12}\right) = + 375$$

26,375

(7) તા. 31-12-18ના રોજ દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ

તા. 1-4-18 શરૂ સ્ટોક =	40,000
(-) તા. 30-4-18 વેચાણ =	- 10,000
	₹
(₹) તા. 16-8-18 ખરીદી	20,000
(-) તા. 1-10-18 વેચાણ	<u>25,000</u>
	25,000

$$\left(= 25,000 \times 6\% \times \frac{6}{12} \right)$$

$$= 750$$

(8) તા. 1-3-19નું વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(20,000 \times \frac{99}{100} \right) \quad \text{મૂડી કિંમત} = 19,800$$

ઉમેરો વ્યાજ (તા. 31-12-18 થી તા. 1-3-19 = 2 માસ)

$$\left(= 20,000 \times 6\% \times \frac{2}{12} \right) \quad \text{₹} \quad 200$$

$$\underline{\hspace{1cm}}$$

$$20,000$$

(9) તા. 31-3-19ના રોજ ચઢેલું વ્યાજ

તા. 1-4-18 શરૂ સ્ટોક =	40,000
(-) તા. 30-4-18નું વેચાણ	= <u>10,000</u>
	= + 30,000
(₹) તા. 1-6-18ની ખરીદી	= <u>20,000</u>
	= - 50,000
(-) તા. 1-10-18નું વેચાણ	= <u>25,000</u>
ikk. 1-3-19Lkwt ðu[ký	= 25,000
	= <u>20,000</u>
તા. 31-12-18 થી તા. 31-3-19 = 3 માસ	5,000

$$= = 5,000 \times 6\% \times \frac{3}{12}$$

$$= 75$$

(10) તા. 31-3-19ના રોજ વધેલ આખર સ્ટોક

(A) દાર્શનિક કિંમત : આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત ઉપરની ગણતરી નં. 9 મુજબ રૂ. 5,000 થશે.

(B) મૂડી કિંમત : ફીફો પદ્ધતિ મુજબ કુલ વેચાણ રૂ. 55,000 (10,000+25,000+20,000) છે. જેમાંથી શરૂ સ્ટોકમાંથી રૂ. 40,000 અને બાકીનું વેચાણ રૂ. 15,000 (55,000 - 40,000) જે બીજી વખતની ખરીદીમાંથી થયેલ છે. હવે બાકી વધેલ રૂ. 5,000ના સ્ટોકની મૂડી કિંમત નીચે મુજબ કરો.

રોકાણોના હિસાબો

દાર્શનિક કિંમત મૂડી કિંમત
 20,000 = 19,850
 5,000 = ?

$$= \frac{19,850 \times 5000}{20,000} = 4,963$$

6%ની રાજસ્થાન સરકારની લોનનું ખાતુ

ઉધાર (વ્યાજ તા. 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરે ચૂકવાય છે.) જમા

તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂકિ. રૂ.	તારીખ રૂ.	વિગત રૂ.	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂકિ. રૂ.
1-4-18	બા.આ. લાવ્યા	40,000	-	42,000	30-4-18	બેંક ખાતે (વેચાણ)	10,000	200	9,500
1-4-18	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	600	-	30-6-18	બેંક ખાતે (પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ)	-	900	-
16-8-18	બેંક ખાતે (ખરીદી)	20,000	150	19,850	1-10-18	બેંક ખાતે (વેચાણ)	25,000	375	26,000
					31-12-18	બેંક ખાતે (દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ)	-	750	-
					1-3-19	બેંક ખાતે (વેચાણ)	20,000	200	19,800
					31-3-19	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	75	-
					31-3-19	બા.આ. લઈ ગયા (આખર સ્ટોક)	5,000	-	4,963
31-3-19	વ્યાજ ડિવિડન્ડ ખાતે	-	1750	-	31-8-19	ન.પુ. ખાતે ખોટ (?)	-	-	-
									1,587
		60,000	2500	61,850			60,000	2,500	61,850

શ્રી મોદીના ચોપડે જરૂરી આમનોંધ

તારીખ	વિગત	ખા.પા.	ઉધાર રૂ.	જમા રૂ.
1-4-18	વ્યાજ ખાતે	ઉ.	600	-
	તે ચઢેલા પણ લેણાં નહીં થયેલ વ્યાજ ખાતે (બા.જે. શરૂઆતના ચઢેલ વ્યાજની નોંધ કરી તેના)		-	600
30-4-18	બેંક ખાતે	ઉ.	9,700	-
	તે 6%ની રાજસ્થાન સરકારની લોન ખાતે		-	9,500
	તે વ્યાજ ખાતે (બા.જે. વ્યાજ સહિત વેચાણ કર્યું તેના)		-	200
30-6-18	બેંક ખાતે	ઉ.	900	-
	તે વ્યાજ ખાતે (બા.જે. પ્રથમ છ માસિક વ્યાજની નોંધ કરી તેના)		-	900

16-8-18	6%ની રાજસ્થાન સરકારની લોન ખાતે	ઉ.	19,850	-
	વ્યાજ ખાતે	ઉ.	150	-
	તે બેંક ખાતે			20,000
	(બા.જે. રૂ. 100/-ના ભાવે વ્યાજ સહિત ખરીદી કરી તેના			
1-10-18	બેંક ખાતે	ઉ.	26,375	
	તે 6%ની રાજસ્થાન સરકારની લોન ખાતે			26,000
	તે વ્યાજ ખાતે			375
	(બા.જે. રૂ. 104ના ભાવે ત્યાર બાદ વેચાણ કર્યું તેના			
31-12-18	બેંક ખાતે	ઉ.	750	-
	તે વ્યાજ ખાતે		-	750
	(બા.જે. દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ મળ્યું તેના)			
1-3-19	બેંક ખાતે	ઉ.	20,000	
	તે 6% રાજસ્થાન સરકારની લોન ખાતે			19,800
	તે વ્યાજ ખાતે			200
	(બા.જે. રૂ. 99ના ભાવે વ્યાજ બાદ વેચાણ કર્યું તેના)			
31-3-19	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	ઉ.	75	-
	તે વ્યાજ ખાતે		-	75
	(બા.જે. વર્ષના અંતે ચઢેલ વ્યાજનો હવાલો નાખ્યો તેના)			
31-3-19	વ્યાજ ખાતે	ઉ.	1,750	
	તે વ્યાજ ડિવિન્ડ ખાતે			1,750
	(બા.જે. વર્ષ દરમ્યાન વ્યાજની ચોખ્ખી આવક વ્યાજ			
	ડિવિન્ડ ખાતે લઈ ગયા તેના)			
31-3-19	ન.નુ. ખાતે	ઉ.	1,587	-
	તે 6%ની રાજસ્થાન સરકારની લોન ખાતે		-	1,587
	(બા.જે. વર્ષના અંતે રોકાણ વેચાણની ખોટ ન.નુ.			
	ખાતે લઈ ગયા તેના			

ઉદા. (3) શીતલ ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશને વર્ષ 2018 દરમ્યાન 12%ની સરકારી જામીનગીરીમાં રોકાણ કરેલ છે. આ જામીનગીરીઓ ઉપર દર વર્ષે 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરના રોજ વ્યાજ ચૂકવાય છે. ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહારમાં બજાર કિંમત પર 1% લેખે દલાલી ગણવામાં આવે છે. તેમની પાસે તા. 1-1-2018ના રોજ રૂ. 1,00,000ની દાર્શનિક કિંમતની જામીનગીરીનો સ્ટોક હતો જેની ચોપડે કિંમત રૂ. 98,000 હતી. વર્ષ દરમ્યાનના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	દા.કિ. રૂ.	ભાવ રૂ.	નોંધ
1-4-18	50,000	97	વ્યાજ સહિત ખરીદી
31-7-18	40,000	99	વ્યાજ બાદ વેચાણ
30-9-18	30,000	103	વ્યાજ સહિત વેચાણ
30-11-18	20,000	101	વ્યાજ સહિત ખરીદી

હિસાબી વર્ષ તા. 31-12-18ના રોજ પૂરું થાય છે. ઉપરના વ્યવહારો પરથી 12%ની સરકારી જામીનગીરીનું ખાતું તૈયાર કરો.

જવાબ : ખાસનોંધ :

(1) અહીં હિસાબી વર્ષ અને વ્યાજની ચૂકવણીની તારીખ એક સરખી હોવાથી ચઢેલા વ્યાજના હવાલાની ગણતરી થશે નહીં.

(2) ખરીદીના વ્યવહારમાં દલાલી ઉમેરવામાં આવે છે જ્યારે વેચાણના વ્યવહારમાં દલાલી બાદ કરવામાં આવે છે.

(3) પ્રશ્નમાં આપેલ સૂચના મુજબ દલાલી બજાર કિંમત પર ગણવાની છે અને જો પ્રશ્નમાં સૂચના ન હોય તો પણ દલાલી હંમેશા બજાર કિંમત પર ગણાય છે.

જરૂરી ગણતરી.

(1) 1-4-18ના રોજ વ્યાજ સહિત ખરીદી

બજાર કિંમત $\left(50,000 \times \frac{97}{100}\right)$	=	48,500
(₹) દલાલી $(48,500 \times 1\%)$	=	(₹) 485
- વ્યાજ (તા. 31-12-17 થી તા. 1-4-18 3 માસ)		<u>48,985</u>
$(50,000 \times 12\% \times 3/12)$	=	- 1500
મૂડી કિંમત	=	<u>47,485</u>

(2) તા. 30-6-18ના રોજ પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ

તા. 1-1-18નો શરૂ સ્ટોક	=	1,00,000
(₹) તા. 1-4-18ની ખરીદી	=	50,000
		<u>1,50,000</u>

$$= 1,50,000 \times 12\% \times \frac{6}{12} = 9,000$$

(3) તા. 31-7-18નું વ્યાજ બાદ વેચાણ

બજાર કિંમત $\left(40,000 \times \frac{99}{100}\right)$	=	39,600
(-) દલાલી $(39,600 \times 1\%)$	=	= (-) 396
મૂડી કિંમત	=	<u>39,204</u>
(₹) વ્યાજ (તા. 30-6-18 થી તા. 31-7-18 = 1 માસ)		
$\left(40,000 \times 12\% \times \frac{1}{12}\right)$	=	= (₹) 400
		<u>39,604</u>

(4) તા. 30-9-18નું વ્યાજ સહિત વેચાણ.

બજાર કિંમત $\left(30,000 \times \frac{103}{100}\right)$	=	30,900
(-) દલાલી $(30,900 \times 1\%)$	=	= (-) 309
		<u>30,591</u>

(-) વ્યાજ (તા. 30-6-18 થી તા. 30-9-18 = 3 માસ)

$$\left(30,000 \times 12\% \times \frac{3}{12}\right) = (-) 900$$

મૂડી કિંમત 29,691

(5) તા. 30-11-18ની વ્યાજ સહિત ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} \left(20,000 \times \frac{101}{100}\right) = 20,200$$

$$(\text{રૂ}) \text{ દલાલી } (20,200 \times 1\%) = (\text{રૂ}) 202$$

20,402

(-) વ્યાજ (તા. 30-6-18 થી તા. 30-11-18 સુધી = 5 માસ)

$$\left(20,000 \times 12\% \times \frac{5}{12}\right) = (-) 1,000$$

મૂડી કિંમત 19,402

(6) તા. 31-12-18નું દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ

તા. 1-1-18નો શરૂ સ્ટોક	=	1,00,000	દા.કિ.
(રૂ) તા. 1-4-18ની ખરીદી	=	(રૂ) 50,000	દા.કિ.
(-) તા. 31-3-18નું વેચાણ	=	(-) 40,000	દા.કિ.
(-) તા. 30-9-18નું વેચાણ	=	(-) 30,000	દા.કિ.
(રૂ) તા. 30-11-18ની ખરીદી	=	(રૂ) 20,000	દા.કિ.
		1,00,000	દા.કિ.

$$= 1,00,000 \times 12\% \times \frac{6}{12}$$

$$= 6,000$$

(7) તા. 31-12-18ના રોજ આખર સ્ટોક

(A) દાર્શનિક કિંમત : આખર સ્ટોકની ગણતરી ઉપર ગણતરી નં. 6 મુજબ થશે.

તે મુજબ દા.કિ. રૂ. 1,00,000 થશે.

(B) મૂડી કિંમત : અહીં આખર સ્ટોકના મૂલ્યાંકન વિશે કોઈ સૂચના ન હોવાથી આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન FIFO પદ્ધતિ મુજબ કરવામાં આવશે.

અહીં તા. 1-12-18નો શરૂ સ્ટોક રૂ. 1,00,000માંથી તા. 31-7-18નું વેચાણ રૂ. 40,000 અને તા. 30-9-18નું વેચાણ રૂ. 30,000 બાદ કરતા રૂ. 30,000 બાકી સ્ટોક રહેશે. જ્યારે તા. 1-4-18ની ખરીદીનો જથ્થો અને તા. 30-11-18ની ખરીદીનો જથ્થો પૂરેપૂરો આખર સ્ટોકમાં જોવા મળશે.

મૂડી કિંમત	દા.કિ.		મૂ.કિ.
	1,00,000	=	98,000
	30,000	=	?
	$\left(\frac{98,000 \times 30,000}{1,00,000}\right)$	=	29,400

દા.કિ.	મૂ.કિ.		
તા. 1-1-18 શરૂ સ્ટોક	30,000	=	29,400
તા. 1-4-18 ખરીદી	50,000	=	47,485 (નોંધ નં. 1 મુજબ)
તા. 30-11-18 ખરીદી	20,000	=	19,402 (નોંધ નં. 5 મુજબ)
1,00,000	96,287		

6% સરકારી જામીનગીરીનું ખાતુ

(વ્યાજ 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરે ચૂકવાય છે.)

તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.	તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.
1-4-18	બા.આ. લાવ્યા	1,00,000	-	98,000	30-6-18	બેંક ખાતે (પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ)	-	9,000	-
1-4-18	બેંક ખાતે (ખરીદી)	50,000	1,500	47,485	31-7-18	બેંક ખાતે (વેચાણ)	40,000	400	39,204
30-11-18	બેંક ખાતે (ખરીદી)	20,000	1,000	19,402	30-9-18	બેંક ખાતે (વેચાણ)	30,000	900	29,691
31-12-18	વ્યાજ ડિવિન્ડ ખાતે (?)	-	13,800	-	31-12-18	બેંક ખાતે (દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ)	-	6,000	-
31-12-18	ન.નુ. ખાતે નફો (?)	-	-	295	31-12-18	બા.આ.લઈ ગયા	1,00,000	-	96,287
		1,70,000	16,300	1,65,182			1,70,000	16,300	1,65,182

ઉદા.4 શ્રી દેવાંગ શાહ પાસે તા. 1-1-18ના રોજ રૂ. 1,00,000ની દાર્શનિક કિંમતની 6%ની મહારાષ્ટ્ર સરકારની જામીનગીરી હતી. જેની ચોપડે કિંમત રૂ. 1,10,000 હતી. આ જામીનગીરીઓ પર વ્યાજ વર્ષ દરમ્યાન 1લી એપ્રિલ, 1લી જુલાઈ, 1લી ઓક્ટોબર, તથા 1લી જાન્યુઆરીના રોજ ચૂકવવામાં આવે છે. ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહાર પર દલાલી દાર્શનિક કિંમતના 1% લેખે ચૂકવવામાં આવે છે.

તા. 31-12-18ના રોજ પૂરા થતા વર્ષ દરમ્યાન નીચેના વ્યવહારો થયેલા હતા.

- (1) તા. 31-1-2018ના રોજ રૂ. 30,000ની જામીનગીરી રૂ. 98ના ભાવે વ્યાજ સહિત વેચવામાં આવી છે.
- (2) તા. 30-4-2018ના રોજ રૂ. 40,000ની જામીનગીરી રૂ. 102ના ભાવે વ્યાજ સહિત ભાવે ખરીદી છે.
- (3) તા. 31-7-2018ના રોજ રૂ. 20,000ની જામીનગીરી રૂ. 99ના ભાવે વ્યાજ બાદ ભાવે ખરીદી છે.
- (4) તા. 1-12-2018ના રોજ રૂ. 25,000ની જામીનગીરી રૂ. 105ના ભાવે વ્યાજ બાદ ભાવે વેચી હતી.

ઉપરના વ્યવહારો પરથી તા. 31-12-18ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું રોકાણ ખાતું તૈયાર કરો.
તા.31-12-18ના રોજ રોકાણોની બજાર કિંમત રૂ. 99 હતી.

જવાબ : યાદ રાખો

- (1) અહીં વ્યાજની તારીખ અને હિસાબી વર્ષની તારીખ અલગ-અલગ હોવાથી ચઢેલ વ્યાજની ગણતરી કરવામાં આવશે.
- (2) દાખલામાં આપેલ સૂચના મુજબ દલાલી દાર્શનિક કિંમત ઉપર કરવામાં આવશે.

- (3) અહીં આખર સ્ટોકની બજાર કિંમત આપેલી છે તેથી મૂડી કિંમત અને બજાર કિંમત આ બે માંથી ઓછી હશે તે કિંમત ધ્યાનમાં લેવાશે.

ગણતરી :

- (1) તા. 1-1-18ના રોજનું ચઢેલ વ્યાજ

$$= \text{તા. 1-10-17 થી તા. 1-1-18} = 3 \text{ માસ}$$

$$= 1,00,000 \times 6\% \times \frac{3}{12} = 1,500$$

- (2) તા. 1-1-18ના રોજ પ્રથમ ત્રિમાસિક વ્યાજ

$$= \text{તા. 1-10-17 થી તા. 1-1-18ના} = 3 \text{ માસ}$$

$$= 1,00,000 \times 6\% \times \frac{3}{12} = 1,500$$

- (3) તા. 31-1-18નું વ્યાજ સહિત વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(30,000 \times \frac{98}{100} \right) = 29,400$$

$$\begin{aligned} (-) \text{ દલાલી } (30,000 \times 1\%) &= (-) 3,00 \\ \hline &29,100 \end{aligned}$$

$$(-) \text{ વ્યાજ તા. 1-1-18 થી તા. 31-1-18} = 1 \text{ માસ}$$

$$\left(30,000 \times 6\% \times \frac{1}{12} \right) = (-) 150$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = \underline{28,950}$$

- (4) તા. 1-4-18નું બીજું ત્રિમાસિક વ્યાજ

$$\text{તા. 1-1-18ના રોજનો શરૂ સ્ટોક} = 1,00,000$$

$$\begin{aligned} (-) \text{ તા. 31-1-18ના રોજનું વેચાણ} &= (-) 30,000 \\ \hline &70,000 \end{aligned}$$

$$\left(70,000 \times 6\% \times \frac{3}{12} \right) =$$

$$= 1,050$$

- (5) તા. 30-4-18ની વ્યાજ સહિત ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} \left(40,000 \times \frac{102}{100} \right) = 40,800$$

$$\begin{aligned} (\text{રૂ}) \text{ દલાલી } (40,000 \times 1\%) &= (\text{રૂ}) 400 \\ \hline &41,200 \end{aligned}$$

$$(-) \text{ વ્યાજ (તા. 1-4-18 થી તા. 30-4-18} = 1 \text{ માસ)}$$

$$\left(40,000 \times 6\% \times \frac{1}{12}\right) = (-) 200$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = \underline{41,000}$$

(6) તા. 1-7-18નું ત્રીજું ત્રિમાસિક વ્યાજ

$$\text{તા. 1-1-18ના રોજનો શરૂ સ્ટોક} = 1,00,000$$

$$(-) \text{તા. 31-1-18ના રોજનું વેચાણ} = (-) 30,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{તા. 30-4-18ની ખરીદી} = \underline{(\text{રૂ}) 40,000}$$

$$1,10,000$$

$$= \left(1,10,000 \times 6\% \times \frac{3}{12}\right)$$

$$= 1,650$$

(7) તા. 31-7-18ની વ્યાજ બાદ ભાવે ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} \left(20,000 \times \frac{99}{100}\right) = 19,800$$

$$(\text{રૂ}) \text{દલાલી} (20,000 \times 1\%) = 200$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = \underline{20,000}$$

$$(\text{રૂ}) \text{વ્યાજ} = \text{તા. 1-7-18ની તા. 31-7-18} = 1 \text{ માસ}$$

$$\left(= 20,000 \times 6\% \times \frac{1}{12}\right) = (+) 100$$

$$\underline{20,100}$$

(8) તા. 1-10-2018નું ચોથું ત્રિમાસિક વ્યાજ

$$\text{તા. 1-1-18ના રોજનો સ્ટોક} = 1,00,000$$

$$(-) \text{તા. 31-1-18 ના રોજનું વેચાણ} = (-) 30,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{તા. 30-4-18 ની ખરીદી} = (\text{રૂ}) 40,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{તા. 31-7-18ની ખરીદી} = \underline{(\text{રૂ}) 20,000}$$

$$1,30,000$$

$$\left(1,30,000 \times 6\% \times \frac{3}{12}\right)$$

$$= 1,950$$

(9) તા. 1-12-18નું વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(25,000 \times \frac{105}{100}\right) = 26,250$$

$$(-) \text{દલાલી} (25,000 \times 1\%) = 250$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = \underline{26,000}$$

(રૂ) વ્યાજ = (તા. 1-10-18 થી તા. 1-12-18 = 2 માસ)

$$= \left(25,000 \times 6\% \times \frac{2}{12} \right) \quad \text{રૂ } 250$$

26,250

(10) તા. 31-12-18ના રોજનું ચઢેલું વ્યાજ

તા. 1-1-18ના રોજનો સ્ટોક	=	1,00,000
(-) 31-1-18ના રોજનું વેચાણ	=	(-) 30,000
(રૂ) તા. 30-4-18ની ખરીદી	=	(રૂ) 40,000
(રૂ) તા. 31-7-18ની ખરીદી	=	(રૂ) 20,000
(-) તા. 1-12-18નું વેચાણ	=	(-) 25,000
		1,05,000

તા. 1-10-18 થી તા. 31-12-18 3 માસ

$$= 1,05,000 \times 6\% \times 3/12 = 1,575$$

(11) તા. 31-12-18ના રોજ આખર સ્ટોક

(A) દાર્શનિક કિંમત રૂ. 1,05,000 (નોંધ નં. 10 મુજબ)

(B) મૂડી કિંમત : દાખલામાં કોઈ સૂચના ન હોવાથી આખર સ્ટોક FIFO પદ્ધતિએ શોધવામાં આવશે.

અહીં તા. 1-1-18ના શરૂ સ્ટોક રૂ. 1,00,000માંથી તા. 31-1-18નું વેચાણ રૂ. 30,000 અને તા. 1-12-18નું વેચાણ રૂ. 25,000 બાદ કરતા રૂ. 45,000 બાકી રહેશે જેની મૂડી કિંમત નીચે મુજબ નક્કી થશે.

દા.કિ.	=	મૂ.કિ.
1,00,000	=	1,10,000
45,000	=	?

$$\left(\frac{1,10,000 \times 45,000}{1,00,000} \right) = 49,500$$

	દા.કિ.	=	મૂ.કિ.
તા. 1-1-18 શરૂ સ્ટોક	45,000	=	49,500
તા. 30-4-18 ખરીદી	40,000	=	41,000 (નોંધ નં. 5)
તા. 31-7-18 ખરીદી	20,000	=	20,000 (નોંધ નં. 7)
	1,05,000	=	1,10,500

આખર સ્ટોકની બજાર કિંમતની ગણતરી નીચે મુજબ થશે.

$$= \left(1,05,000 \times \frac{99}{100} \right) = 1,03,950$$

અહીં મૂડી કિંમત રૂ. 1,10,500 અને બજાર કિંમત રૂ. 1,03,950 છે. બેમાંથી જે ઓછી કિંમત રૂ. 1,03,950 છે જે ધ્યાનમાં લેવાશે.

6%ની મહારાષ્ટ્ર સરકારની જામીનગીરીનું ખાતુ

(વ્યાજ તા. 1લી એપ્રિલ, 1લી જુલાઈ, 1લી સપ્ટેમ્બર અને 1લી જાન્યુઆરીના રોજ ચૂકવાય છે.)

ઉધાર					જમા				
તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.	તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.
1-4-18	બા.આ. લાવ્યા	1,00,000	-	1,10,000	1-1-18	બેંક ખાતે (પ્રથમ ત્રિમાસિક વ્યાજ)	-	1,500	-
1-4-18	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	1500	-					
30-4-18	બેંક ખાતે (ખરીદી)	40,000	200	41,000	31-1-18	બેંક ખાતે (વેચાણ)	30,000	150	28,950
31-7-18	બેંક ખાતે (ખરીદી)	20,000	100	20,000	1-4-18	બેંક ખાતે (બીજું ત્રિમાસિક વ્યાજ)		1,050	-
					1-7-18	બેંક ખાતે (ત્રીજું ત્રિમાસિક વ્યાજ)		1650	-
31-12-18	વ્યાજ રિવિન્ડ ખાતે (?)		6,325	-	1-10-18	બેંક ખાતે (ચોથું ત્રિમાસિક વ્યાજ)		1,950	-
					1-12-18	બેંક ખાતે (વેચાણ)	25,000	250	26,000
					31-12-18	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	1,575	-
					31-12-18	બા.આ. લઈ ગયા	1,05,000	-	1,03,950
					31-12-18	ન.નુ. ખાતે (ખોટ)	-	-	12,100
		1,60,000	8,125	1,71,000			1,60,000	8,125	1,71,000

ઉદા. 5 ઉમંગ ફાઈનાન્સ લિ. તા. 1-4-2017ના રોજ 14%ના રીલાયન્સ લિ.ના રિબેંચર્સ ધરાવે છે જેની ચોપડે કિંમત મૂળ કિંમત કરતા 20% વધુ હતી. કંપની દર વર્ષે વ્યાજ તા. 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બર ના રોજ ચૂકવે છે. દલાલી ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહાર પર બજાર કિંમતના 1% લેખે ગણવામાં આવે છે. તા. 31-3-2018 ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ દરમિયાન નીચેના વ્યવહારો થયા હતા.

તારીખ	દા.કિ. રૂ.	ભાવ રૂ.	નોંધ
1-5-17	30,000	110	વ્યાજ સહિત ખરીદી
31-18-17	24,000	95	વ્યાજ બાદ ખરીદી
30-11-17	30,000	103	વ્યાજ બાદ વેચાણ
1-3-18	40,000	97	વ્યાજ સહિત વેચાણ

તા. 31-3-18ના રોજ આખર સ્ટોકની બજાર કિંમત રૂ. 110 છે. આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન લીફો પદ્ધતિએ કરવાનું છે. તા. 31-3-17ના રોજ ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 3,150 જમા કરવામાં આવ્યું હતું.

ઉપરની માહિતી પરથી તા. 31-3-18ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ માટેનું 14%ના રિબેંચર્સનું ખાતું તૈયાર કરો.

જવાબ : જરૂરી ગણતરી.

- (1) અહીં શરૂઆતના સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત આપેલી નથી પરંતુ શરૂઆતના ચઢેલ વ્યાજની રકમ આવેલ છે જેના પરથી દાર્શનિક કિંમત નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

સમયગાળો = તા. 31-12-16 થી તા. 1-4-17 = 3 માસ

$$\text{ચઢેલુ વ્યાજ} = \text{દા.કિ.} \times \frac{14}{100} \times \frac{3}{12}$$

$$3150 = \text{દા.કિ.} \times \frac{14}{100} \times \frac{3}{12}$$

$$\text{દા.કિ.} = \frac{3150 \times 100 \times 12}{14 \times 3} = 90,000 \text{ દા.કિ.}$$

અહીં શરૂઆતના સ્ટોકની મૂડી કિંમત તેની દાર્શનિક કિંમત કરતા 20% વધુ છે તે નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

$$\text{મૂ.કિ.} = 90,000 \text{ ₹ } 20\% = 1,08,000$$

- (2) તા. 1-5-17ના રોજ વ્યાજસહિત ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} \left(30,000 \times \frac{110}{100} \right) = 33,000$$

$$(\text{₹}) \text{ દલાલી } (30,000 \times 1\%) = 300$$

$$(-) \text{ વ્યાજ (તા. 31-12-16 થી તા. 1-5-17 = 4 માસ) } = 33,300$$

$$\left(30,000 \times 14\% \times \frac{4}{12} \right) = (-) 1,400$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = 31,900$$

- (3) તા. 30-6-17ના રોજ મળેલ પ્રથમ માસિક વ્યાજ

$$\text{તા. 1-4-17ના રોજ શરૂ સ્ટોક} = 90,000$$

$$(\text{₹}) \text{ તા. 1-5-17ના રોજ ખરીદી} = 30,000$$

$$1,20,000$$

$$= \left(1,20,000 \times 14\% \times \frac{6}{12} \right)$$

$$= 8,400$$

- (4) તા. 31-8-17ના રોજ વ્યાજ બાદ ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} \left(24,000 \times \frac{95}{100} \right) = 22,800$$

$$(\text{₹}) \text{ દલાલી } (22,800 \times 1\%) = (\text{₹}) 228$$

$$\text{મૂ.કિ.} = 23,028$$

$$(\text{₹}) \text{ વ્યાજ (તા. 30-6-17 થી 31-8-17 = 2 માસ)}$$

$$\left(24,000 \times 14\% \times \frac{2}{12}\right) = \text{₹ } 560$$

23,588

(5) તા. 30-11-17ના રોજ વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(30,000 \times \frac{103}{100}\right) = 30,900$$

$$(-) \text{ દલાલી } (30,900 \times 1\%) = \text{₹ } (-) 309$$

$$\text{મૂ.કિ.} = \underline{30,591}$$

(₹) વ્યાજ (તા. 30-6-17 થી 30-11-17 = 5 માસ)

$$\left(30,000 \times 14\% \times \frac{5}{12}\right) = \text{₹ } 1,750$$

32,341

(6) 31-12-17ના રોજ બીજુ મળેલ છ માસિક વ્યાજ

$$\text{તા. 1-4-17ના રોજ શરૂ સ્ટોક} = 90,000$$

$$(\text{₹}) \text{ તા. 1-5-17ના રોજ ખરીદી} = \text{₹ } 30,000$$

$$(\text{₹}) \text{ તા. 31-8-17ના રોજ ખરીદી} = \text{₹ } 24,000$$

$$(-) \text{ તા. 30-11-17ના રોજ વેચાણ} = \underline{\text{₹ } (-) 30,000}$$

1,14,000

$$\left(1,14,000 \times 14\% \times \frac{6}{12}\right)$$

$$= 7,980$$

(7) તા. 1-3-18ના રોજ વ્યાજ સહિત વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(40,000 \times \frac{97}{100}\right) = 38,800$$

$$(-) \text{ દલાલી } (38,800 \times 1\%) = \text{₹ } (-) 388$$

38,412

(-) વ્યાજ (તા. 31-12-17 થી તા. 1-3-18 સુધી = 2) (-) 933

$$\left(40,000 \times 14\% \times \frac{2}{12}\right) \text{ મૂ.કિ.} = 37,479$$

(8) તા. 31-3-18ના રોજ આખરનું ચઢેલું વ્યાજ

$$\text{તા. 1-4-17ના રોજ શરૂ સ્ટોક} = 90,000$$

$$(\text{₹}) \text{ તા. 1-5-17ના રોજ ખરીદી} = \text{₹ } 30,000$$

$$(\text{₹}) \text{ તા. 31-8-17ના રોજ ખરીદી} = \text{₹ } 24,000$$

$$(-) \text{ તા. 30-11-17ના રોજ વેચાણ} = \text{₹ } - 30,000$$

$$(-) \text{ તા. 1-3-18ના રોજ વેચાણ} = \frac{- 40,000}{74,000}$$

$$\left(74,000 \times 14\% \times \frac{3}{12} \right)$$

$$= 2,590$$

(9) તા. 31-3-18ના રોજ આખર સ્ટોક

(A) દા.કિ. = 74,000 (નોંધ નં. 8 મુજબ)

(B) મૂ.કિ. = અહીં આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન લીફો પદ્ધતિ મુજબ કરવાનું હોવાથી કુલ વેચાણ રૂ. 70,000 (30,000 ₹ 40,000) જે કુલ ખરીદી રૂ. 54,000 (30,000 ₹ 24,000) માંથી ચૂકવાશે. જ્યારે બાકીનું વેચાણ રૂ. 16,000 (70,000 - 54,000) જે શરૂ સ્ટોકમાંથી ચૂકવાશે. શરૂ સ્ટોકની કુલ દા.કિ. રૂ. 90,000 માંથી રૂ. 16,000 બાદ કરતા બાકી રહેલ રૂ. 74,000ની મૂડી કિંમત નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

$$\begin{array}{r} \text{દા.કિ.} \\ 90,000 \\ 74,000 \end{array} \quad \begin{array}{r} - \text{ મૂ.કિ.} \\ = 1,08,000 \\ = ? \end{array}$$

$$\left(\frac{1,08,000 \times 74,000}{90,000} \right) = 88,800$$

(C) દાખલામાં આખર સ્ટોકની બજાર કિંમત રૂ. 110 આપેલ છે. તે મુજબ આખર સ્ટોક નીચે મુજબ શોધવામાં આવશે.

$$= \left(74,000 \times \frac{110}{100} \right) = 81,400$$

અહીં આખર સ્ટોકની મૂડી કિંમત રૂ. 91,200 અને બજાર કિંમત રૂ. 81,400માંથી જે ઓછી હોય તે કિંમત એટલે કે રૂ. 81,400 ધ્યાનમાં લેવાશે.

14% ના રીલાયન્સ લિ.ના ડિબેન્ચર્સનું ખાતું

(વ્યાજ તા. 30 જૂન અને 31મી ડીસેમ્બરના રોજ ચૂકવાશે.)

ઉધાર

જમા

તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.	તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.
1-4-17	બા.આ. લાવ્યા	90,000	-	1,08,000	30-6-17	બેંક ખાતે (પ્રથમ	-	-	-
1-4-17	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	3150	-		છ માસિક વ્યાજ)	-	8,400	-
1-5-17	બેંક ખાતે (ખરીદી)	30,000	1400	31,930	30-11-17	બેંક ખાતે			
31-8-17	બેંક ખાતે (ખરીદી)	24,000	560	23,028		(વેચાણ)	30,000	1,750	30591
					31-12-17	બેંક ખાતે			
						(દ્વિતીય છ			
						માસિક વ્યાજ)	-	8,120	-
31-3-18	વ્યાજ ડિવિડન્ડ								
	ખાતે (?)	-	16,753	-	1-3-18	બેંક ખાતે			

રોકાણોના હિસાબો

					(વેચાણ)	40,000	933	37,479
				31-3-18	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	2660	-
				31-3-18	બા.આ. લઈ ગયા	74,000	-	81,400
				31-3-18	ન.નુ. ખાતે ખોટ (?)	-	-	13,488
		1,44,000	21,863	1,62,958		1,44,000	21,863	1,62,958

ઉદા.6 શ્રી અમિતભાઈ પાસે તા. 1-1-15ના રોજ કેટલીક દાર્શનિક કિંમતની 12%ની જામીનગીરી હતી. આ જામીનગીરીની ચોપડે કિંમત તેની દાર્શનિક કિંમત કરતા 20% વધારે હતી. કંપની વ્યાજ દર વર્ષે 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરના રોજ ચૂકવે છે. પરંતુ આ વ્યાજ 5મી જુલાઈ અને 5મી જાન્યુઆરીના રોજ જમા થાય છે. ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહારમાં દલાલી 1% લેખે બજાર કિંમત પર ગણવામાં આવે છે. તા. 31-12-15ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ દરમ્યાનના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	દા.કિ. રૂ.	ભાવ રૂ.	નોંધ
1-4-15	30,000	102	વ્યાજ બાદ વેચાણ (શરૂઆતની બાકીમાંથી)
1-6-15	60,000	104	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-9-15	40,000	98	વ્યાજ સહિત વેચાણ (શરૂઆતની બાકીમાંથી)
1-12-15	50,000	97	વ્યાજ બાદ વેચાણ (તા. 1-6-15ની ખરીદીમાંથી)

તા. 31-12-15ના રોજ આખર સ્ટોકમાં સમાયેલ રૂ. 30,000ની દાર્શનિક કિંમતની જામીનગીરી શરૂઆતની બાકી પૈકીની હતી. તા. 31-12-15ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું 12% જામીનગીરીનું ખાતું તૈયાર કરો.

જવાબ : વિદ્યાર્થી મિત્રો, ખાસ યાદ રાખો

(1) અહીં શરૂઆતમાં સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત આપેલ નથી જેની સૌ પ્રથમ ગણતરી થશે.

(2) અહીં વ્યાજની ચૂકવણી દર વર્ષે 5મી જુલાઈ અને 5મી જાન્યુઆરીએ થતી હોવાથી 6 માસના ચઢેલ વ્યાજની ગણતરી થશે.

જરૂરી ગણતરી

(1) તા. 1-1-15ના રોજ શરૂઆતનો સ્ટોક

અહીં 1-4-15નું વેચાણ રૂ. 30,000 તા. 1-9-15નું વેચાણ રૂ. 40,000 અને તા. 31-12-15ના રોજનો આખર સ્ટોક રૂ. 30,000 જેનો કુલ સરવાળો રૂ. 1,00,000 થશે જે શરૂ સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત ગણાશે.

શરૂ સ્ટોકની મૂડી કિંમત રૂ. 1,20,000 (1,00,000 ₹ 20%) થશે.

(2) તા. 1-1-15ના રોજ ચઢેલ વ્યાજ

સમયગાળો : તા. 30-6-14 થી તા. 1-1-15 સુધી = 6 માસ

$$= \left(1,00,000 \times 12\% \times \frac{6}{12} \right) = 6,000$$

(3) તા. 5-1-15ના રોજ મળેલ પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ

$$= \left(1,00,000 \times 12\% \times \frac{6}{12} \right)$$

$$= 6,000$$

(4) તા. 1-4-15ના રોજનું વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} = \left(30,000 \times \frac{102}{100} \right) = 30,600$$

$$(-) \text{ દલાલી} = (30,600 \times 1\%) = (-) 306$$

મૂ.કિ.

$$\underline{30,294}$$

(રૂ) વ્યાજ (તા. 31-12-14 થી 1-4-15 = 3 માસ)

$$\left(30,000 \times 12\% \times \frac{3}{12} \right) \quad (\text{રૂ}) \quad 900$$

$$\underline{31,194}$$

(5) તા. 1-6-15ના રોજ વ્યાજ સહિત ખરીદી

$$\text{બજાર કિંમત} = \left(60,000 \times \frac{104}{100} \right) = 62,400$$

$$(\text{રૂ}) \text{ દલાલી} (62,400 \times 1\%) = (\text{રૂ}) 624$$

$$\underline{63,024}$$

(-) વ્યાજ (તા. 31-12-14 થી 1-6-15 = 5 માસ)

$$\left(60,000 \times 12\% \times \frac{5}{12} \right) = 3,000$$

મૂ.કિ.

$$\underline{60,024}$$

(6) તા. 5-6-15ના રોજ મળેલ દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ

$$\text{તા. 1-1-15ના રોજ શરૂ સ્ટોક} = 1,00,000$$

$$(-) \text{ તા. 1-4-15ના રોજ વેચાણ} = (-) 30,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{ તા. 1-6-15ના રોજ ખરીદી} = (\text{રૂ}) \underline{60,000}$$

$$1,30,000$$

$$1,30,000 \times 12\% \times \frac{6}{12}$$

$$= 7,800$$

(7) તા. 1-9-15ના રોજ વ્યાજ સહિત વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(40,000 \times \frac{98}{100} \right) = 39,200$$

$$(-) \text{ દલાલી} (39,200 \times 1\%) = (-) 392$$

$$\underline{38,808}$$

(-) વ્યાજ (તા. 30-6-15 થી તા. 1-9-15 = 2 માસ)

$$\left(40,000 \times 12\% \times \frac{2}{12}\right) = 800$$

મૂ.કિ. 38,008

(8) તા. 1-12-15ના રોજ વ્યાજ બાદ વેચાણ

$$\text{બજાર કિંમત} \left(50,000 \times \frac{97}{100}\right) = 48,500$$

$$(-) \text{ દલાલી } (48,500 \times 1\%) = (-) 485$$

મૂ.કિ. 48,015

(₹) વ્યાજ (તા. 30-6-15 થી તા. 1-12-15 = 5 માસ)

$$(50,000 \times 12\% \times 5/12) = (\text{₹}) 2,500$$

50,515

(9) તા. 31-12-15ના રોજ ચઢેલ વ્યાજ

$$\text{તા. 1-1-15ના રોજ શરૂ સ્ટોક} = 1,00,000$$

$$(-) \text{ તા. 1-4-15ના રોજ વેચાણ} = (-) 30,000$$

$$(\text{₹}) \text{ તા. 1-6-15ના રોજ ખરીદી} = (\text{₹}) 60,000$$

$$(-) \text{ તા. 1-9-15ના રોજ વેચાણ} = (-) 40,000$$

$$(-) \text{ તા. 1-12-15ના રોજ વેચાણ} = (-) 50,000$$

40,000

$$= 40,000 \times 12\% \times \frac{6}{12}$$

$$= 2,400$$

(10) તા. 31-12-15ના રોજ આખર સ્ટોક

(A) દાર્શનિક કિંમત રૂ. 40,000 (નોંધ નં. 9)

(B) મૂડી કિંમત

(i) અહીં શરૂ સ્ટોક રૂ. 1,00,000માંથી પ્રશ્નમાં આપેલ સૂચના મુજબ તા. 1-4-15નું વેચાણ રૂ. 30,000 અને તા. 1-9-15નું વેચાણ રૂ. 40,000 બાદ કરતા બાકી વધેલ સ્ટોક રૂ. 30,000 (1,00,000 - 30,000 - 40,000) જેની મૂડી કિંમત નીચે મુજબ થશે.

દા.કિ. મૂ.કિ.

$$1,00,00 = 1,20,000$$

$$30,000 = ?$$

$$= \frac{30,000 \times 1,20,000}{1,00,000} = 36,000$$

(ii) તા. 1-6-15ની ખરીદી રૂ. 60,000માંથી પ્રશ્નમાં આપેલ સૂચના મુજબ તા. 1-12-15નું વેચાણ રૂ. 50,000 બાદ કરતા બાકી વધેલ સ્ટોક રૂ. 10,000ની મૂ.કિ. નીચે મુજબ નક્કી કરો.

દા.કિ.	-	મૂ.કિ.
60,000	=	48,015
10,000	=	?

$$= \frac{10,000 \times 48,015}{60,000}$$

$$= 8,003$$

(iii) કુલ મૂળ કિંમત રૂ. 44,003 (36,000 ₹ 8,003) થશે.

12%ની જામીનગીરીનું ખાતું

(વ્યાજ તા. 30મી જૂન અને તા. 31મી ડિસેમ્બરે ચૂકવાશે)

ઉધાર

જમા

તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.	તારીખ	વિગત	દા.કિ. રૂ.	વ્યાજ રૂ.	મૂ.કિ. રૂ.
1-1-15	બા.આ. લાવ્યા	1,00,000	-	1,20,000	5-1-15	બેંક ખાતે (પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ)	-	-	-
1-1-15	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	6,000	-	1-4-15	બેંક ખાતે (વેચાણ)	30,000	900	30,294
1-6-15	બેંક ખાતે (ખરીદી)	60,000	3,000	60,024	5-6-15	બેંક ખાતે (દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ)	-	7,800	-
31-12-15	વ્યાજ ડિવિડન્ડ ખાતે	-	11,400	-	1-9-15	બેંક ખાતે (વેચાણ)	40,000	800	38,008
					1-12-15	બેંક ખાતે (વેચાણ)	50,000	2,500	48,015
					31-12-15	ચઢેલ વ્યાજ ખાતે	-	2,400	-
					31-12-15	બા.આ. લઈ ગયા	40,000	-	44,003
					31-12-15	ન.નુ. ખાતે ખોટ (?)	-	-	19,704
		1,60,000	20,400	1,80,024			1,60,000	20,400	1,80,024

9. ઈકિવિટી શેરના વ્યવહારોની ઉદાહરણ સાથે સમજૂતી :

દરેક કંપની નાણાંકીય જરૂરિયાત સંતોષવા માટે પોતાના શેર અને ડિબેંચર બહાર પાડે છે. કંપની શેરના બદલામાં તેના શેરહોલ્ડરોને વળતર આપે છે તેને ડિવિડન્ડ કહે છે. જ્યારે ડિબેંચર્સના બદલામાં જે વળતર આપે છે તેને વ્યાજ કહેવાય છે.

શેર પર ડિવિડન્ડનો દર નિશ્ચિત હોતો નથી. કંપનીના સંચાલકો નાણાંકીય પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ ડિવિડન્ડનો દર નક્કી કરે છે. વળી ડિવિડન્ડ ચૂકવવાની તારીખ પણ નિશ્ચિત હોતી નથી. જ્યારે ડિબેંચર અને લોન પર વ્યાજનો દર નિશ્ચિત હોય છે અને તેને ચૂકવવાની તારીખ પણ નક્કી હોય છે. શેર ઉપર કંપની બોનસ શેર કે હક્કના શેર આપે છે. જ્યારે ડિબેંચર કે લોન પર બોનસ શેર કે હક્કના શેર આપવામાં આવતા નથી. ઈકિવિટી શેરના બદલામાં નીચેના મુદ્દાઓ સમજવા જરૂરી છે.

(1) બોનસ શેર : કંપની તેના શેર હોલ્ડરોને જે શેર કોઈ અવેજ લીધા વગર મફત આપે છે તેને બોનસ શેર કહે છે. કંપની પાસે જ્યારે અનામતોનું પ્રમાણ વધી ગયું હોય ત્યારે તે તેના

શેર હોલ્ડરોને તેમને ધારણ કરેલ શેરના પ્રમાણમાં આવા બોનસ શેર આપે છે. બોનસ શેરની નોંધ દાર્શનિક કિંમતના ખાનામાં થાય છે કારણકે બોનસ શેરથી શેર હોલ્ડરોના શેરની સંખ્યામાં વધારો થાય છે. પરંતુ બોનસ શેરના નાણાં ચૂકવવામાં આવતા ન હોવાથી મૂડી કિંમતમાં તેની કોઈ નોંધ થશે નહીં.

(2) હકના શેર : કંપની તેના ઈક્વિટી શેર હોલ્ડરોને બોનસ શેર ઉપરાંત હકના શેર ખરીદવાની ઓફર કરે છે. કંપની જ્યારે વધારાના ઈક્વિટી શેર બહાર પાડે છે ત્યારે ચાલુ શેર હોલ્ડરોને આવા શેર નિશ્ચિત ભાવે ખરીદવાનો હક આપે છે. જો શેર હોલ્ડર આવા હકના શેર ખરીદે તો તેની ચૂકવેલી કિંમતને મૂડી કિંમતના ખાતામાં દર્શાવાય છે. શેર હોલ્ડર ઘણી વાર આવા હકના શેર ખરીદવાનો હક બીજાને વેચી દે છે. આવા સમયે શેર વેચાણના જે નાણાં મળે તેને જમા બાજુ મૂડી કિંમતના ખાનામાં દર્શાવાય છે.

(3) શેરની ખરીદી : ઈક્વિટી શેર પર ડિવિડન્ડનો દર નિશ્ચિત હોતો નથી. આથી શેરની ખરીદી વખતે ડિવિડન્ડની રકમ ગણી શકાતી નથી. એટલે કે શેરની ખરીદી વખતે ચૂકવેલ પૂરેપૂરી રકમ મૂડી કિંમતના ખાનામાં લખાય છે. વ્યાજના ખાનામાં કોઈ રકમ લખાતી નથી. ભવિષ્યમાં કંપની જ્યારે ડિવિડન્ડ જાહેર કરે ત્યારે પૂરી રકમ જમા બાજુ વ્યાજના ખાનામાં લખાય છે.

ઉદા. 7 શ્રી યોગેશ પાસે તા. 1-4-2017ના રોજ નિરમા લિ.ના દરેક રૂ. 10નો એક એવા 20,000 ઈક્વિટી શેર હતા. જે તેમણે રૂ. 14 લેખે બજાર ભાવે ખરીદ્યા હતા.

- (1) તા. 29-5-17ના રોજ શ્રી યોગેશે આજ કંપનીના બીજા પાંચ હજાર શેર રૂ. 16/- લેખે ખરીદ્યા હતા.
- (2) કંપનીએ તા. 10-6-17ના રોજ તેના શેર હોલ્ડરોને પાંચ શેર દીઠ એક બોનસ શેરની જાહેરાત કરી છે. આ બોનસ શેર તા. 18-8-17ના રોજ મળી ગયા હતા.
- (3) કંપનીએ હક્કના શેરની જાહેરાત નીચે મુજબ કરી હતી.
  - (A) હક્કના શેર તા. 10-9-17ના રોજ આપવાના હતા.
  - (B) હક્કના શેર માટે કંપનીએ દર ત્રણ શેર દીઠ એક શેર રૂ. 13 લેખે ખરીદવાનો શેર હોલ્ડરોને હક્ક આપ્યો હતો. આ બધી રકમ તા. 31-10-17ના રોજ આપવાની હતી.
  - (C) શેર હોલ્ડરોને પોતાનો હક્ક સંપૂર્ણપણે કે અંશતઃ અન્ય વ્યક્તિઓની તરફેણમાં આપવાનો હક્ક છે.
  - (D) શ્રી યોગેશે પોતાના 50% હક્કનો ઉપયોગ કર્યો અને બાકીના 50% તેણે શ્રી યતિનની તરફેણમાં શેરદીઠ રૂ. 2/- ના ભાવે વેચાણ કરી દીધું.
- (4) નિરમા લિ. તા. 31-3-17ના રોજ પૂરા થતા વર્ષનું ડિવિડન્ડ 10% લેખે આપવાની જાહેરાત કરી આ ડિવિડન્ડ તા. 10-11-17ના રોજ શ્રી યોગેશને મળી ગયું.
- (5) શ્રી યોગેશે તા. 25-11-17ના રોજ 25,000 શેર, શેર દીઠ રૂ. 14/- લેખે શ્રી મનુભાઈને વેચી દીધા.

ઉપરના વ્યવહારો પરથી તા. 31-3-18ના રોજ પૂરા થતા વર્ષનું શ્રી યોગેશના ચોપડે રોકાણ ખાતું તૈયાર કરો.

જવાબ : જરૂરી ગણતરી

(1) તા. 1-4-17ના રોજ શરૂ સ્ટોક

$$\text{દા.કિ.} = 20,000 \times 10 = 2,00,000$$

$$\text{મૂ.કિ.} = 20,000 \times 14 = 2,80,000$$

(2) તા. 29-5-17ના રોજ ખરીદેલા શેર

$$\begin{aligned} \text{દા.કિ.} &= 5,000 \times 10 &= & 50,000 \\ \text{મૂ.કિ.} &= 5,000 \times 16 &= & 80,000 \end{aligned}$$

(3) તા. 10-6-17ના રોજ બોનસ શેર :

તા. 1-4-17ના રોજ બોનસ શેર

$$\text{તા. 1-4-17ના રોજ શરૂ સ્ટોક} = 20,000$$

(4) તા. 29-5-17ના રોજ ખરીદી = 5,000
25,000

$$\text{કુલ શેર} = \text{બોનસ શેર}$$

$$3 = 1$$

$$30,000 = ?$$

$$\frac{30,000 \times 1}{3} = 10,000 \text{ શેર}$$

(A) શ્રી યોગેશે હક્કના શેરમાંથી 50% શેરની ખરીદી કરે છે. એટલે કે 5,000 શેર (10,000 × 50%) ખરીદે છે.

$$\text{દાર્શનિક કિંમત} = (5,000 \times 10) = 50,000$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = (5,000 \times 13) = 65,000$$

(B) શ્રી યોગેશે શ્રી યતિનને આપેલા શેરનું પ્રીમીયમ રૂ. 10,000 (5,000 × 2) થશે. જે રોકાણખાતામાં જમા બાજુ મૂડી કિંમતના ખાનામાં દર્શાવાશે.

(5) તા. 10-11-17ના રોજ ડિવિડન્ડ : કંપનીએ તા. 31-3-17ના રોજ કરેલ ડિવિડન્ડની જાહેરાતના દિવસે શ્રી યોગેશ પાસે શરૂ સ્ટોકના શેરની સંખ્યા 20,000 હતી. શ્રી યોગેશે બીજા પાંચ હજાર શેર ચાલુ વર્ષ દરમિયાન ખરીદેલ હોવાથી તેના પર ચઢેલ ડિવિડન્ડ ગણવામાં આવશે.

$$(A) \text{ શરૂ બાકી ડિવિડન્ડ} = (2,00,000 \times 10\%) = 20,000$$

$$(B) \text{ ચઢેલ ડિવિડન્ડ} = (50,000 \times 10\%) = 5,000$$

રોકાણ ખાતાની જમા બાજુ મળેલ ડિવિડન્ડ રૂ. 20,000 ડિવિડન્ડના ખાનામાં અને ચઢેલ ડિવિડન્ડ રૂ. 5,000 મૂડી કિંમતના ખાનામાં દર્શાવાશે.

(6) તા. 25-11-17ના રોજ શેરનું વેચાણ

$$\text{દાર્શનિક કિંમત} = (25,000 \times 10) = 2,50,000$$

$$\text{મૂડી કિંમત} = (25,000 \times 14) = 3,50,000$$

(7) તા. 31-3-18ના રોજ આખર સ્ટોક

(A) દાર્શનિક કિંમત (ખરીદેલા શેરની)

$$\text{તા. 1-4-17નો શરૂ સ્ટોક} = 2,00,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{ તા. 29-5-17ની ખરીદી} = 50,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{ તા. 10-6-17ના રોજ બોનસ શેર} = 50,000$$

$$(\text{રૂ}) \text{ તા. 10-9-17ના રોજ હક્કના શેર} = 50,000$$

$$\text{દાર્શનિક કિંમત} \quad \underline{\hspace{1cm}} \quad 3,50,000$$

રોકાણોના હિસાબો

(B) મૂડી કિંમત

તા. 1-4-17નો શરૂ સ્ટોક	=	2,80,000
(₹) તા. 29-5-17ની ખરીદી	=	80,000
(₹) તા. 10-9-17ના હક્કના શેર	=	65,000
		<u>4,25,000</u>

(-) તા. 10-9-17ના યતિનને આપેલ હક્કના શેરનું પ્રીમિયમ	=	(-) 10,000
(-) તા. 10-11-17ના રોજ ચઢેલ ડિવિડન્ડ	=	(-) 5,000
		<u>4,10,000</u>

(C) આખર સ્ટોકની દાર્શનિક કિંમત

ખરીદેલા શેરની કુલ દાર્શનિક કિંમત	=	3,50,000
(-) તા. 25-11-17ના રોજનું વેચાણ	=	2,50,000
		<u>1,00,000</u>

દાર્શનિક કિંમત	=	મૂડી કિંમત
3,50,000	=	4,10,00
1,00,000	=	?

$$\frac{1,00,000 \times 4,10,000}{3,50,000} = 1,17,143$$

નિરમા લિ.ના ઈક્વિટી શેરનું ખાતુ

ઉધાર					જમા				
તારીખ	વિગત	દા.કિ. ₹.	ડિવિડન્ડ ₹.	મૂ.કિ. ₹.	તારીખ	વિગત	દા.કિ. ₹.	ડિવિડન્ડ ₹.	મૂ.કિ. ₹.
1-4-17	બા.આ. લાવ્યા	2,00,000	-	2,80,000	31-10-17	બેંક ખાતે (હક્ક	-	-	-
29-7-17	બેંક ખાતે (ખરીદી)	50,000	-	80,000		શેરનું વેચાણ)	-	-	10,000
18-8-17	બોનસ શેર	50,000	-	-					
31-10-17	બેંક ખાતે (હક્કના શેર)	50,000	-	65,000	10-11-17	બેંક ખાતે (ડિવિડન્ડ)	-	20,000	5,000
31-3-18	વ્યાજ ડિવિડન્ડ ખાતે	-	20,000	-	25-11-17	બેંક ખાતે (વેચાણ)	2,50,000	-	3,50,000
31-3-18	ન.નુ. ખાતે નફો (?)	-	-	57,143	31-3-18	બા.આ. લઈ ગયા	1,00,000	-	1,17,143
		3,50,000	20,000	4,82,143			3,50,000	20,000	4,82,143

(10) પ્રકરણનો સંક્ષિપ્ત સાર; મહત્વના મુદ્દાઓ :

- (1) રોકાણ ખાતાવહીમાં ઉધાર બાજુ અને જમા બાજુ પાંચ કોલમ (ખાના) હોય છે. જેમાં તારીખ, વિગત, દાર્શનિક કિંમત, વ્યાજ, મૂડી કિંમતના ખાના હોય છે.
- (2) રોકાણ ખાતાવહીમાં ઉધાર બાજુ શરૂ સ્ટોક, શરૂઆતનું ચઢેલ વ્યાજ અને ખરીદીના વ્યવહાર દર્શાવાય છે જ્યારે જમા બાજુ મળેલ વ્યાજ, વેચાણ અને આખર સ્ટોક દર્શાવાય છે.

- (3) વ્યાજના કોલમનો જમા બાજુનો સરવાળો હંમેશા વધારે થતો હોય છે તેમાંથી ઉધાર બાજુનો સરવાળો બાદ કરી તફાવતની રકમને ઉધાર બાજુ 'વ્યાજ ડિવિડન્ડ ખાતે' એમ દર્શાવાય છે.
- (4) મૂડી કિંમતમાં બન્ને બાજુનો સરવાળો વધારે આવી શકે છે. તફાવતની રકમ જો ઉધાર બાજુ આવે તો તેને નફો ગણવામાં આવે છે. અને જો તફાવતની રકમ જમા બાજુ આવે તો તેને ખોટ કહે છે. જેમાં વિગતમાં "નફા-નુકસાન ખાતે" એમ દર્શાવાય છે.
- (5) દલાલી હંમેશા રોકાણોના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારમાં બજાર કિંમત પર ગણાય છે. પરંતુ જો પ્રશ્નમાં સૂચના હોય તો જ દલાલી દાર્શનિક કિંમત પર ગણવામાં આવે છે.
- (6) ખરીદીના વ્યવહારમાં દલાલી ઉમેરવામાં આવે છે જ્યારે વેચાણના વ્યવહારમાં દલાલી બાદ કરવામાં આવે છે.
- (7) વ્યાજ સહિતના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારમાં રોકાણોની બજાર કિંમતમાંથી વ્યાજ બાદ થાય છે. અને વ્યાજ બાદના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારમાં રોકાણોની બજાર કિંમતમાંથી વ્યાજ બાદ થતું નથી.
- (8) રોકાણ ખાતાવહી એ માલ-મિલકત પ્રકારનું ખાતું છે આથી મિલકતની જેમ રોકાણખાતું અલગથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.
- (9) રોકાણો પર વ્યાજ હંમેશા તેની દાર્શનિક કિંમત પર ગણવામાં આવે છે વ્યાજનો સમયગાળો ચૂકવેલ વ્યાજની છેલ્લી તારીખથી ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારની તારીખ સુધીનું ગણાય છે.
- (10) આખર સ્ટોકની ગણતરીમાં FIFO પદ્ધતિ વધારે પ્રચલિત છે પરંતુ જો પ્રશ્નમાં સૂચના હોય તો તે મુજબ આખર સ્ટોકની ગણતરી કરવામાં આવે છે.
- (11) હિસાબી વર્ષની તારીખ અને વ્યાજની તારીખ અલગ-અલગ હોય ત્યારે ચઢેલા વ્યાજનો હવાલો કરવામાં આવે છે.
- (12) રોકાણોને ચાલુ મિલકત ગણવામાં આવે ત્યારે આખર સ્ટોક શોધતી વખતે બજાર કિંમત અને મૂડી કિંમતમાંથી જે કિંમત ઓછી હોય તે ધ્યાનમાં લેવાય છે. પરંતુ જો રોકાણોને કાયમી મિલકત ગણવામાં આવે ત્યારે આખર સ્ટોક તેની પડતર કિંમતે જ ગણાય છે.

સ્વાધ્યાય

(I) સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

- (1) રોકાણ ખાતા વિશે ટૂંકમાં સમજાવો. રોકાણ ખાતામાં 'વ્યાજ સહિત' અને 'વ્યાજ બાદ' શબ્દનો અર્થ આપી તેની અસરો જણાવો.
- (2) ટૂંકનોંધ લખો.
  - (i) વ્યાજ સહિત અથવા ડિવિડન્ડ રોકાણોનું ખરીદ વેચાણ
  - (ii) વ્યાજ બાદ અથવા ડિવિડન્ડ બાદ રોકાણોનું ખરીદ વેચાણ
  - (iii) રોકાણોની બજાર કિંમત
- (3) રોકાણોના હિસાબોમાં આખર સ્ટોકની ગણતરીની વિવિધ પદ્ધતિઓ સમજાવો.
- (4) રોકાણોના વ્યવહારોના સંદર્ભમાં દલાલી, મૂડી કિંમત, દાર્શનિક કિંમત અને બજાર કિંમત વિશે સમજાવો.
- (5) ટૂંકનોંધ લખો.
  - (i) રોકાણોની દાર્શનિક કિંમત
  - (ii) રોકાણોની બજાર કિંમત
  - (iii) વ્યાજ બાદના સોદાઓ
  - (iv) વ્યાજ સહિતના સોદાઓ

(II) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

- (1) 6%ની સરકારી જામીનગીરીઓ પર તા. 30 જૂન અને 31 ડિસેમ્બરના રોજ વ્યાજ ચૂકવવામાં આવે છે. નીચેના વ્યવહારો પરથી આમનોંધ લખો.

તારીખ	દા.કિ. રૂ.	ભાવ રૂ.	નોંધ
1-8-17	40,000	101	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-10-17	30,000	98	વ્યાજ બાદ વેચાણ

જવાબ :

- (i) 6%ની સરકારી જામીનગીરી ખાતે ઉ. 40,200, વ્યાજ ખાતે ઉ. 200, તે બેંક ખાતે રૂ. 40,400 (ii) બેંક ખાતે ઉ. રૂ. 29,850, તે 6%ની સરકારી જામીનગીરી ખાતે રૂ. 29,400 તે વ્યાજ ખાતે રૂ. 450
- (2) શ્રી રાહુલે તા. 1-10-17ના રોજ 12%ની રૂ. 15,000ની કેન્દ્ર સરકારની લોન રૂ. 98ના ભાવે વ્યાજ સહિત ખરીદી હતી. આ જામીનગીરી પર દર વર્ષે 30 એપ્રિલ અને 31 ઓક્ટોબરના વ્યાજ ચૂકવાય છે. જામીનગીરીના ખરીદ-વેચાણ પર બજાર કિંમતના 1% લેખે દલાલી ચૂકવાય છે. આમનોંધ લખો.

જવાબ :

- 12%ની કેન્દ્ર સરકારની જામીનગીરી ખાતે ઉ રૂ. 14,097, વ્યાજ ખાતે ઉ. 750 તે બેંક ખાતે રૂ. 14,847
- (3) તા. 30-6-18ના રોજ 15%ની રૂ. 1,00,000ની દાર્શનિક કિંમતની સરકારી જામીનગીરી રૂ. 105ના ભાવે વ્યાજ બાદ ખરીદી. દલાલી દાર્શનિક કિંમત પર 2% ચૂકવી. વ્યાજ દર વર્ષે 30મી એપ્રિલ અને 31મી ઓક્ટોબરે ચૂકવવામાં આવે છે. રોકાણોની મૂડી કિંમત અને વ્યાજ શોધો.

જવાબ : (i) મૂડી કિંમત રૂ. 1,07,000 (બજાર કિંમત રૂ. 1,05,000 ₹ દલાલી રૂ. 2000) (ii) વ્યાજ રૂ. 2,500 $(1,00,000 \times 15\% \times 2/12)$

- (4) શીતલે તા. 1-9-2017ના રોજ 12%ની રૂ. 3,00,000ની કેન્દ્ર સરકારની લોન રૂ. 97ના ભાવે વ્યાજ સહિત ખરીદી હતી. વ્યાજ 30મી એપ્રિલ અને 31મી ઓક્ટોબરે ચૂકવવામાં આવે છે. જામીનગીરીની મૂડી કિંમત અને વ્યાજ શોધો. દલાલી દાર્શનિક કિંમત પર 1/2% ચૂકવવામાં આવે છે.

જવાબ : (i) મૂડી કિંમત રૂ. 2,80,500 (ખરીદ કિંમત રૂ. 2,91,000 ₹ દલાલી રૂ. 1,500 - વ્યાજ રૂ. 12,000) (ii) વ્યાજ રૂ. 12,000 $(3,00,000 \times 12\% \times 4/12)$

(III) બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

નીચે આપેલ દરેક પ્રશ્ન માટે એકથી વધુ વિકલ્પો આપેલ છે જેમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી તમારો જવાબ આપો.

- (1) નોંધાયેલ કંપનીઓના શેરના ભાવ જે દરરોજ જાહેર થતા હોય છે તેને નીચેનાં પૈકી કઈ કિંમત કહેવામાં આવે છે ?
(A) મૂડી કિંમત (B) દાર્શનિક કિંમત (C) બજાર કિંમત

જવાબ : (C) બજાર કિંમત

- (2) પ્રશ્નમાં કોઈ સૂચના ન હોય તો રોકાણોના ખરીદ-વેચાણ વખતે દલાલીની ગણતરી ..... કિંમત પર કરવામાં આવે છે.

(A) દાર્શનિક કિંમત (B) મૂડી કિંમત (C) ખરીદ-વેચાણના સોદાની કિંમત

જવાબ : (C) ખરીદ-વેચાણના સોદાની કિંમત

(3) રોકાણોના વ્યાજ સહિતના ખરીદ-વેચાણ હોય ત્યારે વ્યાજ ગણવાની મુદત છેલ્લા વ્યાજની તારીખથી ..... તારીખ સુધીની ગણવી.

(A) સોદાની (B) વેચાણની (C) ખરીદીની (ડ) પ્રથમ વ્યાજની

જવાબ (A) સોદાની

(4) ટૂંકાગાળાના રોકાણોને ..... પ્રકારના રોકાણો કહેવાય છે.

(A) ચાલુ મિલકત સ્વરૂપના (B) કાયમી ધંધાકીય રોકાણો (C) સ્થિર આવકના રોકાણો
(ડ) લાંબાગાળાના રોકાણો

જવાબ (A) ચાલુ મિલકત સ્વરૂપના

(5) કંપની જામીનગીરીની મૂળ કિંમત જે પ્રમાણપત્ર પર છાપી હોય તેને ..... કિંમત કહે છે.

(A) બજાર કિંમત (B) મૂડી કિંમત (C) દાર્શનિક કિંમત

જવાબ (C) દાર્શનિક કિંમત

(IV) વ્યાવહારિક પ્રશ્નો

(1) શ્રી કમલેશ ફાઈનાન્સ કોર્પોરેશનના ચોપડે 8%ની કેન્દ્ર સરકારની લોન હતી. જેના પર વ્યાજ દર વર્ષે 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરના રોજ ચૂકવવામાં આવે છે. નીચે આપેલ ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો આપેલા છે. આ વ્યવહારોની શ્રી કમલેશ ફાઈનાન્સ કોર્પોરેશનના ચોપડે આમનોંધ લખો.

તારીખ	દાર્શનિક કિંમત (રૂ.)	ભાવ (રૂ.)	રિમાર્ક્સ
1-4-16	50,000	102	વ્યાજ સહિત ખરીદી
30-6-16	40,000	98	વ્યાજ બાદ વેચાણ
31-8-16	60,000	99	વ્યાજ બાદ ખરીદી
1-12-16	45,000	101	વ્યાજ સહિત વેચાણ
31-1-17	30,000	97	વ્યાજ સહિત ખરીદી

જવાબ : (i) લોન ખાતે ઉ. 50,000, વ્યાજ ખાતે ઉ. 1,000 તે બેંક ખાતે રૂ. 51,000
(ii) બેંક ખાતે ઉ. 39,200 તે બેંક ખાતે રૂ. 39,200 (iii) લોન ખાતે ઉ. 59,400 વ્યાજ ખાતે ઉ. 800, તે બેંક ખાતે રૂ. 60,200 (iv) બેંક ખાતે ઉ. 45,450 તે લોન ખાતે રૂ. 43,950 તે વ્યાજ ખાતે રૂ. 1,500 (v) લોન ખાતે ઉ. 28,900, વ્યાજ ખાતે ઉ. 200 તે લોન ખાતે રૂ. 29,100

(નોંધ વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ ઉદાહરણ-1નો ઉત્તર.)

(2) નીચેની માહિતી પરથી બ્રિજેશના ચોપડે 6%ની ભારત સરકારની લોનનું ખાતું અને જરૂરી આમનોંધ લખો.

(1) તા. 1-4-2018ના રોજ શરૂઆતની બાકી :

લોનની દાર્શનિક કિંમત રૂ. 1,00,000

લોનની પડતર કિંમત રૂ. 1,10,000

- (2) વ્યાજ ચૂકવવાની તારીખ દર વર્ષે 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બર છે.
- (3) તા. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ દરમ્યાન ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	દાર્શનિક કિંમત (રૂ.)	ભાવ (રૂ.)	રિમાર્ક્સ
1-6-18	80,000	98	વ્યાજ બાદ વેચાણ
1-8-18	70,000	102	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-11-18	60,000	97	વ્યાજ સહિત વેચાણ
1-2-19	50,000	96	વ્યાજ બાદ ખરીદી

રોકાણોના આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન FIFO પદ્ધતિએ કરવાનું છે.

જવાબ : વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ રૂ. 3,800 ન.નુ. ખાતે ખોટ રૂ. 15,200 રોકાણ ખાતાની ઉધાર બાજુ (1) શરૂ સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 1,00,000 મૂ.કિ. રૂ. 1,10,000 (2) ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 1,500 (3) તા. 1-8-18 ના ખરીદેલ લોનની દા.કિ. રૂ. 70,000 વ્યાજ રૂ. 350 મૂ.કિ. રૂ. 71,050 (4) તા. 1-2-19ની લોનની દા.કિ. રૂ. 50,000 વ્યાજ રૂ. 250, મૂ.કિ. રૂ. 48,000

રોકાણ ખાતાની જમા બાજુ (1) તા. 1-6-18નું વેચાણ દા.કિ. 80,000 વ્યાજ રૂ. 2000, મૂ.કિ. રૂ. 78,400 (2) તા. 30-6-18નું પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ રૂ. 600 (3) તા. 1-11-18નું વેચાણ દા.કિ. રૂ. 60,000 વ્યાજ રૂ. 1,200, મૂ.કિ. રૂ. 57,000 (4) તા. 31-12-18નું બીજું છ માસિક વ્યાજ રૂ. 900 (5) તા. 31-3-19નું ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 1,200 (6) તા. 31-3-19ના રોજ આખર સ્ટોક રૂ. 80,000 મૂ.કિ. 78,450

નોંધ : વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ ઉદાહરણ નં. 2નો ઉત્તર

- (3) હીના ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશને વર્ષ 2016-17 દરમ્યાન 8%ની ગુજરાત સરકારની જામીનગીરીમાં રોકાણ કરેલ છે. આ જામીનગીરીઓ પર દર વર્ષે 31મી માર્ચ અને 30મી સપ્ટેમ્બરના વ્યાજ ચૂકવવામાં આવે છે. ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહારમાં દલાલી બજાર કિંમત પર 1% લેખે ગણવામાં આવે છે. તેમની પાસે તા. 1-4-2016ના રોજ રૂ. 50,000ની દાર્શનિક કિંમતની જામીનગીરીનો સ્ટોક હતો. જેની ચોપડે કિંમત રૂ. 52,000 હતી. વર્ષ દરમ્યાનના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	દાર્શનિક કિંમત રૂ.	ભાવ રૂ.	નોંધ
1-5-16	60,000	98	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-7-16	40,000	102	વ્યાજ સહિત વેચાણ
31-10-16	30,000	103	વ્યાજ બાદ વેચાણ
1-1-17	30,000	97	વ્યાજ બાદ ખરીદી

રોકાણોના આખર સ્ટોકનું FIFO પદ્ધતિએ મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. ઉપરની માહિતી પરથી 8%ની જામીનગીરી ખાતું તૈયાર કરો.

જવાબ : વ્યાજ ડિવિડન્ડ રૂ. 5,600 ન.નુ. ખાતે ખોટ રૂ. 1,480 રોકાણ ખાતાની ઉધાર બાજુ (1) તા. 1-4-16 શરૂ સ્ટોક દા.કિ. રૂ. 50,000 મૂ.કિ. રૂ. 52,000 (2) તા. 1-5-16 ખરીદી દા.કિ. રૂ. 60,000 વ્યાજ રૂ. 400, મૂ.કિ. રૂ. 58,988 (3) તા. 1-1-17 ખરીદી દા.કિ. રૂ. 30,000 વ્યાજ રૂ. 600, મૂ.કિ. રૂ. 29,391

રોકાણ ખાતાની જમણી બાજુ : (1) તા. 1-7-16 વેચાણ દા.કિ. રૂ. 40,000, વ્યાજ રૂ.

800, મૂ.કિ. રૂ. 39,592 (3) તા. 30-9-16 પ્રથમ વ્યાજ રૂ. 2,800 (4) તા. 31-10-16 વેચાણ દા.કિ. રૂ. 30,000 વ્યાજ રૂ. 200, મૂ.કિ. રૂ. 30,591 (5) તા. 31-3-17 બીજું છ માસિક વ્યાજ રૂ. 2,800 (5) તા. 31-3-17 આખર સ્ટોક દા.કિ. રૂ. 70,000, મૂ.કિ. રૂ. 68,716

- (4) શ્રી અકબર પાસે તા. 1-4-15ના રોજ રૂ. 50,000ની દાર્શનિક કિંમતની જેની ચોપડે કિંમત રૂ. 52,000 છે તેવી મહારાષ્ટ્ર સરકારની 6%ની જામીનગીરીઓ હતી. આ જામીનગીરી પર દર વર્ષે 31મી માર્ચ અને 30મી સપ્ટેમ્બરના રોજ વ્યાજ ચૂકવાય છે. તા. 31-3-2016ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ દરમિયાન નીચેના વ્યવહારો થયા હતા.

તારીખ	દા.કિ. (રૂ.)	દલાલી દા.કિ. પર	ભાવ (રૂ.)	નોંધ
1-6-15	60,000	1%	102	વ્યાજ સહિત ખરીદી
31-8-15	40,000	1/2%	99	વ્યાજ સહિત વેચાણ
31-12-15	30,000	1%	97	વ્યાજ બાદ ખરીદી
1-2-16	50,000	1/2%	102	વ્યાજ બાદ વેચાણ

તા. 31-3-2016ના રોજ જામીનગીરીનો બજાર ભાવ રૂ. 107 હતો. વર્ષ 2015-16ના વર્ષ માટેનું જામીનગીરીનું ખાતું તૈયાર કરો. તમામ ગણતરી જવાબના ભાગ રૂપે ગણવામાં આવશે. આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન LIFO પદ્ધતિએ કરવાનું છે.

જવાબ : (1) વ્યાજ ડિવિડન્ડ રૂ. 4,550 (2) ન.નુ. ખાતે ખોટ રૂ. 1,450 (3) તા. 1-4-15 શરૂ સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 50,000 મૂ.કિ. રૂ. 52,000 (4) તા. 1-6-15 ખરીદીની દાર્શનિક કિંમત રૂ. 60,000, વ્યાજ રૂ. 600, મૂ.કિ. રૂ. 61,200 (5) તા. 31-8-15 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 40,000 વ્યાજ રૂ. 1,000, મૂ.કિ. રૂ. 38,400 (6) તા. 30-9-15નું પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ રૂ. 2100 (7) તા. 1-2-16 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 50,000 વ્યાજ રૂ. 1,000, મૂ.કિ. રૂ. 50,750 તા. 31-3-16નું બીજું છ માસિક વ્યાજ રૂ. 1,500 (9) તા. 31-3-16ના રોજ આખર સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 50,000 મૂ.કિ. રૂ. 52,000 (10) તા. 31-12-15 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 30,000 વ્યાજ રૂ. 450 મૂ.કિ. રૂ. 29.400

- (5) સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ચોપડે વર્ષ 2017ના વર્ષનું 6%ના બોન્ડનું ખાતું તૈયાર કરો. કંપની વ્યાજ દર વર્ષે 1લી જાન્યુઆરી, 1લી એપ્રિલ, 1લી જુલાઈ અને 1લી ઓક્ટોબરના રોજ ચૂકવે છે. ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહાર પર 1% લેખે દલાલી દાર્શનિક કિંમત પર ગણવામાં આવે છે. વર્ષ દરમિયાનના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	દા. કિં. (રૂ.)	ભાવ (રૂ.)	વિશેષ નોંધ
1-2-2017	80,000	98.50	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-5-2017	60,000	102	વ્યાજ સહિત વેચાણ
1-9-2017	50,000	104	વ્યાજ બાદ ખરીદી
1-12-2017	40,000	99	વ્યાજ બાદ વેચાણ

રોકાણોના આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન FIFO પદ્ધતિએ કરવાનું છે.

જવાબ : (1) વ્યાજ ડિવિડન્ડ રૂ. 2,800 (2) ન.નુ. ખાતે ખોટ રૂ. 700 (3) તા. 1-2-17 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 80,000, વ્યાજ રૂ. 400, મૂ.કિ. રૂ. 79,200 (4) તા. 1-4-17 વ્યાજ રૂ. 1,200 (5) 1-5-17 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 60,000 વ્યાજ રૂ. 300, મૂ.કિ.

રૂ. 60,300 (6) તા. 1-7-17 વ્યાજ રૂ. 300 (7) તા. 1-9-17 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 50,000, વ્યાજ રૂ. 500, મૂ.કિ. રૂ. 52,500 (8) તા. 1-10-17 વ્યાજ રૂ. 1050 (9) તા. 1-12-17 વેચાણ દા.કિ. રૂ. 40,000, વ્યાજ રૂ. 400, મૂ.કિ. રૂ. 39,200 (10) તા. 31-12-17 ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 450 (11) તા. 31-12-17ના આખર સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 30,000 મૂ.કિ. રૂ. 31,500

નોંધ : (1) અહીં શરૂઆતનો સ્ટોક આખો ન હોવાથી પ્રથમ વ્યાજ મળશે નહીં. (2) વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ ઉદાહરણ નં. 4 નો ઉત્તર)

- (6) મીત ફાઈનાન્સ લિ. તા. 1-4-2017ના રોજ બાલાજી લિ.ના 9%ના ડિબેન્ચર ધરાવે છે. આ ડિબેન્ચરની ચોપડે કિંમત તેની મૂળ કિંમત કરતા 10% વધુ હતી. કંપની દર વર્ષે વ્યાજ 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરે ચૂકવે છે. ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહારમાં દલાલી 1% લેખે બજાર કિંમત પર ગણવાની છે. તા. 31-3-2017ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ દરમ્યાનના વ્યવહારો નીચે મુજબ છે.

તારીખ	દા. કિં. (રૂ.)	ભાવ (રૂ.)	રિમાર્ક્સ
1-5-17	80,000	103	વ્યાજ બાદ ખરીદી
1-8-17	60,000	102	વ્યાજ બાદ વેચાણ
1-11-17	50,000	104	ખરીદી
1-2-18	80,000	101	વેચાણ

તા. 31-3-18ના રોજ આખર સ્ટોકનું મૂલ્યાંકન FIFO પદ્ધતિએ કરવાનું છે. તા. 31-3-18ના રોજ આખર સ્ટોકની બજાર કિંમત રૂ. 110 છે અને તા. 31-3-17ના રોજ ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 1,800 જમા કરવામાં આવ્યું છે.

જવાબ : (1) વ્યાજ ડિવિડન્ડ રૂ. 10,875 (2) ન.નુ. ખાતે ખોટ રૂ. 10,438 રોકાણ ખાતાની ઉધાર બાજુ (1) તા. 1-4-17 શરૂ સ્ટોક દા.કિ. રૂ. 80000 અને મૂ. કિં. રૂ. 88,000 (2) તા. 1-4-17 ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 1,800 (3) તા. 1-5-17 ખરીદીની દા.કિ. 80,000, વ્યાજ રૂ. 2,400, મૂ.કિ. રૂ. 83,224 (4) તા. 1-11-17 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 50,000, વ્યાજ રૂ. 1,500, મૂ.કિ. 51,020

રોકાણ ખાતાની જમા બાજુ (1) તા. 30-6-17 પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ રૂ. 7,200 (2) તા. 1-8-17 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 60,000, વ્યાજ રૂ. 450, મૂ.કિ. રૂ. 60,588 (3) તા. 31-12-17 બીજુ છ માસિક વ્યાજ રૂ. 6,750 (4) તા. 1-2-18 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 80,000 વ્યાજ રૂ. 600, મૂ.કિ. રૂ. 79,392 (5) તા. 31-3-18 આખરનું ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 1,575 (6) તા. 31-3-18 આખર સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 70,000 મૂ.કિ. રૂ. 71,826 (નોંધ : વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ ઉદાહરણ નં. 5 નો ઉત્તર)

- (7) મેસર્સ ફોરમ ફાઈનાન્સ લિ. પાસે તા. 1-4-2017ના રોજ પારલે લિ.ના દરેક શેર રૂ. 10નો એક એવા 10,000 ઈક્વિટી શેર હતા. જે તેમણે રૂ. 15ના બજાર ભાવે ખરીદ્યા હતા.
- (1) તા. 25-4-2017 ના રોજ તેમણે આજ કંપનીના બીજા 2,500 ઈક્વિટી શેર રૂ. 18 લેખે બજારમાંથી ખરીદ્યા હતા.
- (2) કંપનીએ તા. 10-5-17ના રોજ તેના શેર હોલ્ડરોને દર પાંચ શેર દીઠ એક શેર બોનસ શેર આપવાની જાહેરાત કરી છે. આ શેર મેસર્સ ફોરમ ફાઈનાન્સ લિ.ને તા. 10-6-2017ના રોજ મળી ગયા છે.
- (3) કંપનીએ હકના શેર માટે નીચે મુજબ જાહેરાત કરી છે.

- (A) હકના શેર તા. 10-7-2017ના રોજ આપવાના હતા.
- (B) હકના શેર માટે દરેક ત્રણ શેરદીઠ એક શેર રૂ. 12 લેખે ખરીદવાનો શેર/હોલ્ડરોને હક આપવામાં આવ્યો. આ બધી રકમ તા. 12-8-2017ના રોજ આપવાની હતી.
- (C) શેર/હોલ્ડર્સને પોતાનો સંપૂર્ણ કે અંશતઃ હક અન્ય વ્યક્તિઓની તરફેણમાં આપવાનો હક છે.
- (D) મેસર્સ ફોરમ ફાઈનાન્સ લિમિટેડે પોતાના 50% હકનો ઉપયોગ કરી શેર ખરીદ્યા અને બાકીના 50% હક તેમણે શ્રી K.P. પારેખની તરફેણમાં શેર દીઠ રૂ. 2ના ભાવે વેચાણ કરી દીધો.
- (4) પારલે લિમિટેડે તા. 31-3-2017ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું 10% ડિવિડન્ડ આપવાની જાહેરાત કરી. અને આ ડિવિડન્ડ તા. 15-9-2017ના રોજ મેસર્સ ફોરમ ફાઈનાન્સ લિ.ને મળી ગયું છે.
- (5) મેસર્સ ફોરમ ફાઈનાન્સ લિમિટેડે તા. 15-10-2017ના રોજ 10,000 શેર, શેર દીઠ રૂ. 14 લેખે શ્રી અમિત શાહને વેંચી દીધા.

ઉપરના વ્યવહારો પરથી તા. 31-3-18 રોજ પૂરા થતાં વર્ષનું મેસર્સ ફોરમ ફાઈનાન્સ લિ.ના ચોપડે રોકાણ ખાતું તૈયાર કરો.

જવાબ : વ્યાજ ડિવિડન્ડ ખાતે રૂ. 10,000, ન.નુ. ખાતે નફો રૂ. 15,714 રોકાણોની ઉધાર બાજુ (1) તા. 1-4-17 શરૂ સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 1,00,000 મૂ.કિ. રૂ. 1,50,000 (2) તા. 25-4-17 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 25,000, મૂ.કિ. રૂ. 45,000 (3) તા. 10-6-17 બોનસ શેરની દા.કિ. રૂ. 25,000, મૂ.કિ. રૂ. શૂન્ય (4) તા. 12-8-17 હકના શેરની દા.કિ. રૂ. 25,000, મૂ.કિ. રૂ. 4,30,000 રોકાણોની જમા બાજુ : (1) તા. 12-8-17 હકના શેરનું વેચાણ મૂ.કિ. રૂ. 5,000 (2) તા. 15-9-17 ડિવિડન્ડ રૂ. 10,000 મૂ.કિ. રૂ. 2,500 (3) તા. 15-10-17 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 1,00,000, મૂ.કિ. રૂ. 1,40,000 (4) તા. 31-3-18 આખર સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 75,000, મૂ.કિ. રૂ. 93,214

(નોંધ : વિદ્યાર્થી મિત્રો વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ ઉદાહરણ-6નો ઉત્તર)

8. શ્રી રાહુલ ગાંધી પાસે તા. 1-4-2015ના રોજ રૂ. 4,00,000 ના 12%ના રિલાયન્સ લિ.ના શેર હતા. જેની પડતર કિંમત રૂ. 4,15,000 હતી. કંપની દર વર્ષે વ્યાજ તારીખ 30મી જૂન અને 31મી ડિસેમ્બરે ચૂકવે છે. તા. 31-3-2016ના રોજ પૂરા થતાં વર્ષ દરમિયાન નીચેના ખરીદ-વેચાણના વ્યવહારો આપેલા છે. દલાલી ખરીદ-વેચાણના દરેક વ્યવહાર પર 1% લેખે દાર્શનિક કિંમત પર ચૂકવાય છે.

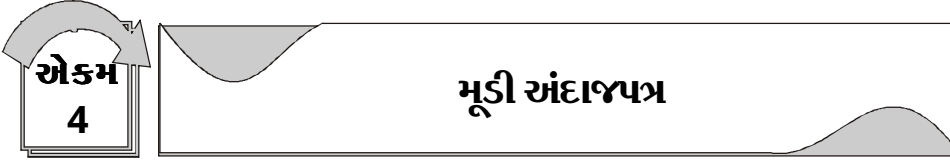
તારીખ	દા. કિ. (રૂ.)	ભાવ (રૂ.)	રિમાર્ક્સ
1-8-15	3,00,000	102	વ્યાજ સહિત ખરીદી
1-10-15	5,00,000	108	વ્યાજ સહિત વેચાણ
1-12-15	1,00,000	105	વ્યાજ બાદ વેચાણ
1-2-16	2,00,000	104	વ્યાજ બાદ ખરીદી

ઉપરના વ્યવહારો પરથી શ્રી રાહુલ ગાંધીના ચોપડે તા. 31-3-2017ના રોજ પૂરા થતા વર્ષનું રોકાણ ખાતું તૈયાર કરી જરૂરી આમનોંધ લખો.

જવાબ : વ્યાજ ડિવિડન્ડ ખાતે રૂ. 42,000, ન.નુ. ખાતે નફો રૂ. 5,000 રોકાણોની ઉધાર બાજુ : (1) તા. 1-4-15 શરૂ સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 4,00,000, મૂ.કિ. રૂ. 4,15,000 (2) તા. 1-4-15 ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 12,000 (3) તા. 1-8-15 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 3,00,000

વ્યાજ રૂ. 3,000, મૂ.કિ. રૂ. 3,06,000 (4) તા. 1-2-16 ખરીદીની દા.કિ. રૂ. 2,00,000, વ્યાજ રૂ. 2,000, મૂ.કિ. 2,10,000

રોકાણોની જમા બાજુ : (1) તા. 30-6-15 પ્રથમ છ માસિક વ્યાજ રૂ. 24,000 (2) તા. 1-10-15 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 5,00,000, વ્યાજ રૂ. 15,000, મૂ.કિ. રૂ. 5,20,000, (3) તા. 1-12-15 વેચાણની દા.કિ. રૂ. 1,00,000, વ્યાજ રૂ. 5,000, મૂ.કિ. રૂ. 1,04,000 (4) તા. 31-12-15 દ્વિતીય છ માસિક વ્યાજ રૂ. 6000 (5) તા. 31-3-18 ચઢેલ વ્યાજ રૂ. 9,000 (6) તા. 31-3-18 આખર સ્ટોકની દા.કિ. રૂ. 3,00,000, મૂ.કિ. રૂ. 3,12,000.

રૂપરેખા

- 4.1 પરિચય
- 4.2 અર્થ, મહત્ત્વ
- 4.3 મૂડી રોકાણના હેતુઓ
- 4.4 મૂડી રોકાણના પ્રકાર
- 4.5 યોજનાના પ્રકાર
- 4.6 મૂડી ગુણોત્તર
- 4.7 નફાકારકતા માપવામાં સામેલ પરિબળ
- 4.8 મૂડી રોકાણ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ - રીતો
  - 4.8.1 પરત આપ સમયગાળો (પે-બેક સમયગાળો)
  - 4.8.2 હિસાબી વળતરનો દર
- 4.9 વટાવેલી રોકડ પ્રવાહપદ્ધતિ અને વર્તમાન મૂલ્યપદ્ધતિ
  - 4.9.1 યોજ્ઞી વર્તમાન કિંમત પદ્ધતિ
  - 4.9.2 આંતરિક વળતરનો દર પદ્ધતિ
- 4.10 નફાકારકતાનો દર (આંક)
- 4.11 ઉદાહરણો
  - સ્વાધ્યાય
  - (તમારી પ્રગતિ ચકાસો.)

4.1 પરિચય

કોઈ પણ ધંધામાં બે પ્રકારનાં ખર્ચા કરવામાં આવે છે, જેમાં મહેસૂલી ખર્ચ અને મૂડી ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. ધંધાને ચલાવવા માટે રોજ જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેને મહેસૂલી ખર્ચ કહેવાય છે. જેમ કે ભાડું-વેરા, પગાર, સ્ટેશનરી વગેરે ખર્ચ; પરંતુ, ધંધાને સહાયરૂપ બનવા માટે જે ખર્ચ કરવામાં આવે તેને મૂડી ખર્ચ કહે છે, જેમ કે, નવા પ્લાન્ટ યંત્રો, જમીન-મકાન, ફર્નિચર ખરીદવા અને આવી મિલકતોના સ્થાને નવી મિલકતોનું પુનઃ સ્થાપન કરવા માટે કરવામાં આવતો ખર્ચ.

પેઠીની મિલકતોમાં થતું રોકાણ વિશાળ અને લાંબા સમય માટેનું હોય છે. આ પ્રકારના મૂડીખર્ચનાં નિર્ણયો ખૂબ વિચારીને લેવામાં આવે છે. ઉતાવળે લેવામાં આવેલા મૂડીખર્ચ અંગેનો નિર્ણય ધંધાને નુકસાનકારક સાબિત થઈ શકે છે. આવા મૂડી ખર્ચ કરતા પહેલાં તે અંગેની વ્યવસ્થિત યોજના બનાવવી પડે છે અને મૂડીરોકાણ અંગે જે નિર્ણય લેવામાં આવે છે તે મૂડી બજેટ પદ્ધતિ દ્વારા લેવાય છે. મૂડીબજેટ યોજનામાં કઈ મિલકત પ્રાપ્ત કરવી તેના નાણાં કેવી રીતે રોકવા, મિલકતમાંથી મળવાપાત્ર વળતર વગેરે નક્કી કરવામાં આવે છે, જેને મૂડી બજેટીંગ કહેવામાં છે. મૂડી બજેટ એ રોકાણ અંગે નિર્ણય લેવાની પદ્ધતિસરની વ્યવસ્થિત આયોજનબદ્ધ પદ્ધતિ છે.

“ભવિષ્યના મૂડી ખર્ચ અંગે વળતર અને સલામતી માટે આયોજનપૂર્વકની વિચારણી એટલે મૂડી બજેટ”

4.2 અર્થ, મહત્વ

મૂડી બજેટ અંગે કેટલાંક વિદ્વાનો એ આપેલી નીચેની વ્યાખ્યાઓ પરથી વધુ સમજૂતી મેળવી શકાય.

- લોરેન્સ અને ગીટમેનનાં મત અનુસાર, “મૂડી બજેટ એ મૂડી ખર્ચના વિકલ્પો ઉદ્ભવવાની મૂલ્યાંકન કરવાની અને પસંદગી કરવાની પ્રક્રિયા સાથે સંબંધ ધરાવે છે.”
- રીચાર્ડ ઈરવીનનાં જણાવ્યા પ્રમાણે, “ભવિષ્યમાં મળનારા અપેક્ષિત નફાના પ્રકારના બદલામાં વર્તમાન રોકડ ખર્ચનો સમાવેશ મૂડી બજેટ અંગેનાં નિર્ણયોમાં થાય છે.”
- શ્રી આઈ.એમ. પાંડે મૂડી બજેટની વ્યાખ્યા આપતા જણાવે છે કે, “મૂડી બજેટ અંગેના નિર્ણય એટલે અપેક્ષિત ધારણા પ્રમાણે લાભનો પ્રકાર વર્ષો સુધી મળતો રહે તે રીતે ધંધાએ તેના વર્તમાન ભંડોળોનું વધુ કાર્યક્ષમ રીતે લાંબાગાળાની પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાણ કરવું.”
- જેમ્સ હોર્નના શબ્દોમાં, “મૂડી બજેટ એટલે પ્રોજેક્ટ માટેનાં રોકાણોને ઓળખવાં, તેનું વિશ્લેષણ કરવું અને પસંદગી કરવી, કે જેનું વળતર એકાદ વર્ષ પછી અપેક્ષિત હોય.”
- શ્રી મોકના મત પ્રમાણે, મૂડી બજેટ એ ભંડોળનાં રોકાણની આયોજનપૂર્વકની નિર્ણય લેવાની પદ્ધતિ છે.

ઉપરની વ્યાખ્યાઓને આધારે કહી શકાય કે,

- મૂડી બજેટ એ મૂડી રોકાણની લાંબાગાળાની પદ્ધતિ છે.
- મૂડી બજેટમાં મોટી રકમનું રોકાણ કરવામાં આવે છે.
- આવા રોકાણનો લાભ ભવિષ્યમાં વળતરરૂપે અનેક વર્ષો સુધી મળે છે.
- મૂડી રોકાણ દ્વારા જે મિલકતોમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે, તેનું આયુષ્ય લાંબુ હોય છે.
- મૂડી રોકાણ અંગેનાં બધા જ પાસાંઓનો વિચાર મૂડી બજેટ પ્રક્રિયામાં કરવામાં આવે છે.

મૂડી બજેટનાં લક્ષણો :

મૂડી બજેટનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

(1) ભંડોળનું રોકાણ (2) લાંબાગાળાનું રોકાણ (3) ભવિષ્યનો લાભ (4) નીતિ ઘડતર (5) વિકાસ અને સંશોધન (6) મોટાપાયા પર રોકાણ (8) નિર્ણયની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ.

- (1) ભંડોળનું રોકાણ મૂડી બજેટ યોજનામાં પેઢી પોતાના ભંડોળોનું રોકાણ કરે છે પેઢી પાસે રહેલાં મર્યાદિત ભંડોળમાંથી મહત્તમ રીતે ઉપયોગ શક્ય બને તે રીતે વર્તમાનમાં તેનાં ભંડોળનો રોકાણ કરે છે.
- (2) લાંબાગાળાનું રોકાણ : મૂડી બજેટમાં જે રોકાણ કરવામાં આવે છે તે કાયમી મિલકતોના સ્વરૂપમાં હોય છે, જેનું આયુષ્ય લાંબુ હોય છે મૂડી બજેટ યોજનામાં રોકાણ લાંબા સમય માટે થાય છે. એકવાર રોકાણ કર્યા બાદ તે પરત ખેંચી શકતો નથી.
- (3) ભવિષ્યનો લાભ: મૂડી બજેટ યોજનામાં ભંડોળનાં રોકાણ કર્યા બાદ પેઢીને તેનો લાભ નફા અને રોકડ પ્રવાહના રૂપમાં ભવિષ્યમાં મળતો રહે છે.
- (4) નીતિઘડતર : મૂડી બજેટ યોજનાએ પેઢીના નીતિઘડતરનો એક ભાગ ગણાય છે આ પ્રકારના નિર્ણયો રોજરોજ લેવામાં આવતા નથી; પરંતુ, વર્ષમાં કોઈવાર મૂડી રોકાણ અંગેના આવા નીતિ વિષયક નિર્ણયો લેવામાં આવે છે.
- (5) વિકાસ અને સંશોધન : મૂડી બજેટ યોજનાઓ પેઢીના વિકાસ અને સંશોધન સાથે સંકળાયેલ છે. પેઢીના વિકલ્પ અંગે કે પેદાશ અન્ય સંશોધનના કાર્ય સાથે સંકળાયેલ બાબતોમાં મૂડી બજેટ યોજનાનું ઘડતર થાય છે.
- (6) મોટાપાયા પર રોકાણ : કંપની મૂડી બજેટ યોજનામાં પોતાના ભંડોળ ખૂબ વિશાળ માત્રામાં રોકે છે આ યોજનામાં રોકવામાં આવતા નાણાં યંત્રો, પ્લાન્ટ, મકાન, જમીન જેવી કાયમી

મિલકતોમાં રોકાણ થતા હોય છે. જેમાં શરૂઆતથી જ ખૂબ મોટી રકમ ચૂકવવામાં આવે છે.

- (7) નિર્ણયની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ : મૂડી બજેટ યોજનામાં રોકાણ કરતાં પહેલાં યોજનાબદ્ધ પદ્ધતિ એ નિર્ણય લેવામાં આવે છે. જેમાં રોકાણ યોજનાનું અર્થઘટન, વિશ્લેષણ કરવું, ભવિષ્યની નફાકારકતા અને પરત મળતા નાણાંનો અંદાજ મેળવવો અને મૂડીબજેટ યોજનાઓનો યોગ્ય ક્રમ આપીને મૂડી બજેટ યોજના પસંદ કરવામાં આવે છે.

મૂડી બજેટનું મહત્ત્વ :

(1) લાંબાગાળાનું આયોજન (2) વિશાળ મૂડીરોકાણ (3) નફાકારક તક (4) નિર્ણયો બદલવા અશક્ય (5) યોગ્ય રોકાણ યોજના (6) વ્યૂહાત્મક નિર્ણયો (7) પૂર્વાનુમાન

- (1) લાંબાગાળાનું આયોજન : મૂડી બજેટમાં પરિણામે પેઢી તેના ભંડોળોનું લાંબાગાળા માટે રોકાણનું આયોજન કરી શકે છે અને આ પ્રકારની ભાવિયોજનાનાં લાંબાગાળાનાં રોકાણ આયોજન દ્વારા પેઢી વિકાસની શક્યતાઓનો ખ્યાલ પણ મેળવી શકે છે આવી યોજનાઓથી પેઢીનાં વિકાસ અને નફાકારકતા પર લાંબાસમય સુધી અસર રહે છે. જેથી પેઢી પોતાના લાંબાગાળાના ભવિષ્યના રોકાણ યોજનાઓ અંગે મહત્ત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લઈ શકે છે.
- (2) વિશાળ મૂડીરોકાણ : મૂડી યોજનાનું મહત્ત્વનું પાસું એ છે કે, તેમાં પેઢીના ભંડોળોનું રોકાણ વિશાળ માત્રામાં થાય છે. તેના દ્વારા પેઢી પોતાની ભાવિ વિકાસ યોજના અને નફા અંગે યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે છે. કંપનીના વિકાસ અને નફાકારકતા સાથે આ યોજના સંકળાયેલ હોવાથી મૂડીબજેટની વિવિધ પદ્ધતિઓના ઉપયોગથી યોગ્ય યોજના પસંદ કરી શકે છે.
- (3) નફાકારક તક : મૂડી બજેટ યોજના દ્વારા પેઢી ધંધા માટે નફાકારક તક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. લાંબાગાળાના વિશાળ માત્રામાં મૂડી રોકાણ સાથે ધંધાની નફાકારકતામાં વધારો કરી શકાય તેવી તકો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.
- (4) નિર્ણયો બદલવા અશક્ય : વિશાળ પાયા પર કરવામાં આવતું રોકાણ, જો મૂડી બજેટ પ્રક્રિયા સિવાય કરવામાં આવે અને આ યોજના નિષ્ફળ જાય તો કંપનીને ખૂબ મોટી નાણાકીય અસર થવાની શક્યતા હોય છે; પરંતુ, મૂડી બજેટ યોજના દ્વારા યોગ્ય નિર્ણય લેવામાં આવી શકતો હોવાથી આ શક્યતા દૂર થાય છે. નહીંતર મોટું મૂડી રોકાણ પરત મેળવવું મુશ્કેલ બની શકે છે.
- (5) યોગ્ય રોકાણ યોજના : પેઢી પાસે મૂડી રોકાણ અંગે જુદી જુદી યોજનાઓના વિકલ્પો હોય અને આ વિકલ્પોમાંથી સર્વશ્રેષ્ઠ વિકલ્પ પસંદ કરવા માટે મૂડી બજેટ પ્રક્રિયા મહત્ત્વની સાબિત થાય છે. જુદી જુદી યોજનાઓનાં વિશ્લેષણ અને મૂલ્યાંકન દ્વારા શ્રેષ્ઠ યોજના પસંદ કરી શકાય છે.
- (6) વ્યૂહાત્મક નિર્ણયો : કાયમી મિલકતોમાં રોકાણ અંગેના નિર્ણયો એટલે મૂડીબજેટ કાયમી મિલકતો પેઢીને કમાણી કરાવી આપે છે. આથી આ કાયમી મિલકતોનાં રોકાણ અંગેના નિર્ણયો વ્યૂહાત્મક ગણાય છે. આ વ્યૂહાત્મક રોકાણો કંપનીના અપેક્ષિત નફા અને એની સાથે સંકળાયેલા જોખમોમાં મહત્ત્વનો ફેરફાર લાવી શકે છે. લાંબાગાળે કંપનીના શેરહોલ્ડરો અને લેણદારોને અસર કરે છે. આ અર્થમાં મૂડી બજેટ કંપનીનું અંતિમ લક્ષ્ય કે સ્થાન નક્કી કરે છે.
- (7) પૂર્વાનુમાન : ધંધાની વિકાસ યોજના, વિસ્તરણ યોજના કે અન્ય મૂડી રોકાણ યોજનાથી ભવિષ્યની નફાકારકતા અને આવકનો ખ્યાલ મેળવવો તથા ભવિષ્યનાં જોખમોથી અવગત થવા માટે મૂડી બજેટ યોજના અગત્યની ગણાય છે. મૂડી બજેટ પ્રક્રિયામાં નિર્ણયો લેતી વખતે

ભવિષ્યની નફાકારકતા રોકડપ્રવાહ અને તેને અસર કરતા જોખમો વિશે અંદાજ મૂકવામાં આવે છે. આમ, મૂડી બજેટ યોજના દ્વારા પેઢી તેના પરિણામે વિશે સરળતાથી પૂર્વાનુમાન કરી શકે છે.

તેથી જ ખાન અને જૈનનાં મત અનુસાર, “નાણાકીય નિર્ણય પ્રક્રિયામાં મૂડી બજેટ અંગેની નિર્ણયો સર્વોપરી મહત્વ ધરાવે છે.”

4.3 મૂડી રોકાણના હેતુઓ :

મૂડી બજેટના હેતુઓ :

પેઢીમાં કરવામાં આવતું લાંબાગાળાનું રોકાણ અનેક જુદા જુદા હેતુઓ પ્રમાણે થાય છે. મૂડી બજેટનાં હેતુઓ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

- (1) યાંત્રિકીકરણ (2) મિલકતોની પુનઃસ્થાપના (3) વિકાસ યોજના (4) નવી પેદાશ વખતે (5) આધુનિકીકરણ
- (1) યાંત્રિકીકરણ : ધંધામાં ઉત્પાદનકાર્ય મજૂરો દ્વારા કરવામાં આવતું હોય તેના બદલે યંત્રો દ્વારા ઉત્પાદન કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવે, ત્યારે મૂડી બજેટ અંગે વિચારવામાં આવે છે. આ સંજોગોમાં મજૂર દ્વારા ઉત્પાદન ખર્ચ અને યંત્ર દ્વારા ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચે સરખામણી કરવામાં આવે છે અને તેના આધારે મૂડી બજેટનો નિર્ણય લેવામાં આવે છે.
- (2) મિલકતોની પુનઃસ્થાપના : ધંધામાં વપરાતી જૂની મિલકતોના સ્થાને નવી મિલકતો વસાવવી. જૂની કાયમી મિલકતો ઘસાતી જતી હોય અને ઝડપી કે સરળ ન હોય ત્યારે મિલકતોનાં પુનઃસ્થાપના અંગે મૂડી બજેટની વિચારણા કરવામાં આવે છે.
- (3) વિકાસ યોજના : ધંધાનો વિકાસ થતા નવી મિલકતોની ખરીદી, નવી શાખાઓની સ્થાપના, નવું કારખાનું ઊભું કરવું. ઉત્પાદન શક્તિમાં વધારો કરવો વગેરે જેવી વિકાસ યોજનાઓ વખતે વિકાસ યોજના દ્વારા મળતો વધારાનો લાભ અને નફાકારકતાને આધારે નિર્ણય લેવામાં આવે છે.
- (4) નવી પેદાશ વખતે : કંપનીએ નવી ઉત્પાદિત વસ્તુ બજારમાં મૂકવી હોય તેના સંશોધન અંગે કરવામાં આવેલ પરત મેળવવા અને નફાકારકતા જાણવા મૂડી બજેટ યોજના દ્વારા નિર્ણય લેવામાં આવે છે.
- (5) આધુનિકીકરણ : પેઢીમાં મિલકતોનું આધુનિકીકરણ કરવા અંગે પણ મૂડી બજેટ યોજના વિચારવામાં આવે છે. ચાલુ યંત્રોના સ્થાને નવા આધુનિક ઓટોમેટિક યંત્રો કે સંપૂર્ણ કમ્પ્યુટરાઈઝેશન કરવા અંગેમાં નિર્ણયો માટે મૂડી બજેટ યોજના ઉપયોગમાં લેવાય છે.

4.4. મૂડી રોકાણના પ્રકાર

- કાયમી મૂડી રોકાણ
- ચાલુ મૂડી રોકાણ

સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈપણ ધંધામાં બે પ્રકારનાં મૂડી રોકાણ હોય છે. લાંબાગાળાની મિલકતો અને બિનચાલુ મિલકતો ખરીદવા માટે કાયમી મૂડી રોકાણ આવશ્યક છે, જ્યારે ધંધામાં રોજબરોજનાં કાર્ય પાર પાડવા માટે ચાલુ મૂડી રોકાણ એટલે કે કાર્યશીલ મૂડીની આવશ્યકતા હોય છે.

4.5 યોજનાના પ્રકાર

1. સ્વતંત્ર યોજના

સ્વતંત્ર યોજના એ એવી યોજના છે કે જેમાં અન્ય કોઈ યોજના સાથે કોઈપણ પ્રકારની હરીફાઈ

હોતી નથી. એક યોજનાનો સ્વીકાર થાય તો બીજી યોજના બાકાત નથી રાખવામાં આવતી. દરેક ઉપસ્થિત યોજનાનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન થાય છે.

2. પરસ્પર નિવારક યોજના :

પરસ્પર નિવારક યોજનાઓ એવી યોજનાઓ છે કે, જે એકબીજા સાથે હરિફાઈમાં હોય છે અને જો એક યોજના સ્વીકારવામાં આવે તો બીજી યોજના આપોઆપ નકાર પામે છે. વિકલ્પો પરસ્પર નિવારક હોય છે. અને તેમાંથી કોઈ પણ એક યોજનાનો જ સ્વીકાર થાય છે. મૂલ્યાંકનનાં અંતે સૌથી શ્રેષ્ઠ યોજના પર પસંદગી ઉતારવામાં આવશે.

4.6 મૂડી ગુણોત્તર (મૂડીની માપબંધી)

મૂડી અંદાજપત્રમાં મૂડી ગુણોત્તર એટલે કે મૂડીની માપબંધીનો પ્રશ્ન અતિમહત્વનો છે, જ્યારે પેઢી પાસે ભંડોળની મર્યાદા હોય ત્યારે આ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કોઈપણ પેઢી પોતાના તમામ નાણાં તમામ ઉપસ્થિત યોજનામાં રોકી શકે નહીં. ઘણીવાર એવું પણ બને કે તમામ યોજનાઓ નફાકારક હોય. પરંતુ, તેમાંથી જે સૌથી વધુ નફાકારક હોય તેમાં મૂડી રોકાણ કરવામાં આવશે.

4.7 નફાકારકતા માપવામાં સામેલ પરિબળ

કોઈ પણ યોજનાની નફાકારકતા માપવા માટે નીચેના મુદ્દાઓ પર વિચાર કરવો જરૂરી છે:

1. નાણાંકીય તપાસ :

- કુલ મૂડી ખર્ચનો અંદાજ - કાર્યશીલ મૂડી અને કાયમી મૂડી અંગેના અંદાજો
- યોજનાની નફાકારકતા નક્કી કરવી (1. શક્ય વેચાણ અંગે અંદાજ 2. વેચાણની પડતરનો અંદાજ)
- રોકાણ પર વળતરનાં દરની ગણતરી
- યોજનામાંથી ઉદ્ભવતો રોકડ પ્રવાહ
- ઉપયોગી આયુષ્ય

2. બિનનાણાકીય તપાસ

ઉદ્યોગનું કદ, સંગઠનનો પ્રકાર, પ્રોજેક્ટનું સ્થળ, પ્રોજેક્ટનું લે-આઉટ, ટેકનિકલ જરૂરિયાત, જોખમનું પ્રમાણ, મજૂર સમસ્યા, બજાર, સરકારી વલણ અને ભવિષ્યના વિકાસની તકો.

મૂડી બજેટનાં નિર્ણયોના પ્રકાર :

મૂડી અંદાજપત્રનાં નિર્ણયોનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ કરવામાં આવે છે :

પેઢીના ભૂતકાળના અહેવાલો પરથી પેઢીની પરિસ્થિતિ પરથી

(અ) પડતર ઘટાડા નિર્ણય (અ) પારદર્શક નિર્ણયો

(1) પુનઃ સ્થાપનાનો નિર્ણય (બ) સ્વીકાર-અસ્વીકારનો નિર્ણય

(2) આધુનિકીકરણનો નિર્ણય (ક) આકસ્મિક નિર્ણય

(બ) આવક વધારવા અંગેના નિર્ણય

(1) વિસ્તરણના નિર્ણયો

(2) રૂપાંતરિત નિર્ણયો

(3) નવા ધંધાની સ્થાપના નિર્ણયો

પેઢીનાં ભૂતકાળના અહેવાલો પરથી :

(અ) પડતર ઘટાડા નિર્ણય માટે :

(1) પુનઃ સ્થાપનાનો નિર્ણય : પેઢીમાં જૂનાં યંત્રોને સ્થાને નવા યંત્રો ગોઠવવા પડે છે. અમુક સમય પછી ઘસાયેલ યંત્રોની જગ્યાએ નવા યંત્રો વસાવવા પડે છે. નવી શોધખોળને કારણે પણ નવા યંત્રો વસાવવા પડે છે. આ પ્રકારનું મૂડી રોકાણ તેની નફાકારકતાથી ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે છે. જુના યંત્રોની જગ્યાએ નવું યંત્ર ખરીદવું તે નિર્ણય લેતી વખતે નીચેની બાબતો વિચારવામાં આવે છે :

(1) ભવિષ્યમાં મળનારા નફો (2) નવા યંત્રની ઉપયોગિતા (3) નવા યંત્રોનો મહત્તમ ઉપયોગ (4) નવા યંત્રથી ખર્ચમાં થતી બચત.

જોકે આ બધી બાબતોમાં અંદાજો મેળવવા પડે છે. જેમ કે નફાકારકતાનો આંક અંદાજ યંત્રનો અંદાજિત જિંદગી વગેરે આ સાથે યંત્રનું શું મૂલ્ય ઊપજશે તે પણ વિચારવું પડે છે. જૂનું યંત્ર વસાવવું કે આધુનિક યંત્ર વસાવવું તે પણ વિચારવું પડે છે. જો કે અહીં નફાકારકતાનાં સંદર્ભમાં વિચારાય છે કે, કયાં પ્રકારનું યંત્ર વસાવવું.

(2) આધુનિકીકરણનો નિર્ણય : મૂડી બજેટની પ્રક્રિયા ધંધાના ચાલુ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં વધુ અસરકારક રીતે ફાયદાકારક છે. કારણ કે મૂડી બજેટ એ ધંધામાં પુનઃસ્થાપના કરવા માટે ઉપયોગી છે. તેમજ ધંધાના ઉત્પાદનના સાધનને આધુનિકીકરણ કરવા મૂડી બજેટિંગની પ્રક્રિયા ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

(બ) આવક વધારવા અંગેના નિર્ણયો :

(1) વિસ્તરણના નિર્ણયો : ધંધાના વિકાસ માટે ધંધાનું વિસ્તૃતીકરણ આવશ્યક છે. ધંધાના વિકાસ અને પેઢીનો વિકાસ કરવા માટે જે રોકાણ થાય છે, તે આ પ્રકારનું રોકાણ ગણાય છે. પેઢીનો વિકાસ કરવા માટે પેઢીના સંચાલકો પાસે જુદી જુદી નફાકારક રોકાણની યોજનાઓ હોય છે. આ જુદી જુદી યોજનાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે અને દરેક યોજનાની નફાકારકતાનો ખ્યાલ મેળવવામાં આવે છે.

પેઢી ધંધાનું વિસ્તૃતીકરણ કરી વિકાસ સાથે છે. જેથી પેઢી માટે અંકુશનું ક્ષેત્ર પણ વિશાળ બને છે. તેનો અંદાજ વિસ્તૃતીકરણને લીધે મૂડીરોકાણ કેટલું થશે ? તેમાં કયા દરે નફો મળશે તેનો અંદાજ મેળવવામાં આવે છે. મૂડી રોકાણનો દરેક ખર્ચ પછી તેમાંથી કેટલી રોકડ મળશે ? તેમાં નફાનું કેટલું પ્રમાણ હશે ? તે અંગે પત્રકો બનાવવામાં આવે છે. આ પ્રકારના નિર્ણયોમાં ભારોભાર અચોક્કસતાનું પ્રમાણ રહેલું છે. આ પ્રકારના રોકાણમાંથી પ્રાપ્ત થતી નફાકારકતાને ઘણાં બધાં પરિબળો અસર કરતાં હોય છે. પેઢી વિસ્તૃતીકરણ કરવા માંગતી હોય અને તે માટેના રોકાણોમાં અંદાજો મેળવે તેની સામે નફાકારકતાનો ખ્યાલ મેળવે; પરંતુ, સંચાલનની કાર્યક્ષમતા તથા કર્મચારીઓની કાર્યક્ષમતા પણ નફાકારકતાને અસર કરનારું અગત્યનું પરિબળ બને છે.

(2) રૂપાંતરિત ફેરબદલીના નિર્ણયો : નવી પેદાશ કે સેવા શ્રેણી ચાલુ કરવાની હોય તેવા નિર્ણયોને રૂપાંતરિત નિર્ણયો કહેવાય. તેનો હેતુ જૂની પેદાશ કે સેવા શ્રેણીમાં આવકના ઘટાડાનું જોખમ ઘટાડવાનું તેમજ નવા રોકાણની તકો ઊભી કરીને આવક વધારવાનો છે.

ઉદા. આઈ.સી.આઈ. બેંકે ઈન્શ્યોરન્સનો ધંધો ચાલુ કરે છે. આવા નિર્ણયો ધંધો કરતી બધી કંપનીઓ કે પેઢીઓ લે છે.

(3) નવા ધંધા કે ઉત્પાદનની શરૂઆત કરવા માટે : ચાલુ ઉત્પાદનની વસ્તુઓ સાથે કોઈ નવી વસ્તુના ઉત્પાદન અંગે નિર્ણય લેવામાં આવે અને તેમાંથી અંદાજિત નફાનો ખ્યાલ મેળવાય ત્યારે તેને નવા પ્રોજેક્ટમાં કરવામાં આવતા રોકાણ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પેઢીએ ભૂતકાળમાં અને નવી વસ્તુને ઉત્પાદન કરેલું હોતું નથી. આથી, વધુ રોકાણ કાર્યક્ષમ રહેશે કે કેમ અને આવા રોકાણની નફાકારકતા કેટલી રહેશે, તેને આધારે નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

નવું ઉત્પાદન શરૂ કરતા તેની પાછળ કુલ કેટલું રોકાણ થશે અને આવા રોકાણ ઉપર વળતરનો દર કેટલો રહેશે તેને આધારે રોકાણ કરવા અંગેના નિર્ણયો લેવાય છે. કોઈક વખત નવી વસ્તુનું ઉત્પાદન બહુ નફાકારક ન હોય તથા રોકાણ ઉપર વાજબી વળતર કરતાં ઓછું વળતર મળે તેમ હોય; છતાં, બજારમાં અને હરિફાઈમાં ટકી રહેવા માટે પણ આવું રોકાણ કરવામાં આવે છે.

પેઢીની વર્તમાન પરિસ્થિતિ પરથી :

(A) પારદર્શક નિર્ણયો : જ્યારે એક કરતા વધારે વિકલ્પો હોય ત્યારે તેમાંથી એક જ વિકલ્પ પસંદ કરી બીજા વિકલ્પો જતા કરવા ન હોય ત્યારે તેને પારદર્શક નિર્ણયો કહેવાય. આ નિર્ણય બધા વિકલ્પોને તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા બાદ લેવાય છે.

દાત. એક પેઢી એ મશીન X અને Y ખરીદવાનો નિર્ણય લેવાયો છે. તો જો મશીન Xનો સ્વીકાર કરે અને મશીન Y રદ કરે તો તે પારદર્શક નિર્ણયો કહેવાય.

(B) સ્વીકાર-અસ્વીકાર અભિગમ હેઠળ નિર્ણય : આ નિર્ણય ત્યારે જ લેવાય છે જ્યારે દરખાસ્તો સ્વતંત્ર હોય આવી દરખાસ્તો જો એકબીજા સાથે સરખાવાથી કે તુલના કરવામાં આવતી નથી. કોઈ એક કે એકથી વધુ દરખાસ્ત, જે પેઢીના નક્કી કરેલા માપદંડ મુજબ ભંડોળ ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે સ્વીકાર અસ્વીકાર નિર્ણયો લેવાય છે.

દાત. યોજના A, B અને C હોય તો તેનું વળતર 20%, 18% અને 14% અનુક્રમે હોય તો પેઢીનું અપેક્ષિત વળતર 15% હોય તો A અને B સ્વીકારાય અને C રદ કરાશે.

(C) આકસ્મિક નિર્ણયો : જ્યારે બે કે તેથી વધુ સ્વતંત્ર દરખાસ્તો હોય તેમાંથી ગમે તે એક જ દરખાસ્ત સ્વીકારવી જરૂરી હોય છે અથવા એકથી વધુ સ્વતંત્ર દરખાસ્ત સ્વીકારવાની હોય તેવા નિર્ણયો આકસ્મિક રીતે લેવાતા હોય છે.

દા.ત. કંપની એ ગ્રામ્ય કે પછાત વિસ્તારમાં ફેક્ટરી ઊભી કરવાની દરખાસ્ત સ્વીકારે તો તેનું રોકાણ બીજા અન્ય આંતરમાળખાકીય સગવડો માટે પણ રોકાણ કરવાનું થાય.

દા.ત. રોડ બાંધવા, કર્મચારીઓના કલ્યાણ માટે મકાન બાંધવા વગેરે.

મૂડી બજેટની પ્રક્રિયા :

મૂડી બજેટની સમગ્ર વિધિને ક્યુરિન જી. ડેવિડ નીચેના ચાર તબક્કાઓમાં વહેંચી છે (દરખાસ્ત) :

(1) પ્રોજેક્ટરની રચના કે ઉદ્ભવ (2) યોજનાનું મૂલ્યાંકન (3) યોજનાની પસંદગી (4) યોજનાનો અમલ.

મૂડી બજેટની પ્રક્રિયા કે વિધિમાં ઉપરોક્ત ચાર તબક્કાઓનો સમાવેશ થાય છે. જો કે આ ચાર તબક્કા કરતાં વધુ તબક્કામાંથી પણ બજેટની વિધિને પસાર થવું પડે.

યોજનાના સ્વરૂપ અને પેઢીના કદને આધારે મૂડી બજેટની પ્રક્રિયાની રચના થાય છે. મૂડી પ્રોજેક્ટનાં રોકાણ અંગે યોગ્ય નિર્ણયો લઈ શકાય. મૂડી બજેટની પ્રક્રિયાએ મૂડી રોકાણ અંગેની નિર્ણયો લેવાની એક પ્રક્રિયા જ છે. આ પ્રક્રિયાના તબક્કાઓની વિગતે ચર્ચા નીચે પ્રમાણે છે :

(1) દરખાસ્ત કે પ્રોજેક્ટનો ઉદ્ભવ : રોકાણ અંગેની જુદી જુદી દરખાસ્ત પેઢી પાસે હોય છે. નવી વસ્તુને ઉત્પાદન કરવા અંગેની ઉત્પાદન શક્તિ વધારવાની, ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડવાની વગેરે, પેઢીના જુદા જુદા વિભાગ પાસેથી સંચાલનને દરખાસ્તો મળે છે. જેમ કે ઉત્પાદન વિભાગ, ઉત્પાદન વિભાગ ઉત્પાદનની નવી ટેકનિક અપનાવવા માંગતું હોય અને તે માટે નવી યંત્ર સામગ્રી ખરીદવાની જરૂરિયાત જણાવતું હોય છે. વેચાણ વિભાગ ગ્રાહકોને ઝડપથી માલની ડિલિવરી આપવા માટે ડિલિવરીવાન ખરીદવા માટે દરખાસ્ત મૂકે. આમ, રોકાણ અંગેની જુદી જુદી દરખાસ્તો પેઢીની જુદી જુદી સપાટીએથી ઉદ્ભવે છે, પરંતુ દરેક દરખાસ્ત યોગ્ય કે વાજબી હોવી જોઈએ, કારણ કે પેઢીએ આ માટે સારો એવો મૂડી ખર્ચ કરવાનો હોય છે.

દા.ત. ફેક્ટરી મેનેજર કે પ્લાન્ટ મેનેજર તરફથી એવી દરખાસ્ત હોય કે જૂની તમામ યંત્રસામગ્રી દૂર કરી શકાય છે. આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર સારું એવું મૂડી રોકાણ માંગી લે તેમ છે પરંતુ નાણાકીય સંચાલકની વાજબીપણા સાથે તેમાંથી મળવાપાત્ર નફાકારકતાનો પણ વિચાર કરવો પડે છે, જેમ કે નફાનો સતત પ્રવાહ મળી રહે છે.

(2) યોજનાનું મૂલ્યાંકન : પ્રોજેક્ટનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે બે બાબતોને આધારે રૂપે ગણવામાં આવે છે.

(1) નફાનું અંદાજિકરણ અને ખર્ચનું અંદાજિકરણ (2) પ્રોજેક્ટ માટે ધોરણોની પસંદગી

(1) નફાનું અંદાજિકરણ અને ખર્ચનું અંદાજિકરણ : ભવિષ્યની અનિશ્ચિતતાઓ ધ્યાનમાં રાખી પ્રોજેક્ટ સાથે સંકળાયેલા એકમોની ગણતરી કરવી જોઈએ. પ્રોજેક્ટમાંથી મળવા પાત્ર રોકડ પ્રવાહ અને તે સાથે ઉદ્ભવે તેવા જોખમોનો ખ્યાલ નિર્ણય લેતી વખતે રાખવો જોઈએ. પ્રોજેક્ટના જોખમો અને નફાકારકતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવા માટે આ સાથે સંકળાયેલ નિષ્ણાતોની સલાહ પણ મેળવવી જોઈએ.

દા.ત. ઉત્પાદન મેનેજરે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની યંત્ર સામગ્રી કારખાનામાં દાખલ કરવા માંગે છે. પરંતુ તેમ કરવાથી કારખાનાના કામદારોની કાર્યક્ષમતા ન વધે તો ? વળી નવી યંત્ર સામગ્રી વસાવવાથી ઉત્પાદન વધારો થાય; પરંતુ, તે માટે બજાર મળી રહેશે કે કેમ તે પણ વિચારવું પડે છે. જેમ કે યોજનામાં કરેલું રોકાણ શરૂઆતથી જ વળતર આપવા માંડે છે, જ્યારે કેટલાંક પ્રોજેક્ટમાંથી વળતર લાંબાગાળે મળે છે. પ્રોજેક્ટની ચકાસણી નિષ્ણાત તેવી તટસ્થ વ્યક્તિ પાસે કરાવવી જોઈએ જેથી પ્રોજેક્ટની નફાકારકતા અને તેની પાછળના મૂડી ખર્ચનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી શકે છે. આ ઉપરાંત પ્રોજેક્ટને ચાલુ રાખવા માટે કેટલા ચાલુ ખર્ચને ચૂકવવા પડશે તેનો પણ અંદાજ કાઢવો પડે.

(2) પ્રોજેક્ટ માટે ધોરણોની પસંદગી : યોજનાની પસંદગી કયા ધોરણોને ધ્યાનમાં રાખી કરવી તે અંગેના ધોરણો નક્કી કરવા પડે છે. આ ધોરણો યોજનાની જરૂરિયાતોનો માપદંડ દર્શાવે છે. યોજનાની જરૂરિયાત અંગેના ધોરણો પેઢીની નફાકારકતામાં વધારો કરે તેવા હોવા જોઈએ. જેથી પેઢીનું બજારમૂલ્ય મહત્તમ થાય. યોજનાની પસંદગીના ધોરણો એવી રીતે નક્કી ન થવા જોઈએ કે જેથી નફાકારકતા પ્રસ્તાવ સ્વીકારાય નહીં.

(3) યોજનાની પસંદગી : દરેક પેઢી યોજનાની પસંદગી માટે અમુક ધોરણો અને માપદંડો નક્કી કરતી હોય છે. તેથી કઈ યોજના પસંદ કરવી જોઈએ તે માટે કોઈ એક નિયમ ન આપી શકાય. યોજનાની આખરી મંજૂરી નાણાકીય સંચાલકો આપે છે. જેમ કે ઉચ્ચ સંચાલક કોઈકવાર યોજનાની પસંદગીનું કારણ જે તે વિભાગના અધિકારીઓને સોંપે છે.

(4) યોજનાનો અમલ : યોજનાના અમલ માટે ફંડની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. મૂડી ખર્ચ માટે ફંડ ફાળવવામાં આવે છે. મૂડી ખર્ચ માટે ફાળવવામાં આવેલ ફંડને મૂડી બજેટ કહે છે. આ ફંડનો ઉપયોગ મૂડી ખર્ચ માટે થાય છે. સંચાલનને ખાતરી કરતા રહેવું પડે છે કે મૂડી બજેટ માટે ફાળવવામાં આવેલ ફંડનો ઉપયોગ ફાળવણીની રકમની સાથે સુસંગત રીતે રહે, તે પ્રમાણે થાય છે કે નહીં. મૂડી બજેટ પ્રમાણે જે ખર્ચ થવો જોઈએ, મૂડી ખર્ચ તરીકે મૂડી બજેટમાં કેટલી રકમ ફાળવવામાં આવી છે અને તેમાંથી કેટલો ખર્ચ થયો છે તથા મૂડી ખર્ચ તરીકે રકમ મંજૂર થઈ છે. છતાં, ખર્ચવામાં નથી આવી તે રકમો દર્શાવતો અહેવાલ દર મહિને તૈયાર કરવો જોઈએ. જો આમ થાય તો પ્રોજેક્ટના અમલ ઉપર અસરકારક નિયંત્રણ રાખી શકાય છે.

મૂડી બજેટ નિર્ણયોનાં અભિગમો :

મૂડી બજેટના નિર્ણયોનાં સંદર્ભમાં નીચેના બે અભિગમો પ્રચલિત છે.

(અ) સ્વીકાર - અસ્વીકાર અભિગમ

(બ) ક્રમાંક અભિગમ

(અ) સ્વીકાર - અસ્વીકાર અભિગમ : કંપની પાસે અમર્યાદિત ભંડોળ હોય ત્યારે નફો કમાવી આપતી બધી યોજના કે યોજનામાં રોકાણ કરી સંપત્તિમાં મહત્તમ વધારો કરવાનો હેતુ હોય તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ, મૂડીની માપબંધી હોય એટલે કે મૂડી ભંડોળ મર્યાદિત હોય અને રોકાણ માટેના વિકલ્પો અનેક હોય ત્યારે બધા જ વિકલ્પો સ્વીકારી શકતા નથી પછી ભલે બધા જ વિકલ્પો નફાકારક હોય. આથી કંપની કે પેઢી યોજનાનાં રોકાણનો નિર્ણય લેતા પહેલાં સ્વીકાર કે અસ્વીકારનાં ધોરણો નક્કી કરે છે. આ ધોરણોની કસોટીઓમાંથી જે યોજના કે રોકાણ પ્રસ્તાવો પાર ઉતરે તેને સ્વીકારવામાં આવે છે અને બાકીની યોજનાઓનો અસ્વીકાર થાય છે.

મૂડી રોકાણો પર વળતરનો દર અને મૂડી વળતરનો દર ધ્યાનમાં રાખીને સ્વીકારવામાં આવે છે.

દા.ત. જો યોજનામાં પડતર કરતાં તેમાંથી મળવાપાત્ર અપેક્ષિત વળતરનું વર્તમાન મૂલ્ય વધારે હોય તે યોજના કે પ્રસ્તાવ સ્વીકારવામાં આવે છે; પરંતુ, મૂડી પડતર કરતાં જે યોજના ઓછું વળતર આપી શકે તેમ હોય તે યોજના સ્વીકારવામાં નથી આવતી. મૂડી બજેટને નિર્ણયોને સંદર્ભમાં યોજનાનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર માટે નીચેના ચાર પરિબળ માપદંડ તરીકે પાયામાં રાખવામાં આવે છે :

(1) મૂડી પડતર (2) મૂડી રોકાણ પર અપેક્ષિત વળતર દર (3) અપેક્ષિત વળતરનું વર્તમાન મૂલ્ય (4) માલિકની સંપત્તિમાં વધારો.

(બ) ક્રમાંક અભિગમ : પેઢી પાસે રોકાણ માટેના અનેક પ્રસ્તાવો હોય અને મૂડીની માપબંધીનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે ધોરણોમાં માપદંડને આધારે અથવા યોજનાનાં વળતરનાં વર્તમાન મૂલ્યને આધારે ક્રમ આપવામાં આવે છે. પ્રસ્તાવ કે યોજનાઓને ઉતરતા ક્રમમાં નંબર આપવામાં આવે છે અને રોકાણ માટે ભંડોળની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધીની યોજના કે પ્રસ્તાવોનો સ્વીકાર થાય છે. બાકીના પ્રસ્તાવો રદ થાય છે.

4.8 મૂડી રોકાણ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરવાની વિવિધ ક્ષતિઓ-રીતો

ધંધાની મૂડી રોકાણની યોજનાના મૂલ્યાંકન માટેની પદ્ધતિઓ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

(A) પ્રણાલીકાગત પદ્ધતિઓ

(I) પરત આપ સમય (II) હિસાબી વળતરનો દર (ARR)

(B) વટાવેલ રોકડ પ્રવાહ આધારિત પદ્ધતિ

(I) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યપદ્ધતિ (II) નફાકારકતા આંક (III) આંતરિક વળતર દર

(IV) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યનો આંક (V) વટાવેલ પરત આપ સમય

4.8.1 પરત આપ સમયગાળો (પે-બેક સમયગાળો)

“કોઈ યોજનામાં કરવામાં આવેલ રોકાણ કેટલા સમયમાં પરત આવશે તેને પરત આપ સમય કહેવાય.”

એટલે કે કોઈ પણ યોજનામાંથી દર વર્ષે જે રોકડ પ્રવાહ પ્રાપ્ત થાય તે આવકની કુલ રકમ યોજનામાં રોકાણ કરેલ રકમ જેટલી થવા માટે જે સમય જોઈએ, તે સમયને પરત આપ સમય કહે છે.

આ પદ્ધતિમાં યોજનામાં કરવામાં આવેલું રોકાણ કેટલા સમયમાં પરત મળે છે. તે સમયે તે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ ગણતરી કરવામાં અને સમજવામાં સરળ છે. આ પદ્ધતિમાં જો સંચાલકો પાસે મૂડી રોકાણ અંગે એક કરતા વધુ વિકલ્પો હોય તો જે યોજનામાં સૌથી ઓછો પરત આપ સમય હશે, તે સમય પસંદ કરવામાં આવે છે.

સૂત્ર

$$\text{પરત આપ સમય} = \frac{\text{કુલ રોકાણ}}{\text{વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ}}$$

દા.ત. એક કંપની એક યોજનામાં રૂ. 4,50,000નું રોકાણ કરવા માંગે છે નીચેના સંજોગોમાં પરત આપ સમય નક્કી કરો.

(A) વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 1,50,000 હોય.

(B) વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 2,25,000 હોય.

(C) વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 1,00,000 હોય.

(A) વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 1,50,000 હોય.

$$\text{પરત આપ સમય} = \frac{\text{રૂ. 4,50,000}}{\text{રૂ. 1,50,000}}$$

= 3 વર્ષ પરત આપ સમય

(B) વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 2,25,000 હોય.

$$\text{પરત આપ સમય} = \frac{\text{રૂ. 4,50,000}}{\text{રૂ. 2,25,000}}$$

= 2 વર્ષ પરત આપ સમય

(C) વાર્ષિક અંદાજિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 1,00,000 હોય.

$$\text{પરત આપ સમય} = \frac{\text{રૂ. 4,50,000}}{\text{રૂ. 1,00,000}} \text{ 4.5 વર્ષ એટલે}$$

= 4 વર્ષ 6 માસ પરત આપ સમય

ફાયદા :

પરત આપ સમય પદ્ધતિના ફાયદા નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય છે.

- (1) આ પદ્ધતિ સૌથી સરળ અને વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે.
- (2) આ પદ્ધતિમાં જે યોજનામાં રોકાણ ઝડપથી વસૂલ થાય તે પસંદ થતી હોવાથી જોખમનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે.
- (3) રોકડ પરતનો સમય ધ્યાનમાં લેવાતો હોવાથી આ પદ્ધતિ વધુ રોકડ પ્રવાહિતા ધરાવે છે.
- (4) વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહને પરિણામે નાણાકીય આયોજન સરળતાથી થઈ શકે છે.
- (5) ટૂંકા સમયગાળાની રોકાણ યોજનાઓ માટે આ પદ્ધતિ અનુકૂળ છે.

મર્યાદાઓ :

- (1) આ યોજનામાં માત્ર રોકાણ પરત રકમને ધ્યાનમાં લેવાય છે. નફાના તત્ત્વને અવગણવામાં આવે છે.
- (2) બે સરખી યોજનામાં પરત આપ સમય સરખો હોય; પરંતુ, એક યોજનામાં બીજી યોજના કરતાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં વધુ રોકડ પ્રવાહ મળતો હોય ત્યારે વ્યાજનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લેવાતું નથી.

દા.ત.

યોજના	રોકાણ	પરત મળતી રકમ		પરત આપ સમય
		I	II	
A	50,000	30,000	20,000	2 વર્ષ
B	50,000	10,000	40,000	2 વર્ષ

ઉપરના ઉદાહરણમાં બંને યોજનામાં પરત આપ સમય એક સરખો છે; પરંતુ, યોજના Aમાં પ્રથમ વર્ષ રૂ. 30,000 અને યોજના B માં રૂ. 10,000 મળે છે. યોજના A માં રૂ. 20,000 પ્રથમ વર્ષ વધુ મળતા હોવા છતાં આ પદ્ધતિમાં આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાતી નથી.

(3) લાંબા સમયગાળા માટે આ પદ્ધતિ બિનઉપયોગી છે.

4.8.2 હિસાબી વળતરનો દર

આ પદ્ધતિ પણ સમજવામાં અને ગણતરી કરવામાં સરળ છે. હિસાબી વળતર દરની પદ્ધતિમાં પ્રાપ્ત થતી આવકની સરેરાશ આવક શોધવામાં આવે છે, જેને સરેરાશ રોકાણથી ભાંગવામાં આવે છે. આ ભાગાકારને પરિણામે મળતું મૂલ્ય હિસાબી વળતર દર ગણાય છે. હિસાબી વળતર દરને સરેરાશ રોકાણ પર વળતર દર પણ કહેવાય છે. આ પદ્ધતિમાં દર વર્ષે પ્રાપ્ત થતી આવકમાંથી ઘસારો અને કરવેરા બાદ કરીને આવક ધ્યાનમાં લેવાય છે તેના સરવાળાને કુલ વર્ષો વડે ભાગીને સરેરાશ આવક શોધવામાં આવે છે. સરેરાશ રોકાણ શોધવા માટે યોજનામાં કરવામાં આવેલા મૂડીરોકાણ અને ભંગાર કિંમતના સરવાળાને બે વડે ભાગવામાં આવે છે. જો ભંગાર કિંમત ન હોય તો “શૂન્ય” ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.

આ સરેરાશ આવકને સરેરાશ રોકાણ વડે ભાગીને હિસાબી વળતર દર શોધવામાં આવે છે.

સૂત્ર,

$$\text{હિસાબી વળતરનો દર} = \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ રોકાણ}} \times 100$$

$$\text{જ્યાં સરેરાશ આવક} = \frac{\text{કુલ આવક (કરવેરા બાદ નફો)}}{\text{વર્ષ}}$$

$$\text{સરેરાશ રોકાણ} = \frac{\text{યોજનાનું રોકાણ મૂલ્ય} \pm \text{ભંગાર કિંમત}}{2}$$

દા.ત., એક કંપની એક યોજનામાં રૂ. 9,25,000નું રોકાણ કરવા માંગે છે. પાંચ વર્ષના અંતે તેની ભંગાર કિંમત રૂ. 75,000 ઉપજે છે. પાંચ વર્ષ દરમ્યાનની ઘસારો અને કરવેરા બાદની કુલ આવક રૂ. 3,75,000 હોય તો હિસાબી વળતરનો દર નીચે પ્રમાણે શોધાશે.

$$\begin{aligned} \text{સરેરાશ આવક} &= \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}} \\ &= \frac{3,75,000}{5 \text{ વર્ષ}} \\ &= \text{રૂ. } 75,000 \text{ સરેરાશ આવક} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{સરેરાશ રોકાણ} &= \frac{\text{યોજનાનું રોકાણ મૂલ્ય ₹ ભંગાર કિંમત}}{2} \\ &= \frac{9,25,000 + 75,000}{2} \\ &= \frac{10,00,000}{2} = ₹. 50,000 \text{ સરેરાશ રોકાણ} \end{aligned}$$

સૂત્ર,

$$\begin{aligned} \text{હિસાબી વળતર દર} &= \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ આવક}} \times 100 \\ &= \frac{75,000}{5,00,000} \times 100 \\ &= 15\% \text{ હિસાબી વળતર દર} \end{aligned}$$

ફાયદા :

- (1) આ પદ્ધતિ સમજવામાં અને ગણતરી કરવામાં સરળ છે.
- (2) આ પદ્ધતિમાં ઘસારો અને કર બાદની ચોખ્ખી આવક ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (3) આ પદ્ધતિમાં આવકના આંકડા નફા નુકસાન ખાતામાંથી લેવાય છે, જેથી ધંધા માટે વધુ વાસ્તવિક ગણાય છે.
- (4) એકથી વધુ યોજનાના હિસાબી વળતર દર શોધીને શ્રેષ્ઠ વળતર આપતી યોજના પસંદ કરી શકાય છે.

મર્યાદાઓ :

- (1) આ પદ્ધતિમાં સમયનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતું નથી.
- (2) આ પદ્ધતિમાં આવક નફા નુકસાનના આધારે લેવામાં આવે છે. ઘસારા જેવા ખર્ચ બાદ થઈ જતા હોવાથી રોકડ પ્રવાહને આધારે સાચું મૂલ્યાંકન થઈ શકતું નથી.
- (3) અહીં યોજનાઓના વળતર દર ધ્યાનમાં લેવાય છે પણ મુદત ધ્યાનમાં લેવાતી નથી; જેમકે, એક યોજના કે 5 વર્ષ સુધી 30 ટકા વળતર આપે અને બીજી યોજના 8 વર્ષ સુધી 25 ટકા વળતર આપે તો 5 વર્ષ વાળી યોજના 30 ટકા વળતરને આધારે પસંદ થયા છે અને 8 વર્ષ સુધી આવક આપતી યોજના નકારાય છે.

4.9 વટાવેલી રોકડપ્રવાહ પદ્ધતિ અને વર્તમાન મૂલ્યપદ્ધતિ

4.9.1 ચોખ્ખી વર્તમાન કિંમત પદ્ધતિ :

મૂડીરોકાણ યોજનામાં દર વર્ષે મળતા રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય શોધવામાં આવે છે. આ રોકડ પ્રવાહનાં વર્તમાન મૂલ્યને રોકાણ મૂલ્ય સાથે સરખાવવામાં આવે છે. નફાથી ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય ગણાય છે.

$$\text{ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય} = \text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય} - \text{રોકાણનું મૂલ્ય (શરૂઆતનું રોકાણ)}$$

જો સૂત્રમાં ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (₹) ધનમાં આવે તો આ મૂડી રોકાણની યોજના સ્વીકારાશે અને જો ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (-) ઋણ આવે તો આ મૂડીરોકાણની યોજના નકારવામાં આવશે.

ફાયદા :

- (1) આ પદ્ધતિમાં નાણાંનું સમયમૂલ્ય ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.
- (2) આ પદ્ધતિમાં રોકાણમૂલ્ય કરતા રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય વધુ હોય તો જ સ્વીકરાય છે તેથી સંપત્તિના મહત્તમીકરણનો સિદ્ધાંત પણ ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (3) યોજનાના સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાતા હોવાથી વધારે ચોકસાઈ દર્શાવે છે.

મર્યાદાઓ :

- (1) પ્રણાલિકાગત પદ્ધતિઓ કરતાં આ પદ્ધતિ સમજવામાં મુશ્કેલ છે.
- (2) અહીં માત્ર યોજનામાં મળતો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે. યોજનાનું આયુષ્ય સમયગાળો ધ્યાનમાં લેવાતો નથી. ટૂંકા આયુષ્યવાળી યોજના કરતા જે લાંબા આયુષ્યવાળી યોજનાનું યોજનું વર્તમાન મૂલ્ય વધુ હોય તો લાંબા આયુષ્યવાળી યોજના પસંદ થાય છે.
- (3) આ પદ્ધતિમાં વટાવનો દર નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

4.9.2 આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિ

આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિમાં રોકાણ પર વળતરનો દર અગાઉથી નક્કી હોતો નથી. ઉપરની બે પદ્ધતિઓ યોજનું વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિઓ પર વળતરનો દર અગાઉથી નક્કી હોય છે જેમ કે 8%, 10%, 12%, 15% વગેરે. તેને આધારે રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય શોધવામાં આવે છે અને જો રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય વધુ હોય તો યોજના સ્વીકારવામાં આવે છે. જ્યારે આ પદ્ધતિમાં વળતર દર નક્કી હોતો નથી. તેથી રોકાણ પર ક્યા દરે વળતર મળે છે, તે શોધવામાં આવે છે.

આ પદ્ધતિમાં રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય અને રોકાણનું મૂલ્ય સમાન થાય તેવો વળતરનો દર શોધવામાં આવે છે અને તેમાંથી રોકાણ મૂલ્ય બાદ કરવામાં આવે છે, જો યોજનું વર્તમાન ઊંચું આવે તો બીજો ઊંચો વળતરનો દર લઈ ફરીથી રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય શોધવામાં આવે છે અને તેમાંથી રોકાણ મૂલ્ય બાદ કરવામાં આવે છે. જેથી રોકાણ મૂલ્ય અને રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય સરખા થઈ શકે છે. જેમ ઊંચો વળતરનો દર લેવામાં આવે તેમ રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય નીચું આવે છે.

ઉપરની ચર્ચા નીચેના એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે,

રહેમાન કંપની લિ. એક યોજનામાં રૂ. 2,00,000નું મૂડી રોકાણ કરવા માંગે છે, જેનું આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે. આ પાંચ વર્ષના આયુષ્ય દરમ્યાન કંપનીને નીચે પ્રમાણે રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત) મળવાની ધારણા છે.

વર્ષ	1	2	3	4	5
રોકડ પ્રવાહ	40,000	42,000	48,000	50,000	70,000

ઉપરની વિગતો પરથી આંતરિક વળતરનો દર શોધો.

નોંધ : પ્રયત્ન માટે 6% અને 8% વળતર દરનો આધાર લેવો.

જવાબ :

6%ના વટાવ દરે

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	40,000	0.943	37,720
2	42,000	0.890	37,380
3	48,000	0.840	40,320
4	50,000	0.792	39,600
5	70,000	0.747	52,290
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય			2,07,310

8%ના વટાવ દરે

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	40,000	0.926	37,040
2	42,000	0.857	35,994
3	48,000	0.794	38,112
4	50,000	0.735	36,750
5	70,000	0.681	47,670
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય			1,95,566

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય (શરૂઆતનું રોકાણ)

6%ના દરે = 2,07,310-2,00,000

= ₹ 7310 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

8% ના દરે = 1,95,566-2,00,000

= -4,434 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

ઉપરની ગણતરીને આધારે જોઈ શકાય કે, રોકાણ પર વળતરનો દર 6% લેવાથી ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 7,310 વધુ આવે છે અને રોકાણ પર વળતરનો દર 8% લેવાથી ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 4,434 ઓછું આવે છે.

આંતરિક વળતરના દર (IRR) ની ગણતરી :

તેથી કંપનીનો આંતરિક વળતરનો 6% અને 8% વચ્ચે હોવો જોઈએ, જે શોધવા માટે ભૂલ અને પ્રયત્ન પદ્ધતિ ( )નો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

$$I.R.R. = A + \frac{C}{C+D} \times (B-A)$$

A = નીચો વળતર દર

B = ઊંચો વળતર દર

C = ચો. વર્તમાન મૂલ્યનો વધારો

D = ચો. વર્તમાન મૂલ્યનો ઘટાડો

$$\text{આંતરિક વળતરનો દર} = A + \frac{C}{C+D} \times (B-A)$$

$$= 6\% + \frac{7,310}{7,310+4,434} \times (8\% - 6\%)$$

$$= 6\% + \frac{7,310}{11,744} \times 2\%$$

$$= 6\% + 0.62 \times 2\%$$

$$= 6\% + 1.24$$

$$= 7.24\% \text{ આંતરિક વળતરનો દર}$$

આંતરિક વળતર દર 7.24% આવ્યો છે. જે દર્શાવે છે કે આ દરે રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય અને રોકાણ સરખું થઈ જશે.

તાળો (Verification) નીચે પ્રમાણે થશે એ પહેલાં 7.24% વળતર દરે રૂ. 1 નું 5 વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય કેલક્યુલેટર પર શોધો. જેમાં 100ને 107.24 વડે ભાગો તે પ્રથમ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય 0.932 મળે. ત્યારબાદ ટકાવારીનું બટન દબાવતા જાઓ. તો બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે 0.870, 0.811, 0.756 અને 0.705 મળશે. હવે રોકડ પ્રવાહના વર્તમાન મૂલ્ય શોધીએ.

7.27% નાં આંતરિક વળતર દર

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	40,000	0.932	37,280
2	42,000	0.870	36,540
3	48,000	0.811	38,928
4	50,000	0.756	37,800
5	50,000	0.756	37,800
5	70,000	0.705	49,350
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય			1,99,898

આમ, રોકાણ મૂલ્ય રૂ. 200,000 છે. અને પાંચ વર્ષના રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય પણ રૂ. 1,99,698 (લગભગ રૂ. 2,00,000) થાય છે.

આમ, આંતરિક વળતરના દરે રોકાણ મૂલ્ય અને રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય એકસમાન થાય તે દર્શાવે છે.

ફાયદા :

- (1) આ પદ્ધતિમાં નાણાંનું સમયમૂલ્ય ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (2) આ પદ્ધતિમાં સમગ્ર આયુષ્ય દરમ્યાન મળતો રોકડપ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાતો હોવાથી વધુ ચોક્કસ છે.
- (3) યોજનાનો વળતરનો દર ખ્યાલ આવવાતી તેની નફાકારકતા જાણી શકાય છે.
- (4) આ પદ્ધતિ સંપત્તિના મહત્તમીકરણનો સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં લેવાય છે.

મર્યાદાઓ :

- (1) આ પદ્ધતિ સમજવામાં અને ગણતરી કરવામાં અઘરી છે.
- (2) આ પદ્ધતિ દ્વારા યોજના પર સચોટ વળતરનો દર મળી શકતો નથી. કેટલીકવાર એક કરતાં વધુ વળતર દર દર્શાવે છે.

4.10 નફાકારકતાનો દર (આંક)

આ પદ્ધતિ ઉપર દર્શાવેલ ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય જેવી જ છે. ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યપદ્ધતિમાં રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્યમાંથી રોકાણનું મૂલ્ય બાદ કરવામાં આવે છે. જ્યારે નફાકારકતા આંક

પદ્ધતિમાં આ બે વિગતોને ભાગાકાર કરીના સંબંધ વડે નફા કારકતા આંક શોધવામાં આવે છે.

સૂત્ર.

$$\text{નફાકારકતાનો આંક (PI)} = \frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$$

આ પદ્ધતિને ખર્ચ લાભ ગુણોત્તર પણ કહેવામાં આવે છે.

જો સૂત્રમાં નફાકારકતા આંક 1 (એક)થી વધુ આવે તો આ મૂડીરોકાણની યોજના સ્વીકારવામાં આવે છે અને જો 1 (એક)થી ઓછો આંક આવે તો આ મૂડીરોકાણની યોજના નકારવામાં આવે છે.

ફાયદા :

- (1) આ પદ્ધતિમાં પણ નાણાંનું સમય મૂલ્ય ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.
- (2) આ પદ્ધતિમાં પણ સંપત્તિના મહત્તમીકરણની સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (3) આ પદ્ધતિમાં યોજનાના સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાનો હોવાથી વધારે ચોકસાઈ દર્શાવે છે.

મર્યાદાઓ :

- (1) પ્રણાલિકાગત પદ્ધતિઓ પરત આપ સમય અને હિસાબી વળતર દર કરતા આ પદ્ધતિ સમજવામાં મુશ્કેલ છે.
- (2) આ પદ્ધતિમાં પણ માત્ર યોજનાનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે. યોજનાના આયુષ્યનો સમયગાળો ધ્યાનમાં લેવાતો નથી. લાંબા આયુષ્યવાળી યોજના અથવા ટૂંકા આયુષ્યવાળી યોજના બંનેનું સમાન રીતે મૂલ્યાંકન થાય છે.
- (3) આ પદ્ધતિમાં પણ વટાવનો દર નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

દાખલો ગણવા અંગે અગત્યનો કોઠો :

વિદ્યાર્થી મિત્રો,

મૂડી બજેટ અંગેની પાંચ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરવાનો છે. જેમાં આવક અંગે ચાર પ્રકારમાંથી એક પ્રકારની આવક આપવામાં આવી હશે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

(1) કુલ નફો/આવક (ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંનો નફો)

(2) ઘસારા બાદ નફો (ઘસારો બાદ; પરંતુ, કરવેરા પહેલાંનો નફો)

(3) ચો. નફો/આવક (ઘસારો અને કરવેરા બાદ)

(4) રોકડ પ્રવાહ (નંબર (3) માં ઘસારો ઉમેર્યા બાદ)

(1) ઘસારા અને કરવેરા પહેલાંનો નફો .....

બાદ: ઘસારો - .....

(2) કરવેરા પહેલાંનો નફો .....

બાદ: કરવેરા - .....

(3) ઘસારા અને કરવેરા બાદનો નફો .....

ઉમેરો: ઘસારો ₹ .....

(4) રોકડ પ્રવાહ .....

નોંધ : બે પદ્ધતિઓ પૈકી પ્રથમ પરત આપ સમય પદ્ધતિમાં રોકડ પ્રવાહ લેવાશે અને બીજી પદ્ધતિ હિસાબી વળતર દર પદ્ધતિમાં “ઘસારો અને કરવેરા બાદનો નફો” લેવાશે.

દાખલામાં ઉપરનાં ચાર પૈકી ગમે તે એક પ્રકારે આવક/નફો આપવામાં આવ્યો હોય છે તેથી લાગુ પડતો નફો શોધવો.

કોઠો

વર્ષ	ઘસારો	ઘસારો	ઘસારા	કરવેરા	કરવેરા	રોકડ
(1)	અને કરવેરા પહેલાંનો નફો (2)	(3)	બાદનો નફો (4)	(5)	બાદનો નફો (6)	પ્રવાહ (ઘસારો ઉમેરવો) (7)
-	-	-	(2 - 3)	-	(4 - 5)	(6 ₹ 3)
			-		-	-

4.11 ઉદાહરણો

પરત આપ સમય પધ્ધતિ :

WĒknhy - સમીર લિ. રૂ. 10 લાખનું એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. જેના પર ઘસારા અને કરવેરા પહેલાં રૂ. 3,00,000 દર વર્ષે નફાનો અંદાજ છે. ઘસારો 10% લેખે સીધી લીટી પદ્ધતિએ ગણાય છે અને કરવેરાનો દર 50% હોય તો પરત આપ સમય ગણો.

જવાબ :

અહીં ઘસારા અને કરવેરા પહેલાંનો નફો આપવામાં આવ્યો છે. પરત આપ સમયમાં રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે તેથી રોકડ પ્રવાહ શોધીશું.

ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	3,00,000
બાદ: ઘસારો (રૂ. 10 લાખનાં 10%)	-1,00,000
કુલ પહેલાંનો નફો	2,00,000
- 50% લેખે કરવેરા	- 1,00,000
ઘસારો અને કર બાદનો નફો	1,00,000
₹ ઘસારો	₹ 1,00,000
વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ	2,00,000

દર વર્ષે રૂ. 2,00,000 રોકડ પ્રવાહ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી રોકડ મૂલ્ય રૂ. 10 લાખ પરત થવા માટે 5 વર્ષ ગણાય.

તેથી, પરત આપ સમય 5 વર્ષ

અથવા

$$\begin{aligned}
 \text{પરત આપ સમય} &= \frac{\text{યોજનામાં રોકાણ}}{\text{વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ}} \\
 &= \frac{10,00,000}{2,00,000} \\
 &= 5 \text{ વર્ષ પરત આપ સમય}
 \end{aligned}$$

ઉદાહરણ-2 : અયાન લિ. એક યંત્ર રૂ. 2,20,000માં ખરીદવાનું નક્કી કરે છે. આ યંત્રનું અંદાજ આયુષ્ય 10 વર્ષનું છે. તેની અંદાજ ભંગાર કિંમત રૂ. 20,000 ઉપજવાનો અંદાજ છે. યંત્ર પર સીધી લીટીએ ઘસારો ગણાય છે. જો કરવેરાનો દર 50% હોય તો પરત આપ સમયની ગણતરી કરો. ઘસારા બાદનો નફો નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	નફો
1	80,000
2	50,000
3	80,000
4	80,000
5	70,000
6	60,000
7	50,000
8	40,000
9	30,000
10	20,000

જવાબ :

અહીં જે નફો આપવામાં આવ્યો છે તે ઘસારા બાદ છે તેથી રોકડ પ્રવાહ શોધવા માટે સૌ પ્રથમ કરવેરા બાદ કરીને ઘસારો ઉમેરવો.

વર્ષ	ઘસારા બાદનો નફો	50% કરવેરા	કર બાદ નફો	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારો ઉમેરો)
1	80,000	40,000	40,000	60,000
2	50,000	25,000	25,000	45,000
3	80,000	40,000	40,000	60,000
4	80,000	40,000	40,000	60,000
5	70,000	35,000	35,000	55,000
6	60,000	30,000	30,000	50,000
7	50,000	25,000	25,000	45,000
8	40,000	20,000	20,000	40,000
9	30,000	15,000	15,000	35,000
10	20,000	10,000	10,000	30,000

$$\begin{aligned} \text{ઘસારાની ગણતરી} &= \frac{\text{મૂડી કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}} \\ &= \frac{2,20,000 - 20,000}{10 \text{ વર્ષ}} = \frac{2,00,000}{10} \\ &= \text{રૂ. } 20,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો} \end{aligned}$$

પરત આપ સમય :

પ્રથમ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ રૂ. 60,000

બીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ રૂ. 45,000

ત્રીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ રૂ. 60,000

ત્રણ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ રૂ. 1,65,000

યોજનાનું મૂળ રોકાણ રૂ. 2,20,000 છે. જેમાંથી રૂ. 1,65,000 પ્રથમ ત્રણ વર્ષમાં પરત મળે છે. ખૂટતા રૂ. 55,000 મેળવવા ચોથા વર્ષમાં પરત થશે. હવે ચોથા વર્ષ રૂ. 60,000 રોકડ પ્રવાહ મળે છે, જેથી વર્ષમાં વચ્ચે રૂ. 55,000 પૂરા થઈ જશે

તેથી 60,000 રૂ માટે 12 માસનો સમય

તો 55,000 રૂ. માટે (?)

$$\frac{55,000 \times 12}{60,000} = 11 \text{ માસ}$$

તેથી ખૂટતી રકમ રૂ. 55,000 ચોથા વર્ષમાં અગિયારમાં માસે પૂરાં થશે જેથી પરત આપ સમય 3 વર્ષ 11 માસ ગણાશે.

ઉદાહરણ-3 : રેશમા લિ. પાસે એક યંત્ર ખરીદવા અંગે બે વિકલ્પો છે. યંત્ર A અને યંત્ર B નીચે આપેલી માહિતી પરથી બંને યંત્રનો પરત આપ સમય આધારે કયું યંત્ર પસંદ કરવું, તે જણાવો.

વિગત	યંત્ર A	યંત્ર B
મૂડી રોકાણ	રૂ. 6,00,000	રૂ. 10,00,000
અંદાજિત આયુષ્ય	3 વર્ષ	4 વર્ષ
રોકડ પ્રવાહ	રૂ.	રૂ.
પ્રથમ વર્ષ	2,00,000	6,00,000
બીજું વર્ષ	4,00,000	2,00,000
ત્રીજું વર્ષ	1,50,000	4,00,000
ચોથું વર્ષ	-	3,00,000

જવાબ :

અહીં રોકડ પ્રવાહ આપવામાં આવ્યો છે તેથી ઘસારો કે કરવેરાની વિગતોની જરૂર નથી.

મૂડી અંદાજપત્ર

યંત્ર-A

પ્રથમ વર્ષ રૂ. 2,00,000

બીજા વર્ષ રૂ. 4,00,000

બે વર્ષ રોકડપ્રવાહ રૂ. 6,00,000

રૂ. 6,00,000 યંત્ર A માં પ્રથમ બે વર્ષમાં પરત થતા હોવાથી પરત આપ સમય 2 વર્ષ ગણાય.

યંત્ર-B

પ્રથમ વર્ષ રૂ. 6,00,000

બીજા વર્ષ રૂ. 2,00,000

બે વર્ષ રોકડપ્રવાહ રૂ. 8,00,000

યંત્ર B નું રોકાણ રૂ. 10,00,000 છે. જેમાંથી રૂ. 8,00,000 પ્રથમ બે વર્ષમાં પરત થાય છે. તેથી ખૂટતી રકમ રૂ. 2,00,000 ત્રીજા વર્ષ મળશે. હવે ત્રીજા વર્ષે કુલ રોકડ પ્રવાહ રૂ. 4,00,000 છે. જેથી વર્ષની વચ્ચે રૂ. 2,00,000 પ્રાપ્ત થઈ જશે.

રૂ. 400,000 માટે 12 માસનો સમય

તો રૂ. 2,00,000 માટે (?)

$$\frac{2,00,000 \times 12}{400,000} = 6 \text{ માસ}$$

તેથી ખૂટતી રકમ રૂ. 2,00,000 ત્રીજા વર્ષમાં છ માસમાં પરત મળશે. જેથી, પરત આપ સમય 2 વર્ષ 6 માસ ગણાશે.

યંત્ર Aનો પરત આપ સમય 2 વર્ષ

યંત્ર Bનો પરત આપ સમય 2 વર્ષ 6 માસ

આથી રેશમા લિ. એ બે યંત્રો પૈકી યંત્ર A ખરીદવું જોઈએ. જેમાં, પરત આપ સમય યંત્ર - B કરતાં ઓછો છે.

હિસાબી વળતર દર (સરેરાશ વળતર)

ઉદાહરણ-4 : કુલ લિ. એક એરોક્ષ મશીન રૂ. 2,60,000માં ખરીદવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. આ યંત્રની 10 વર્ષમાં અંદાજિત આયુષ્ય બાદની ભંગાર કિંમત રૂ. 10,000 ઉપજ કરવેરાનો દર 50% ધારીને યંત્રનો હિસાબી વળતરનો દર શોધો.

વર્ષ	ઘસારા અને કર પહેલાંનો નફો
1	45,000
2	65,000
3	75,000
4	65,000
5	75,000
6	45,000
7	75,000
8	75,000
9	60,000
10	75,000

જવાબ :

$$\begin{aligned} \text{ઘસારાની ગણતરી} &= \frac{\text{મૂળ કિંમત} - \text{ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}} \\ &= \frac{2,60,000 - 10,000}{10 \text{ વર્ષ}} \\ &= \text{રૂ. } 25,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો} \end{aligned}$$

અહીં હિસાબી વળતર દર પદ્ધતિ હોવાથી ઘસારા અને કરબાદનો નફો શોધવામાં આવશે.

વર્ષ	ઘસારા અને કર પહેલાંનો નફો	બાદ ઘસારો	ઘસારા બાદ	50% કરવેરા બાદનો નફો
1	45,000	25,000	20,000	10,000
2	65,000	25,000	40,000	20,000
3	75,000	25,000	50,000	25,000
4	65,000	25,000	40,000	20,000
5	75,000	25,000	50,000	25,000
6	45,000	25,000	20,000	10,000
7	75,000	25,000	50,000	25,000
8	75,000	25,000	50,000	25,000
9	60,000	25,000	35,000	17,500
10	75,000	25,000	50,000	25,000
				2,02,500

$$\text{હિસાબી વળતરનો દર} = \frac{\text{કરબાદની કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}}$$

$$\begin{aligned} \text{જ્યાં, સરેરાશ આવક} &= \frac{\text{કરબાદની કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}} \\ &= \frac{2,02,500}{10 \text{ વર્ષ}} \\ &= 20,250 \text{ સરેરાશ આવક} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{સરેરાશ રોકાણ} &= \frac{\text{રોકાણનું મૂલ્ય ₹ ભંગાર કિંમત}}{2} \\ &= \frac{2,60,000 + 10,000}{2} \\ &= \frac{2,70,000}{2} = \text{રૂ. } 1,35,000 \text{ સરેરાશ રોકાણ} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{હિસાબી વળતરનો દર} &= \frac{20,250}{1,35,000} \times 100 \\ &= 15\% \end{aligned}$$

ઉદાહરણ-5 ગુણ લિ. પાસે બે પ્રકારના રોકાણ પ્રસ્તાવ છે. યોજના X અને યોજના Y જેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે. તમારે હિસાબી વળતરના દર ને આધારે કઈ યોજના કંપની એ સ્વીકારવી તેની ભલામણ કરવાની છે.

વિગત	યોજના X	યોજના Y
રોકાણ મૂલ્ય	5,00,000	7,00,000
ઘસારાનો દર	10%	15%
ઘસારા બાદ પરંતુ કરવેરા પહેલાંનો નફો		
નફો		
પ્રથમ વર્ષ	1,00,000	1,60,000
બીજું વર્ષ	1,00,000	1,40,000
ત્રીજું વર્ષ	60,000	1,20,000
ચોથું વર્ષ	60,000	

જવાબ :

કરવેરા પહેલાંનો નફો હોવાથી સૌ પ્રથમ 50% લેખે કરવેરા બાદ કરવા પડશે.

વર્ષ	યોજના X			યોજના Y		
	ઘસારા બાદ નફો	50% કરવેરા	કર બાદ નફો	ઘસારા બાદ નફો	50% કરવેરા	કર બાદ નફો
1	1,00,000	50,000	50,000	1,60,000	80,000	30,000
2	1,00,000	50,000	50,000	1,40,000	70,000	70,000
3	60,000	30,000	30,000	1,20,000	60,000	60,000
4	60,000	30,000	30,000	-	-	-
		કુલ	1,60,000		કુલ	2,10,000

$$\text{સરેરાશ આવક} = \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}}$$

$$\text{યોજના X} = \frac{1,60,000}{4 \text{ વર્ષ}} = \text{રૂ. } 40,000$$

$$\text{યોજના Y} = \frac{2,10,000}{3 \text{ વર્ષ}} = \text{રૂ. } 70,000$$

$$\text{સરેરાશ રોકાણ} = \frac{\text{રોકાણનું મૂલ્ય} + \text{ભંગાર કિંમત}}{2}$$

$$\text{યોજના X} = \frac{5,00,000 + 0}{2} = \text{રૂ. } 2,50,000$$

$$\text{યોજના Y} = \frac{7,00,000 + 0}{2} = \text{રૂ. } 3,50,000$$

$$\text{હિસાબી વળતરનો દર} = \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ રોકાણ}} \times 100$$

$$\text{યોજના X} = \frac{40,000}{2,50,000} \times 100 = 16\%$$

$$\text{યોજના Y} = \frac{70,000}{3,50,000} \times 100 = 20\%$$

યોજના X = 16% અને યોજના Y = 20% હિસાબી વળતર દર છે, જેમાં યોજના Y નો હિસાબી વળતર વધુ દર હોવાથી કંપની એ યોજના Yનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

બંને પદ્ધતિના સંયુક્ત દાખલા

ઉદાહરણ-6 આમલી કંપની રોકાણ અંગે એક યોજના છે. જેમાં રૂ. 4,50,000નું રોકાણ કરવાનું છે અને દર વર્ષે ઘસારા બાદ; પરંતુ, કરવેરા પહેલાંનો અંદાજિત નફો નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવાનો અંદાજ છે.

વર્ષ	નફો રૂ.	વર્ષ	નફો
1	90,000	6	1,12,500
2	67,500	7	67,500
3	90,000	8	1,01,250
4	78,750	9	90,000
5	22,500	10	67,500

કરવેરાનો દર 50% છે. કંપની સીધી લીટી એ ઘસારો ગણે છે એમ માની નીચેની પદ્ધતિએ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) પરત આપ સમય

(2) હિસાબી વળતર દર (સરેરાશ રોકાણ પર વળતર દર)

જવાબ : પરત આપ સમય માટે રોકડ પ્રવાહ અને હિસાબી વળતર દર માટે ઘસારા અને કરબાદના નફાની જરૂર પડશે.

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત} - \text{ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}} \times 100$$

$$= \frac{4,50,000 - \text{શૂન્ય}}{10 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 45,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

વર્ષ	ઘસારા બાદ કર પહેલાંનો નફો	50% કરવેરા	કરવેરા બાદ નફો	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારો ઉમેરવો)
1	90,000	45,000	45,000	90,000
2	67,500	33,750	33,750	78,750
3	90,000	45,000	45,000	90,000
4	78,750	39,375	39,375	84,375
5	22,500	11,250	11,250	56,250
6	1,12,500	56,250	56,250	1,01,250
7	67,500	33,750	33,750	78,750
8	1,01,250	50,625	50,625	95,625
9	90,000	45,000	45,000	90,000
10	67,500	33,750	33,750	78,750
હિસાબી વળતર દર માટે કુલ આવક			3,60,000	

પરત આપ સમય :

પ્રથમ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	90,000
બીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	78,750
ત્રીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	90,000
ચોથા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	84375
પાંચમા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	56,250
પાંચ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	= 3,99,375

કુલ રોકાણ મૂલ્ય રૂ. 4,50,000 છે. અને પાંચ વર્ષનો અંતે રૂ. 3,99,375 પરત મળે છે. ખૂટતી રકમ રૂ. 50,625 છઠ્ઠા વર્ષમાં મળશે. હવે છઠ્ઠા વર્ષમાં રૂ. 10,250નો રોકડ પ્રવાહ મળે છે, જેથી છઠ્ઠા વર્ષ દરમ્યાન ક્યારે રૂ. 50,625 પ્રાપ્ત થઈ જશે, તે શોધવું.

રૂ. 1,01,250 માટે 12 માસ પરત સમય
તો રૂ. 50,625 માટે (?)

$$\frac{50,625 \times 12}{1,01,250} = 6 \text{ માસ}$$

આમ, પરત આપ સમય 5 વર્ષ 6 માસ ગણાય.

હિસાબી વળતરનો દર (સરેરાશ રોકાણ પર વળતર દર)

$$\begin{aligned} \text{જ્યાં, સરેરાશ આવક} &= \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}} \\ &= \frac{3,60,000}{10 \text{ વર્ષ}} \\ &= 36,000 \text{ સરેરાશ આવક} \end{aligned}$$

$$\text{જ્યાં, સરેરાશ રોકાણ} = \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ રોકાણ}} \times 100$$

$$= \frac{36,000}{2,25,000} \times 100$$

$$= 16\% \text{ હિસાબી વળતરનો દર}$$

ઉદાહરણ-7 એક કંપની રૂ. 1,00,000ના એક યંત્રમાં રોકાણ કરવાની યોજના વિચારી રહી છે. જેમાં નીચે પ્રમાણે ઘસારો અને કરવેરા બાદનો રોકડા પ્રવાહ મળશે તેવો અંદાજ રાખવામાં આવેલ છે. ઘસારો મૂળકિંમતના 10% છે. આ યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 10 વર્ષનું છે.

વર્ષ	નફો રૂ.	વર્ષ	નફો
1	75,000	6	1,00,000
2	75,000	7	1,50,000
3	75,000	8	1,75,000
4	75,000	9	1,50,000
5	75,000	10	-

નીચેની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરો.

(1) પરત આપ સમય (2) હિસાબી વળતર દર (સરેરાશ રોકાણ પર વળતર દર)

જવાબ :

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$= \frac{10,00,000 - \text{શૂન્ય}}{10 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 1,00,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

વર્ષ	ઘસારો અને કર બાદ નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	રોકડપ્રવાહ (ઘસારો ઉમેરવો)
1	75,000	1,00,000	1,75,000
2	75,000	1,00,000	1,75,000
3	75,000	1,00,000	1,75,000
4	75,000	1,00,000	1,75,000
5	75,000	1,00,000	1,75,000
6	1,00,000	1,00,000	2,00,000
7	1,50,000	1,00,000	2,50,000
8	2,75,000	1,00,000	3,75,000
9	1,50,000	1,00,000	2,50,000
10	-	1,00,000	1,00,000
કુલ	10,50,000		

નોંધ : અહીં ઘસારા અને કર બાદનો નફો આપવામાં આવ્યો છે. જે હિસાબી વળતરનો દર માટે ઉપયોગી બનશે. જ્યારે પરત આપ સમય માટે રોકડ પ્રવાહ શોધવો, જેથી આ ઘસારા અને કરબાદના નફામાં ઘસારો ઉમેરવાથી રોકડ પ્રવાહ પ્રાપ્ત થશે.

પરંતુ, આપ સમય

પ્રથમ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,75,000
બીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,75,000
ત્રીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,75,000
ચોથા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,75,000
પાંચમા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,75,000
પાંચ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	<u>8,75,000</u>

રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 10,00,000 છે અને પ્રથમ પાંચ વર્ષમાં રૂ. 8,75,000 પ્રાપ્ત થાય છે ખૂટતી રકમ રૂ. 1,25,000 છઠ્ઠા વર્ષે મળશે. છઠ્ઠા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ રૂ. 2,00,000 છે જેથી વર્ષના કેટલા સમયમાં ખૂટતી રકમ રૂ. 1,25,000 મળે, તે શોધવામાં આવશે.

રૂ. 2,00,000 માટે 12 માસ પરત સમય
તો રૂ. 1,25,000 માટે (?)

$$\frac{1,25,000 \times 12}{2,00,000} = 7.5 \text{ માસ}$$

તેથી પરત આપ સમય 5 વર્ષ 7 1/2 માસ ગણાય.

હિસાબી વળતરનો દર (સરેરાશ રોકાણ પર વળતર દર)

$$\begin{aligned} \text{જ્યાં, સરેરાશ આવક} &= \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}} \\ &= \frac{10,50,000}{10 \text{ વર્ષ}} \\ &= 1,05,000 \text{ સરેરાશ આવક} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{જ્યાં, સરેરાશ રોકાણ} &= \frac{\text{રોકાણનું મૂલ્ય ₹ ભંગાર કિંમત}}{2} \\ &= \frac{10,00,000 \text{ ₹ શૂન્ય}}{2} \end{aligned}$$

રૂ. 5,00,000 સરેરાશ રોકાણ

$$\begin{aligned} \text{તેથી, હિસાબી વળતરનો દર} &= \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ આવક}} \times 100 \\ &= \frac{1,05,000}{5,00,000} \times 100 \\ &= 21\% \text{ હિસાબી વળતરનો દર} \end{aligned}$$

ઉદાહરણ-8 રાહુલ લિ. પાંચ વર્ષનાં આયુષ્યવાળા બે પ્રોજેક્ટનું મૂલ્યાંકન કરવા માગે છે. જે અંગે નીચેની વિગતો મેળવવામાં આવી છે.

વિગત	પ્રોજેક્ટ-એ	પ્રોજેક્ટ-બી
પ્રારંભિક મૂડી રોકાણ	2,10,000	3,30,000
<u>કરવેરા બાદનો નફો</u>		
પ્રથમ વર્ષ	20,000	30,000
બીજું વર્ષ	30,000	40,000
ત્રીજું વર્ષ	40,000	50,000
ચોથું વર્ષ	50,000	60,000
પાંચમું વર્ષ	70,000	80,000
પાંચ વર્ષના અંતે ભંગાર કિંમત	10,000	30,000

નીચેની પદ્ધતિનો ઉપયોગી કરો.

(1) પરત આપ સમય

(2) હિસાબી વળતર દર (સરેરાશ રોકાણ પર વળતર દર)

જવાબ :

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$\text{પ્રોજેક્ટ-એ} = \frac{2,10,000 - 10,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \frac{2,00,000}{5} = \text{રૂ. } 40,000 = \text{વાર્ષિક ઘસારો}$$

$$\text{પ્રોજેક્ટ-બી} = \frac{3,30,000 - 30,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \frac{300,000}{5} = \text{રૂ. } 60,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

પ્રોજેક્ટ-એ

વર્ષ	કર બાદ નફો	ઘસારો (રૂ.)	રોકડપ્રવાહ (ઘસારો ઉમેરો)
1	20,000	40,000	60,000
2	30,000	40,000	70,000
3	40,000	40,000	80,000
5	50,000	40,000	90,000
6	70,000	40,000	1,20,000
કુલ	2,10,000		

પ્રોજેક્ટ-બી

વર્ષ	કરબાદ નફો	ઘસારો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારો ઉમેરો)
1	30,000	60,000	90,000
2	40,000	60,000	1,00,000
3	50,000	60,000	1,10,000
4	60,000	60,000	1,20,000
5	80,000	60,000	1,70,000
કુલ	2,60,000		

નોંધ : ઉપરના બંને પ્રોજેક્ટમાં પાંચમા વર્ષે મળતો રોકડપ્રવાહ સાથે ભંગાર કિંમત મળતી હોવાથી તેનો સમાવેશ પણ કરાવવામાં આવશે.

પરત આપ સમય :

પ્રોજેક્ટ-એ

પ્રથમ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	60,000
બીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	70,000
ત્રીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	80,000
ત્રણ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	<u>2,10,000</u>

ત્રણ વર્ષ સુધીમાં પ્રોજેક્ટમાં રોકવામાં આવેલ રોકાણ રૂ. 2,10,000 પરત મળે છે. જેથી પરત આપ સમય 3 વર્ષ ગણાશે.

પ્રોજેક્ટ-બી

પ્રથમ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	90,000
બીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,00,000
ત્રીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,10,000
ત્રણ વર્ષનો કુલ રોકડપ્રવાહ	<u>3,00,000</u>

રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 3,30,000 છે અને ત્રણ વર્ષમાં રૂ. 3,00,000 પરત મળે છે. તેથી ખૂટતી રકમ રૂ. 30,000 ચોથા વર્ષે પરત મળે. ચોથા વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ રૂ. 1,20,000 જેથી વર્ષની વચ્ચે રૂ. 30,000 પરત ગણાય આમ,

રૂ. 1,20,000 માટે 12 માસ પરત સમય

તો રૂ. 30,000 માટે (?)

$$= \frac{300,000 \times 12}{1,20,000} = 3 \text{ માસ}$$

આમ, પ્રોજેક્ટ બી નો પરત આપ સમય 3 વર્ષ 3 માસ ગણાય.

હિસાબી વળતરનો દર

$$\text{જ્યાં, સરેરાશ આવક} = \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}}$$

$$\text{પ્રોજેક્ટ-એ} = \frac{2,10,000}{5} = 42,000 \text{ સરેરાશ આવક}$$

$$\text{પ્રોજેક્ટ-બી} = \frac{2,60,000}{5} = 52,000 \text{ સરેરાશ આવક}$$

$$\text{જ્યાં, સરેરાશ રોકાણ} = \frac{\text{રોકાણનું મૂલ્ય ₹ ભંગાર કિંમત}}{2}$$

$$\begin{aligned} \text{પ્રોજેક્ટ-એ} &= \frac{2,10,000 + 10,000}{2} \\ &= \frac{2,20,000}{2} = 1,10,000 \text{ સરેરાશ રોકાણ} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{પ્રોજેક્ટ-બી} &= \frac{3,30,000 + 30,000}{2} \\ &= \frac{3,60,000}{2} = 1,80,000 \text{ સરેરાશ રોકાણ} \end{aligned}$$

$$\text{તેથી હિસાબી વળતરનો દર} = \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ આવક}} \times 100$$

$$\begin{aligned} \text{પ્રોજેક્ટ-એ} &= \frac{42,000}{1,10,000} \times 100 \\ &= 38.18\% \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{પ્રોજેક્ટ-બી} &= \frac{52,000}{1,80,000} \times 100 \\ &= 28.89\% \end{aligned}$$

મૂલ્યાંકન :

પદ્ધતિ	પ્રોજેક્ટ A	પ્રોજેક્ટ B
પરત આપ સમય	3 વર્ષ	3 વર્ષ 3 માસ
હિસાબી વળતરનો દર	38.18%	28.89%

ઉપરની ગણતરી આધારે પ્રોજેક્ટ-Aનો પરત આપ સમય પ્રોજેક્ટ-B કરતા ઓછો અને પ્રોજેક્ટ-Aનો હિસાબી વળતર દર પ્રોજેક્ટ-B કરતા વધુ હોવાથી પ્રોજેક્ટ-A ને પસંદ કરવો હિતાવહ ગણાય.

ઉદાહરણ-9 સમીર લિ. વિસ્તરણ અંગેની બે યોજનાઓનો વિચાર કરે છે. આ બંને યોજનાઓમાં રૂ. 10,00,000નું રોકાણ જરૂરી છે. બંને યોજનામાંથી મળતો ચોખ્ખો રોકડપ્રવાહ નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	યોજના X (રૂ.)	યોજના Y (રૂ.)
1	2,00,000	4,00,000
2	3,00,000	4,00,000
3	3,00,000	2,00,000
4	6,00,000	6,00,000

10% ના વટાવના દરે રૂ.1નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ ચાર વર્ષ માટે

0.909, 0.826, 0.751, 0.683 છે.

નીચેની પદ્ધતિએ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

જવાબ : અહીં બંને યોજના માટે વટાવ પરિબળ આધારિત વર્તમાન મૂલ્ય શોધવાનું છે.

યાદ રાખો, આ પદ્ધતિએ રોકડપ્રવાહની રકમ (ઘસારો અને કર બાદની આવકમાં ઘસારો ઉમેરીને રકમ) ધ્યાનમાં લેવાની છે.

યોજના X

વર્ષ	રોકડપ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	2,00,000	0.909	1,81,800
2	3,00,000	0.826	2,47,800
3	3,00,000	0.751	2,25,300
4	6,00,000	0.683	4,09,800
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય			રૂ. 10,64,700

યોજના-Y

1	4,00,000	0.909	3,63,600
2	3,00,000	0.826	2,47,800
3	2,00,000	0.751	1,50,200
4	6,00,000	0.683	4,09,800
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય			રૂ. 11,71,400

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

યોજના X = 10,64,700 - 10,00,000

= 64,700 રૂ. ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય

યોજના Y 11,71,400 - 10,00,000

= 1,71,400 રૂ. ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

યોજના X = $\frac{10,64,700}{10,00,000}$

= 1.0647 નફાકારકતા આંક

યોજના Y = $\frac{11,71,400}{10,00,000}$

= 1.1714 નફાકારકતા આંક

મૂલ્યાંકન :

યોજના Y નું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંક યોજના X કરતાં વધુ હોવાથી યોજના Y પસંદ કરવી ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-10 અયાન લિ. રૂ. 20 લાખનું એક યંત્ર ખરીદવા ઈચ્છા રાખે છે. જેના પર ઘસારા અને કરવેરા પહેલાં રૂ. 6,00,000ની કમાણી આયુષ્યના 10 વર્ષ સુધી દર વર્ષે થવાની

ધારણા છે. ઘસારો સીધી લીટીની પદ્ધતિએ ગણવાનો છે અને કરવેરાનો દર 50% માનીને નીચેની પદ્ધતિએ ગણતરી કરો.

(1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

10% ના વટાવ અવયવે રૂ. 1નું 10 વર્ષ માટેનું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	વર્તમાન મૂલ્ય	વર્ષ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	0.9091	6	0.5645
2	0.8265	7	0.5136
3	0.7513	8	0.4665
4	0.6830	9	0.4241
5	0.6209	10	0.3855

જવાબ :

$$\text{વાર્ષિક ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત - ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$= \frac{2,00,000 - \text{શૂન્ય}}{10 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 2,00,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

ઘસારા અને કર પહેલાંનો નફો	6,00,000
- વાર્ષિક ઘસારો	-2,00,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	4,00,000
-50% લેખે કરવેરા	-2,00,000
ઘસારા અને કર બાદનો નફો	2,00,000
₹ ઘસારો	<u>2,00,000</u>
રોકડપ્રવાહ (ઘસારો સહિત)	<u>4,00,000</u>

સતત દશ વર્ષના આયુષ્ય દરમ્યાન રૂ. 4,00,000 નો રોકડ પ્રવાહ મળશે. તેથી નીચે પ્રમાણે વર્તમાન મૂલ્ય શોધવું.

વર્ષ	રોકડપ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	4,00,000	0.9091	3,63,640
2	4,00,000	0.8265	3,30,600
3	4,00,000	0.7513	3,00,520
4	4,00,000	0.6830	2,73,200
5	4,00,000	0.6209	2,48,360
6	4,00,000	0.5645	2,25,800
7	4,00,000	0.5136	2,05,440
8	4,00,000	0.4665	1,86,600
9	4,00,000	0.4241	1,69,640
10	4,00,000	0.3855	1,54,200
			રૂ. 24,58,000

$$\begin{aligned} \text{ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય} &= \text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય} - \text{રોકાણનું મૂલ્ય} \\ &= 24,58,000 - 20,00,000 \\ &= \text{રૂ. } 4,58,000 \text{ ચો.વર્તમાન મૂલ્ય} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{નફાકારકતા આંક} &= \frac{\text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}} \\ &= \frac{24,58,000}{20,00,000} \\ &= 1.229 \text{ નફાકારકતા આંક} \end{aligned}$$

ઉદાહરણ-11 રીમુ લિ. એક યંત્ર રૂ. 4,40,000માં ખરીદવાનું નક્કી કરે છે. આ યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 10 વર્ષનું છે અને તેની અંદાજિત ભંગાર કિંમત રૂ. 40,000 ઉપજવાની ધારણા છે. યંત્ર પર સીધી લીટીની પદ્ધતિએ ઘસારો ગણવામાં આવે છે. જો કરવેરાનો દર 50% હોય તો નીચેની પદ્ધતિએ યંત્રનું મૂલ્યાંકન કરો.

- (1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય
- (2) નફાકારકતા આંક

દસ વર્ષનો ઘસારા ભાદનો નફો અને રૂ. 1 નું 12% ના વટાવ પરિબળે વર્તમાન મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	ઘસારો ભાદ નફો (રૂ.)	વટાવ અવયવ
1	1,60,000	0.893
2	1,00,000	0.797
3	1,60,000	0.712
4	1,60,000	0.636
5	1,40,000	0.567
6	1,20,000	0.507
7	1,00,000	0.452
8	80,000	0.404
9	60,000	0.361
10	40,000	0.322

જવાબ :

$$\begin{aligned} \text{વાર્ષિક ઘસારો} &= \frac{\text{મૂળ કિંમત} - \text{ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}} \\ &= \frac{4,40,000 - 40,000}{10} \\ &= \text{રૂ. } 40,000 \text{ ઘસારો} \end{aligned}$$

વર્ષ	ઘસારા બાદ નફો (રૂ.)	50% કરવેરા (રૂ.)	કર બાદ નફો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	1,60,000	80,000	80,000	1,20,000	0.893	1,07,160
2	1,00,000	50,000	50,000	90,000	0.797	71,730
3	1,60,000	80,000	80,000	1,20,000	0.712	85,440
4	1,60,000	80,000	80,000	1,20,000	0.636	76,320
5	1,40,000	70,000	70,000	1,10,000	0.567	62,370
6	1,20,000	60,000	60,000	1,00,000	0.507	50,700
7	1,00,000	50,000	50,000	90,000	0.452	40,680
8	80,000	40,000	40,000	80,000	0.404	32,320
9	60,000	30,000	30,000	70,000	0.361	25,270
10	40,000	20,000	20,000	1,00,000	0.322	32,200
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય						= 5,84,190

નોંધ : દસમાં વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ = કર બાદ નફો 20,000 રૂ ઘસારો 40,000 રૂ ભંગાર

કિંમત રૂ. 40,000 = રૂ. 1,00,000 થશે.

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

= 5,84,190 - 4,40,000

= 1,44,190 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

$$= \frac{5,84,190}{4,40,000}$$

= 1.33 નફાકારકતા આંક

ઉદાહરણ-12 ઇલ્મ લિ. પાસે બે પ્રકારની રોકાણ અંગેની દરખાસ્ત છે. પ્રોજેક્ટ A અને પ્રોજેક્ટ B

જેની નીચે આપેલી વિગતો પરથી ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ આધારે કંપનીએ કઈ યોજના સ્વીકારવી એ જણાવો.

વિગત	પ્રોજેક્ટ A	પ્રોજેક્ટ B
રોકાણ મૂલ્ય	4,00,000	6,00,000
ઘસારાનો દર	10%	15%
ઘસારા બાદ પણ કર પહેલાંનો નફો		
પ્રથમ વર્ષ	1,00,000	3,00,000
બીજું વર્ષ	1,00,000	2,00,000
ત્રીજું વર્ષ	75,000	7,00,000
ચોથું વર્ષ	55,000	-

કંપનીને 50% લેખે કરવેરાનો દર લાગુ પડે છે.

રૂ. 1નું 10% લેખે વટાવ પરિબળ ચાર વર્ષ માટે અનુક્રમે 0.909, 0.827, 0.751 અ 0.683 છે.

જવાબ : ઘસારો : પ્રોજેક્ટ-A = રૂ. 4,00,000ના 10% = રૂ. 40,000

પ્રોજેક્ટે-B : રૂ. 6,00,000 ના 15% = રૂ. 90,000

પ્રોજેક્ટ-A

વર્ષ	ઘસારા બાદ નફો (રૂ.)	50% કરવેરા (રૂ.)	કર બાદ નફો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	1,00,000	50,000	50,000	90,000	0.909	84,810
2	1,00,000	50,000	50,000	90,000	0.827	74,430
3	75,000	37,500	37,500	77,500	0.751	58,203
4	55,000	27,500	27,500	67,500	0.683	46,102
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય						2,60,545

પ્રોજેક્ટ-B

વર્ષ	ઘસારા બાદ નફો (રૂ.)	50% કરવેરા (રૂ.)	કર બાદ નફો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	3,00,000	1,50,000	1,50,000	2,40,000	0.909	2,18,160
2	2,00,000	1,00,000	1,00,000	1,90,000	0.827	1,57,130
3	7,00,000	3,50,000	3,50,000	4,40,000	0.751	3,30,440
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય						7,05,730

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

પ્રોજેક્ટ A માટે = 2,60,545-4,00,000

= 1,39,455 ઋણ વર્તમાન મૂલ્ય

પ્રોજેક્ટ B માટે = 7,05,730-6,00,000

= ₹ 1,05,730 ધન વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારતા આંક = $\frac{\text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

પ્રોજેક્ટ A = $\frac{2,60,545}{4,00,000}$

= 0.65 નફાકારકતા આંક

પ્રોજેક્ટ B = $\frac{7,05,730}{6,00,000}$

= 1.18 નફાકારકતા આંક

મૂલ્યાંકન

પ્રોજેક્ટ A નું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય ઋણ અને નફાકારકતા આંક 1 થી નીચો છે તેથી આ પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ કરી શકાય નહીં.

જ્યારે પ્રોજેક્ટ B નું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય ધન અને નફાકારકતા આંક 1 થી ઊંચો છે, તેથી આ પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ કરવું ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-13 સુરેશ કંપની લિ. પાંચ વર્ષનાં આયુષ્યવાળા બે યંત્રોનું મૂલ્યાંકન કરવા માંગે છે, જે અંગે તમને નીચેની વિગતો આપવામાં આવે છે.

વિગત	યંત્ર નં. 301	યંત્ર નં. 401
શરૂઆતનું મૂડી રોકાણ રૂ.	4,20,000	6,60,000
કરવેરા બાદનો નફો	રૂ.	રૂ.
1	40000	60,000
2	60000	80,000
3	80000	1,00,000
4	100000	1,20,000
5	140000	1,60,000
પાંચમા વર્ષના અંગે	20000	60000

ભંગાર કિંમત

વાર્ષિક 8%ના વટાવ પરિબળે રૂ. 1 નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ પાંચ વર્ષ માટે અનુક્રમે 0.923, 0.857, 0.730 અને 0.681 છે.

નીચેની પદ્ધતિને બંને યંત્રોનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

જવાબ :

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$\text{યંત્ર નં. 301} = \frac{4,20,000 - 20,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 80,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

$$\text{યંત્ર નં. 401} = \frac{6,60,000 - 60,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 1,20,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

યંત્ર નં. 301

વર્ષ	કર બાદનો નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	રોકડપ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	40,000	80,000	1,20,000	0.923	1,10,760
2	60,000	80,000	1,40,000	0.857	1,19,980
3	80,000	80,000	1,60,000	0.794	1,27,040
4	1,00,000	80,000	1,80,000	0.735	1,32,300
5	1,40,000	80,000	2,40,000	0.681	1,63,440
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ					6,53,520

યંત્ર નં. 401

વર્ષ	કર બાદનો નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	રોકડપ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	60,000	1,20,000	1,80,000	0.923	1,66,140
2	80,000	1,20,000	2,00,000	0.857	1,71,400
3	1,00,000	1,20,000	2,20,000	0.794	1,74,680
4	1,20,000	1,20,000	2,40,000	0.735	1,76,400
5	1,60,000	1,20,000	3,40,000	0.681	2,31,540
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય					9,20,160

નોંધ : બંને યંત્રોમાં પાંચમાં વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ = કર બાદ નફો ₹ ઘસારો ₹ ભંગાર કિંમત પ્રમાણે લેવાશે.

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

યંત્ર નં. 301 = 6,53,520-4,20,000

= 2,33,520 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

યંત્ર નં. 401 = 9,20,160-6,60,000

= 2,60,160 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

યંત્ર નં. 301 = $\frac{6,53,520}{4,20,000}$

= 1.56 નફાકારકતા આંક

યંત્ર નં. 401 = $\frac{9,20,160}{6,60,000}$

= 1.39 નફાકારકતા આંક

ઉદાહરણ-14 ઝમઝમ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. નીચે દર્શાવેલ બે યંત્રો પૈકી એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે યંત્રોની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

વિગત	યંત્ર M	યંત્ર N
યંત્રની કિંમત રૂ.	9,45,000	7,87,500
યંત્રની ગોઠવણી ખર્ચ રૂ.	22,500	1,12,500
યંત્રની ભંગાર કિંમત રૂ.	67,500	-
યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય	5 વર્ષ	4 વર્ષ
કરવેરાનો દર	50%	50%
ઘસારો અને કર પહેલાંની કમાણી	-	-
1	4,50,000	6,75,000
2	3,60,000	4,50,000
3	6,30,000	6,30,000
4	5,40,000	2,70,000
5	4,95,000	

નીચેની પદ્ધતિએ ગણતરી કરો.

- (1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ
- (2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

રૂ. 1 નું 12%ના વટાવ દરે પ્રથમ પાંચ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

0.893, 0.797, 0.712, 0.636 અને 0.567

જવાબ :

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત} \text{ } \text{રૂ. ગોઠવણી ખર્ચ-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$\begin{aligned} \text{યંત્ર Mનો ઘસારો} &= \frac{9,45,000 + 22,500 - 67,500}{5 \text{ વર્ષ}} \\ &= \text{રૂ. } 1,80,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{યંત્ર Nનો ઘસારો} &= \frac{7,87,500 + 1,12,500 \text{ શૂન્ય}}{4 \text{ વર્ષ}} \\ &= \text{રૂ. } 2,25,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો} \end{aligned}$$

યંત્ર M

વર્ષ	ઘસારો અને કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	50% કરવેરા સહિત (રૂ.)	કરબાદનો નફો (રૂ.) (ઘસારા)	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	4,50,000	1,80,000	2,70,000	1,35,000	1,35,000	3,15,000	0.393	2,81,295
2	3,60,000	1,80,000	1,80,000	90,000	90,000	2,70,000	0.797	2,15,190
3	6,30,000	1,80,000	4,50,000	2,25,000	2,25,000	4,05,000	0.712	2,88,360
4	5,40,000	1,80,000	3,60,000	1,80,000	1,80,000	3,60,000	0.636	2,28,960
5	4,95,000	1,80,000	3,15,000	1,57,500	1,57,500	4,05,000	0.567	2,29,635
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ								12,43,440

મૂડી અંદાજપત્ર

નોંધ : યંત્ર M ના પાંચમાં વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ = કર બાદ નફો ₹ ઘસારો ₹ ભંગાર કિંમત મુજબ ગણવામાં આવશે.

યંત્ર N

વર્ષ	ઘસારો અને કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	50% કરવેરા સહિત (રૂ.)	કરબાદનો નફો (રૂ.) (ઘસારા)	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	6,75,000	2,25,000	4,50,000	2,25,000	2,25,000	4,50,00	0.893	4,01,850
2	4,50,000	2,25,000	2,25,000	1,12,000	1,12,000	3,37,500	0.797	2,68,988
3	6,30,000	2,25,000	4,05,000	2,02,000	2,02,000	4,27,500	0.712	3,04,380
4	2,70,000	2,25,000	45,000	22,500	22,500	2,47,500	0.636	1,57,410
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ								11,32,628

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રોકાણનું મૂલ્ય

યંત્ર M = 12,43,440-9,67,500

= 2,75,940 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

યંત્ર N = 11,32,628-9,00,000

= 2,32,628 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નોંધ : બંને યંત્રના રોકાણ મૂલ્ય માટે મૂળ કિંમત ₹ ગોઠવણી ખર્ચ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

યંત્ર M = $\frac{12,43,440}{9,67,500}$

= 1.29 નફાકારકતા આંક

યંત્ર N = $\frac{11,32,628}{9,00,000}$

= 1.26 નફાકારકતા આંક

મૂલ્યાંકન :

પદ્ધતિ	યંત્ર M	યંત્ર N
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ.	2,75,940	2,32,628
નફાકારકતા આંક	1.29	1.26

ઉપરની ગણતરીને આધારે કહી શકાય કે, યંત્ર Mનું ચો. વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંક યંત્ર N કરતાં વધુ હોવાથી યંત્ર ખરીદવું ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-15 : અહીં કંપની લી. રૂ. 8,10,000ની એક મૂડી રોકાણ દરખાસ્ત વિચારી રહી છે. જેમાં કરવેરા પહેલાંની પરંતુ ઘસારા બાદની અંદાજિત આવકની ધારણા નીચે પ્રમાણે છે : કંપનીનો અપેક્ષિત વળતરનો દર 10% છે.

વર્ષ	કરવેરા પહેલાં પરંતુ ઘસારા બાદ નફો	વટાવ પરિબળ
1	4,05,000	0.909
2	3,24,000	0.824
3	2,43,000	0.751
4	1,62,000	0.683

કરવેરાનો દર 40% છે. ઘસારો ઘટતી જતી બાકી (WDV) ની રીતે વાર્ષિક 20% આકારવાનો છે.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય અને (2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિને ગણતરી કરો.

જવાબ : ઘસારો ઘટતી જતી બાકીની રીતે ગણવાનો છે તેથી ચાર વર્ષનો ઘસારો નોંધવો પડશે.

પ્રથમ વર્ષની શરૂની બાકી	810000
- પ્રથમ 20%નો ઘસારો	<u>-1,62,000</u>
ઘસારા બાદ કિંમત	6,48,000
- બીજો 20% ઘસારો	<u>-129,600</u>
ઘસારા બાદ કિંમત	5,18,400
- ત્રીજો 20% ઘસારો	<u>-1,03,680</u>
ઘસારા બાદ કિંમત	4,14,720
- ચોથો 20% ઘસારો	<u>-82,944</u>
ઘસારા બાદ કિંમત	3,31,776

યંત્ર પર પ્રથમ ચાર વર્ષનો ઘસારો ઉપરની ગણતરી પ્રમાણે અનુક્રમે રૂ. 162000, રૂ.129600, રૂ.103600 અને રૂ.82944 આવશે.

વિદ્યાર્થી મિત્રો, ઉપર પ્રમાણે લાંબી ગણતરીને બદલે ઘટતી જતી બાકીની રીતે ઘસારો શોધ્યો હોય તો પ્રથમ વર્ષનો ઘસારો 20% શોધ્યા બાદ બાકીની દર વર્ષે (100 - 20%) 80% લેખે ઘસારાના ટકા શોધવાથી દર વર્ષનો ઘસારો સીધો મળી શકે.

$$\text{રૂ. } 8,20,000\text{નાં } 20\% \text{ ઘસારો} = \text{રૂ. } 1,62,000$$

$$\text{રૂ. } 1,62,000\text{નાં } 80\% \text{ બીજો ઘસારો} = \text{રૂ. } 1,29,600$$

$$\text{રૂ. } 1,29,600\text{નાં } 80\% \text{ ત્રીજો ઘસારો} = \text{રૂ. } 1,03,680$$

$$\text{રૂ. } 1,03,680\text{નાં } 80\% \text{ ચોથો ઘસારો} = \text{રૂ. } 82,944$$

મૂડી અંદાજપત્ર

વર્ષ	ઘસારો બાદ, કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	40% કરવેરા (રૂ.)	60% કર બાદ નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારો સહિત) (રૂ.)	10% વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	4,05,000	1,62,000	2,43,000	1,62,000	4,05,000	0.909	3,68,145
2	3,24,000	1,29,600	1,94,400	1,29,600	3,24,000	0.826	2,67,624
3	2,43,000	97,200	1,45,800	1,03,680	2,49,480	0.751	1,87,329
4	1,62,000	64,800	97,200	82,944	1,80,144	0.683	1,23,038
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ							9,46,166

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રોકાણનું મૂલ્ય
= 9,46,166-8,10,000
= 1,36,166 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$
= $\frac{9,46,166}{8,10,000}$
= 1.17 નફાકારકતા આંક

ઉદાહરણ-16 માનસી લિ. પાસે એક રૂ. 3,00,000ની રોકાણ દરખાસ્તનું વિચારી રહી છે. જેનું અંદાજિત આયુષ્ય પાંચ વર્ષનું છે અને આયુષ્ય બાદની અંદાજિત ભંગાર કિંમત રૂ. 20,000 છે, યંત્ર અંગે વાહન વ્યવહાર ખર્ચ અને ગોઠવણી ખર્ચ રૂ. 50,000 થશે, તેવી ધારણા છે.

કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત રૂ. 10,000 રહેશે. જો આ દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં આવે તો સ્પેર પાર્ટ્સ અંગે રૂ. 20,000 ખર્ચવા પડશે. જેની 5 વર્ષ પછી 60% ભંગાર કિંમત ઉપજશે.

આ યોજના દ્વારા કંપની વાર્ષિક રૂ. 3,40,000ની કમાણી કરશે. જેમાં વાર્ષિક માલસામગ્રી ખર્ચ રૂ. 1,00,000 મજૂરી ખર્ચ રૂ. 30,000 અને અન્ય ખર્ચ 10,000 થવાનો અંદાજ છે. પાંચ વર્ષનાં ઘસારો અને કરવેરાની રકમ નીચે પ્રમાણે થશે.

વર્ષ	ઘસારો	કરવેરા (રૂ.)
1	1,44,000	22,400
2	86,400	45,440
3	64,800	54,080
4	43,200	62,720
5	1,600	79,360

નીચેની પદ્ધતિએ દરખાસ્તનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખું મૂલ્યાંકન મૂલ્ય

(2) નફાકારકતા આંક

રૂ. 1 નું 10% વટાવ દરે પાંચ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય 0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621 છે.

અહીં રોકાણનું મૂલ્ય શોધવું પડશે.

રોકાણ મૂલ્ય :

મૂળ રોકાણ	3,00,000
વાહનવ્યવહાર/ગોઠવણી ખર્ચ	50,000
કાર્યશીલ મૂડી	10,000
સ્પેર પાર્ટ્સ ખર્ચ	20,000
કુલ રોકાણ મૂલ્ય	3,80,000

દર વર્ષે ઘસારા અને પહેલાં પદ્ધતિનો નફો

વાર્ષિક કમાણી રૂ.	3,40,000
બાદ: માલસામગ્રી	(1,00,000)
મજૂરી	(30,000)
અન્ય ખર્ચ	(10,000)
	<u>-1,40,000</u>

ઘસારો અને કર પહેલાંનો નફો રૂ.

2,00,000

વર્ષ	ઘસારો અને કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	ઘસારો કરવેરા (રૂ.)	કરવેરા કર બાદ નફો (રૂ.)	કર બાદનો નફો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારો સહિત) (રૂ.)	વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય (રૂ.)
1	2,00,000	14,400	22,400	33,600	1,77,600	0.909	1,61,438
2	2,00,000	86,400	45,440	68,160	1,54,560	0.826	1,27,667
3	2,00,000	64,800	54,080	81,120	1,45,920	0.751	1,09,586
4	2,00,000	43,200	62,720	94,080	1,37,280	0.683	93,762
5	2,00,000	1,600	79,360	1,19,040	1,62,640	0.621	1,01,000
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ							5,93,453

નોંધ : પાંચમાં વર્ષના અંતે મળતો રોકડપ્રવાહ

ઘસારો અને કર બાદ નફો 1,19,040

₹ પાંચમા વર્ષનો ઘસારો 1,600

₹ યંત્રની ભંગાર કિંમત 20,000

₹ કાર્યશીલ મૂડી (પરત મળે) 10,000

₹ સ્પેર પાર્ટની ભંગાર કિંમત

(20,000 × 60%) 12,000

પાંચમા વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ રૂ. 1,62,640

ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય (-) રોકાણનું મૂલ્ય

= 5,93,453-3,80,000

= રૂ. 2,13,453 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

$$= \frac{5,93,453}{3,80,000}$$

= 1.56 નફાકારકતા આંક

ઉદાહરણ-17 મેટ્રો કંપની લી. માં ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિ કામદારો દ્વારા કરવામાં આવે છે તેના સ્થાને કંપની ઉત્પાદન કાર્ય અંગે યંત્ર ગોઠવવામાં માંગ છે કંપની પાસે બે પ્રકારનાં યંત્રોનો વિકલ્પ છે. યંત્ર A અ યંત્ર B

(1) ચોખ્ખાં વર્તમાન મૂલ્ય પદ્ધતિ અને (2) નફાકારકતા આંક પદ્ધતિ :

વિગત	યંત્ર A	યંત્ર B
યંત્રની કિંમત	4,00,000	6,00,000
અંદાજિત આયુષ્ય	5 વર્ષ	6 વર્ષ
પરોક્ષ માલ સામગ્રી ખર્ચ	રૂ. 20,000	28,000
બગાડમાં બચત (વાર્ષિક)	રૂ. 40,000	60,000
કામદાર મજૂરી ખર્ચમાં બચત		
વધારાનાં બિનજરૂરી કામદારો	36	48
કામદારદીઠ વાર્ષિક મજૂરી (રૂ.)	10,000	10,000
યંત્ર સમારકામ નિભાવખર્ચ (રૂ.)	30,000	58,000
સુપરવિઝન ખર્ચમાં વધારો (રૂ.)	50,000	70,000

ઘસારો સીધી લીટીની પદ્ધતિએ ગણવાનો છે. કરવેરાનો દર 50% છે.

રૂ. 1 નું 15%ના વટાવ અવયવે પ્રથમ છ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે 0.870, 0.756, 0.658, 0.572, 0.497 અને 0.432 છે.

જવાબ : યંત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થતો રોકડપ્રવાહ શોધવા માટે યંત્રથી થતી બચત-ફાયદો ગણવામાં આવશે.

યંત્રમાં થતી બચતમાંથી થતા વધારાનો ખર્ચ બાદ કરવાથી વાર્ષિક કમાણી મળશે. જેમાંથી ઘસારો અને કરવેરા બાદ કરવાથી ઘસારો અને કરબાદનો નફો મળે જેમાં ઘસારો ઉમેરવાથી યંત્રનો વાર્ષિક રોકડપ્રવાહ મળશે.

યંત્ર A દ્વારા બચત :

કામદારો 36 × રૂ.	10,000 =	3,60,000
₹ બગાડમાં બચત		<u>40,000</u>
કુલ બચત		4,00,000
બાદ: વધારાનાં ખર્ચ		
પરોક્ષ માલ સામગ્રી	20,000	
સમારકામ - નિભાવ ખર્ચ	30,000	
સુપરવિઝન ખર્ચ	<u>50,000</u>	-1,00,000
ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની કમાણી		3,00,000
- ઘસારો		<u>80,000</u>
કર પહેલાંનો નફો		2,20,000
- 50% કરવેરા		<u>-1,10,000</u>

કર બાદનો નફો		1,10,000
₹ ઘસારો		₹ 80,000
વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ		1,90,000
યંત્ર B દ્વારા બચત :		
કામદારો 48 × રૂ. 10,000 =		4,80,000
₹ બગાડમાં બચત		60,000
કુલ બચત		5,40,000
બાદ: વધારાનાં ખર્ચ		
પરોક્ષ માલ સામગ્રી	28,000	
સમારકામ-નિભાવ ખર્ચ	58,000	
સુપરવિઝન ખર્ચ	70,000	-1,56,000
ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની કમાણી		3,84,000
- ઘસારો		-1,00,000
કર પહેલાંનો નફો		2,84,000
- 50% કરવેરા		-1,42,000
કર બાદનો નફો		1,42,000
₹ ઘસારો		₹ 1,00,000
વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ		2,42,000

$$\text{જ્યાં, ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત} - \text{ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$\text{યંત્ર A} = \frac{4,40,000 - \text{શૂન્ય}}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 80,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

$$\text{યંત્ર B} = \frac{6,00,000 - \text{શૂન્ય}}{6 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 1,00,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

યંત્ર A અને યંત્ર B નો વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ ઉપરની ગણતરી પ્રમાણે શોધવામાં આવેલો છે. હવે 15%નાં વટાવ દર પ્રમાણે બંને યંત્રોના રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્યની ગણતરી નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવશે :

યંત્ર A

વર્ષ	રોકડપ્રવાહ	વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	1,90,000	0.870	1,65,300
2	1,90,000	0.756	1,43,640
3	1,90,000	0.658	1,25,020
4	1,90,000	0.572	1,08,680
5	1,90,000	0.497	94,430
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			6,37,070

યંત્ર B

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	2,42,000	0.870	2,10,540
2	2,42,000	0.756	1,82,952
3	2,42,000	0.658	1,59,286
4	2,42,000	0.572	1,38,424
5	2,42,000	0.497	1,20,274
6	2,42,000	0.435	1,04,544
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			9,15,970

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

યંત્ર A માટે = 6,37,070-4,00,000

= 2,37,070 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

યંત્ર B માટે = 9,15,970-6,00,000

= 3,15,970 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

યંત્ર A માટે = $\frac{6,37,070}{4,00,000}$

= 1.59 નફાકારકતા આંક

યંત્ર B માટે = $\frac{9,15,970}{6,00,000}$

= 1.53 નફાકારકતા આંક

મૂલ્યાંકન :

વર્ષ	યંત્ર A	યંત્ર B
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	2,37,070	3,15,970
નફાકારકતા આંક	1.59	1.53

યંત્ર A નો નફાકારકતા આંક વધુ છે. જ્યારે યંત્ર Bનું ચો. વર્તમાન મૂલ્ય વધુ છે. બંને યંત્રમાં રોકાણ મૂલ્ય યંત્ર A રૂ. 4,40,000 અને યંત્ર B રૂ. 6,00,000 છે. કંપની પાસે જો પૂરતા પ્રમાણમાં ભંડોળ હોય તો યંત્ર B માં રોકાણ કરવું ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-18 આમેના કંપની લિ. પાસે એક રોકાણ યોજના અંગે નીચે પ્રમાણેની ત્રણ દરખાસ્ત છે. આ યોજનામાંથી મળતો ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની આવક નીચે દર્શાવ્યા મુજબ છે :

વર્ષ	X	Y	Z
1	3,25,000	1,75,000	2,75,000
2	2,60,000	2,00,000	3,25,000
3	2,00,000	3,25,000	2,00,000
4	1,75,000	2,50,000	1,50,000
5	1,25,000	1,50,000	1,75,000

અન્ય વિગતો :

- (1) યોજનામાં શરૂઆતનું રોકાણ રૂ. 5,00,000 છે.
- (2) દરેક યોજનાનો આયુષ્યનો સમયગાળો 5 વર્ષનો છે.
- (3) ઘસારો સીધી લીટીની પદ્ધતિએ ગણવાનો છે.
- (4) કરવેરાનો દર 50% છે.
- (5) કંપનીનો અપેક્ષિત વળતર દર 12% છે અને તે દર પ્રમાણે રૂ. 1નું પ્રથમ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે 0.893, 0.797, 0.636 અને 0.567 છે.

જવાબ :

$$\begin{aligned} \text{વાર્ષિક ઘસારો} &= \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગારકિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}} \\ &= \frac{5,00,000}{5 \text{ વર્ષ}} \\ &= \text{રૂ. } 1,00,000 \text{ ઘસારો જે ત્રણેય યોજના માટે ધ્યાનમાં લેવાય.} \end{aligned}$$

યોજના X

વર્ષ	નફો	ઘસારો	કર પહેલાં નફો	કરવેરા	કર બાદ નફો	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	3,25,000	1,00,000	2,25,000	11,250	1,25,500	2,12,500	0.893	1,89,763
2	2,60,000	1,00,000	1,60,000	80,000	80,000	1,00,000	0.797	1,43,460
3	2,00,000	1,00,000	1,00,000	50,000	50,000	1,50,000	0.712	1,06,800
4	1,75,000	1,00,000	75,000	37,500	37,500	1,37,500	0.636	87,450
5	1,25,000	1,00,000	25,000	12,500	12,500	1,12,500	0.567	63,788
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ								5,91,261

યોજના Y

વર્ષ	નફો	ઘસારો	કર પહેલાં નફો	કરવેરા	કર બાદ નફો	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	1,75,000	1,00,000	75,000	37,500	37,500	1,37,500	0.893	1,22,788
2	2,00,000	1,00,000	1,00,000	50,000	50,000	1,50,000	0.797	1,19,550
3	3,25,000	1,00,000	2,25,000	1,12,500	50,000	2,12,500	0.712	1,51,300
4	2,50,000	1,00,000	1,50,000	75,000	75,000	1,75,000	0.636	1,11,300
5	1,50,000	1,00,000	5,00,000	25,000	25,000	1,25,000	0.567	70,875
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ								5,75,813

યોજના Z

વર્ષ	નફો	ઘસારો	કર પહેલાં નફો	કરવેરા	કર બાદ નફો	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ અવયવ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	2,75,000	1,00,000	1,75,000	87,500	87,500	1,87,500	0.893	1,67,438
2	3,25,000	1,00,000	2,25,000	1,12,500	1,12,500	2,12,500	0.797	1,69,362
3	2,00,000	1,00,000	1,00,000	50,000	50,000	1,50,000	0.712	1,06,800
4	1,50,000	1,00,000	50,000	25,000	25,000	1,25,000	0.636	79,500
5	1,75,000	1,00,000	75,000	37,500	37,500	1,37,500	0.567	77,963
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ								6,01,063

$$\begin{aligned} \text{યોજના X માટે} &= \text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રોકાણનું મૂલ્ય} \\ &= 5,91,261 - 5,00,000 \\ &= 91,261 \text{ રૂ. યો. વર્તમાન મૂલ્ય} \\ \text{યોજના Y માટે} &= 5,75,813 - 5,00,000 \\ &= 75,813 \text{ રૂ. યો. વર્તમાન મૂલ્ય} \\ \text{યોજના Z માટે} &= 6,01,063 - 5,00,000 \\ &= 1,01,063 \text{ રૂ. યો. વર્તમાન મૂલ્ય} \end{aligned}$$

$$\text{નફાકારકતા આંક} = \frac{\text{રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$$

$$\begin{aligned} \text{યોજના X માટે} &= \frac{5,91,261}{5,00,000} \\ &= 1.18 \text{ નફાકારકતા આંક} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{યોજના Y માટે} &= \frac{5,75,813}{5,00,000} \\ &= 1.15 \text{ નફાકારકતા આંક} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{યોજના Z માટે} &= \frac{6,01,063}{5,00,000} \\ &= 1.20 \text{ નફાકારકતા આંક} \end{aligned}$$

મૂલ્યાંકન :

પદ્ધતિ	X	Y	Z
યો. વર્તમાન મૂલ્ય	રૂ. 91,261	રૂ. 75,813	રૂ. 1,01,063
નફાકારકતા આંક	1.18	1.15	1.20

ઉપરનાં મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે યોજના Zનું યોજનાનું વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંક યોજના X અને Y કરતાં વધુ છે.

તેથી કંપનીએ યોજના Zનો સ્વીકાર કરવો ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-19 સપના ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. એક યોજનામાં રોકાણ કરવાનું વિચારે છે. જેમાં રૂ.5,00,000નું રોકાણ જરૂરી છે. જેમાં દર વર્ષે નીચે પ્રમાણેનો રોકડપ્રવાહ (કરવેરા બાદ ઘસારા પહેલાંનો) અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો છે.

વર્ષ	રોકડપ્રવાહ	10% વટાવ પરિબળ	15% વટાવ પરિબળ
1	87,500	0.909	0.870
2	87,500	0.826	0.756
3	87,500	0.751	0.658
4	87,500	0.683	0.572
5	87,500	0.621	0.497
6	1,00,000	0.564	0.432
7	1,25,000	0.513	0.376
8	1,87,000	0.467	0.327
9	1,25,000	0.424	0.284
10	50,000	0.38	0.247

10% વળતર દર અને 15% વળતર દરના આધારે આંતરિક વળતરનો દર શોધો.

10% વટાવ પરિબળ આધારે

વર્ષ	રોકડપ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	87,500	0.909	79,538
2	87,500	0.826	72,275
3	87,500	0.751	65,712
4	87,500	0.683	59,763
5	87,500	0.621	54,337
6	1,00,000	0.564	56,400
7	1,25,000	0.513	64,125
8	1,87,000	0.467	87,563
9	1,25,000	0.424	53,000
10	50,000	0.386	19,300
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			6,12,013

15% વટાવ પરિબળ આધારે

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	87,500	0.870	76,125
2	87,500	0.756	66,150
3	87,500	0.658	57,575
4	87,500	0.572	50,050
5	87,500	0.497	43,488
6	1,00,000	0.432	43,200
7	1,25,000	0.376	47,000
8	1,87,000	0.327	61,312
9	1,25,000	0.284	35,500
10	50,000	0.247	12,350
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			4,92,750

10%ના વટાવ દરે ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

= રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

= 6,12,013-5,00,000

= ₹ 1,12,013 (ધન)

15%ના વટાવ દરે ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

= 4,92,750-5,00,000

= -7,250 (ઋણ)

A = નીચો દર 10%

B = ઊંચો દર 15%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 1,12,013

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 7,250

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B-A)$$

$$= 10\% + \frac{1,12,013}{1,12,013 - 7,250} \times (15 - 10)$$

$$= 10\% + (0.94 \times 5)$$

$$= 10\% + 4.70$$

$$= 14.70\% \text{ આંતરિક વળતરનો દર}$$

ઉદાહરણ-20 રાજેન્દ્ર લિમિટેડ એક યંત્ર, જેની કિંમત રૂ. 3,00,000 છે. તેમાં રોકાણ કરવાનું નક્કી કરે છે. આ યંત્ર ખર્ચ પાંચ વર્ષ સુધી નીચે પ્રમાણે કર બાદ; પરંતુ, ઘસારા પહેલાંનો રોકડપ્રવાહ કમાવી આપશે.

વર્ષ	1	2	3	4	5
રોકડપ્રવાહ	90,000	90,000	90,000	90,000	1,90,000

કંપનીનો મૂડી ખર્ચનો દર 15% છે.

આંતરિક વળતર દરની ગણતરી કરો.

જવાબ : અહીં વળતરનો દર આપવામાં આવ્યો નથી તેથી ધારણા કરીને દર લેવો પડે અને વર્તમાન મૂલ્ય શોધવું.

15% નાં વટાવ દર આધારે

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	90,000	0.870	78,300
2	90,000	0.756	68,040
3	90,000	0.658	59,220
4	90,000	0.572	51,480
5	1,90,000	0.497	94,430
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			3,51,470

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

= 3,51,470-3,00,000

= 51,470 રૂ.

આ ચો. વર્તમાન મૂલ્ય ખૂબ વધુ છે, તેથી ઊંચો દર લઈને વર્તમાન મૂલ્ય શોધીએ. ધારો કે 20% વળતરનો દર લઈએ તો...

(યાદ રાખો જેમ વળતરનો દર ઊંચો લેવામાં આવે તેમ તેમ વર્તમાન મૂલ્ય ઘટતું જાય છે.)

20% વટાવ દર આધારે

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	90,000	0.833	74,970
2	90,000	0.694	62,460
3	90,00	0.579	52,110
4	90,000	0.482	43,380
5	1,90,000	0.402	76,380
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			3,09,300

ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

= 3,09,300-3,00,000

= 9,300 રૂ.

હજુ ઘનમાં ચો.વર્તમાન મૂલ્ય આવે છે. તેથી ઊંચો વળતરનો દર લેવો પડશે. ધારો કે 22% વળતરનો દર લઈએ તો...

22% વટાવ દર આધારે

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	90,000	0.820	73,800
2	90,000	0.672	60,480
3	90,000	0.551	49,590
4.	90,000	0.451	40,590
5.	1,90,000	0.370	70,300
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય			2,94,760

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = 2,94,760-3,00,000

= - 5,240 રૂ.

આમ 22% એ ઋણ વર્તમાન મૂલ્ય મળે છે. તેથી કંપનીનો આંતરિક વળતર દર 20% અને 22% ની વચ્ચે હશે.

A = નીચો દર 20%

B = ઊંચો દર 22%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 9,300

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 5,240

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

$$= 20\% + \frac{9,300}{9,300 + 5,240} \times (22 - 20)$$

$$= 20\% + \frac{9,300}{14,540} \times 2$$

$$= 20\% + (0.6396 \times 2)$$

$$= 21.28\% \text{ આંતરિક વળતરનો દર}$$

ઉદાહરણ-21 અનમોલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. ઉત્પાદન શક્તિનાં વધારા માટે રૂ. 1,00,000 એક યંત્ર ખરીદવાનો વિકલ્પ વિચારે છે. આ અંગે તેની પાસે બે પ્રકારનાં યંત્રો છે. X અને Y આ યંત્ર પર 10 વર્ષ દરમિયાનનાં આયુષ્યનો મળતો કરબાદ, ઘસારા પહેલાંનો રોકડપ્રવાહ નીચે પ્રમાણે છે :

યંત્ર	યંત્ર X	યંત્ર Y
1	20,000	-
2	30,000	20,000
3	40,000	30,000
4	40,000	30,000
5	50,000	40,000
6	20,000	40,000
7	10,000	30,000
8	10,000	20,000
9	10,000	20,000
10	10,000	10,000

તમારે આંતરિક વળતર દરનો ઉપયોગ કરીને કયું યંત્ર ખરીદવું ફાયદાકારક છે, તે નક્કી કરવાનું છે.

જવાબ : અહીં આંતરિક વળતર દર આપવામાં આવ્યો નથી, તેથી ભૂલ અને પ્રયત્ન પદ્ધતિ દ્વારા બંને યંત્રો માટે જુદા જુદા વટાવનાં દર લઈને ગણતરી કરવામાં આવશે.

આ માટે બંને યંત્રો માટે 15%, 20% અને 25% વળતર દરનાં આધારે ગણતરી કરીશું.

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	15% વટાવ દર		20% વટાવ દર		25% વટાવ દર	
1	20,000	0.870	17,400	0.833	16,660	0.800	16,000
2	30,000	0.756	22,680	0.694	20,820	0.640	19,200
3	40,000	0.658	26,320	0.579	23,160	0.512	20,480
4	40,000	0.572	22,880	0.482	19,280	0.410	16,400
5	50,000	0.497	24,850	0.402	20,100	0.328	16,400
6	20,000	0.432	8,640	0.335	6,700	0.262	5,240
7	10,000	0.327	3,270	0.233	2,330	0.168	1,680
8	10,000	0.327	3,270	0.233	2,330	0.168	1,680
9	10,000	0.284	2,840	0.194	1,940	0.134	1,340
10	10,000	0.247	2,470	0.162	1,620	0.107	1,070
			1,35,110		1,15,400		99,910

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

15% વટાવ દર = 1,35,110-1,00,000 = 35,110 રૂ.

20% વટાવ દર = 1,15,400-1,00,000 = 15,400 રૂ.

25% વટાવ દર = 99,910-1,00,000 = -90 રૂ.

20% વટાવ દરે ₹ 15,400 અને 25% વટાવ દરે - 90 રૂ હોવાથી આંતરિક વળતર દર શોધવા 20% અને 25% નો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

A = નીચો દર 20%

B = ઊંચો દર 22%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 15,400

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 90

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B-A)$$

$$= 20\% + \frac{15,400}{15,400 + 90} \times (25 - 20)$$

$$= 20\% + (0.99 \times 59)$$

$$= 20\% + 4.97$$

$$= 24.97 \text{ આંતરિક વળતરનો દર}$$

યંત્ર Y

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	15% વટાવ દર		20% વટાવ દર		25% વટાવ દર	
1	-	0.870	-	0.833	-	0.800	-
2	20,000	0.756	15,120	0.694	13,880	0.640	12,800
3	30,000	0.658	19,740	0.579	17,370	0.512	15,360
4	30,000	0.572	17,160	0.482	14,460	0.410	12,300
5	40,000	0.497	19,880	0.402	16,080	0.328	13,120
6	40,000	0.432	17,280	0.335	13,400	0.262	10,480
7	30,000	0.376	11,280	0.279	8,370	0.210	6,300
8	20,000	0.327	6,540	0.233	4,660	0.168	3,360
9	20,000	0.284	5,680	0.194	3,880	0.134	2,680
10	10,000	0.247	2,470	0.162	1,620	0.107	1,070
		કુલ	1,15,150		93,720		77,470

ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

15% વટાવ દર = 1,15,150-1,00,000=15,150 રૂ.

20% વટાવ દર = 93,720-1,00,000=6,280 રૂ.

25% વટાવ દર = 77,470-1,00,000=-22,530 રૂ.

15% વટાવે દરે ₹ 15,150 અને 20% વટાવ દરે - 6,280 રૂ ચો. વર્તમાન મૂલ્ય હોવાથી આંતરિક વળતર દર શોધવા 15% અને 20% નો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

A = નીચો દર 15%

B = ઊંચો દર 20%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 15,150

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 6,280

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

$$= 15\% + \frac{15,150}{15,150 + 6,280} \times (20 - 15)$$

$$= 15\% + \frac{15,150}{21,430} \times 5$$

$$= 15\% + 0.71 \times 5$$

$$= 18.53\% \text{ આંતરિક વળતરનો દર}$$

યંત્ર X નો આંતરિક વળતર દર 24.97% છે અને યંત્ર Y આંતરિક વળતર દર 18.53%

છે. જેથી X નો આંતરિક વળતર દર વધુ હોવાથી યંત્ર X વધુ ફાયદાકારક ગણાશે.

સંયુક્ત ઉદાહરણો

ઉદાહરણ-૨૨. અમ્મા લિ. મૂડીરોકાણની બે યોજના પર વિચાર કરે છે.

વિગત	યોજના A	યોજના B
રોકાણ (રૂ.)	1,00,000	1,00,000
રોકડપ્રવાહ		
પ્રથમ વર્ષ	10,000	50,000
બીજું વર્ષ	20,000	40,000
ત્રીજું વર્ષ	30,00	20,000
ચોથું વર્ષ	45,000	10,000
પાંચમું વર્ષ	60,000	10,000
	1,65,000	13,100

જુદા જુદા વટાવ પરિબળે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	10% વટાવ દર	15% વટાવ દર
1	0.909	0.870
2	0.826	0.756
3	0.751	0.658
4	0.683	0.572
5	0.621	0.497

નીચેની પદ્ધતિએ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (10% વટાવ દર આધારે)

(2) નફાકારકતા આંક (10% વટાવ દર આધારે)

(3) આંતરિક વળતરનો દર

જવાબ : સૌ પ્રથમ 10% અને 15% નાં વટાવ દરથી રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય શોધો.

યોજના-A

વર્ષ	રોકડા પ્રવાહ	10% વટાવ દર		15% વટાવ દર	
1	10,000	0.909	9,090	0.870	8,700
2	20,000	0.826	16,520	0.756	15,120
3	30,000	0.751	22,530	0.658	19,740
4	45,000	0.683	30,735	0.572	25,740
5	60,000	0.621	37,260	0.497	29,820
રોકડપ્રવાહનું મૂલ્ય		1,16,135		99,120	

યોજના-B

વર્ષ	રોકડા પ્રવાહ	10% વટાવ દર		15% વટાવ દર	
1	50,000	0.909	45,450	0.870	43,500
2	40,000	0.826	33,040	0.756	30,240
3	20,000	0.751	15,020	0.658	13,160
4	10,000	0.683	6,830	0.572	5,720
5	10,000	0.621	6,210	0.497	4,970
રોકડપ્રવાહનું મૂલ્ય		1,06,550		97,590	

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (10% વટાવ દર)

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

યોજના A = 1,16,135-1,00,000 = 16,135 રૂ.

યોજના B = 1,06,550-1,00,000 = 6,550 રૂ.

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

$$\text{યોજના A} = \frac{1,16,135}{1,00,000} = 1.16$$

$$\text{યોજના B} = \frac{1,06,550}{1,00,000} = 1.07$$

યોજના A માટે

આંતરિક વળતરનો દર

10% અને 15% એ ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય ધન અને ઋણ આવે છે. તેને આધારે લઈને આંતરિક વળતરનો દર શોધવામાં આવશે.

A = નીચો દર 10%

B = ઊંચો દર 15%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 16,135

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 880

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

જ્યાં, ઘટાડો (15% દરે) = 99,120-1,00,000 = -880

$$= 10\% + \frac{16,135}{16,135 + 880} \times (15 - 10)$$

$$= 10\% + \frac{16,135}{17,015} \times 5$$

$$= 10\% ₹ 0.95 \times 5$$

$$= 10\% ₹ 4.74$$

= 14.74% આંતરિક વળતરનો દર

યોજના B માટે આંતરિક વળતર દર

A = નીચો દર 10%

B = ઊંચો દર 15%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 6,550

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 2,410

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

10% દરે ચો. વર્તમાન મૂલ્ય = વધારો 1,06,550-1,00,000=₹6,550

15% દરે ચો. વર્તમાન મૂલ્ય = ઘટાડો 97,590-1,00,000=2,410

$$= 10\% + \frac{6,550}{6,550 + 2,410} \times (15 - 10)$$

$$= 10\% + \frac{6,550}{6,960} \times 5$$

$$= 10\% + 0.73 \times 5$$

$$= 10\% ₹ 3.66$$

યોજના B = 13.66 આંતરિક વળતર દર

મૂલ્યાંકન

પદ્ધતિ	યોજના A	યોજના B
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	રૂ. 16,135	રૂ. 6,550
નફાકારકતા આંક	1.16	1.07
આંતરિક વળતર દર	14.74%	13.66%

ઉપરોક્ત મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે યોજના Aનું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય, નફાકારકતા આંક અને આંતરિક વળતર દર યોજના B કરતાં વધુ છે તેથી યોજના A સ્વીકારવી ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-23 : રાજેન્દ્ર કંપની લિ. નીચેના બે યંત્રો પૈકી એક યંત્ર પસંદ કરવાની દરખાસ્ત પર વિચારણા કરી રહી છે.

વિગત	યોજના A	યોજના B
પ્રારંભિક મૂડી રોકાણ	2,80,000	3,10,000
અંદાજિત આયુષ્ય	5 વર્ષ	5 વર્ષ
ઘસારા અને કરબાદનો નફો	રૂ	રૂ
પ્રથમ વર્ષ	30,000	-
બીજું વર્ષ	-	24,000
ત્રીજું વર્ષ	25,000	60,000
ચોથું વર્ષ	50,000	74,000
પાંચમું વર્ષ	60,000	80,000

મૂલ્યાંકન માટે લેવાયેલ વળતર દર 15% 15%

કંપની સીધી લીટીની પદ્ધતિએ ઘસારો ગણે છે. રૂ. 1નું 15% અને 20% વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	15% વટાવ દર	20% વટાવ દર
1	0.870	0.833
2	0.756	0.694
3	0.658	0.579
4	0.572	0.482
5	0.497	0.402

નીચેની પદ્ધતિઓએ બંને યંત્રોનું મૂલ્યાંકન કરીને શ્રેષ્ઠ યંત્ર અંગે કંપનીને સલાહ આપો.

- (1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ (NPV)
- (2) નફાકારકતા ઓફ પદ્ધતિ (PI)
- (3) આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિ (IRR)

જવાબ :

$$\text{વાર્ષિક ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}}$$

$$\text{યંત્ર A} = \frac{2,80,000}{5 \text{ વર્ષ}} \text{ રૂ. } 56,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

$$\text{યંત્ર B} = \frac{3,10,000}{5 \text{ વર્ષ}} \text{ રૂ. } 62,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

ઉદાહરણમાં ઘસારા અને કરબાદનો નફો આપવામાં આવ્યો છે. રોકડ પ્રવાહ શોધવા માટે તેમાં ઘસારાની રકમ ઉમેરવામાં આવશે. ત્યારબાદ વર્તમાન મૂલ્ય શોધવામાં આવશે.

યંત્ર A

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	15% વટાવ દર		20% વટાવ દર	
1	86,000	8.870	74,820	0.853	71,638
2	56,000	0.756	42,336	0.694	38,864
3	81,000	0.658	53,298	0.579	46,899
4	1,06,000	0.572	60,632	0.482	51,092
5	1,16,000	0.497	57,652	0.402	46,632
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ		2,88,738		2,55,125	

યંત્ર B

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	15% વટાવ દર		20% વટાવ દર	
1	62,000	0.870	53,940	0.833	51,646
2	86,000	0.756	65,016	0.694	59,684
3	1,22,000	0.658	80,276	0.579	70,638
4	1,36,000	0.572	77,792	0.482	65,662
5	1,42,000	0.497	70,574	0.402	57,084
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ		3,47,598		3,04,604	

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (15% વટાવ દર)

= રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

યંત્ર A = 2,88,738 - 1,00,000 = 2,80,000

= 8,738 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

યંત્ર B = 3,47,598 - 1,00,000

= 37,598 રૂ. ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

$$\text{યંત્ર } A = \frac{2,88,738}{2,80,000}$$

= 1.03 નફાકારકતા આંક

$$\text{યંત્ર } B = \frac{3,47,598}{3,10,000}$$

= 1.12 નફાકારકતા આંક

આંતરિક વળતરનો દર

15% અને 20% વળતર દર પર ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય ધન અને ઋણ આવે છે અને તેને આધારે આંતરિક વળતર દર શોધવામાં આવશે.

A = નીચો દર 10%

B = ઊંચો દર 20%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 8,738

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 24,875

$$\text{યંત્ર } A = A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

જ્યાં ઘટાડો (20% દરે)

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

$$= 2,55,125 - 2,80,000 = 24,875$$

$$\text{આંતરિક વળતર દર} = 15\% \text{ ₹ } \frac{8,738}{8,738 - 24,875} \times (20 - 15)$$

$$= 15\% + \frac{8,738}{33,613} \times 5$$

$$= 15\% + 0.26 \times 5$$

$$= 15\% + 1.30$$

= 16.30% આંતરિક વળતર દર

A = નીચો દર 10%

B = ઊંચો દર 20%

C = નીચા દરે વધારો ₹ 37,598

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 5,396

$$\text{યંત્ર } B = A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

જ્યાં C = વધારો = ચો. વર્ત. મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

$$= 3,47,598 - 3,10,000 = 5,396$$

$$= 15\% + \frac{37,598}{37,598 + 5,396} \times (20 - 15)$$

$$= 15\% + \frac{37,598}{42,994} \times 5$$

$$= 15\% + 0.87 \times 5$$

$$= 15\% + 4.37$$

$$= 19.37\% \text{ આંતરિક વળતર દર}$$

મૂલ્યાંકન :

પદ્ધતિ	યંત્ર A	યંત્ર B
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	રૂ. 8,738	રૂ. 37,598
નફાકારકતા આંક	1.03	1.12
આંતરિક વળતરનો દર	16.30%	19.37%

ઉપરનાં મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે યંત્ર Bનું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય, નફાકારકતાં આંક અને આંતરિક વળતરનો દર યંત્ર A કરતાં વધુ છે. તેથી યંત્ર B ખરીદવું વધુ ફાયદાકારક ગણાય.

ઉદાહરણ-24 (Best Example) : વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ ઉદાહરણની મૂડી બજેટની બધી જ પદ્ધતિઓનો સમાવેશ કરીને બનાવેલ છે. પરત આપ સમય અને હિસાબી વળતર દર તેમજ ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય નફાકારકતા આંક અને આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિનું પુનરાવર્તન થઈ જશે.

તલ્હા ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. એક પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ કરવા માંગે છે જેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

વિગત	રૂ.
યંત્રની કિંમત રૂ.	4,20,000
યંત્ર ગોઠવવાનો ખર્ચ રૂ.	10,000
યંત્રની ભંગારકિંમત રૂ.	30,000
યંત્રનું ઉપયોગી આયુષ્ય	5 વર્ષ
કરવેરાનો દર	50%
કંપનીનો નિયત વળતરનો દર	20%

ઘસારા અને કરવેરા પહેલાંની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ હશે.

ક્રમાંકની

પ્રથમ વર્ષ	20,000
બીજું વર્ષ	1,60,00
ત્રીજું વર્ષ	2,80,000
ચોથું વર્ષ	2,40,000
પાંચમું વર્ષ	2,20,000
જુદા જુદા વટાવ દરે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય	

વર્ષ	20%ના દરે	25% દરે
1	0.833	0.800
2	0.699	0.640
3	0.579	0.512
4	0.482	0.410
5	0.402	0.328

નીચેની પદ્ધતિએ યંત્રનું મૂલ્યાંકન કરો.

- (1) પરત આપ સમય પદ્ધતિ
- (2) હિસાબી વળતર દરની પદ્ધતિ
- (3) ચોખ્ખા વર્તમાન આંકની પદ્ધતિ
- (4) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ
- (5) આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિ

જવાબ :

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત ₹ ગોઠવણી ખર્ચ - ભંગાર કિંમત}}{\text{ઉપયોગી આયુષ્ય}}$$

$$= \frac{4,20,000 + 10,000 - 30,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= ₹. 80,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

અહીં ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની આવક આપવામાં આવી છે તેથી ઘસારો અને કરવેરા બાદ કર્યા પછી ઘસારો ઉમેરીને રોકડપ્રવાહ શોધવો પડશે.

વર્ષ	ઘસારો અને કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	50% કરવેરા (રૂ.)	કરબાદનો નફો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારો સહિત) (રૂ.)
1	2,00,000	80,000	1,20,000	60,000	60,000	1,40,000
2	1,60,000	80,000	80,000	40,000	40,000	1,20,000
3	2,80,000	80,000	2,00,000	1,00,000	1,00,000	1,80,000
4	2,40,000	80,000	1,60,000	80,000	80,000	1,60,000
5	2,20,000	80,000	1,40,000	70,000	70,000	1,80,000
				કુલ	3,50,000	

નોંધ : પાંચમા વર્ષનો રોકડપ્રવાહમાં ભંગારકિંમત ઉમેરવી.

- (1) પરત આપ સમય :

પ્રથમ વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,40,000
₹	
બીજા વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	1,20,000
= બે વર્ષનો રોકડપ્રવાહ	કુલ 2,60,000

રોકાણ મૂલ્ય રૂ. 4,30,000 (મૂ.કિ.ઠગોઠવણી ખર્ચ) છે. જ્યારે પ્રથમ બે વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ રૂ. 2,60,000 તેથી ખૂટતી રકમ રૂ. 1,70,000 ત્રીજા વર્ષના રોકડપ્રવાહમાંથી મળશે. આમ,
 રૂ. 1,80,000 (ત્રીજું વર્ષ) માટે 12 માસ પરત સમય
 તો રૂ. 2,10,000 માટે (?)

$$= \frac{1,70,000 \times 12}{1,80,000} = 11.33 \text{ માસ}$$

તેથી, 2 વર્ષ 11.33 માસ પરત આપ સમય

(2) હિસાબી વળતર દર (સરેરાશ વળતર દર)

$$\text{જ્યાં, સરેરાશ આવક} = \frac{\text{કુલ આવક}}{\text{વર્ષ}}$$

$$= \frac{3,50,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

રૂ. 70,000 સરેરાશ આવક

$$\text{જ્યાં, સરેરાશ રોકાણ} = \frac{\text{મૂ.કિ. (ગોઠવણી ખર્ચ સહિત) ₹ ભંગાર કિંમત}}{2}$$

$$= \frac{4,30,000 + 30,000}{2}$$

= 2,30,000 સરેરાશ આવક

$$\text{હિસાબી વળતરનો દર} = \frac{\text{સરેરાશ આવક}}{\text{સરેરાશ આવક}} \times 100$$

$$= \frac{70,000}{2,30,000} \times 100$$

= 30.43% હિસાબી વળતર દર

હવે વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિઓ હોવાથી રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય શોધવામાં આવશે.

20%ના દરે અને 24%નાં દરે વર્તમાનમૂલ્ય :

		(25%)		20%	
વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	1,40,000	0.800	11,200	0.833	1,16,620
2	1,20,000	0.640	76,800	0.699	83,880
3	1,80,000	0.512	92,160	0.579	1,04,220
4	1,60,000	0.410	65,600	0.482	77,120
5	1,80,000	0.328	59,040	0.402	72,360
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ			4,05,600	4,54,200	

ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

$$25\%ના દરે = 4,05,600 - 4,30,000 \quad 20\% ના દરે = 4,54,200 - 430,000$$

$$= (-24,400) યો. વર્તમાન મૂલ્ય \quad = + 24,200 રૂ. યો. વર્તમાન મૂલ્ય$$

20%ના દરે વધારો (રૂ.) રૂ. 24,200

25% ના દરે ઘટાડો (-) રૂ. 24,400

A = નીચો દર 20%

B = ઊંચો દર 25%

C = નીચા દરે વધારો રૂ. 24,200

D = ઊંચા દરે ઘટાડો - 24,400

આંતરિક વળતરનો દર

$$= A + \frac{C}{C + D} \times (B - A)$$

$$= 20\% + \frac{24,200}{24,200 + 24,400} \times (25 - 20)$$

$$= 20\% + \frac{24,200}{48,600} \times 5$$

$$= 20\% (0.4979 \times 5)$$

$$= 20\% ₹ 2.49$$

$$= 22.49\% \text{ આંતરિક વળતરનો દર}$$

આમ,

(1) પરત આપ સમય પદ્ધતિ = 2 વર્ષ 11.33 માસ

(2) હિસાબી વળતરદરની પદ્ધતિ = 30.43%

(3) ચોખ્ખા વર્તમાન આંકની પદ્ધતિ = રૂ. 24,200

(4) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ = 1.06

(5) આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિ = 22.49%

સ્વાધ્યાય

(અ) સૈદ્ધાંતિક (થિયરી)ના પ્રશ્નો :

(1) મૂડી બજેટનો અર્થ આપી તેના લક્ષણોની ચર્ચા કરો.

(2) મૂડી બજેટ એટલે શું તે જણાવી તેનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.

(3) મૂડી બજેટનાં નિર્ણયોનાં પ્રકાર જણાવો.

(4) ક્યુરિન જી. ડેવિડ દ્વારા આપવામાં આવેલી મૂડી બજેટની પ્રક્રિયા સમજાવો.

(5) મૂડી બજેટ નિર્ણયોમાં અભિગમોની ચર્ચા કરો.

(6) મૂડી બજેટની પદ્ધતિઓ જણાવી નીચેની પદ્ધતિઓ સમજાવો.

(અ) પરત આપ સમય પદ્ધતિ

(બ) હિસાબી વળતર દરની પદ્ધતિ

- (7) પરત આપ પદ્ધતિમાં ફાયદા મર્યાદા જણાવો.
- (8) સરેરાશ વળતર દરનો ખર્ચ આપી તેના ફાયદા અને મર્યાદાની ચર્ચા કરો.
- (9) મૂડી બજેટનો અર્થ આપી, વટાવેલ રોકડપ્રવાહની પદ્ધતિઓ પૈકી ગમે તે એકની ચર્ચા કરો.
- (10) સમજાવો - ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ
- (11) નફાકારકતા આંક - સમજાવો
- (12) આંતરિક વળતર દર પદ્ધતિ સમજાવો
- (13) આંતરિક વળતર દર પદ્ધતિમાં ભૂલ અને પ્રયત્ન પદ્ધતિ સમજાવો.
- (14) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય પદ્ધતિના ફાયદા મર્યાદાઓ જણાવો.
- (15) નફાકારકતા આંક પદ્ધતિનાં ફાયદા મર્યાદાઓની ચર્ચા કરો.

(બ) વ્યાવહારિક (દાખલાઓ)

- (1) કેયુર લિ. પાસે રોકાણ અંગે રૂ. 2,00,000 છે. નીચેની બે દરખાસ્તોને આધારે શ્રેષ્ઠ દરખાસ્તની પસંદગી અંગે ભલામણ કરો.

વિગત	A	B
શરૂનું મૂડીરોકાણ (રૂ.)	1,00,000	70,000
ઉપયોગી આયુષ્ય	10 વર્ષ	8 વર્ષ
વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ (રૂ.)	25,000	20,000

વર્ષ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
વટાવ	0.870	0.756	0.658	0.571	0.497	0.432	0.376	0.327	0.284	0.247

નીચેની પદ્ધતિએ મૂલ્યાંકન કરો.

- (1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ
- (2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

(જવાબ : દરખાસ્ત Aનું રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 1,05,875 - રૂ. 1,00,000

રોકાણનું મૂલ્ય = 5,875 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

દરખાસ્ત B નું રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 74,080 - રૂ. 70,000 રોકાણનું મૂલ્ય = 4,080 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

દરખાસ્ત A નું નફાકારકતા આંક = 1,05,875 / રૂ. 1,00,000=1.06

દરખાસ્ત B નું નફાકારકતા આંક = 74,080 / રૂ. 70,000=1.58

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય પ્રમાણે દરખાસ્ત A સ્વીકાર્ય જ્યારે નફાકારકતા આંક પ્રમાણે યોજના B સ્વીકાર્ય ગણાય.)

- (2) સૂરજ કંપની લિ. રૂ. 4,00,000 નું મૂડી રોકાણ જરૂરીબને તેવા પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ કરવાનું વિચાર રહી છે. ઘસારા બાદ પરંતુ કરવેરા પહેલાંની વાર્ષિક આવક નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	રૂ.
1	2,00,000
2	4,00,000
3	1,60,000
4	1,60,000
5	80,000

ઘસારો સીધી લીટીએ 20% લેખે ગણવામાં આવે છે. કરવેરાનો દર 50% છે.

નીચેની પદ્ધતિએ આ યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય (2) નફાકારકતા આંક

રૂ. 1નું 10% વટાવ પરિબળ પ્રથમ પાંચ વર્ષ માટે :

0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621 છે.

(જવાબ : ઉપરોક્ત આવકમાંથી કરવેરા 50% બાદ કરીને ઘસારો રૂ. 80,000 ઉમેરો જેથી રોકડ પ્રવાહ 1,80,000, 180,000, 1,60,000, 1,60,000 અને 1,20,000 મળે.

10% વટાવ દરે રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 6,16,260 તેથી ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય = 2,16,260

નફાકારકતા આંક = રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 6,16,260 / 4,00,000 = 1.54)

(3) આનંદ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. એક યંત્ર ખરીદવામાં મૂડીરોકાણ અંગે વિચારણા કરી રહી છે. આ યંત્ર બજારમાં રૂ. 20,00,000ની કિંમત ઉપલબ્ધ છે. તેની પાસે આ યંત્રનો બે વિકલ્પો છે. બંનેની કિંમત સમાન છે અને અંદાજ આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે. તેની કોઈ ભંગારકિંમત નથી. કંપનીનો અપેક્ષિત વળતરનો દર 12% છે અને કરવેરાનો દર 50% છે. ઘસારા અને કરવેરા પહેલાંનો નફો નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	યંત્ર A (રૂ.)	યંત્ર B (રૂ.)	અવયવ
1	13,00,000	7,00,000	0.893
2	10,00,000	8,00,000	0.797
3	8,00,000	13,00,000	0.712
4	7,00,000	10,00,000	0.636
5	5,00,000	6,00,000	0.567

નીચેની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શ્રેષ્ઠ યંત્ર અંગે સલાહ આપશે.

(1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

જવાબ :

પદ્ધતિ	યંત્ર A	યંત્ર B
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	3,39,100	3,03,250
નફાકારકતા આંક	1.17	1.15

યંત્ર A પસંદ કરવું જોઈએ.

ઉપરના નફામાંથી ઘસારો અને 50% કરવેરા બાદ કરીને ફરી ઘસારો ઉમેરતાં રોકડ પ્રવાહ મેળવો.

યંત્ર A - રોકડ પ્રવાહ 8,50,000, 7,00,000, 6,00,000, 5,50,000 અને 4,50,000

યંત્ર B - રોકડ પ્રવાહ 5,50,00, 6,00,000, 8,50,000, 7,00,000 અને 5,00,000

12% અવયવે રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય A રૂ. 23,49,180 અને B 23,03,250

(૪) આશના લિ. રૂ. 1,50,000ના પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ અંગે નિર્ણય કરે છે. આ પત્ર પર પાંચ વર્ષ દરમ્યાન ચોખ્ખો રોકડ પ્રવાહ (કરવેરા બાદ પરંતુ ઘસારા પહેલાં) નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	1	2	3	4	5
રૂ.	45,000	45,000	45,000	45,000	95,000

20%ના વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય 0.833, 0.694, 0.579, 0.482 અને 0.402

22%ના વટાવ દરે મૂલ્ય 0.820, 0.672, 0.551, 0.451 અને 0.370

(જવાબ : આંતરિક વળતરનો દર 21.28)

20% વટાવ દરે રોકડ પ્રવાહનું મૂલ્ય 1,54,650 - રોકાણ મૂલ્ય રૂ. 1,50,000 = ₹ 4,650

22% વટાવ દરે રોકડ પ્રવાહનું મૂલ્ય 1,47,380 - રોકાણ મૂલ્ય રૂ. 1,50,000 = - 2,620

જ્યાં, A = 20%, B = 22% C = 4,650 અને D = 2,620

$$\text{તેથી} = A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

$$= 21.28\%$$

(પ) મહેતા કંપની લિ. રૂ. 2,00,000ની એક યોજના અંગે વિચારી રહી છે. જેમાં કરવેરા બાદ પરંતુ ઘસારા બાદનો રોકડ પ્રવાહ નીચે પ્રમાણે મળશે. કંપનીનો અપેક્ષિત વળતર દર 10% છે.

વર્ષ	1	2	3	4	5
રોકડ પ્રવાહ	20,000	40,000	60,000	90,000	1,20,000

રૂ. 1 નું 10% અને 15% એ વર્તમાન મૂલ્ય :

10% દરે 0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621

15% દરે 0.870, 0.756, 0.658, 0.572 અને 0.497

નીચેની પદ્ધતિ મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ (NPV)

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ (PI)

(3) આંતરિક વળતર દરની પદ્ધતિ (IRR)

જવાબ :

પદ્ધતિ	મૂલ્યાંકન
(1) ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	32.270
(2) નફાકારકતા આંક	1.16
(3) આંતરિક વળતર દર	14.74%

10% વટાવ દરે રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 2,32,270 રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 2,00,000 = 32,270 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય.

નફાકારકતા આંક = 2,32,270/2,00,000 = 1.16

આંતરિક વળતર દર :

15% વટાવ દરે રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 1,98,240 - રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 2,00,000 = 1,760

જ્યાં A = 10%, B = 15%, C = 32,270 અને D = 1,760

$$\text{આંતરિક વળતર દર} = A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

$$= 10\% + \frac{32.270}{32.270 + 1,760} \times (15 - 10)$$

$$= 14.74\% \text{ આંતરિક વળતર દર}$$

(દ) કાશ્મિરા લિ. રૂ. 3,00,000નું થશે, આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે. ઘસારો સીધી લીટીની પદ્ધતિએ કાપવામાં આવે છે. તથા કરવેરાનો દર 50% છે.

વાર્ષિક રોકડપ્રવાહ (ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંનો નીચે મુજબ)

વર્ષ	Plan 1 (રૂ.)	Plan 2 (રૂ.)
1	1,20,000	1,50,000
2	1,20,000	1,50,000
3	1,20,000	1,20,000
4	1,20,000	1,20,000
5	1,20,000	60,000

ઉપરની વિગતોને આધારે નીચેની પદ્ધતિએ બંને પ્લાનનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (2) નફાકારકતા આંક

નોંધ : રૂ. 1નું 10% વટાવના દરે પ્રથમ પાંચ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે મુજબ છે.

0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621 છે.

જવાબ :

પદ્ધતિ	Plan 1	Plan 2
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	(રૂ.) 41,100	(રૂ.) 40,620
નફાકારક આંક	1.137	1.135

કર બાદ પરંતુ ઘસારા સહિત રોકડ પ્રવાહ :

Plan-1 દર વર્ષે રૂ. 90,000

Plan-2 1,05,000, 105,000, 90,000, 90,000 અને 60,000

રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય :

Plan-1 81,810, 74,340, 67,590, 61,470 અને 55,890

Plan-2 95,445, 78,855, 67,590, 61,470 અને 37,260

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય :

Plan-1 3,41,100-3,00,000=41,00 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

Plan-2 3,40,620-3,00,000=40,620 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય

નફાકારકતા આંક

Plan-1 3,41,100-3,00,000=1.137 નફાકારકતા આંક

Plan-2 3,40,620-3,00,000=1.135

(૭) સુંદરલાલ કંપની લિ. એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. તેની પાસે રૂ. 8,00,000 ની કિંમતના એક એવા બે યંત્રો ઉપલબ્ધ છે. દરેક યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે.

કરવેરાના દર 50% છે બંને યંત્રોની ઘસારા અને કરવેરા પહેલાંની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	A (રૂ.)	B (રૂ.)
1	5,20,000	4,40,000
2	4,00,000	5,20,000
3	3,20,000	3,20,000
4	2,80,000	2,40,000
5	2,00,000	2,80,000

નીચે દર્શાવેલી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી સૌથી નફાકારક યંત્રની પસંદગી કરો.

(I) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ (NPV)

(II) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ (PI)

રૂ. 1 નું 12% વટાવ અવયવે પ્રથમ પાંચ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે 0.893, 0.797, 0.712, 0.636, 0.567 છે.

જવાબ :

પદ્ધતિ	A	B
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	1,39,640	1,61,700
નફાકારકતા આંક	1.17	1.20

ઉપરનાં મૂલ્યાંકન પરથી યંત્ર-B ખરીદ્યું ફાયદાકારક ગણાય.

ઘસારો અને કરવેરા બાદ નફો :

યંત્ર A રૂ. 1,80,000, રૂ. 1,20,000, રૂ. 80,000, રૂ. 60,000 અને રૂ. 20,000

યંત્ર B રૂ. 1,40,000 રૂ. 1,80,000, રૂ. 80,000 રૂ. 40,000 અને રૂ. 60,000

રોકડ પ્રવાહ :

યંત્ર A 3,40,000, 2,80,000, 2,40,000, 2,20,000 અને 1,80,000

યંત્ર B 30,000, 3,40,000, 2,40,000, 2,00,000 અને 2,20,000

વર્તમાન મૂલ્ય

યંત્ર A 3,03,620, 2,23,610, 1,70,880, 1,39,920 અને 1,02,060 = કુલ 9,39,640

યંત્ર B 2,67,900, 2,70,980, 1,70,880, 1,27,200, 1,24,770 = કુલ 9,61,700

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય યંત્ર A 1,39,640, યંત્ર B 1,61,700

નફાકારકતા આંક : યંત્ર A 1.17, યંત્ર B 1.20

(૮) હનિફ લિ. રૂ. 3,20,000નું રોકાણ એક ધંધામાં નીચે પ્રમાણે કરવેરા બાદ અને ઘસારા પહેલાંનાં અપેક્ષિત ચોખ્ખા રોકડ પ્રવાહનાં આધારે કરવાની તક છે.

વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ (રૂ.)	વર્ષ	રોકડ પ્રવાહ (રૂ.)
1	56,000	6	64,000
2	56,000	7	80,000
3	56,000	8	1,20,000
4	56,000	9	80,000
5	56,000	10	32,000

મૂડી પર વળતરનો દર 10 ટકાના આધારે ગણતરી કરો.

(1) ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 71,688

(2) નફાકારકતા આંક 1.22

રૂ. 1 નું વર્તમાન મૂલ્ય 10 ટકા વટાવ દરે

વર્ષ	1	2	3	4	5
વટાવ	0.904	0.826	0.751	0.683	0.621

પરિબળ

વર્ષ	6	7	8	9	10
વટાવ	0.564	0.513	0.467	0.424	0.386

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય)

રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય 50,904, 46,256, 42,056, 38,248, 34,776, 36,096, 41,040, 39,920, અને 12,353 = કુલ 3,91,688

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય = 3,91,688-3,20,000=71,688

$$\text{નફાકારકતા આંક} = \frac{3,91,688}{3,20,000} = 1.22$$

(લ) માનવ કંપની લિ. પ્રોજેક્ટ X અને પ્રોજેક્ટ Y માં રોકાણ કરવા માંગે છે. બંને પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ એકસરખું કરવાનું છે. બંને પ્રોજેક્ટનું ઉપયોગી આયુષ્ય પાંચ વર્ષનું છે. કરવેરાનો દર 50% ગણવાનો છે. પ્રોજેક્ટ X અંગેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષના અંતે	બાહ્ય રોકડ પ્રવાહ (રૂ.)
0	30,00,000
1	-
2	3,60,000
3	-
4	-
5	-
વર્ષ	ઘસારો કરવેરા પહેલાંની કમાણી
1	રૂ. 12,00,000
2	રૂ. 13,50,000
3	રૂ. 16,20,000
4	રૂ. 18,00,000
5	રૂ. 13,38,000

પ્રોજેક્ટ Yનું મૂલ્યાંકન નીચેની પદ્ધતિએ કરવામાં આવેલ છે. કૌંસમાં આપેલ આંકડા Yના મૂલ્યાંકનમાં આંકડા દર્શાવેલ છે.

(1) ચો. વર્તમાન મૂલ્ય (-6,72,000)

(2) નફાકારકતા આંક (0.8%)

(3) આંતરિક વળતર દર (9%)

ઉપરની પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રોજેક્ટ Xનું મૂલ્યાંકન કરો. તમે ક્યાં પ્રોજેક્ટમાં મૂડીરોકાણ કરવાની સલાહ આપશો ? શા માટે ?

વર્ષ	1	2	3	4	5
10% વટાવદર	0.909	0.826	0.751	0.683	0.621
15% વટાવ દર	0.870	0.756	0.658	0.572	0.497
20% વટાવ દર	0.833	0.694	0.579	0.482	0.402

(જવાબ : અહીં પ્રોજેક્ટ Y નું મૂલ્યાંકન આપવામાં આવ્યું છે. માત્ર પ્રોજેક્ટ X નું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે.)

ઘસારાની રકમ નીચે પ્રમાણે ગણો.

પ્રથમ વર્ષનો ઘસારો 6,00,000 બીજા વર્ષનો ઘસારો 6,00,000 ત્રીજા વર્ષની વધારાનું રોકાણ ઉમેરતાં બીજા, ચોથા અને પાંચમાં વર્ષનો ઘસારો રૂ. 6,00,000 જૂનો રૂ. 1,20,000 નવો (3,60,000/3 વર્ષ) = રૂ. 7,20,000 ગણાવો.

ઘસારા અને કરબાદ નફો : રૂ. 3,00,000, 3,75,000, 4,50,000, 5,40,000 અને 3,09,000

ઘસારા સહિત નફો (રોકડ પ્રવાહ) રૂ. 9,00,000, 9,75,000, 11,70,000, 12,60,000 અને 10,29,000

10% દરે વર્તમાન મૂલ્ય : 8,18,100, 8,05,350, 8,78,670, 8,60,580 6,36,009 = કુલ 40,01,709

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : 40,01,709 રોકાણ મૂલ્ય 33,60,000 = રૂ. 6,41,709

નફાકારકતા આંક : 40,01,709-33,60,000=1.19

આંતરિક વળતર માટે 15% અને 20% વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય શોધવું.

15% દરે વર્તમાન મૂલ્ય : 7,83,000, 7,37,100, 7,69,869, 7,20,720 અને 5,11,413 = કુલ 35,22,093 - 3,36,650

= રૂ 1,62,093

20% દરે વર્તમાન મૂલ્ય : 7,49,700, 6,77,430, 6,07,320 અને 4,13,658 = કુલ 31,24,758 - 33,60,000 = -2,35,242

આમ A = નીચે દર 15% B = ઊંચો દર 20%

C = વધારો 1,62,093 D = ઘટાડો 2,35,242

આંતરિક વળતર દર $A + \frac{C}{C+D} \times (B-A)$

= 15% + $\frac{1.62,093}{1.62.093 + 2,35,242} \times (20-15)$

= 15% + $\frac{1.62,093}{3,97,335} \times 5$

= 17%

(૧૦) સુરેશ કંપની લી. નીચેની દરખાસ્તની વિચારણા કરે છે. દરખાસ્ત માટે રૂ. 50,000 ભંગાર કિંમત ધરાવતી શરૂઆતની પડતર રૂ. 2,50,000 જરૂરી રહેશે. તદઉપરાંત તેના આયુષ્ય દરમ્યાનની સ્ટોર્સ અને લેણાની સપાટીમાં રૂ. 1,00,000નો વધારો જરૂરી બનશે. પરિયોજનાને પરિણામે વાર્ષિક વેચાણમાં રૂ. 3,00,000 નો વધારો થશે. અને તેના પાંચ વર્ષના આયુષ્યમય દરમિયાન દરેક વર્ષ રૂ. 1,00,000 રોકડ ખર્ચ જરૂરી બનશે. તેના પર સીધી લીટીની પદ્ધતિએ ઘસારો માંડી વાળવામાં આવશે.

કંપનીએ 50%નાં દરે આવકવેરો ભરવો પડે છે.

વાર્ષિક 12%ના વટાવ પરિબળે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ પાંચ વર્ષ માટે અનુક્રમે રૂ 0.893, 0.797, 0.712, 0.636 અને 0.567 છે.

ઉપરોક્ત વિગતો પરથી,

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય શોધો

(2) નફાકારતા આંક શોધો

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 82,600

નફાકારકતા આંક 1.24

રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 2,50,000 ₹ સ્ટોર્સ રૂ. 1,00,000 = રૂ 3,50,000

$$\text{ઘસારો} = \frac{\text{મૂળ કિંમત} - \text{ભંગારકિંમત}}{\text{ઉપયોગી આયુષ્ય}}$$

$$= \frac{2,50,000 - 50,000}{5 \text{ વર્ષ}}$$

= રૂ. 40,000 ઘસારો

વાર્ષિક કમાણી : વેચાણ રૂ. 3,00,000 - ખર્ચ રૂ. 1,00,000 = રૂ. 2,00,000

વાર્ષિક કમાણી : રૂ. 2,00,000 - ઘસારો રૂ. 40,000 = રૂ. 1,60,000 - 50% કરવેરા
= રૂ. 80,000 ₹ ઘસારો 40,000 = રૂ. 1,20,000 વાર્ષિક રોકડ પ્રવાહ ગણાશે.

રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય : રૂ. 1,07,160, 95,640, 85,440, 76,320, 68040 =
કુલ વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 4,32,600

નફાકારકતા આંક = રૂ. 4,32,600/3,50,000 = 1.24

(૧૧) ખુશ્બુ લિ. રૂ. 10,00,000ની રોકાણની જરૂરિયાત ધરાવતી એક રોકાણ યોજનામાં રોકાણ કરવાનું નક્કી કરે છે. ઘસારા બાદ પરંતુ કરવેરા પહેલાંની વાર્ષિક આવકની ધારણા નીચે મુજબ છે.

પદ્ધતિ	(રૂ.)	10% વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય)
1	5,00,000	0.909
2	5,00,000	0.826
3	4,00,000	0.751
4	4,00,000	0.683
5	2,00,000	0.621

નીચેની પદ્ધતિએ પ્રોજેક્ટનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (2) નફાકારકતા આંક

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 5,40,650

નફાકારકતા આંક 1.54

કરવેરા નફો : 2,50,000, 2,50,000, 2,00,000, 2,00,000, 1,00,000

ઘસારા સહિતનો રોકડપ્રવાહ : 4,50,00, 4,50,000, 4,00,000, 4,00,000 અને રૂ. 3,00,000

10% વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય : 4,09,050, 3,71,700, 3,00,400, 2,73,200, 1,86,300 = કુલ વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 15,40,650

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : 15,40,650 - 10,00,000 = રૂ. 5,40,650

નફાકારકતા આંક = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

$$= \frac{15,40,650}{10,00,000}$$

1.54

(૧૨) આશુ લિ. એક યંત્ર ખરીદવાનું નક્કી કરે છે જે માટે રૂ. 5,00,000નાં એક એવા ત્રણ યંત્રો (I) અને (II) ઉપલબ્ધ છે. દરેક યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે. કોઈ ભંગાર કિંમત નથી. કંપની માટે કરવેરાનો દર 50% છે.

ત્રણેય યંત્રોની ઘસારા અને કરવેરા પહેલાંની આવક નીચે પ્રમાણે અંદાજવામાં આવી છે.

વર્ષ	A રૂ.	B રૂ.	C રૂ.
1	3,40,000	1,80,000	2,80,000
2	2,40,000	2,00,000	3,40,000
3	2,00,000	3,40,000	2,00,000
4	1,80,000	2,40,000	1,40,000
5	1,20,000	1,60,000	1,80,000

નીચેની પદ્ધતિએ સૌથી નફાકારક યંત્રની પસંદગી કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (NPV)

(2) નફાકારકતા આંક (PI)

રૂ. 1 નું 12% વટાવ દરે પ્રથમ પાંચ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય 0.893, 0.797, 0.712, 0.636 અને 0.567

(જવાબ :

પદ્ધતિ	A	B	C
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	90,160	83,040	1,07,510
નફાકારકતા આંક	1.18	1.17	1.22

ત્રણેય યંત્રો પૈકી યંત્ર C ખરીદવું ફાયદાકારક ગણાય.

ઘસારા અને કર બાદ નફો :

A- 1,20,000, 70,000, 50,000, 40,000 અને 10,000

B 40,000, 50,000, 1,20,000, 70,000 અને 30,000

C 90,000, 1,20,000, 50,000, 20,000 અને 40,000

ઘસારા સહિત (રોકડ પ્રવાહ)

A 2,20,000 1,70,000, 1,50,000, 1,40,000 અને 1,10,000

B 1,40,000, 1,50,000, 2,20,000, 1,70,000 અને 1,30,000

C 1,90,000, 2,20,000, 1,50,000, 1,20,000 અને 1,40,000

10 ટકા દરે વર્તમાન મૂલ્ય :

A 19,460, 1,35,490, 1,06,800, 89,040, અને 62,370 = કુલ 5,90,160

B 1,25,020, 1,19,550, 1,56,640, 1,08,120 અને 73,310 = કુલ 5,83,040

C 1,69,670, 1,75,340, 1,06,800, 76,380 અને 79,380 = કુલ 6,07,510

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : A 90, 160, B 83, 040, C 1,07,510

નફાકારકતાં આંક :

A 5,90, 160/5,00,000 = 1.18

B 5,83, 040/5,00,000 = 1.17

C 6,07,510/5,00,000 = 1.22

(૧૩) હાશમી કંપની લિ. તેના જૂના યંત્રને સ્થાને નવા યંત્રની સ્થાપના કરવાનું વિચારે છે. કંપની પાસે બે વિકલ્પો છે યંત્ર A અને યંત્ર B

અન્ય વિગતો નીચે મુજબ છે.

વિગત	યંત્ર A રૂ.	યંત્ર B રૂ.
શરૂઆતનું રોકાણ	1,35,000	2,00,000
રોકડ પ્રવાહ	-	-
1 વર્ષ	-	50,000
2	1,10,000	80,000
4	70,000	85,000
5	70,000	75,000

15% વટાવ દર રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય

વર્ષ	0	1	2	3	4	5
વટાવ	1	0.870	0.756	0.658	0.572	0.497
અનામત						

નીચેની પદ્ધતિઓ લક્ષમાં લઈ કયું યંત્ર પસંદ કરશો ?

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

જવાબ :

પદ્ધતિ	યંત્ર A રૂ.	યંત્ર B રૂ.
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	31,110	34,955
નફાકારકતા આંક	1.23	1.17

ઘસારા કે કરવેરાની વિગત આપી નથી તેથી આપેલ આંકડા રોકડપ્રવાહ ગણાશે.

15% ટકાના વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય :

A શૂન્ય, 18,900, 72,380, 40,040, 34,790 = કુલ 1,66,110

B 43,500, 52,920, 52,640, 48,620, 37,275 = કુલ 2,34,955

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય :

A 1,66,110/1,35,000 = 31,110

B 2,34,955/2,00,000 = 34,955

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય :

A 1,66,110/1,35,000 = 1.17

B 2,34,955/2,00,000 = 1.23

(૧૪) સારસ લી., રૂ. 1,00,000નાં મૂડીરોકાણ અંગે વિચારે છે. કરવેરા પહેલાંની પરંતુ ઘસારા બાદની અંદાજિત વાર્ષિક કમાણી નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	રૂ.
1	50,000
2	40,000
3	30,000
4	20,000
5	10,000

ઘસારો ઘટતી જતી બાકીની રીતે 20% ગણવામાં આવે છે. કંપનીનો કરવેરાનો દર 40% છે.

તમારે યોજનાનું મૂલ્યાંકન નીચેની પદ્ધતિએ કરવાનું છે.

રૂ. 1 નું 10% વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય 0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621 નીચેની પદ્ધતિએ કરવાનું છે.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 25,623

નફાકારકતા આંક 1.26

પાંચ વર્ષનો ઘટતી જતી બાકીની રીતે : રૂ. 20,000, 16,000, 12,800, 10,240 અને 8,192

ઘસારા અને કરબાદ નફો રૂ. 30,000, 24,000, 18,000, 12,000 અને 6,000

ઘસારા સહિત રોકડ પ્રવાહ : રૂ. 50,000, 40,000, 30,800, 22,240 અ 14,192

10% વટાવ દરે વર્તમાન મૂલ્ય : 45,450, 33,040, 23,130, 15,190 અને 14,192 = કુલ 1,25,623

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : 1,25,623 1,00,000 = 25,623

નફાકારકતા આંક : 1,25,623, 1,00,000 = 1.26

(૧૫) મનીષ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ લિ. બે પ્રોજેક્ટ X અને Y અંગે નીચે પ્રમાણે વિગતો આપે છે.

બંને પ્રોજેક્ટની પડતર :

X રૂ. 120 લાખ

Y રૂ. 120 લાખ

અંદાજિત આયુષ્ય

X 8 વર્ષ

Y 6 વર્ષ

ભંગાર કિંમત X અને Y માટે શૂન્ય

ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંનો નફો (રૂ. લાખમાં) નીચે દર્શાવેલ પ્રમાણે થવાની ધારણા છે.

વર્ષ	પ્રોજેક્ટ X	પ્રોજેક્ટ Y
1	25	40
3	35	60
3	45	80
4	65	50
5	65	30
6	55	20
7	35	-
8	15	-

ઘસારો સીધી લીટીની પદ્ધતિનો ગણવાનો છે અને કરવેરાનો દર 40% છે અને કંપનીની મૂડી પડતર 15% છે. નીચેની પદ્ધતિ હેઠળ પ્રોજેક્ટ પસંદગી માટે કંપનીને સલાહ આપો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય X રૂ. 20,41 અને Y રૂ. 21,25 લાખ

નફાકારકતા આંક X 1.17 Y 1.18

મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે પ્રોજેક્ટ Y અને વધુ ફાયદાકારક છે.

ઘસારા અને કરબાદનો નફો :

X - 6, 12, 18, 30, 30, 24, 12 અને શૂન્ય

Y - 12, 24, 36, 18, 6 અને શૂન્ય

રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)

X - 21, 27, 33, 45, 45, 39, 27 અને 15

Y - 32, 44, 56, 38, 26 અને 20

અહીં મૂડી પડતરનો દર 15% છે તે પ્રમાણે વર્તમાન મૂલ્ય શોધવું.

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય :

X - 140,41 લાખ - 120 લાખ 20.41 લાખ

Y - 141.25 લાખ - 120 લાખ 21.25 લાખ

નફાકારકતા આંક :

X - 140.41/120 = 1.17

Y - 141.25/120 = 1.18

(૧૬) ગુજરાત યુનિવર્સિટી નીચે જણાવેલ ત્રણ યંત્રો સુપર, ડિલક્ષ અને બેસ્ટ પૈકી ગમે તે એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. જે દરેક યંત્રમાં મૂડી રોકાણ એક સરખું રૂ. 25,00,000 છે. દરેક યંત્રનું ઉપયોગી અંદાજિત આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે. કોઈ ભંગાર કિંમત નથી. ત્રણેય યંત્રોની ઘસારા અને કરવેરા પછીની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	સુપર રૂ.	ડિલક્ષ રૂ.	બેસ્ટ રૂ.
1	4,00,000	3,00,000	2,00,000
2	5,00,000	4,00,000	4,00,000
3	7,00,000	2,00,000	7,00,000
4	4,00,000	18,00,000	15,00,000
5	2,00,000	5,00,000	4,00,000

નીચેની પદ્ધતિઓનાં આધારે કયું યંત્ર ખરીદવું જોઈએ ?

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય

(2) નફાકારકતા આંક

10% ના વટાવ દરે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : સુપર રૂ. 10,94,700 ડિલક્ષ રૂ. 16,88,200 અને બેસ્ટ

17,05,800

નફાકારકતા આંક : સુપર 1.44, ડિલક્ષ 1.675, બેસ્ટ 1.68

ઉપરનાં મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે બેસ્ટ યંત્ર ખરીદવું જોઈએ.

ઘસારા સહિત રોકડ પ્રવાહ :

સુપર : 9,00,000, 10,00,000, 12,00,000, 9,00,000 અને 7,00,000

ડિલક્ષ : 8,00,000, 9,00,000, 7,00,000, 23,00,000 અને 10,00,000

બેસ્ટ : 7,00,000, 9,00,000, 12,00,000, 20,00,000 અને 9,00,000

રોકડ પ્રવાહનું 10% નાં દરે વર્તમાન મૂલ્ય :

સુપર 35,94,700 ડિલક્ષ 41,88,200, બેસ્ટ 42,05,800

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય :

સુપર = 35,94,700-25,00,000=10,94,700

ડિલક્ષ = 41,88,200-25,00,000=16,88,200

બેસ્ટ = 42,05,800-25,00,000=17,05,800

નફાકારકતા આંક :

સુપર = 35,94,700/25,00,000 = 1.44

ડિલક્ષ = 41,88,200/25,00,000 = 1.675

બેસ્ટ = 42,05,800/25,00,000 = 1.68

(૧૭) અમિત લિ. રૂ. 1.80,000નાં મૂડી ખર્ચના એક પ્રોજેક્ટમાં રોકાણ કરવાનું ઈચ્છે છે. કરવેરા પહેલાંની પરંતુ ઘસારા બાદની અંદાજિત વાર્ષિક આવક નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	1	2	3	4
1	90,000	72,000	54,000	36,000

ઘસારો 20% નાં દરે ઘટતી જતી બાકીની પદ્ધતિથી ગણવાનો છે. કરવેરાનો દર 40% છે.

કંપનીનો અપેક્ષિત વળતરનો દર 10% છે.

નીચેની પદ્ધતિએ પ્રોજેક્ટનું મૂલ્યાંકન કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્યની પદ્ધતિ (NPV)

(2) નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિ (PI)

નોંધ : 1 રૂ.નું 10% વળતર દર પ્રમાણે વર્તમાન મૂલ્ય 0.909, 0.826, 0.751 અને 0.683 છે.

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 30,259

નફાકારકતા આંક 1.17

ચાર વર્ષનો ઘટતી જતી બાકીએ ઘસારો : રૂ. 36,000, 28,000, 24,040 અને 18,432

કરવેરા બાદ નફો : 54,000, 43,200, 32,400 અને 21,600

ઘસારા સહિત (રોકડ પ્રવાહ) 90,000, 72,000, 54,000 અને 40,032

રોકડ પ્રવાહનું 10% દરે કુલ વર્તમાન મૂલ્ય : રૂ. 2,10,259

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : 2,10,259-1,80,000 = રૂ. 30,259

નફાકારકતા આંક : 2,10,259/1,80,000 = રૂ. 1.17

(૧૮) બાબા કોર્પોરેશન રૂ. 1,00,000ની કિંમત એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 5 વર્ષનું છે. કંપનીનો કરવેરાનો દર 50% છે. યંત્રનો ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની પાંચ વર્ષની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ છે.

રૂ. 55,000, રૂ. 65,000, રૂ. 40,000, રૂ. 30,000 અને રૂ. 35,000 ગણતરી કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (2) નફાકારકતા આંક

નોંધ : વાર્ષિક 12%ના વટાવ પરિબળે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ પાંચ વર્ષ માટે અનુક્રમે 0.893, 0.797, 0.712, 0.636 અને 0.567 છે.

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 20,214)

નફાકારકતા આંક 1.20

ઘસારો અને કરબાદ નફો : 17,500, 22,500, 10,000, 5,000 અને 7,500

ઘસારા સહિત રોકડ પ્રવાહ રૂ. 37,500, 42,500, 30,000, 25,000 અને રૂ. 27,500

રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય : રૂ. 33,488, 33,873, 21,365, 15,990 અને 15,593 = કુલ 1,20,214

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : 1,20,214-1,00,000 = રૂ. 20,214

નફાકારકતા આંક : 1,20,214/1,00,000 = 1.20

(૧૯) ધી જે.પી. લીમીટેડ રૂ. 2,00,000ની કિંમતનું એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય પાંચ વર્ષનું છે. ભંગાર કિંમત નથી. કંપનીનો નિયમ વળતરનો દર 12% છે. કરવેરાનો દર 50% છે. યંત્રની ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની પાંચ વર્ષની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ છે.

રૂ. 70,000, રૂ. 80,000 રૂ. 1,30,000, રૂ. 1,00,000 અને રૂ. 60,000 ગણતરી કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (2) નફાકારકતા આંક

નોંધ : વાર્ષિક 12% ના વટાવ પરિબળે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ પાંચ વર્ષ માટે અનુક્રમે 0.893, 0.797, 0.712, 0.636 અને 0.567 છે.

(જવાબ : ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ. 30,325)

નફાકારકતા આંક 1.15

કરબાદ નફો : રૂ. 15,000, 20,000, 45,000 30,000 અને 10,000

ઘસારા સહિત રોકડ પ્રવાહ : રૂ. 55,000, 60,000, 85,000, 70,000, 50,000

રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય : રૂ. 49,115, 47,820, 60520, 44,520, 28,350 = કુલ 2,30,325 રૂ.

ચો. વર્તમાન મૂલ્ય : 2,30,325-2,00,000 = 30,325

નફાકારકતા : 2,30,325/2,00,000 = 1.15

(૨૦) ધી XYZ લિ. રૂ. 8,50,000ની કિંમતનું એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. પાંચ વર્ષના ઉપયોગી આયુષ્યને અંતે યંત્રની ભંગાર કિંમત રૂ.50,000 છે. કરવેરાનો દર 50% છે. યંત્રોનો ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	1	2	3	4	5
કમાણી (રૂ.)	4,40,000	5,20,000	3,20,000	2,40,000	2,80,000

વાર્ષિક 12% ના વટાવ પરિબળે રૂ. 1 નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ પાંચ વર્ષ માટે અનુક્રમે... 0.893, 0.797, 0.712, 0.636 અને 0.567 ગણતરી કરો.

(1) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય (NPV)

(2) નફાકારકતા આંક (PI)

$$\begin{aligned} \text{(જવાબ : વાર્ષિક ઘસારો)} &= \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજિત આયુષ્ય}} \\ &= \frac{8,50,000 - 50,000}{5 \text{ વર્ષ}} \end{aligned}$$

= રૂ. 1,60,000 વાર્ષિક ઘસારો

વર્ષ	ઘસારો અને કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	ઘસારો (રૂ.)	કર પહેલાંનો નફો (રૂ.)	50% કરવેરા (રૂ.)	કરબાદનો નફો (રૂ.)	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત) રૂ.	વટાવ અબયવ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	5,40,000	1,60,000	280000	1,40,000	1,40,000	3,00,000	0.893	2,67,900
2	5,20,000	1,60,000	360000	1,80,000	1,80,000	3,40,000	0.797	2,70,980
3	3,20,000	1,60,000	160000	80,000	80,000	2,40,000	0.712	1,70,880
4	2,40,000	1,60,000	80000	40,000	40,000	2,00,000	0.636	1,27,200
5	2,80,000	1,60,000	120000	60,000	60,000	270,00	0.567	1,53,090
રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય કુલ								9,90,050

પાંચમાં વર્ષ રોકડપ્રવાહમાં ભંગારકિંમત પણ ધ્યાનમાં લેવી.

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન - મૂલ્ય રોકાણનું મૂલ્ય
= 9,90,050-8,50,000 = 1,40,050 રૂ.

$$\text{નફાકારકતા આંક} = \frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$$

$$= \frac{9,90,050}{8,50,000}$$

$$= 1.16$$

(૨૧) કુમાર લિમિટેડ બે વૈકલ્પિક યંત્રો પૈકી એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. આ યંત્રો અંગે નીચેની વિગતો મળે છે.

વિગત	યંત્ર X	યંત્ર Y
યંત્રની કિંમત રૂ.	4,50,000	5,50,000
વાર્ષિક સ્થિર ખર્ચા રૂ. (ઘસારા સહિત)	2,50,000	3,50,000
એકમ દીઠ ચલિત ખર્ચા (રૂ.)	30	32
કલાકદીઠ ઉત્પાદન (એકમો)	4	6

- (1) એકમદીઠ વેચાણ કિંમત રૂ. 50
- (2) દરેક યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 5 વર્ષ
- (3) વાર્ષિક કામકાજનાં કલાકો 4000
- (4) કરવેરાનો દર 50 ટકા
- (5) નાણાં ઊભા કરવાનો ખર્ચ 10 ટકા

ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંકની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી યોજનાનું મૂલ્યાંકન કરો.

10 ટકાના વટાવ દરે રૂ. 1 નું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	1	2	3	4	5
વર્તમાન	0.909	0.826	0.751	0.683	0.621

મૂલ્ય

(જવાબ : આ ઉદાહરણમાં નફો-આવક અંગેની માહિતી આપવામાં આવતી નથી. સૌ પ્રથમ નફા નુકસાન પત્રક બનાવીને વાર્ષિક કમાણી-નફો શોધવો પડશે.

વિગત	યંત્ર X	યંત્ર Y
ઉત્પાદન એકમો :		
X = 4000 × 4 એકમો	16000 એકમો	24000 એકમો
Y = 4000 × 6 એકમો	X	X
એકમદીઠ વે.કી. રૂ.	50	50
કુલ વેચાણ રૂ.	800000	1200000
બાદ : ખર્ચ :		
ચલિત ખર્ચ :		
X = 16000 × 30 રૂ.	480000	-
Y = 24000 × 32 રૂ.	-	768000
સ્થિર ખર્ચ (ઘસારા સહિત)	250000	350000
ઘસારા બાદ કરવેરા પહેલાંનો નફો	70000	82000
બાદ : કરવેરા 50%	-35000	-41000
કરબાદ નફો	35000	41000
₹ ઘસારો (ગણતરી)	90000	100000
વાર્ષિક રોકડપ્રવાહ રૂ.	125000	141000

જ્યાં, ઘસારો $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

$$\text{યંત્ર X} = \frac{4,73,750}{4,50,000} = 1.05$$

$$\text{યંત્ર Y} = \frac{5,34,390}{5,00,000} = 1.07$$

મૂલ્યાંકન :

પદ્ધતિ	યંત્ર X	યંત્ર Y
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય રૂ.	23,750	34,390
નફાકારકતા આંક	1.00	1.07

ઉપરના મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે યંત્ર Yનું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આયુ યંત્ર X કરતા વધુ હોવાથી યંત્ર Y ખરીદવું ફાયદાકારક ગણાય.

(૨૨) તોરલ લિ. બે યંત્રો પૈકી એક યંત્ર ખરીદવા માંગે છે. જે દરેકની પડતર કિંમત રૂ. 10,00,000 છે. દરેક યંત્રનું અંદાજિત આયુષ્ય 5 વર્ષ છે. કોઈ ભંગાર કિંમત નથી. અપેક્ષિત વળતરનો દર 10% છે. ઘસારો અને કરવેરા બાદની અંદાજિત કમાણી નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	યંત્ર X	યંત્ર Y
1	1,20,000	8,000
2	1,40,000	1,60,000
3	80,000	2,80,000
4	5,20,000	6,00,000
5	4,20,000	1,60,000

નીચેની પદ્ધતિઓ મુજબ યંત્રની પસંદગી અને કંપનીને સલાહ આપો.

(1) ચો. વર્તમાન મૂલ્ય (2) નફાકારકતા આંક

10% નાં વટાવ દરે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય નીચે મુજબ છે.

0.909, 0.826, 0.751, 0.683 અને 0.621

$$\text{(જવાબ : ઘસારો)} = \frac{\text{મૂળ કિંમત-ભંગાર કિંમત}}{\text{અંદાજીત આયુષ્ય}}$$

$$= \frac{10,00,000 - \text{શૂન્ય}}{5 \text{ વર્ષ}}$$

$$= \text{રૂ. } 2,00,000 \text{ વાર્ષિક ઘસારો}$$

યંત્ર X માટે :

વર્ષ	ઘસારો અને કર બાદ નફો	ઘસારો	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	1,20,000	2,00,000	3,20,000	0.909	2,90,880
2	1,40,000	2,00,000	3,40,000	0.826	2,80,840
3	1,80,000	2,00,000	3,80,000	0.751	2,85,380
4	5,20,000	2,00,000	7,20,000	0.683	4,91,760
5	4,20,000	2,00,000	6,20,000	0.621	3,85,020
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય					17,33,880

યંત્ર Y માટે :

વર્ષ	ઘસારો અને કર બાદ નફો	ઘસારો	રોકડ પ્રવાહ (ઘસારા સહિત)	વટાવ પરિબળ	વર્તમાન મૂલ્ય
1	80,000	2,00,000	2,80,000	0.909	2,54,520
2	1,60,000	2,00,000	3,60,000	0.826	2,97,360
3	2,80,000	2,00,000	4,80,000	0.751	3,60,480
4	6,00,000	2,00,000	8,00,000	0.683	5,46,400
5	1,60,000	12,00,000	3,60,000	0.621	2,23,560
રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય					16,82,320

ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય = રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

યંત્ર X = 17,33,880 - 10,00,000 = 7,33,880 રૂ. ચો. વર્ત. મૂલ્ય

યંત્ર Y = 16,82,320 - 10,00,000 = 6,82,320 રૂ. ચો. વર્ત. મૂલ્ય

નફાકારકતા યંત્ર = $\frac{\text{રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય}}{\text{રોકાણનું મૂલ્ય}}$

યંત્ર X = $\frac{17,33,880}{10,00,000}$

= 1.73

યંત્ર Y = $\frac{16,82,320}{10,00,000}$

= 1.68

મૂલ્યાંકન

પદ્ધતિ	યંત્ર X	યંત્ર Y
ચો. વર્તમાન મૂલ્ય	7,33,880	6,82,320
નફાકારકતા આંક	1.73	1.68

ઉપરનાં મૂલ્યાંકન પરથી કહી શકાય કે યંત્ર Xનું ચોખ્ખુંવર્તમાન મૂલ્ય અને નફાકારકતા આંક યંત્ર Y કરતાં વધુ છે. તેથી યંત્ર X ખરીદવું ફાયદાકારક ગણાય.

(ક) બહુવિકલ્પોવાળા પ્રશ્નો (હેતુલક્ષી પ્રશ્નો)

નીચેની આપેલા પેટા પ્રશ્નોમાં એક કરતાં વધુ વિકલ્પો આપવામાં આવ્યા છે તેમાંથી એક જ વિકલ્પ સાચો છે તમારે સાચો વિકલ્પ જવાબ તરીકે પસંદ કરવાનો છે (જરૂરી ગણતરી જવાબના સમર્થનમાં આપવી).

(1) નીચે પૈકી કોઈ વિગત ટકાવારીનાં રૂપમાં રજૂ થતી નથી ?

(અ) હિસાબી વળતર દર

(બ) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય

(ક) મૂળરોકાણ પર વળતર પર

(ડ) આંતરિક વળતર પર

(જવાબ : (બ) ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય)

(2) નીચેનામાંથી કયુ સૂત્ર ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય શોધવાનું છે ?

(અ) રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય

(બ) રોકાણનું મૂલ્ય - રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય

(ક) રોકાણનું મૂલ્ય ₹ રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય

(ડ) રોકડપ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય ₹ રોકાણનું મૂલ્ય

(જવાબ : (અ) રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય - રોકાણનું મૂલ્ય)

- (3) નીચેના પૈકી કયું વિધાન સાચુ છે ?
- (અ) નફાકારકતાનો આંક 1 થી વધુ હોય તો યોજના સ્વીકારાય છે.
- (બ) રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય મૂળ રોકાણનાં મૂલ્યથી વધુ હોય તો યોજના ફાયદાકારક ગણાય.
- (ક) જેમ વટાવનો દર ઊંચો લેવામાં આવે તેમ તેમ રોકડ પ્રવાહનું વર્તમાન મૂલ્ય ઘટે છે.
- (ડ) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય, નફાકારકતા આંક આંતરિક વળતર દરમાં નાણાંનું સમય મૂલ્ય ધ્યાનમાં લેવાતું નથી.
- (જવાબ : (ડ) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય, નફાકારકતા આંક આંતરિક વળતર દરમાં નાણાંનું સમય મૂલ્ય ધ્યાનમાં લેવાતું નથી.)
- (4) નીચેના પૈકી કઈ આવક-કમાણી ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્ય વખતે ઉપયોગમાં લેવાય છે ?
- (અ) ઘસારો અને કરવેરા પહેલાંની આવક
- (બ) ઘસારા બાદ પરંતુ કરવેરા પહેલાંની આવક
- (ક) ઘસારા અને કરવેરા બાદની આવક
- (ડ) ઘસારા બાદની આવકમાં ઘસારાની રકમ ઉમેર્યા પછીની આવક
- (જવાબ : (ડ) ઘસારા બાદની આવકમાં ઘસારાની રકમ ઉમેર્યા પછીની આવક)
- (5) જો રોકાણ યોજનામાં આયુષ્યના અંતે ભંગાર કિંમત આપવામાં આવી હોય તો છેલ્લા વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ શોધતી વખતે
- (અ) ભંગાર કિંમત ઉમેરવામાં આવે છે.
- (બ) ભંગાર કિંમત બાદ કરવામાં આવે છે.
- (ક) ભંગાર કિંમત ધ્યાનમાં લેવાતી નથી.
- (જવાબ : (અ) ભંગાર કિંમત ઉમેરવામાં આવે છે.)
- (6) નીચેના કયુ વિધાન સાચુ નથી ?
- (અ) ચોખ્ખા વર્તમાન મૂલ્યમાં સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી.
- (બ) નફાકારકતાં આંકમાં સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (ક) આંતરિક વળતર દરમાં સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (ડ) પરત આપ સમયમાં સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (જવાબ : (ડ) પરત આપ સમયમાં સમગ્ર આયુષ્યનો રોકડ પ્રવાહ ધ્યાનમાં લેવાય છે.)
- (7) એક કંપની એક યોજનામાં રૂ. 10,00,000 રોકાણ કરવા માંગે છે, જેમાં ચાર વર્ષનો રોકડ પ્રવાહ અનુક્રમે રૂ. 2,00,000, 3,00,000, 3,00,000 અને 6,00,000 થવાની ધારણા છે. 10% ના વટાવ અવયવે રૂ. 1નું વર્તમાન મૂલ્ય પ્રથમ ચાર વર્ષ માટે અનુક્રમે 0.909, 0.826, 0.751 અને 0.683 છે, તો આ યોજનાનું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય કેટલું હશે ?
- (અ) રૂ. 1,14,000
- (બ) રૂ. 4,40,000
- (ક) રૂ. 64,700
- (ડ) રૂ. 4,64,700
- (જવાબ : (ક) રૂ. 64,700)
- ચાર વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે 1,81,800 ₹ 2,47,800 ₹ 2,25,300 ₹ 4,09,800 = કુલ 10,64,700 - રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 10,00,000 = રૂ. 64,700 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય)

- (8) આયન લિ. એક યંત્ર રૂ. 2,00,000 નું ખરીદવા માંગે છે જેમાં 4 વર્ષ દરમ્યાનનો રોકડ પ્રવાહ અનુક્રમે રૂ. 90,000, રૂ. 77,500 અ રૂ. 67,500 થશે. ઘસારો ધ્યાનમાં લેવાનો નથી. રૂ. 1 નું 10% વટાવના દરે ચાર વર્ષનું વર્તમાન

- (અ) 1.625 (બ) 1.30
(ક) 0.8125 (ડ) 0.77

(જવાબ : (બ) 1.30)

ચાર વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે રૂ. 81,810, 74,430, 58,203, 46,102 = 2,60,545 - 2,00,000 રોકાણ મૂલ્ય = 1.30)

- (9) એક પેટ્ટી એક યંત્ર રૂ. 2,50,000ની કિંમતે ખરીદવા માંગે છે તેનો રોકડ પ્રવાહ પ્રથમ ત્રણ વર્ષ માટે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે રૂ. 1,00,000, રૂ. 1,50,000 અને 1,00,000 તેનો વટાવનો દર 10% છે અને વટાવ પરિબળ ત્રણ વર્ષ માટે અનુક્રમે 0.9091, 0.8265 અ 0.7513 છે તો તેનું ચોખ્ખું વર્તમાન મૂલ્ય કયું હશે ? (ગુ.યુ., માર્ચ, 2011)

- (અ) ₹ રૂ. 20,000 ₹ 40,015
(ક) - 40,000
(ડ) - 40,075

(જવાબ : (બ) ₹ 40,015)

ત્રણ વર્ષનું વર્તમાન મૂલ્ય અનુક્રમે 90,910, 1,23,975 અને 75,130 = કુલ રૂ. 2,90,015 રોકાણનું મૂલ્ય રૂ. 2,50,000 = રૂ. 40,015 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય)

- (10) જો 15% વળતર દરે ₹ 8,738 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય હોય અને 20% વળતર દરે -24,875 ચો. વર્તમાન મૂલ્ય હોય તો આંતરિક વળતરનો દર કેટલો હશે ?

- (અ) 15% (બ) 20%
(ક) 16.30% (ડ) 21.30%

(જવાબ : (ક) 16.30%)

$$= A + \frac{C}{C+D} \times (B - A)$$

$$= 15\% + \frac{8,738}{8738 + 24,875} \times (20 - 15)$$

$$= 15\% + \frac{8,738}{33,613} \times 5$$

$$= 15\% + 1.30$$

$$= 16.30\%$$

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वहे हो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मज्ञ रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कहे बुद्ध आंबेडकर कहे, तुं था तारो दीवो;
शास्त्रीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेके
अंधकारने हडसेलीने उजासना झूल महेके;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेके, मन मंदिरने धामे
सुपनी टपाल पडोंये सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांकी शिक्षण केरुं वहाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माण...
दिव्य राष्ट्र निर्माण...
भव्य राष्ट्र निर्माण

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ બી.કોમ.
BCACFN308
એકાઉન્ટિંગ એન્ડ ફાયનાન્સ - III

ભારતના સંવિધાનના સર્જક, ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં, ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એકમાત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડતા સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ, શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે:

‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય’

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું યોગદાન આપે, એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટી કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસસામગ્રીનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થયા પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અને અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. (ડૉ.) અમીબહેન ઉપાધ્યાય

કુલપતિશ્રી,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

લેખન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. બંસી પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એમિટી યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. શૈલેશ રાણસરિયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી કે.એસ.એન. કંસાગરા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ.
પરામર્શક(વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. મનોજ દવે	પ્રોફેસર & હેડ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એકાઉન્ટન્સી, શ્રી પી.ડી. માલવિયા કોલેજ ઓફ કોમર્સ, રાજકોટ.
	ડૉ. મંજુલાબેન પટેલ	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	ઘનશ્યામ કે ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
	ડૉ. હેતલ ગાંધી	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. જાગૃતિ મહેતા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, (ગુજરાતી) ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
આવૃત્તિ :	સુધારેલ પુનઃ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ-2022)	

ISBN :

978-93-5598-144-8

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

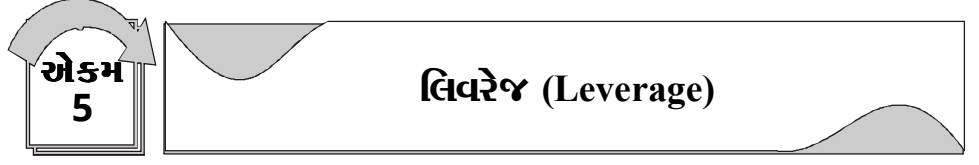
તૃતીય વર્ષ, B.Com.

BCACFN-308

એકાઉન્ટિંગ & ફાઇનાન્સ - III

એકાઉન્ટિંગ & ફાઇનાન્સ – III

એકમ-5	લિવરેજ (Leverage)	01
એકમ-6	ડિવિડન્ડ નીતિ	35
એકમ-7	મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો	44
એકમ-8	ભારતમાં નાણાકીય વ્યવસ્થા	60

5.0 ઉદ્દેશો

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 લિવરેજનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

5.3 લિવરેજના પ્રકારો

5.4 (1) નાણાકીય લિવરેજ

(અ) અર્થ

(બ) નાણાકીય લિવરેજની શેરહોલ્ડરોની કમાણી પર અસર

(ક) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા

(2) કાર્યકારી લિવરેજ

(અ) અર્થ

(બ) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા

(ક) નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજનો તફાવત

(3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા

લિવરેજના ફાયદાઓ અને મર્યાદાઓ

5.5 સ્વાધ્યાય

(અ) સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

(બ) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

(ક) બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

(ડ) વ્યવહારિક પ્રશ્નો

5.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા તમે શીખી શકશો :

- લિવરેજનો અર્થ
- નાણાકીય લિવરેજનો અર્થ
- કાર્યકારી લિવરેજનો અર્થ
- સંયુક્ત કે મિશ્ર લિવરેજનો અર્થ
- નાણાકીય લિવરેજની અસર
- લિવરેજનું મહત્ત્વ
- લિવરેજની કક્ષાઓ
- શેરહોલ્ડર કમાણી
- લિવરેજના ફાયદા-મર્યાદા
- લિવરેજની વ્યવહારિક ગણતરી

5.1 પ્રસ્તાવના :

ધંધાકીય એકમમાં મૂડી માળખાં અંગેનો નિર્ણય ખૂબ જ અગત્યનો નિર્ણય માનવામાં આવે છે. ધંધાની દૃશ્ય મિલકતો અને અદૃશ્ય મિલકતો તેમજ કાયમી મિલકતો અને ચાલુ મિલકતો માટેની જરૂરી મૂડી ક્યાંથી મળશે ? આ જરૂરી મૂડી માટે કેટલો હિસ્સો માલિકીની મૂડીમાંથી અને કેટલો હિસ્સો ઉછીની મૂડી (ડિબેંચર)માંથી મેળવવો તે બાબતનો નિર્ણય ખૂબ જ વિચારણા માંગે છે. કારણ કે આ બાબતની અસરો લાંબાગાળાની હોય છે. ટૂંકમાં કંપનીના મૂડી માળખામાં ઇક્વિટી

શેર મૂડી, પ્રેફરન્સ શેરમૂડી અને ડિબેન્ચરનું પ્રમાણ કેટલું રાખવું તે નિર્ણય કોઈપણ ધંધા માટે ખૂબ જ અગત્યનો છે.

કંપનીના સંચાલકોનું મુખ્ય ધ્યેય માલિકોએ રોકેલી મૂડી પર વધુમાં વધુ વળતર આપવાનું હોય છે. મૂડીમાળખામાં માલિકીની અને ઉછીની મૂડીનું પ્રમાણ એવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે કે જેથી ધંધાનું જોખમ ઉઠાવનાર ઇક્વિટી શેરહોલ્ડરોને મહત્તમ વળતર મળે. મૂડી માળખામાં અલગ-અલગ મૂડીનું પ્રમાણ નક્કી કરતી વખતે નિશ્ચિત વ્યાજ દરવાળી મૂડી પર કંપનીએ વ્યાજની નિશ્ચિત રકમ ચૂકવવાની થાય છે. આ વ્યાજની રકમ કંપનીની નફાકારકતા ઉપર અસર કરે છે. કંપનીના સંચાલકોએ કંપનીની નફાકારકતા ધ્યાનમાં રાખીને માલિકોની મૂડી અને ઉછીની મૂડીનું પ્રમાણ નક્કી કરવું જોઈએ જેથી ઇક્વિટી શેરહોલ્ડરોને વધુમાં વધુ વળતર મળે.

5.2 લિવરેજનો અર્થ અને વ્યાખ્યા :

લિવરેજ આમ તો ઇજનેરી પરિભાષાનો શબ્દ છે. લિવરેજમાં વજન અને બળને સંતુલિત કરતું કેન્દ્ર મુખ્ય આધાર છે. આવી જ રીતે નાણાકીય લિવરેજ એ વાણિજ્ય પરિભાષાનો શબ્દ છે. સામાન્ય શબ્દોમાં લિવરેજ એટલે ઉચ્ચાલનની અસર કે તેમાંથી પ્રાપ્ત થતું બળ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે સાધનની મદદથી બળ પ્રાપ્ત થાય તેને લિવરેજ કહેવાય. ધંધાકીય પરિભાષામાં કહી શકાય કે લિવરેજ એટલે જે સાધનની મદદથી કરવેરા અને વ્યાજ પહેલાંની કમાણીમાં તેમજ શેરટીઠ કમાણીમાં ફેર પડે તે સાધનને લિવરેજ કહેવાય.

“જે માટે પેઢી સ્થિર ખર્ચ કે સ્થિર વળતર ચૂકવે છે એવી મિલકત કે ભંડોળનો ઉપયોગ કરવો તે લિવરેજ.”

- શ્રી વાન હોર્ન

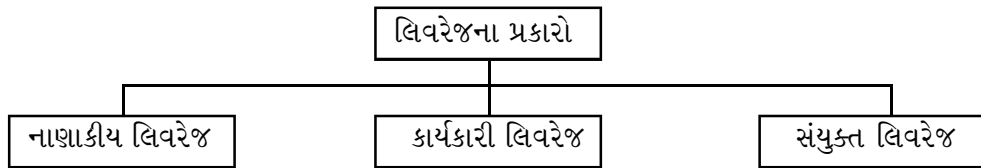
જે.ઈ. વોલ્ટરના શબ્દોમાં કહીએ તો. “લિવરેજ એટલે ઇક્વિટી પરનો વળતરનો દર અને મૂડીકરણ પરનો વળતરનો દર.”

“લિવરેજ એ શેરહોલ્ડરોના ઇક્વિટી પરનું ચોખ્ખું વળતર અને કુલ મૂડીરોકાણ પરના ચોખ્ખા વળતર દરનો ગુણોત્તર.”

- ઈઝરા સોલોમન

5.3 લિવરેજના પ્રકારો :

લિવરેજના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે જે નીચે મુજબ છે.

(1) નાણાકીય લિવરેજ :

(A) અર્થ : જે લિવરેજ નાણાકીય પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેને નાણાકીય લિવરેજ કહેવાય. જ્યારે કંપની પોતાના મૂડી માળખામાં ઇક્વિટી શેરમૂડી સાથે નિશ્ચિત વળતર વાળી પ્રેફરન્સ શેરમૂડી અને ડિબેન્ચરનો ઉપયોગ કરે તો તેને નાણાકીય લિવરેજ કહેવાય. મૂડી માળખાના અલગ-અલગ પ્રકારો મુજબ કંપની પોતાના મૂડી માળખામાં માત્ર ઇક્વિટી શેરમૂડી, ઇક્વિટી શેરમૂડી અને ડિબેન્ચર, ઇક્વિટી શેરમૂડી અને પ્રેફ. શેરમૂડી, ઇક્વિટી શેરમૂડી, પ્રેફરન્સ શેરમૂડી અને ડિબેન્ચરનો સમાવેશ કરી શકે છે. જો કંપની ડિબેન્ચરનો સમાવેશ પોતાના મૂડી માળખામાં કરે તો તેના પર કંપનીએ નિશ્ચિત દરે વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે. એટલે કે નિશ્ચિત વ્યાજનો બોજ સ્થિર રહે છે. કંપનીની કમાણીમાંથી ડિબેન્ચર પર વ્યાજની નિશ્ચિત રકમ ચૂકવવી પડે છે અને તેની અસર ઇક્વિટી શેરહોલ્ડરોને મળતી કમાણી પર પડે છે.

જ્યારે કંપની પોતાના મૂડી માળખામાં ઇક્વિટી શેર-મૂડીની સાથે પ્રેફરન્સ શેર અને ડિબેન્ચરનો ઉપયોગ કરે તો તેને નાણાકીય લિવરેજ કહેવાય. અને આ ઉપયોગને ઇક્વિટી પરનો વેપાર (Trading on equity) કહેવાય. આ વેપાર કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ઇક્વિટી શેર હોલ્ડરોને મળતી શેરદીઠ કમાણીમાં વધારો કરવાનો છે. કારણકે કંપનીએ ડિબેન્ચર ઉપર નિશ્ચિત રકમનું વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે અને નફામાંથી વધેલ રકમ ઇક્વિટી શેર હોલ્ડર્સ માટે છે અને પોતાનું શેરદીઠ ડિવિડન્ડ ઊંચુ આપી શકે.

(B) નાણાકીય લિવરેજની શેરહોલ્ડરોની કમાણી પર અસર : ઉછીની મૂડીનો માલિકીની મૂડી સાથેનો ઉપયોગ એટલે નાણાકીય લિવરેજ. નાણાકીય લિવરેજનો ઉપયોગ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શેરહોલ્ડરોને શેરદીઠ મળતી કમાણીમાં વધારો કરવાનો છે. કંપનીની વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંની કમાણીમાંથી ડિબેન્ચર પર નિશ્ચિત દરે વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે અને ત્યારબાદ વધેલ નફાની રકમમાંથી કરવેરા ચૂકવવામાં આવે છે અને બાકી વધેલ રકમમાંથી પ્રેફરન્સ શેર ડિવિડન્ડ ચૂકવવામાં આવે છે. પ્રેફરન્સ શેર ડિવિડન્ડ ચૂકવ્યા બાદ વધેલ કમાણી ઇક્વિટી શેરહોલ્ડરો માટે છે. આ વધેલ કમાણીમાંથી ઇક્વિટી શેરહોલ્ડરોને ડિવિડન્ડ ચૂકવવામાં આવે છે. જ્યારે કંપનીની નફાકારકતા સારી હોય ત્યારે નાણાકીય લિવરેજનો ઉપયોગ શેરદીઠ કમાણીમાં વધારો કરે છે. કંપનીની નફાકારકતા સારી ત્યારે કહેવાય છે કે જ્યારે કંપની પોતાની રોકાયેલી કુલ મિલકતો પરના વળતર દર કરતા ઓછી પડતરે ઉછીની મૂડી મેળવવામાં આવે. પરંતુ જો આ ઉછીની મૂડીની પડતર કંપનીની રોકાયેલી કુલ મિલકતો પરના વળતર દર કરતા વધુ હોય તો ઇક્વિટી શેર હોલ્ડરોને મળતી શેરદીઠ કમાણીમાં ઘટાડો કરે છે. તેને નાણાકીય લિવરેજની પ્રતિકૂળઅસર કહેવાય. આમ નાણાકીય લિવરેજની સાનુકૂળઅને પ્રતિકૂળઅને અસરો હોય છે. હવે એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે.

Ex-1 : A કંપની અને B કંપનીની વિગતો નીચે મુજબ છે.

વિગત	A કંપની	B કંપની
ઇક્વિટી શેર મૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	50,00,000	40,00,000
12% ના ડિબેન્ચર	-	10,00,000
કુલ મૂડી / મિલકતો	50,00,000	50,00,000
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંની મિલકતો પર વળતર દર	20%	20%
કરવેરાનો દર	50%	50%

ઉપરની માહિતી પરથી શેરદીઠ કમાણી મેળવો.

જવાબ : શેરદીઠ કમાણીની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	A કંપની	B કંપની
વ્યાજ & કરવેરા પહેલાંનો નફો (મિલકતો પર 20% લેખે)	10,00,000	10,00,000
- ડિબેન્ચર વ્યાજ	-	1,20,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	10,00,000	8,80,000
- કરવેરા 50% લેખે	5,00,000	4,40,000
કરવેરા બાદનો નફો	5,00,000	4,40,000
શેરદીઠ કમાણી = $\frac{\text{નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}}$	$= \frac{5,00,000}{5,00,000}$	$= \frac{4,40,000}{4,00,000}$
	= <u>1.00</u>	= <u>1.10</u>

A કંપનીના મૂડી માળખામાં માત્ર ઈક્વિટી શેરમૂડી છે જ્યારે B કંપનીના મૂડી માળખામાં ઈક્વિટી શેરમૂડીની સાથે ઉછીની મૂડી તરીકે ડિબેન્ચર્સ પણ છે તેથી એમ કહેવાય કે B કંપની નાણાકીય લિવરેજનો ઉપયોગ કરે છે. A કંપનીની શેરદીઠ કમાણી ₹ 1.00 છે જ્યારે B કંપનીની શેરદીઠ કમાણી ₹ 1.10 છે. બંને કંપનીની કુલ મિલકતો સરખી છે. બંને કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો પણ એક સરખો છે છતાં B કંપનીની શેરદીઠ કમાણી A કંપની કરતા વધુ છે કારણ કે B કંપની નાણાકીય લિવરેજનો ઉપયોગ કરે છે. B કંપનીની શેરદીઠ કમાણીમાં વધારો થાય છે. તેથી તેને નાણાકીય લિવરેજની સાનુકૂળ અસર કહેવાય.

હવે નાણાકીય લિવરેજની પ્રતિકૂળ અસર સમજાવતું ઉદાહરણ તપાસીએ.

Ex-2 : A કંપની અને B કંપનીની વિગતો દર્શાવતું ઉપરનું ઉદાહરણ-1માં વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો મિલકતો પર વળતર દર બદલાવીને 6% ગણી બંને કંપનીની શેરદીઠ કમાણી મેળવો.

જવાબ : શેરદીઠ કમાણીની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	A કંપની	B કંપની
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો (મિલકતો પર 6% લેખે)	3,00,000	3,00,000
- ડિબેન્ચર વ્યાજ -		1,20,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	3,00,000	1,80,000
- કરવેરા 50%	1,50,000	90,000
કરવેરા બાદનો નફો	1,50,000	90,000
શેરદીઠ કમાણી = $\frac{\text{નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}}$	$= \frac{1,50,000}{5,00,000}$	$= \frac{90,000}{4,00,000}$
	= $\boxed{0.30}$	= ₹ $\boxed{0.23}$

અહીં પણ બંને કંપનીની કુલ મિલકતો અને મૂડી સરખી છે, બંને કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો પણ એક સરખો છે છતાં B કંપનીની શેરદીઠ કમાણી A કંપની કરતા ઓછી છે. અહીં B કંપની નાણાકીય લિવરેજનો ઉપયોગ કરે છે છતાં તેની શેરદીઠ કમાણી A કંપની કરતા ઓછી છે. આને નાણાકીય લિવરેજની પ્રતિકૂળઅસર કહેવાય. અહીં મિલકતો પર વળતર દર ઉછીની મૂડીની પડતર કરતા ઓછો છે તેથી શેરદીઠ કમાણીમાં ઘટાડો થાય છે. આમ નાણાકીય લિવરેજની સાનુકૂળઅને પ્રતિકૂળ બંને અસરો જોવા મળે છે તેથી જ નાણાકીય લિવરેજને બે ધારી તલવાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(C) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા (Degree of financial leverage) : આપણે આગળ જોયું તેમ નાણાકીય લિવરેજના ઉપયોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શેર હોલ્ડરોની કમાણીમાં વધારો કરવાનો છે. નાણાકીય લિવરેજના ઉપયોગથી કંપની પોતાની શેરદીઠ કમાણીમાં વધારો કે ઘટાડો કરી શકે છે. આ વધારો કે ઘટાડો કેટલા પ્રમાણમાં થશે તે નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા વડે માપી શકાય છે. એટલે કે જે પ્રમાણથી શેરદીઠ કમાણીમાં થતો ફેરફાર માપી શકાય તેને નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા કહેવાય. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા જેમ ઊંચી તેમ શેરદીઠ કમાણીમાં ફેરફાર થવાનો દર પણ ઊંચો અને નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા જેમ નીચી તેમ શેરદીઠ કમાણીમાં ફેરફાર થવાનો દર પણ નીચો નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા શોધવા માટે નીચેના સૂત્રોનો ઉપયોગ થાય છે.

નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા (DFL)

$$= \frac{\text{વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો (EBIT)}}{\text{કરવેરા પહેલાનો નફો (EBT)}}$$

જ્યાં,

DFL = Degree of financial leverage

EBIT = Earning Before Interest & Tax

EBT = Earning Before Tax

અથવા

$$DFL = \frac{\text{EPS માં ફેરફાર}}{\text{EBIT માં ફેરફાર}}$$

જ્યાં EPS = Earning per Share (શેરદીઠ કમાણી)

નોંધ : જ્યારે EPS અને EBIT માટે એક કરતા વધુ વર્ષની વિગતો આપેલ હોય ત્યારે બીજા સૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે.

Ex-3 : MS કંપનીનું વાર્ષિક વેચાણ 1,00,000 એકમો દરેક ₹ 10 લેખે છે. ચલિત ખર્ચા વેચાણના 60% થાય છે. વાર્ષિક કુલ સ્થિર ખર્ચ ₹ 2,00,000 છે. કંપનીના મૂડી માળખામાં 10%ના ડિબેન્ચર ₹ 10,00,000 ના છે. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

જવાબ : EBT ની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વેચાણ (1,00,000 × 10)	10,00,000
- ચલિત ખર્ચા (વેચાણના 60%)	6,00,000
ફાળો	4,00,000
- સ્થિર ખર્ચા	2,00,000
EBIT (કાર્યકારી નફો)	2,00,000
- વ્યાજ (10,00,000 × 10%)	1,00,000
EBT (કરવેરા પહેલાનો નફો)	1,00,000

$$\begin{aligned} \text{નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા (DFL)} &= \frac{\text{EBIT}}{\text{EBT}} \\ &= \frac{2,00,000}{1,00,000} \\ &= 2 \end{aligned}$$

નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા, કંપનીની કમાણીનો ફેરફાર શેરદીઠ કમાણી પર કેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર કરે છે તે દર્શાવે છે. અહીં નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા 2 છે તેથી તેનું અર્થઘટન એમ કરી શકાય કે જો કંપનીની કમાણીમાં (કાર્યકારી નફામાં) 100 ટકા ફેરફાર થાય તો કંપનીની શેરદીઠ કમાણીમાં 200 ટકા ફેરફાર થાય. એટલે કે કંપનીનો કાર્યકારી નફો 100 ટકા વધે તો તેની શેરદીઠ કમાણીમાં 200 ટકા વધારો થાય. અને જો કંપનીના કાર્યકારી નફામાં 100 ટકા ઘટાડો થાય તો તેની શેરદીઠ કમાણીમાં 200 ટકા ઘટાડો થાય.

Ex-4 : P, Q અને R કંપનીની માહિતી નીચે મુજબ છે.

વિગત	P	Q	R
ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 100નો શેર	7,00,000	5,00,000	3,00,000
10% ના ડિબેન્ચર્સ	3,00,000	5,00,000	7,00,000
કુલ મૂડી ભંડોળ	10,00,000	10,00,000	10,00,000
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBIT)			
(કુલ મૂડી ભંડોળના ટકા)	40%	40%	40%

ઉપરની માહિતી પરથી ત્રણેય કંપનીની શેરદીઠ કમાણી અને નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા મેળવો. (કરવેરાનો દર 50%)
જવાબ : વ્યાજ & કરવેરા બાદના નફાની ગણતરી.

વિગત	P	Q	R
વ્યાજ & કરવેરા પહેલાંનો નફો	4,00,000	4,00,000	4,00,000
- ડિબેન્ચર વ્યાજ	30,000	50,000	70,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	3,70,000	3,50,000	3,30,000
- કરવેરા 50%	1,85,000	1,75,000	1,65,000
વ્યાજ & કરવેરા બાદનો નફો	1,85,000	1,75,000	1,65,000

$$(A) \text{ શેરદીઠ કમાણી} = \frac{\text{નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}}$$

$$P = \frac{1,85,000}{7,000} = \boxed{26.43}$$

$$Q = \frac{1,75,000}{5,000} = \boxed{35.00}$$

$$R = \frac{1,65,000}{3,000} = \boxed{55.00}$$

(B) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા

$$DFL = \frac{EBIT}{EBT}$$

$$P = \frac{4,00,000}{3,70,000} = \boxed{1.08}$$

$$Q = \frac{4,00,000}{3,50,000} = \boxed{1.14}$$

$$R = \frac{4,00,000}{3,30,000} = \boxed{1.21}$$

ઉપરના ઉદાહરણમાં ત્રણેય કંપનીની કુલ મૂડી એક સમાન છે, કુલ વ્યાજ અને કરવેરા

પહેલાંનો નફો પણ એક સમાન છે છતાં ત્રણેય કંપનીની શેરદીઠ કમાણી અલગ અલગ છે કારણ કે ત્રણેય કંપનીના મૂડી માળખા માં દેવાની મૂડી (ડિબેંચર)નું પ્રમાણ અલગ-અલગ છે. આ તફાવતનું કારણ ઇક્વિટી પરનો વેપાર છે. P કંપનીની નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા 1.08 છે એટલે કે જો P કંપનીની કમાણીમાં 100 ટકા વધારો થાય તો તેની શેરદીઠ કમાણીમાં 108 ટકા વધારો થશે. આમ Q કંપનીની શેરદીઠ કમાણીમાં 114 ટકા અને R કંપનીની શેરદીઠ કમાણીમાં 121 ટકા વધારો થશે.

Ex-5 : રામ કંપની અને શ્યામ કંપનીની નીચેની માહિતી પરથી નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી શોધો.

વિગત	રામ લિ.	શ્યામ લિ.
ઇક્વિટી શેર મૂડી દરેક ₹ 100નો શેર	10,00,000	10,00,000
12%ની પ્રેફ. શેરમૂડી	8,00,000	5,00,000
10% ના ડિબેંચર્સ	2,00,000	5,00,000
કુલ મૂડી ભંડોળ	20,00,000	20,00,000
વ્યાજ & કરવેરા પહેલાંનો નફો	5,00,000	5,00,000
કરવેરાનો દર	40%	40%

જવાબ : વ્યાજ અને કરવેરા બાદના નફાની ગણતરી

વિગત	રામ લિ.	શ્યામ લિ.
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	5,00,000	5,00,000
- ડિબેંચર પર વ્યાજ	20,000	50,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	4,80,000	4,50,000
- કરવેરા 40%	1,92,000	1,80,000
કરવેરા બાદનો નફો	2,88,000	2,70,000
- પ્રેફરન્સ શેર ડિવિડન્ડ	96,000	60,000
પ્રેફરન્સ શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો	1,92,000	2,10,000

(A) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા :

$$DFL = \frac{\text{વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBIT)}}{\text{કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)}}$$

$$\text{રામ લિ.} = \frac{5,00,000}{4,80,000} = \boxed{1.04}$$

$$\text{શ્યામ લિ.} = \frac{5,00,000}{4,50,000} = \boxed{1.11}$$

(B) શેરદીઠ કમાણી :

$$= \frac{\text{પ્રેફરન્સ શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો}}{\text{ઈક્વિટી શેરની સંખ્યા}}$$

$$\text{રામ લિ.} = \frac{1,92,000}{10,000} = \boxed{19.2}$$

$$\text{શ્યામ લિ.} = \frac{2,10,000}{10,000} = \boxed{21.00}$$

Ex-6 : અભિનંદન લિ.નું મૂડી માળખું નીચે મુજબ છે.

- ઈક્વિટી શેર દરેક ₹ 100નો શેર ₹ 10,00,000

- 12.5 ટકાના ડિબેન્ચર્સ ₹ 10,00,000

કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 2,50,000 છે અને કરવેરાનો દર 50% છે.

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી મેળવો અને જો વ્યાજ & કરવેરા પહેલાંના નફામાં 100 ટકા વધારો થાય તો તેની અસર નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી પર શું પડશે ?

જવાબ : વ્યાજ અને કરવેરા બાદના નફાની ગણતરી

વિગત	વર્તમાન સ્થિતિએ	100% વધારા પછીની સ્થિતિએ
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	2,50,000	5,00,000
- ડિબેન્ચર્સ પર વ્યાજ	1,25,000	1,25,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	1,25,000	3,75,000
- કરવેરા 50% લેખે	62,500	1,87,500
કરવેરા બાદનો નફો	62,500	1,87,500

નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા :

$$DFL = \frac{EBIT}{EBT}$$

વર્તમાન સ્થિતિએ

$$= \frac{2,50,000}{1,25,000} = \boxed{2}$$

કમાણીમાં 100 ટકા વધારા પછીની સ્થિતિએ

$$= \frac{5,00,000}{3,75,000} = \boxed{1.33}$$

અહીં વર્તમાન નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા 2 છે. તેથી જો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફામાં 100 ટકા વધારો થાય તો શેરદીઠ કમાણીમાં 200 ટકા વધારો થાય.

શેરદીઠ કમાણી :

$$= \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}}$$

વર્તમાન સ્થિતિએ :

$$= \frac{62,500}{10,000} = \boxed{6.25}$$

વધારા પછીની સ્થિતિએ :

$$= \frac{1,87,500}{10,000} = \boxed{18.75}$$

ઉપરની ગણતરી પરથી એ જોઈ શકાય છે કે કંપનીની કમાણીમાં 100 ટકા વધારો થયો તેની સામે તેની શેરદીઠ કમાણીમાં 200 ટકા વધારો (6.25 ₹ 200% = 18.75)

(2) કાર્યકારી લિવરેજ (Operatirag Leverage) :

(A) અર્થ : નાણાકીય લિવરેજ કંપનીના મૂડી માળખા સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેવી જ રીતે કાર્યકારી લિવરેજ (કામગીરી લિવરેજ) કંપનીના વેચાણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નાણાકીય લિવરેજની મદદથી કંપનીની કુલ કમાણીની ફેરફારની શેરદીઠ કમાણી પર અસર માપી શકાય છે તેવી જ રીતે કાર્યકારી લિવરેજની મદદથી કંપનીના વેચાણમાં ફેરફારની કાર્યકારી નફા પર શું અસર થશે તે માપી શકાય છે.

કંપનીના કુલ ખર્ચમાં ચલિત ખર્ચ અને સ્થિર ખર્ચ બંનેનો સમાવેશ થાય છે. સ્થિર ખર્ચને ઉત્પાદનના વધારા ઘટાડા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એટલે કે ઉત્પાદન વધે કે ઘટે કુલ સ્થિર ખર્ચ સ્થિર રહે છે. આ સ્થિર ખર્ચના કારણે વેચાણમાં વધારો થાય તો તેની સામે કંપનીના કાર્યકારી નફામાં ફેરફાર વધુ થાય છે.

શ્રી જે.સી. વાનહોર્નના અભિપ્રાય અનુસાર “ધંધામાં સ્થિર ખર્ચને લઈને વેચાણના જથ્થામાં થતા ફેરફારને કારણે નફાની ટકાવારીમાં જે ફેરફાર થાય છે તે વેચાણના જથ્થાની ટકાવારીમાં થતાં ફેરફાર કરતા વધુ હોય છે. જેને કાર્યકારી લિવરેજ કહેવામાં આવે છે.”

જે ધંધાની કામગીરીમાં સ્થિર ખર્ચનું પ્રમાણ વધુ હોય છે તે ધંધામાં કાર્યકારી લિવરેજ ઊંચુ હોય છે અને જો સ્થિરખર્ચનું પ્રમાણ નીચુ હોય તો કાર્યકારી લિવરેજ પણ નીચુ રહે છે. અલબત્ત જો ધંધામાં સ્થિર ખર્ચ જ ન હોય તો ત્યાં કાર્યકારી લિવરેજ પણ ન હોય. ટુંકમાં કાર્યકારી લિવરેજ વેચાણમાં થતા ફેરફાર સાથે કાર્યકારી નફામાં થતા ફેરફારનું પ્રમાણ સૂચવે છે.

(B) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (Degree of Operating Leverage) : કાર્યકારી લિવરેજના આંકનો આધાર કુલ ખર્ચના માળખામાં સ્થાયી ખર્ચના પ્રમાણ પર રહેલો છે. કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા દ્વારા કંપનીના વેચાણમાં ફેરફાર થાય તો તેને પરિણામે કાર્યકારી નફામાં કેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય તે માપી શકાય છે. વેચાણમાં થતા ફેરફારની કાર્યકારી નફામાં જે ફેરફાર થાય છે તે માપ કે પ્રમાણને કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા કહેવાય.

કાર્યકારી લિવરેજ વધારેમાં વધારે નજીક સમતૂટ બિંદુએ હોય છે. સમતૂટ બિંદુમાં ફેરફાર લાવનાર મુખ્ય ત્રણ બાબતો છે :

- (1) એકમદીઠ વેચાણ કિંમત
- (2) એકમદીઠ સ્થિર ખર્ચ
- (3) એકમદીઠ ચલિત ખર્ચ

આ ત્રણ બાબતોમાં ફેરફાર થાય તો સમતૂટ બિંદુમાં તેની અસર નીચે મુજબ છે :

વિગત	સમતૂટ બિંદુમાં ફેરફાર
(1) એકમદીઠ વેચાણ કિંમતમાં ફેરફાર	
★ વધે તો	ઘટે છે
★ ઘટે તો	વધે છે
(2) એકમદીઠ સ્થિર ખર્ચમાં ફેરફાર	
★ વધે તો	વધે છે
★ ઘટે તો	ઘટે છે
(3) એકમદીઠ ચલિત ખર્ચમાં ફેરફાર	
★ વધે તો	વધે છે
★ ઘટે તો	ઘટે છે

આમ જો ધંધાકીય એકમમાં કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા વધુ હોય તો તેનો અર્થ એ થાય કે એકમમાં ચાલુ ખર્ચ કરતા સ્થિર ખર્ચોનું પ્રમાણ વધુ છે. તેવી જ રીતે જ્યારે કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા ઓછી હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે સ્થિર ખર્ચ કરતા ચાલુ ખર્ચોનું પ્રમાણ વધુ છે. આમ કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષાનો આધાર ખર્ચના માળખામાં સ્થિર ખર્ચોના પ્રમાણ ઉપર છે.

કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા નીચેના સૂત્રની મદદથી મેળવવામાં આવે છે :

કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL)

$$DOL = \frac{\text{ફાળો (C)}}{\text{વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો (EBIT)}}$$

અથવા

$$DOL = \frac{\text{EBIT માં ફેરફાર (ટકાવારી)}}{\text{વેચાણમાં ફેરફાર (ટકાવારી)}}$$

જ્યાં, ફાળો = વેચાણ - ચલિત ખર્ચ

વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાનો નફો = કાર્યકારી નફો

હવે, કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા ઉદાહરણની મદદથી સમજાવે.

Ex-7 રાધા લિ.ની નીચેની માહિતી પરથી કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

વેચાણના એકમો	= 20,000
એકમદીઠ વેચાણ કિંમત	= ₹ 50
એકમદીઠ ચલિત ખર્ચ	= ₹ 30
કુલ સ્થિર ખર્ચ	= 2,40,000

જવાબ : કાર્યકારી નફાની ગણતરી

વિગત	₹
કુલ વેચાણ કિંમત (20,000 × 50)	10,00,000
- કુલ ચલિત ખર્ચ (20,000 × 30)	6,00,000
ફાળો (S-V)	4,00,000
- કુલ સ્થિર ખર્ચ	2,40,000
વ્યાજ & કરવેરા પહેલાનો નફો (EBIT)	1,60,000

કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL)

$$= \frac{\text{ફાળો}}{\text{EBIT}}$$

$$= \frac{4,00,000}{1,60,000} = \boxed{2.5}$$

કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા 2.5 છે તેનો અર્થ એ થાય કે જો કંપનીના વેચાણમાં 100 ટકા ફેરફાર થાય તો તેની સામે કંપનીના કાર્યકારી નફામાં 250 ટકા ફેરફાર થાય.

Ex-8 : KG લિ.નું વેચાણ 10,000 એકમોનું છે, એકમદીઠ વેચાણ કિંમત ₹ 40 છે. એકમદીઠ ચલિત ખર્ચા ₹ 20 છે, કુલ સ્થિર ખર્ચા ₹ 1,00,000 છે.

આવતા વર્ષે જો વેચાણમાં 20% વધારો થાય તો કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા શોધો.

જવાબ : બંને વર્ષ માટે કાર્યકારી નફાની ગણતરી :

વિગત	ચાલુ વર્ષ (₹)	આવતુ વર્ષ (₹)
વેચાણ (10,000 × 40)	4,00,000	-
(12,000 × 40)	-	4,80,000
- ચલિત ખર્ચા		
(10,000 × 20)	2,00,000	-
(12,000 × 20)	-	2,40,000
ફાળો (S-V)	2,00,000	2,40,000
- સ્થિર ખર્ચા	1,00,000	1,00,000
કાર્યકારી નફો	1,00,000	1,40,000

અહીં બે વર્ષની માહિતી આપેલ છે તેથી બીજા સૂત્રની મદદથી કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા મેળવાશે.

કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL)

$$= \frac{\text{કાર્યકારી નફામાં ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{વેચાણમાં ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{40\%}{20\%}$$

$$= \boxed{2}$$

ગણતરી

(1) કાર્યકારી નફામાં ટકાવારી ફેરફાર :

$$= 1,40,000 - 1,00,000$$

$$= ₹ 40,000$$

1,00,000 એ 40,000 ફેરફાર

∴ 100 એ ફેરફાર કેટલો ?

$$= \frac{40,000 \times 100}{1,00,000} = 40\%$$

(2) વેચાણમાં ટકાવારી ફેરફાર :

$$= 4,80,000 - 4,00,000$$

$$= ₹ 80,000$$

4,00,000 એ 80,000 ફેરફાર

∴ 100 એ ફેરફાર કેટલો ?

$$= \frac{80,000 \times 100}{4,00,000}$$

$$= 20\%$$

સમજૂતી : અહીં કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા 2 છે તેનો અર્થ એ થાય કે જો કંપનીના વેચાણમાં 100 ટકા ફેરફાર થાય તો તેની સામે કાર્યકારી નફામાં 200 ટકા ફેરફાર થશે. અહીં આ ઉદાહરણમાં વેચાણમાં 20% વધારો થયો છે તેની સામે કંપનીના કાર્યકારી નફામાં 200% એટલે કે 40% વધારો થયો છે.

(C) નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજ વચ્ચેનો તફાવત : નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજ વચ્ચેનો તફાવત નીચે મુજબ છે.

નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજનો તફાવત

ક્રમ	મુદ્દા	નાણાકીય લિવરેજ	કાર્યકારી લિવરેજ
1	અર્થ/વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં	નાણાકીય લિવરેજ એટલે કંપનીના મૂડીમાળખામાં નિશ્ચિત વ્યાજના દરવાળા દેવાની સાથે ઉછીની મૂડીનો સમન્વય	કાર્યકારી લિવરેજ એટલે વેચાણમાં ફેરફાર થવાથી કાર્યકારી નફામાં થતો ફેરફાર
2	અસર	નાણાકીય લિવરેજ બેધારી તલવાર સમાન છે. સંતુલિત ઉપયોગ લાભકારક છે, જો નિશ્ચિત વ્યાજનો બોજ વધુ હોય તો શેરદીઠ કમાણીમાં ઘટાડો થાય છે.	કાર્યકારી લિવરેજ ધંધામાં રહેલા સ્થિર ખર્ચ પર આધારિત છે. સ્થિર ખર્ચ જ નાં હોય તો કાર્યકારી લિવરેજ ઉદભવી શકે નહિ.
3	લિવરેજની કક્ષા	કંપનીની કમાણીમાં ફેરફાર થી શેરદીઠ કમાણીમાં થતો ફેરફાર માપી શકાય છે.	વેચાણમાં ફેરફાર થવાથી કાર્યકારી નફાના પ્રમાણમાં કેટલો ફેરફાર થાય છે તે જાણી શકાય છે.
4	સમજૂતી	નાણાકીય લિવરેજ નાણાકીય જોખમની સમજૂતી આપે છે.	કાર્યકારી લિવરેજ ધંધાકીય જોખમની સમજૂતી આપે છે.
5	જોખમ	નાણાકીય જોખમ નિવારી શકાય તેવું જોખમ છે.	ધંધાકીય જોખમ નફાની વધઘટ સ્વરૂપે રજૂ કરી શકાય છે. જે નિવારી ન શકાય તેવું જોખમ છે.
6	ઉદ્ભવ	નાણાકીય જોખમ મૂડી માળખાની રચનાથી ઉદ્ભવે છે.	આંતરિક અને બાહ્ય પરિબલોની અસરને કારણે ઉદ્ભવે છે.
7	સૂત્ર	$DFL = \frac{EBIT}{EBT}$	$DOL = \frac{C}{EBIT}$

(3) સંયુક્ત લિવરેજ (Combined Leverage) :

આપણે આગળ નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજ બંનેની ચર્ચા કરી. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા વડે કંપનીની કમાણીમાં ફેરફારના કારણે શેરદીઠ કમાણીમાં કેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય છે તે જાણી શકાય. એટલે કે તે કંપનીના કાર્યકારી નફા અને શેરદીઠ કમાણી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા વડે કંપનીના વેચાણમાં ફેરફારના કારણે તેના કાર્યકારી નફામાં કેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય છે તે જાણી શકાય છે. એટલે કે તે કંપનીના વેચાણ અને કાર્યકારી નફા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ બંને લિવરેજની સંયુક્ત અસર ધ્યાનમાં રાખીને કંપનીના સંચાલકોએ મૂડી માળખા અંગેની નીતિ ઘડવી જોઈએ.

નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજ બંનેની સંયુક્ત અસર વિચારતા બંને લિવરેજ ઊંચા હોય તો કંપની માટે તે જોખમી સ્થિતિ ગણાય. એટલે કે નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા ઊંચી આવે તો તેનો અર્થ એ થાય કે કંપનીના મૂડી માળખામાં સ્થિર વ્યાજ બોજાવાળી મૂડીનું પ્રમાણ ઊંચું છે અને કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા ઊંચી આવે તો તેનો અર્થ એ થાય કે કંપની કે ધંધામાં કુલ સ્થિર ખર્ચાનું પ્રમાણ વધુ છે જે પણ કંપની માટે ઇચ્છિનીય નથી. શ્રી એસ.સી. કુચલના મંતવ્ય મુજબ ‘નાણાકીય લિવરેજનું ઊંચું પ્રમાણ અને કાર્યકારી લિવરેજનું નીચું પ્રમાણ આવે એ કંપની માટે આદર્શ સ્થિતિ ગણાય.’

સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા નીચેની સૂત્રની મદદથી શોધવામાં આવે છે :

સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા (Degree of Combined Leverage)

$$DCL = DFL \times DOL$$

DCL = સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા

DFL = નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા

DOL = કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા

$$\therefore DCL = \frac{EBIT}{EBT} \times \frac{C}{EBIT}$$

$$\therefore DCL = \frac{C}{EBT}$$

જ્યાં EBIT = વ્યાજ & કરવેરા પહેલાંનો નફો

EBT = કરવેરા પહેલાંનો નફો

C = ફાળો

આમ સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા એ નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષાનું સંયુક્ત પ્રમાણ છે. આમ મૂડી માળખા અંગેની નીતિ ઘડવા માટે સંચાલકોએ સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. હવે આપણે ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે.

Ex-9 એની લિ. નીચેની માહિતી વર્ષ 2018-19 માટે પુરી પાડે છે.

★ ઇક્વિટી શેર મૂડી દરેક ₹ 100 નો શેર	₹ 6,00,000
★ 12% ની પ્રેફરન્સ શેર મૂડી	₹ 2,00,000
★ 10% ના ડિબેંચર્ય	₹ 2,00,000
★ વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	₹ 4,00,000
★ કરવેરાનો દર	50%
★ કુલ ફાળો	₹ 6,00,000

ઉપરની માહિતી પરથી :

(1) ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

(2) શેરદીઠ કમાણી (EPS) મેળવો.

જવાબ : નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	4,00,000
બાદ : ડિબેંચર વ્યાજ	20,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	3,80,000
બાદ : કરવેરા 50%	1,90,000
કરવેરા બાદનો નફો	1,90,000
બાદ : પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ	20,000
પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો	1,70,000

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા

$$\begin{aligned} DFL &= \frac{EBIT}{EBT} \\ &= \frac{4,00,000}{3,80,000} = \boxed{1.053} \end{aligned}$$

(2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા

$$\begin{aligned} DOL &= \frac{C}{EBT} \\ &= \frac{6,00,000}{4,00,000} = \boxed{1.5} \end{aligned}$$

(3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા

$$\begin{aligned} DCL &= \frac{C}{EBT} \\ &= \frac{6,00,000}{3,80,000} = \boxed{1.579} \end{aligned}$$

અથવા

$$\begin{aligned} DCL &= DFL \times DOL \\ &= 1.053 \times 1.5 = \boxed{1.579} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} (4) \text{ શેરદીઠ કમાણી} &= \frac{\text{પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{1,70,000}{6,000} \\ &= \boxed{28.33} \end{aligned}$$

Ex-10 : કલ્પ કંપની લિ.ના તા. 31-03-2019ના રોજનું પાકુ સરવૈયુ નીચે મુજબ છે.

લિવરેજ

મૂડી-દેવા	₹	મિલકત-લેણા	₹
ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 50 નો શેર	5,00,000	પાઘડી	50,000
10 ટકાની પ્રેફ. શેરમૂડી	3,00,000	જમીન-મકાન	5,50,000
અનામત અને વધારો	2,00,000	પ્લાન્ટ-મશીનરી	4,00,000
12 ટકાના ડિબેન્ચર્સ	2,00,000	સ્ટોક	1,00,000
લેણદારો	1,00,000	દેવાદારો	1,00,000
અન્ય ચાલુ દેવા	2,00,000	અન્ય ચાલુ મિલકતો	3,00,000
	15,00,000		15,00,000

વધારાની માહિતી :

- (1) કંપનીનું વર્ષ-2018-19 દરમિયાનનું કુલ વેચાણ ₹ 14,00,000 હતું.
- (2) ચલિત ખર્ચા વેચાણના 60% થાય છે.
- (3) કુલ સ્થિર ખર્ચા ₹ 2,00,000 છે.
- (4) આવકવેરાનો દર 50 ટકા છે.

ઉપરની માહિતી પરથી કલ્પ કંપનીની ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની કક્ષા મેળવો અને શેરદીઠ કમાણીની ગણતરી પણ કરો.

જવાબ : નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વેચાણ	14,00,000
બાદ : ચલિત ખર્ચા (વેચાણના 60%)	8,40,000
ફાળો (S-V) = (C)	5,60,000
બાદ : સ્થિર ખર્ચા	2,00,000
કાર્યકારી નફો (EBIT)	3,60,000
બાદ : ડિબેન્ચર્સનું વ્યાજ (2,00,000 × 12%)	24,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	3,36,000
બાદ : કરવેરા 50% લેખે	1,68,000
કરવેરા બાદનો નફો (EAT)	1,68,000
બાદ : પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ (3,00,000 × 10%)	30,000
પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો	1,38,000

- (1) નાણાકીય લિવરેજના કક્ષા (DFL) :

$$DFL = \frac{EBIT}{EBT}$$

$$= \frac{3,60,000}{3,36,000} = \boxed{1.07}$$

- (2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL) :

$$DOL = \frac{C}{EBIT}$$

$$= \frac{5,60,000}{3,60,000} = \boxed{1.556}$$

(3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા (DCL) :

$$\begin{aligned} DCL &= \frac{C}{EBT} \\ &= \frac{5,60,000}{3,36,000} = \boxed{1.667} \end{aligned}$$

(4) શેરદીઠ કમાણી (EPS) :

$$\begin{aligned} EPS &= \frac{\text{પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો}}{\text{ઈક્વિટી શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{1,38,000}{10,000} \\ &= \boxed{13.80} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{જ્યાં ઈક્વિટી શેરની સંખ્યા} &= \frac{5,00,000}{50} \\ &= \boxed{10,000} \end{aligned}$$

Ex-11 : નીધિ કંપની લિ.નું તા. 31-12-2018ના રોજનું પાકુ-સરવૈયુ નીચે મુજબ છે.

મૂડી-દેવા	₹	મિલકત-લેણા	₹
ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 10 નો શેર	4,00,000	જમીન-મકાન	2,00,000
અનામતો	1,00,000	પ્લાન્ટ-મશીનરી	2,00,000
10%ના ડિબેચર્સ	1,00,000	સ્ટોક	1,00,000
લેણદારો	1,00,000	દેવાદારો	1,00,000
		અન્ય ચાલુ મિલકતો	1,00,000
	7,00,000		7,00,000

વર્ષ 2018નું કુલ વેચાણ ₹ 12,00,000 હતું. ચલિત ખર્ચા ₹ 7,00,000 અને સ્થિર ખર્ચા ₹ 1,00,000 હતા. કરવેરાનો દર 40% છે. નીચેના જવાબો આપો :

(1) ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની કક્ષા

(2) શેરદીઠ કમાણી મેળવો અને વેચાણમાં 20% વધારો થાય તો EPSમાં શું ફેર પડશે ?

જવાબ : નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
કુલ વેચાણ (S)	12,00,000
- ચલિત ખર્ચા (V)	7,00,000
ફાળો (S-V) = (C)	5,00,000
- સ્થિર ખર્ચા	1,00,000
કાર્યકારી નફો (EBIT)	4,00,000
- ડિબેચરનું વ્યાજ	10,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	3,90,000
- કરવેરા 40% લેખે	1,56,000
કરવેરા બાદનો ચોખ્ખો નફો	2,34,000

(1) ત્રણેય પ્રકારની લિવરેજની કક્ષા :

(A) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા (DFL) :

$$\begin{aligned} DFL &= \frac{EBIT}{EBT} \\ &= \frac{4,00,000}{3,90,000} = \boxed{1.0256} \end{aligned}$$

(B) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL) :

$$\begin{aligned} DOL &= \frac{C}{EBIT} \\ &= \frac{5,00,000}{4,00,000} = \boxed{1.25} \end{aligned}$$

(C) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા (DCL) :

$$\begin{aligned} DCL &= \frac{C}{EBT} \\ &= \frac{5,00,000}{3,90,000} = \boxed{1.282} \end{aligned}$$

(2) શેરટીઠ કમાણી (EPS) :

$$\begin{aligned} EPS &= \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{2,34,000}{40,000} = \boxed{-5.85} \end{aligned}$$

(5) જો વેચાણમાં 20% વધારો થાય તો નવુ EPS નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વેચાણ (12,00,000 ₹ 20%)	14,40,000
- ચલિત ખર્ચા (7,00,000 ₹ 20%)	8,40,000
ફાળો (S-V) = (C)	6,00,000
- સ્થિર ખર્ચા	1,00,000
કાર્યકારી નફો (EBIT)	5,00,000
- ડિબેચરનું વ્યાજ	10,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	4,90,000
- કરવેરા 40% લેખે	1,96,000
કરવેરા બાદનો ચો. નફો	2,94,000

★ શેરદીઠ કમાણી (EPS) :

$$\begin{aligned} \text{EPS} &= \frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{ઈક્વિટી શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{2,94,000}{40,000} = \boxed{7.35} \end{aligned}$$

∴ EPS માં ₹ 1.5 (7.35 – 5.85) નો ફેર પડશે.

Ex-12 એક કંપની પોતાના કારખાનામાં વિસ્તરણ કરવા માગે છે તે માટે તેને ₹ 50,00,000ની વધારાની મૂડીની જરૂરિયાત છે. આ વધારાની મૂડી મેળવવા માટે કંપની નીચે મુજબના બે વિકલ્પો વિચારે છે :

(1) ઈક્વિટી શેરમૂડી અને ડિબેંચરનું પ્રમાણ = 70 : 30

(2) ઈક્વિટી શેરમૂડી અને ડિબેંચરનું પ્રમાણ = 30 : 70

જો કંપની પ્રથમ વિકલ્પ પસંદ કરે તો ઈક્વિટી શેર શેરદીઠ ₹ 35 લેખે વેચી શકાશે અને ડિબેંચર વ્યાજનો દર વાર્ષિક 10% રહેશે. પરંતુ કંપની જો બીજો વિકલ્પ પસંદ કરશે તો ઈક્વિટી શેર શેરદીઠ ₹ 30 લેખે વેચી શકાશે અને ડિબેંચર વ્યાજનો દર 12% રહેશે.

કારખાનામાં આ વિસ્તરણને કારણે કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 8,00,000 વધશે. કરવેરાનો દર 50% છે. શેરદીઠ કમાણીના આધારે કંપનીએ કયો વિકલ્પ અપનાવવો જોઈએ ?

જવાબ : જરૂરી ગણતરી.

(1) પ્રથમ વિકલ્પ માટે :

$$\text{ઈ.શેરમૂડી} = 50,00,000 \times \frac{70}{100} = \text{₹} 35,00,000$$

$$10\% \text{ના ડિબેંચર} = 50,00,000 \times \frac{30}{100} = \text{₹} 15,00,000$$

$$\text{ઈ.શેરની સંખ્યા} = \frac{35,00,000}{35} = 1,00,000$$

$$\text{ડિબેંચર પર વ્યાજ} = 15,00,000 \times \frac{10}{100} = \text{₹} 1,50,000$$

(2) બીજા વિકલ્પ માટે :

$$\text{ઈક્વિટી શેરમૂડી} = 50,00,000 \times \frac{30}{100} = \text{₹} 15,00,000$$

$$12\% \text{ના ડિબેંચર} = 50,00,000 \times \frac{70}{100} = \text{₹} 35,00,000$$

$$\text{ઈક્વિટી શેરની સંખ્યા} = \frac{15,00,000}{30} = 50,000 \text{ શેર}$$

$$\text{ડિબેંચર પર વ્યાજ} = 35,00,000 \times \frac{12}{100} = \text{₹} 4,20,000$$

શેરદીઠ કમાણીનું ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	પ્રથમ વિકલ્પ	બીજો વિકલ્પ
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBIT)	8,00,000	8,00,000
- વ્યાજ (ગણતરી મુજબ)	1,50,000	4,20,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	6,50,000	3,80,000
- કરવેરા 50% લેખે	3,25,000	1,90,000
કરવેરા બાદનો ચો. નફો	3,25,000	1,90,000
શેરદીઠ કમાણી		
= $\frac{\text{ચો. નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}}$	= $\frac{3,25,000}{1,00,000}$	= $\frac{1,90,000}{50,000}$
= ₹ 3.25	= ₹ 3.80	

ઉપરની ગણતરી પરથી એ જાણી શકાય છે કે વિકલ્પ નં. 2માં કંપનીની શેરદીઠ કમાણી વધુ છે. તેથી કંપનીએ વિકલ્પ નં. 2 પસંદ કરવો જોઈએ.

Ex-13 સૌરાષ્ટ્ર કંપની લિ.ને વધારાની મૂડીની જરૂરિયાત છે. આ માટે તેની પાસે ત્રણ વિકલ્પો છે જે નીચે મુજબ છે :

વિગત	વિકલ્પ-1	વિકલ્પ-2	વિકલ્પ-3
ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	15,00,000	18,00,000	21,00,000
12%ના ડિબેંચર	15,00,000	9,00,000	3,00,000
18%ની બેંકલોન	15,00,000	18,00,000	21,00,000
કુલ મૂડી	45,00,000	45,00,000	45,00,000

વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 6,60,000 છે. કરવેરાનો દર 50 ટકા છે. કંપનીનું ધ્યેય મહત્તમ શેરદીઠ કમાણી થાય તે રીતે ભંડોળ મેળવવાનું છે. ઉપરોક્ત ત્રણેય વિકલ્પોમાંથી કંપની માટે કયો વિકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે ?

જવાબ : શેરદીઠ કમાણીની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	વિકલ્પ-1	વિકલ્પ-2	વિકલ્પ-3
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	6,60,000	6,60,000	6,60,000
- વ્યાજ			
ડિબેંચર પર વ્યાજ	1,80,000	1,08,000	36,000
બેંક લોન પર વ્યાજ	2,70,000	3,24,000	3,78,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	2,10,000	2,28,000	2,46,000
- કરવેરા 50 લેખે	1,05,000	1,14,000	1,23,000
કરવેરા બાદનો નફો	1,05,000	1,14,000	1,23,000

શેરદીઠ કમાણી :			
$\frac{\text{ચોખ્ખો નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}}$	$= \frac{1,05,000}{1,50,000}$	$= \frac{1,14,000}{1,80,000}$	$= \frac{2,23,000}{2,10,000}$
	$= \boxed{0.70}$	$= \boxed{0.63}$	$= \boxed{0.586}$

ઉપરોક્ત ત્રણેય વિકલ્પોની તુલના કરતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કંપની માટે વિકલ્પ નંબર-1 શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે આ વિકલ્પનું EPS સૌથી વધુ છે.

Ex-14 ગુજરાત કંપની લિ.ની તા. 31-03-2019ના રોજ પૂરા થતા વર્ષની માહિતી નીચે મુજબ છે.

ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 100નો શેર	₹ 10,00,000
12%ના ડિબેંચર	₹ 7,50,000
વેચાણના એકમો	1,00,000
એકમદીઠ વેચાણ કિંમત	₹ 60
ચલિત ખર્ચા એકમદીઠ	₹ 42
કુલ સ્થિર ખર્ચા	₹ 8,00,000
કરવેરાનો દર	50%

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી શોધો :

- (1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા
- (2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા
- (3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા
- (4) શેરદીઠ કમાણી
- (5) જો વેચાણમાં 40% વધારો થાય તો શેરદીઠ કમાણીમાં કેટલો ફેર પડશે ?

જવાબ : નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વેચાણ (1,00,000 × 60)	60,00,000
- ચલિત ખર્ચા (1,00,000 × 42)	42,00,000
ફાળો (S-V) = (C)	18,00,000
- સ્થિર ખર્ચા	8,00,000
કાર્યકારી નફો (EBIT)	10,00,000
- ડિબેંચર પર વ્યાજ	90,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	9,10,000
- કરવેરા 50% લેખે	4,55,000
કરવેરા બાદનો નફો	4,55,000

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા (DFL) :

$$\begin{aligned} DFL &= \frac{EBIT}{EBT} \\ &= \frac{10,00,000}{9,10,000} = 1.099 \end{aligned}$$

(2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL) :

$$\begin{aligned} DOL &= \frac{C}{EBIT} \\ &= \frac{18,00,000}{10,00,000} = \boxed{1.8} \end{aligned}$$

(3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા (DCL) :

$$\begin{aligned} DCL &= \frac{C}{EBT} \\ &= \frac{18,00,000}{9,10,000} = \boxed{1.978} \end{aligned}$$

(4) શેરટીઠ કમાણી (EPS) :

$$\begin{aligned} EPS &= \frac{\text{કરવેરા બાદનો ચો. નફો}}{\text{ઈક્વિટી શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{4,55,000}{10,000} = \boxed{45.5} \end{aligned}$$

(5) જો વેચાણમાં 40% વધારો થાય તો.....

નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વેચાણ (1,00,000 ₹ 40% = 1,40,000 × 60)	84,00,000
- ચલિત ખર્ચા (1,40,000 × 42)	58,80,000
ફાળો (S-V) = (C)	25,20,000
- સ્થિર ખર્ચા	8,00,000
કાર્યકારી નફો (EBIT)	17,20,000
- ડિબેચરનું વ્યાજ	90,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	16,30,000
- કરવેરા 50% લેખે	8,15,000
કરવેરા બાદનો ચોખ્ખો નફો	8,15,000

$$\begin{aligned} \text{શેરદીઠ કમાણી} &= \frac{\text{કરવેરા બાદનો ચો. નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{8,15,000}{10,000} = \underline{81.5} \end{aligned}$$

Ex-15 એક નવી સ્થપાયેલી કંપની યોગ્ય મૂડી માળખુ નક્કી કરવા માંગે છે. કંપની 12%ના ડિબેંચર અને 10%ની પ્રેફરન્સ શેરમૂડી બહાર પાડી શકે છે. કરવેરાનો દર 35% છે. કંપનીને કુલ ₹ 50,00,000 મૂડીની જરૂરિયાત છે. કંપની પાસે નીચે મુજબના વિકલ્પો ઉપલબ્ધ છે.

વિકલ્પ	ડિબેંચર (%)	પ્રેફ. શેર મૂડી (%)	ઈ. શેર મૂડી (%)
1	00	00	100
2	30	00	70
3	30	20	50
4	50	00	50
5	50	20	30

વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો કુલ મૂડીના 12% છે. ઇક્વિટી શેરની દાર્શનિક કિંમત શેરદીઠ ₹ 100 છે. શેરદીઠ કમાણીના આધારે કંપની માટે કયો વિકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે ?

જવાબ : વિકલ્પવાર મૂડીની ગણતરી દર્શાવતુ પત્રક :

વિકલ્પ	ડિબેંચર (₹)	પ્રેફ. શેરમૂડી (₹)	ઈ. શેરમૂડી (₹)
1	-	-	50,00,000
2	15,00,000	-	35,00,000
3	15,00,000	10,00,000	25,00,000
4	25,00,000	-	25,00,000
5	25,00,000	10,00,000	15,00,000

- નફાની ગણતરી દર્શાવતુ પત્રક

વિગત	1	2	3	4	5
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	6,00,000	6,00,000	6,00,000	6,00,000	6,00,000
- ડિબેંચર વ્યાજ	-	1,80,000	1,80,000	3,00,000	3,00,000
કરવેરા પહેલાંનો નફો	6,00,000	4,20,000	4,20,000	3,00,000	3,00,000
- કરવેરા 35%	2,10,000	1,47,000	1,47,000	1,05,000	1,05,000
કરવેરા બાદનો નફો	3,90,000	2,73,000	2,73,000	1,95,000	1,95,000
- પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ	-	-	1,00,000	-	1,00,000
પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો	3,90,000	2,73,000	1,73,000	1,95,000	95,000
શેરદીઠ કમાણી					
= પ્રે. ડિવિ. બાદનો નફો	= 3,90,000	= 2,73,000	= 1,73,000	= 1,95,000	= 95,000
ઈ. શેરની સંખ્યા	50,000	35,000	25,000	25,000	15,000
શેરદીઠ કમાણી	= ₹ 7.80	= ₹ 7.80	= ₹ 6.92	= ₹ 7.80	= ₹ 6.33

કંપની માટે વિકલ્પ નંબર 1, 2 અને 4 શ્રેષ્ઠ, કારણ કે ત્રણેય વિકલ્પની શેરદીઠ કમાણી એક સરખી છે.

Ex-16 હિન્દુસ્તાન લિ.નું તા. 31-03-2019ના રોજનું પાકુ સરવૈયું નીચે મુજબ છે.

જવાબદારીઓ	₹	મિલકતો	₹
ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	3,00,000	જમીન-મકાન	2,50,000
નફા-નુકસાન ખાતુ	1,20,000	પ્લાન્ટ-મશીનરી	2,50,000
12%ના ડિબેચર	3,60,000	રોકાણો	2,50,000
લેણદારો	1,00,000	સ્ટોક	1,00,000
અન્ય ચાલુ દેવા	1,10,000	અન્ય ચાલુ મિલકતો	2,40,000
	9,90,000		9,90,000

કંપનીનું વર્ષ દરમિયાનનું વેચાણ ₹ 24,00,000 હતું. તેના સ્થિર ખર્ચા ₹ 4,80,000 હતા, જ્યારે ચલિત ખર્ચા વેચાણના 45% થાય છે. કરવેરાનો દર 50% છે.

(1) ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની ગણતરી કરો.

(2) જ્યારે શેરદીઠ કમાણી (EPS) ₹ 2, અને ₹ 4 હોય ત્યારે કાર્યકારી નફો (EBIT) કેટલો હશે તેની ગણતરી કરો.

જવાબ : નફાની ગણતરી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	₹
વેચાણ	24,00,000
- ચલિત ખર્ચા (24,00,000 × 45%)	10,80,000
ફાળો (S-V) = (C)	13,20,000
- કુલ સ્થિર ખર્ચા	4,80,000
કાર્યકારી નફો (EBIT)	8,40,000
- વ્યાજ	43,200
કરવેરા પહેલાંનો નફો (EBT)	7,96,800
- કરવેરા 50% લેખે	3,98,400
કરવેરા બાદનો ચોખ્ખો નફો	3,98,400

(A) લિવરેજની કક્ષાઓ :

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા (DFL) :

$$\begin{aligned} DFL &= \frac{EBIT}{EBT} \\ &= \frac{8,40,000}{7,96,800} = 1.05 \end{aligned}$$

(2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા (DOL) :

$$\begin{aligned} DOL &= \frac{C}{EBIT} \\ &= \frac{13,20,000}{8,40,000} = 1.57 \end{aligned}$$

(3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા (DCL)

$$\begin{aligned} DCL &= \frac{C}{EBT} \\ &= \frac{13,20,000}{7,96,000} = 1.658 \end{aligned}$$

(B) આપેલ EPS મુજબ EBIT ની ગણતરી

(1) જ્યારે શેરદીઠ કમાણી ₹ 2 હોય ત્યારે :

$$\begin{aligned} \text{શેરદીઠ કમાણી} &= \frac{\text{કરવેરા બાદનો નફો}}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}} \\ &= \frac{(EBIT - \text{વ્યાજ})(1 - t)}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}} \\ 2 &= \frac{(EBIT - 43,200)(1 - 0.5)}{30,000} \end{aligned}$$

$$2 \times 30,000 = (EBIT - 43,200)(0.5)$$

$$60,000 = (EBIT - 43,200)(0.5)$$

$$\therefore \frac{60,000}{0.5} = EBIT - 43,200$$

$$\therefore 1,20,000 = EBIT + 43,200$$

$$\therefore EBIT = \underline{1,63,200}$$

(2) જ્યારે શેરદીઠ કમાણી ₹ 4 હોય ત્યારે :

$$\begin{aligned} \text{શેરદીઠ કમાણી} &= \frac{(EBIT - \text{વ્યાજ})(1 - t)}{\text{ઈ. શેરની સંખ્યા}} \\ 4 &= \frac{(EBIT - 43,200)(1 - 0.5)}{30,000} \end{aligned}$$

$$1,20,000 = (EBIT - 43,200)(0.5)$$

$$\therefore \frac{1,20,000}{0.5} = EBIT - 43,200$$

$$\therefore 2,40,000 + 43,200 = EBIT$$

$$\therefore EBIT = \underline{2,83,200}$$

5.4 લિવરેજના ફાયદાઓ અને મર્યાદાઓ

કંપની પોતાના મૂડી માળખામાં માલિકીની મૂડીની સાથે ઉછીની મૂડીનો સમાવેશ કરે તેને લિવરેજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

કંપની પોતાના શેરધારકોને વધુ વળતર ચૂકવવાના હેતુસર પોતાના મૂડી માળખાને સંતુલિત કરીને ઉછીની મૂડી બહાર પાડે છે, શેરહોલ્ડરોના રોકાણમાં વધારો કર્યા વિના જ શેરટીઠ કમાણીમાં વધારો કરી ઈક્વિટી પરના વેપારનો લાભ લે છે. લિવરેજની સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ એમ બંને અસરો જોવા મળે છે. જેની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરી શકાય છે.

મહત્વ/ફાયદા :

(1) ઈક્વિટી શેરમૂડી પર વળતરમાં વધારો : કંપની પોતાના મૂડી માળખામાં ઉછીની મૂડીનો સમાવેશ કરી ઓછા વ્યાજના દરે મૂડી પ્રાપ્ત કરી શેર હોલ્ડરોએ વધુ વળતર ચૂકવવું એ લિવરેજનો મુખ્ય હેતુ છે. જેની કારણે શેરટીઠ કમાણીમાં વધારો થાય છે. તેને પરિણામે ઈક્વિટી શેર હોલ્ડરોએ વધુ ચૂકવી શકાય છે.

(2) સરેરાશ મૂડી પડતર નીચી આવે છે : કંપનીના મૂડીમાળખાના સ્ત્રોતો જેવા કે માલિકીના ભંડોળોમાં ઈક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેરની મૂડી પડતર ઊંચી હોય છે, જ્યારે ઉછીની મૂડીની પડતર નીચી હોય છે. આમ મૂડી માળખાના વિવિધ સાધનોમાં ઉછીની મૂડીની પડતર નીચી હોવાથી સરેરાશ મૂડીની પડતર પણ નીચી આવે છે.

(3) ઉછીની મૂડીનું વ્યાજ કરવેરામાંથી બાદ મળે છે : કંપનીની કુલ કમાણીમાંથી ઉછીની મૂડી પર ચૂકવેલ વ્યાજ બાદ કરીને ચોખ્ખો નફો શોધવામાં આવે છે. આ ચોખ્ખા નફાની રકમ પર કરવેરા ચૂકવવામાં આવે છે. કંપની પોતાના મૂડી માળખામાં ઉછીની મૂડીને સ્થાન આપે છે એટલે તેનું વ્યાજ કુલ કમાણીમાંથી બાદ કરવાથી ચોખ્ખો નફો ઘટે છે અને તેના પર ચૂકવતા કરવેરામાં પણ લાભ થાય છે.

(4) લિવરેજથી કંપનીનો કુલ મતાધિકાર અકબંધ રહે છે : કંપની પોતાના સભ્યોના કુલ મતાધિકારને અસર કર્યા વિના જ ઉછીની મૂડી મેળવી શકે છે. ઉછીની મૂડી પૂરી પાડનારાઓને માત્ર વ્યાજ કે વળતર મેળવવાનો જ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. મતાધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. ઉછીની મૂડી પૂરી પાડનારાઓ કંપનીના સંચાલનમાં દરમિયાનગીરી કરી શકતા નથી.

(5) નાણા મેળવવામાં સુગમતા અને સરળતા : સમયાન્તરે કંપની પોતાના પ્લાન્ટનું આધુનિકીકરણ અને વિસ્તૃતિકરણ કરે છે અને આ માટે વિશાળ પાયા પર મૂડીની આવશ્યકતા રહે છે. કંપની ઉછીની મૂડી સરળતાની મેળવીને પોતાની ધ્યેય કાર્યો સરળતાથી કરી શકે છે. જ્યારે મૂડી બજારમાં માલિકીની મૂડી દ્વારા નાણા મેળવવા મુશ્કેલ હોય ત્યારે ઉછીની મૂડી દ્વારા નાણા મેળવવા આશીર્વાદરૂપ બને છે.

(6) સંતુલિત મૂડીમાળખું : કંપનીના મૂડી માળખામાં માત્ર શેરમૂડી જ હોય તો લિવરેજનો લાભ લઈ શકાતો નથી. માલિકીની મૂડીની સાથે ઉછીની મૂડીનો સમન્વય જ લિવરેજ ગણાય છે. લિવરેજ મૂડી માળખાને સંતુલિત અને પરિવર્તનશીલ બનાવે છે.

(7) સમીક્ષા માટે ઉપયોગી : નાણાકીય લિવરેજ સિક્કાની બે બાજુ સમાન છે. નાણાકીય વિશ્લેષકો અને મેનેજર્સ માટે લિવરેજ એ એક અગત્યનું સાધન છે. કંપનીનો કમાણી દર વધુ હોય અને ઉછીની મૂડીની પડતર નીચી હોય ત્યારે લિવરેજની સાનુકૂળ અસર પડે છે. જ્યારે કંપનીની કમાણી ઓછી હોય અને ઉછીની મૂડીની પડતર ઊંચી હોય ત્યારે લિવરેજની પ્રતિકૂળ અસર થાય છે.

મર્યાદાઓ :

(1) લિવરેજ નુકસાનકારક પણ બને છે. : કંપનીની કમાણી ઓછી હોય અને ઉછીની મૂડી પર વધુ વળતર ચૂકવાતું હોય ત્યારે લિવરેજનો ઉપયોગ નુકસાનકારક સાબિત થાય છે. માલિકીની મૂડી સાથે ઉછીની મૂડીનો સપ્રમાણ ઉપયોગ લાભકારક બને છે.

(2) ઉછીની મૂડી માટે સામાન્ય સભાની મંજૂરી આવશ્યક : ઉછીની મૂડી મેળવવી કંપની માટે ખૂબ જ સરળ છે. પરંતુ કંપનીની ભરપાઈ મૂડી અને અનામત ભંડોળ કરતા વધુ ઉછીની મૂડી

મેળવવી હોય તો સામાન્ય સભામાં આ માટે મંજૂરી આવશ્યક છે.

(3) આર્થિક જવાબદારીમાં વધારો : કંપની પોતાની માલિકીની મૂડી પર ઓછા દરે ડિવિડન્ડ ચૂકવતી હોય તેવા સંજોગોમાં ઉછીની મૂડી બહાર પાડીને ઊંચા દરે વ્યાજ ચૂકવવું જોખમી ગણાય છે. આવા સંજોગોમાં ઉછીની મૂડી બહાર પાડીને ચોક્કસ આર્થિક ભારણ આવે છે. જે કંપનીની તંદુરસ્તી માટે હાનિકારક છે.

(4) ભાવી મૂડી મેળવવામાં મુશ્કેલી : એક વાર મોટા પાયા પર ઉછીની મૂડી મેળવી લીધા બાદ ભવિષ્યની યોજનાઓ સાકાર કરવા માટે બીજી વાર ઉછીની મૂડી મેળવવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલી પડે છે. ભાવિ રોકાણકારો પોતાની મૂડીની સલામતી માટે કોઈ મિલકત બાકી વધતી નથી તેથી રોકાણકારો સરળતાથી નાણા રોકવા અંગે અસમંજસ અનુભવે છે.

(5) મંદીના સમયમાં લિવરેજનો ઉપયોગ હાનિકારક છે : જ્યારે કંપનીની કમાણી ઓછી હોય અને ઉછીની મૂડી પર વળતર વધુ ચૂકવાતું હોય ત્યારે તેવા સમયે લિવરેજનો ઉપયોગ નુકશાનકારક સાબિત થાય છે. લિવરેજનો ઉપયોગ ડહાપણભર્યો કરવો અનિવાર્ય છે, નહિતર બહુ જ નુકશાનકારક સાબિત થાય છે.

5.5 સ્વાધ્યાય

(A) સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો :

1. નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજનો અર્થ સમજાવો.
2. લિવરેજ એટલે શું ? લિવરેજના પ્રકારો જણાવો.
3. ઈક્વિટી પરનો વેપાર ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
4. નાણાકીય લિવરેજ એટલે શું ? નાણાકીય લિવરેજની શેર હોલ્ડરોની કમાણી પર અસર સમજાવો.
5. 'નાણાકીય લિવરેજ' બે ધારી તલવાર છે સમજાવો.
6. લિવરેજના ફાયદાઓ અને મર્યાદાઓ જણાવો.
7. નાણાકીય લિવરેજ અને કાર્યકારી લિવરેજ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
8. નાણાકીય લિવરેજની સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળઅસરો સમજાવો.
9. નાણાકીય લિવરેજની સાનુકૂળ અસરો ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
10. નાણાકીય લિવરેજની પ્રતિકૂળઅસરો ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
11. ટુંકનોંધ લખો.
  - (1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા
  - (2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા
  - (3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા
  - (4) કાર્યકારી નફો
  - (5) શેરદીઠ કમાણી (EPS)
  - (6) ઈક્વિટી પરનો વેપાર

(B) હેતુલક્ષી પ્રશ્નો

- (1) ABC કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 2,00,000 છે. કંપનીના મૂડી માળખામાં ₹ 4,00,000 ના ઈક્વિ. શેર અને 10% ના ₹ 4,00,000 ના ડિબેંચર છે. કરવેરાનો દર 50% છે. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા શોધો.
(જવાબ : DFL = 1.25)

- (2) VST કંપનીનું વેચાણ ₹ 40,00,000 છે. ચલિત ખર્ચા વેચાણના 70% છે. કંપનીની મૂડી માળખામાં 10%ના ડિબેચર ₹ 20,00,000ના છે. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા, કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા અને સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

(જવાબ : (1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા : 2

(2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા : 3

(3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા : 6)

- (3) સોલુ કંપનીના વેચાણના એકમો 10,000 છે અને એકમદીઠ વેચાણ કિંમત ₹ 20 છે. એકમદીઠ ચલિત ખર્ચ ₹ 10 છે. કુલ સ્થિર ખર્ચ ₹ 50,000 છે. ડિબેચર વ્યાજ ₹ 10,000 છે. ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની કક્ષા શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ફાળો ₹ 1,00,000, EBIT ₹ 50,000, EBT ₹ 40,000,

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા = 1.25 (2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા = 2 (3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા = 2.5)

- (4) ભગત કંપનીના મૂડી માળખામાં 10,000 ઇક્વિટી શેર દરેક ₹ 100 નો શેર, 10%ના ડિબેચર ₹ 4,00,000 છે. કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 2,40,000 છે. આવકવેરાનો દર 40% છે. શેરદીઠ કમાણી શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ચોખ્ખો નફો ₹ 1,20,000 અને શેરદીઠ કમાણી ₹ 12)

- (5) XYZ લિ.નું વેચાણ 10,000 એકમોનું એકમદીઠ ₹ 100 લેખે છે. ચલિત ખર્ચ એકમદીઠ ₹ 60 છે. કુલ સ્થિર ખર્ચા ₹ 2,00,000 છે. ડિબેચર પર વ્યાજ ₹ 50,000 છે. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ફાળો ₹ 4,00,000, EBIT ₹ 2,00,000, EBT ₹ 1,50,000

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા = 1.33 (2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા = 2)

- (6) CT કંપનીની ઇક્વિટી શેરમૂડી ₹ 5,00,000ની છે, દરેક ₹ 10 નો શેર છે, 8%ના ડિબેચર ₹ 5,00,000 છે. વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 4,40,000 છે. કરવેરાનો દર 50% છે. શેરદીઠ કમાણી શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ચોખ્ખો નફો ₹ 2,00,000 છે. અને શેરદીઠ કમાણી ₹ 4)

(C) બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો (MCQ)

- (1) કઈ લિવરેજ બે ધારી તલવાર છે ?

(A) કાર્યકારી લિવરેજ (B) નાણાકીય લિવરેજ (C) સંયુક્ત લિવરેજ (D) એક પણ નહિ

- (2) કયા લિવરેજની કક્ષા કાર્યકારી નફામાં થતા ફેરફાર સાથે શેરદીઠ કમાણીમાં થતા ફેરફારનું પ્રમાણ સૂચવે છે ?

(A) નાણાકીય લિવરેજ (B) કાર્યકારી લિવરેજ (C) સંયુક્ત લિવરેજ (D) એકપણ નહિ

- (3) કયા લિવરેજની કક્ષા વેચાણમાં થતા ફેરફાર સાથે કાર્યકારી નફામાં થતા ફેરફારનું પ્રમાણ સૂચવે છે ?

(A) નાણાકીય લિવરેજ (B) કાર્યકારી લિવરેજ (C) સંયુક્ત લિવરેજ (D) એક પણ નહિ

- (4) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા ..... સૂત્રથી મેળવવામાં આવે છે.

(A) $\frac{C}{EBIT}$ (B) $\frac{EBIT}{C}$ (C) $\frac{EBT}{EBIT}$ (D) $\frac{EBIT}{EBT}$

- (5) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા ..... સૂત્રની મદદથી મેળવવામાં આવે છે.
- (A) $\frac{EBIT}{EBT}$ (B) $\frac{EBIT}{C}$ (C) $\frac{C}{EBIT}$ (D) $\frac{EBT}{EBIT}$
- (6) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા ..... સૂત્રની મદદથી મેળવવામાં આવે છે.
- (A) $\frac{EBIT}{EBT}$ (B) $\frac{C}{EBIT}$ (C) $\frac{C}{EBT}$ (D) $\frac{EBT}{EBIT}$
- (7) નાણાકીય લિવરેજ એટલે દેવાનો કુલ મિલકતો સાથેનો .....
- (A) સરવાળો (B) ગુણોત્તર (C) ભાગાકાર (D) એક પણ નહિ
- (8) નાણાકીય લિવરેજ ..... ને અસર કરે છે.
- (A) મૂડી માળખા (B) વેચાણ (C) બંને (A & B) (D) એક પણ નહિ
- (9) નાણાકીય લિવરેજના કેટલા પ્રકરો છે ?
- (A) એક (B) બે (C) ત્રણ (D) ચાર
- (10) નાણાકીય લિવરેજને ..... તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- (A) શેરદીઠ કમાણી (B) ઇક્વિટી પરનો વેપાર (C) શેર હોલ્ડરોનું વળતર (D) ડિબેંચર હોલ્ડરોનું વળતર
- (11) જેમ કંપનીનો ..... ગુણોત્તર ઊંચો તેમ કંપનીને ભવિષ્યમાં નાણા મેળવવાની શક્યતા ઓછી થતી જશે.
- (A) EPS (B) દેવા-ઇક્વિટી (C) કાર્યકારી લિવરેજ (D) એકપણ નહિ
- (12) નીચેનામાંથી કંપની માટે કઈ સ્થિતિ આદર્શ ગણાય ?
- (A) નાણાકીય અને કાર્યકારી બંને લિવરેજનું ઊંચું પ્રમાણ
 (B) નાણાકીય લિવરેજનું નીચું અને કાર્યકારી લિવરેજનું ઊંચું પ્રમાણ
 (C) નાણાકીય અને કાર્યકારી બંને લિવરેજનું નીચું પ્રમાણ
 (D) કાર્યકારી લિવરેજનું નીચું અને નાણાકીય લિવરેજનું ઊંચું પ્રમાણ
- (13) નીચેના પૈકી કયું તત્ત્વ કાર્યકારી લિવરેજનું નથી.
- (A) આવકવેરાનો દર (B) સ્થિર ખર્ચની રકમ (C) ફાળાનો ગુણોત્તર (D) વેચાણનો જથ્થો
- (14) એક કંપનીનું વેચાણ ₹ 25,00,000 છે. ચલિત ખર્ચ વેચાણના 40% છે. સ્થિર ખર્ચ ₹ 7,50,000 છે. ડિબેંચરનું વ્યાજ ₹ 2,50,000 છે. નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા શોધો.
- (A) 2 (B) 3 (C) 1.2 (D) 1.5
- (15) ઉપરના પ્રશ્ન નં. 14માં કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા શોધો.
- (A) 2 (B) 3 (C) 1 (D) 1.5
- (16) ઉપરના પ્રશ્ન નં. 14માં સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા શોધો.
- (A) 2 (B) 3 (C) 1 (D) 1.5
- (17) વેચાણ ₹ 10,00,000 છે, ચલિત ખર્ચ ₹ 5,00,000 સ્થિર ખર્ચ ₹ 2,00,000 છે. ડિબેંચર પર વ્યાજ ₹ 40,000 છે. આવકવેરાનો દર 40% છે. ઇક્વિટી શેરની સંખ્યા 14,400 છે.

નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

(A) 1 (B) 1.25 (C) 1.5 (D) 2

(18) ઉપરના પ્રશ્ન નં. 17માં કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

(A) 1 (B) 1.5 (C) 1.67 (D) 1.33

(19) ઉપરના પ્રશ્ન નં. 17માં સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

(A) 1 (B) 1.5 (C) 1.08 (D) 2.08

(20) ઉપરના પ્રશ્ન નં. 17માં શેરદીઠ કમાણી મેળવો.

(A) ₹ 5 (B) ₹ 10 (C) ₹ 2.5 (D) ₹ 14.40

જવાબ :

પ્રશ્ન નં.	જવાબ
1	B - નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા
2	A - નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા
3	B - કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા
4	D - $EBIT \div EBT$
5	C - $C \div EBIT$
6	C - $C \div EBT$
7	B - ગુણોત્તર
8	A - મૂડી માળખા
9	C - ત્રણ
10	B - ઇક્ટિવિટી પરનો વેપાર
11	B - દેવા - ઇક્ટિવિટી
12	D - કાર્યકારી લિવરેજનું નીચું & નાણાકીય લિવરેજનું ઊંચું પ્રમાણ
13	A - આવકવેરાનો દર
14	D - 1.5
15	A - 2
16	B - 3
17	B - 1.25
18	C - 1.67
19	D - 2.08
20	B - ₹ 10

(B) વ્યવહારિક પ્રશ્નો (Practical Questions)

Q-1. A, B અને C કંપનીની માહિતી નીચે મુજબ છે.

વિગત	A	B	C
ઈક્વિટી શેર મૂડી દરેક ₹ 100 નો શેર	21,00,000	15,00,000	9,00,000
10% ના ડિબેન્ચર્સ	9,00,000	15,00,000	21,00,000
કુલ મૂડી ભંડોળ	30,00,000	30,00,000	30,00,000
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	12,00,000	12,00,000	12,00,000
કરવેરાનો દર	50%	50%	50%

ઉપરની વિગતો પરથી ત્રણેય કંપનીની નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી મેળવો.

(જવાબ અને સમજૂતી :)

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા A = 1.08, B = 1.14, C = 1.21

(2) શેરદીઠ કમાણી A = ₹ 26.43, B = ₹ 35, C = ₹ 55

Q-2 સ્ટાર લિ. અને મૂન લિ.ની તા. 31-3-2019ના રોજ પૂરા થતા વર્ષની માહિતી નીચે મુજબ છે.

વિગત	સ્ટાર લિ.	મૂન લિ.
કુલ મિલકતો	20,00,000	20,00,000
ઈ. શેરમૂડી દરેક ₹ 100નો શેર	20,00,000	10,00,000
10% ના ડિબેન્ચર	-	10,00,000
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	20%	20%
(કુલ મિલકતો પર)		
કરવેરાનો દર	50%	50%

ઉપરની માહિતી પરથી બંને કંપનીઓ માટે શેરદીઠ કમાણી શોધો. જો બંને કંપનીની શેરદીઠ કમાણીમાં ફેર હોય તો તે શા માટે છે ?

(જવાબ અને સમજૂતી : EBIT ₹ 4,00,000 બંને કંપની માટે, કરવેરા બાદનો નફો : સ્ટાર કંપની = ₹ 2,00,000 અને મૂન કંપની = ₹ 1,50,000, શેરદીઠ કમાણી સ્ટાર કંપની = ₹ 10, મૂન કંપની = ₹ 15, બંને કંપનીઓની શેરદીઠ કમાણી અલગ છે કારણ કે મૂન લિ. નાણાકીય લિવરેજનો ઉપયોગ કરે છે.)

Q-3 સન લિ.નું તા. 31-3-2019ના રોજનું પાકુ સરવૈયું નીચે મુજબ છે.

જવાબદારીઓ	₹	મિલકતો	₹
ઈ. શેરમૂડી દરેક ₹ 100નો શેર	16,00,000	કાચમી મિલકતો	25,00,000
10% ના પ્રેફ. શેર	4,00,000	દેવાદારો	2,00,000
12%ના ડિબેન્ચર	6,00,000	સ્ટોક	1,00,000
અનામતો	5,00,000	રોકડ-બેંક	7,00,000
ચાલુ જવાબદારીઓ	4,00,000		
	35,00,000		35,00,000

કંપનીનું વેચાણ 1,50,000 એકમોનું એકમદીઠ ₹ 10 લેખે છે. ચલિત ખર્ચા વેચાણના 45% છે. કુલ સ્થિર ખર્ચા ₹ 2,25,000 છે. કરવેરાનો દર 50% છે.

ઉપરની માહિતી પરથી મેળવો :

(1) ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની કક્ષા

(2) શેરદીઠ કમાણી

(જવાબ અને સમજૂતી EBIT = ₹ 6,00,000, ફાળો = ₹ 8,25,000 EBT = ₹ 5,28,000, પ્રેફ. શેર ડિવિડન્ડ બાદનો નફો ₹ 2,24,000 (1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા = 1.136 (2) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા = 1.375 (3) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા = 1.562 (4) શેરદીઠ કમાણી = ₹ 14)

Q-4 JH લિ.નું તા. 31-3-2019ના રોજનું પાકુ સરવૈયું નીચે મુજબ છે.

જવાબદારીઓ	₹	મિલકતો	₹
ઈક્વિટી શેર મૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	2,00,000	જમીન-મકાન	3,00,000
10%ના પ્રેફ. શેર	2,00,000	પ્લાન્ટ-યંત્રો	3,00,000
12%ના ડિબેન્ચર	2,00,000	ચાલુ મિલકતો	4,00,000
ચાલુ દેવા 4,00,000			
	10,00,000		10,00,000

કંપનીનું કુલ વેચાણ ₹ 12,00,000 છે. ચલિત ખર્ચા વેચાણના 40% થાય છે. કુલ સ્થિરખર્ચા ₹ 2,20,000 છે. કરવેરાનો દર 50% છે. ત્રણેય પ્રકારના લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : (1) ફાળો ₹ 7,20,000 (2) EBIT ₹ 5,00,000 (3) EBT ₹ 4,76,000 (4) પ્રેફ. ડિવિડન્ડ બાદનો નફો ₹ 2,18,000 (5) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા = 1.05 (6) કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા = 1.44 (7) સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા = 1.51 (8) શેરદીઠ કમાણી = ₹ 10.9)

Q-5 KP Ltd. ની વર્તમાન શેરમૂડી ₹ 25,00,000 છે જેમાં 25,000 ઈ. શેર દરેક ₹ 100નો છે. સંચાલકો વધારાના ₹ 20,00,000નું ફંડ ઊભુ કરવા માંગે છે. તેની પાસે નીચે મુજબના ચાર નાણાકીય પ્લાન શક્ય છે :

(1) બધી જ ઈક્વિટી શેર મૂડી

(2) ₹ 10,00,000 ની ઈ. શેરમૂડી અને ₹ 10,00,000, 8%ની લાંબાગાળાની લોન

(3) ₹ 5,00,000 ઈક્વિટી શેરમૂડી અને ₹ 15,00,000, 9%ની લાંબાગાળાની લોન

(4) ₹ 10,00,000 ઈ. શેરમૂડી અને ₹ 10,00,000, 5%ની પ્રેફ. શેર મૂડી.

કંપનીની વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંની કમાણી ₹ 8,00,000 છે. વર્તમાન કરવેરાનો દર 46% છે. શેરદીઠ કમાણીને ધ્યાનમાં રાખીને કંપનીને યોગ્ય સલાહ આપો કે કયો વિકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે.

(જવાબ અને સમજૂતી : ઈ. શેર હોલ્ડરો માટે પ્રાપ્ય નફો પ્લાન 1 = ₹ 4,32,000, પ્લાન 2 = ₹ 3,88,800, પ્લાન 3 = 3,59,100, પ્લાન 4 ₹ 3,82,000, શેરદીઠ કમાણી પ્લાન 1 = ₹ 9.60, પ્લાન 2 = ₹ 11.108, પ્લાન 3 = ₹ 11.97, પ્લાન-4 = ₹ 10.91 કંપની માટે વિકલ્પ નં. 3 શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ત્યાં EPS સૌથી વધુ છે.

Q-6 ZEN કંપનીનું વેચાણ ₹ 10,00,000 છે, ચલિત ખર્ચા ₹ 7,00,000 છે, સ્થિર ખર્ચા ₹ 2,00,000 છે, 10%ના ડિબેચર ₹ 5,00,000 છે.

ઉપરની માહિતી પરથી નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને કાર્યકારી (કામગીરી) લિવરેજની કક્ષા શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ફાળો = ₹ 3,00,000, EBIT ₹ 1,00,000, EBT ₹ 50,000

(1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા = 2, કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા = 3)

Q-7 TQSની વર્તમાન ઇક્વિટી શેરમૂડી ₹ 15,00,000 છે, જેમાં ₹ 15,000 ઇક્વિટી શેર દરેક ₹ 100નો છે. કંપની વિસ્તરણ ના એક ભાગ માટે વધારાના ₹ 25 લાખ મેળવવા માંગે છે. કંપની પાસે નીચે મુજબના ત્રણ વિકલ્પો છે.

(1) વિકલ્પ-1 : 25,000 ઇ. શેર દરેક ₹ 100નો શેર

(2) વિકલ્પ-2 : 25,000, 8%ના ડિબેચર દરેક ₹ 100 લેખે

(3) વિકલ્પ-3 : 25,000 8%ના પ્રેફ. શેર દરેક ₹ 100 લેખે

કંપનીનો અપેક્ષિત વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 8 લાખ છે. કરવેરાનો દર 46% છે. કંપની માટે કયો વિકલ્પ શ્રેષ્ઠ છે.

(જવાબ & સમજૂતી : ઇક્વિટી શેર હોલ્ડરો માટે પ્રાપ્ય નફો : વિકલ્પ-1 = ₹ 4,32,000, વિકલ્પ-2 = ₹ 3,24,000, વિકલ્પ-3 = ₹ 2,32,000, શેરટીક કમાણી : વિકલ્પ-1 = ₹ 10.8, વિકલ્પ-2 = ₹ 21.6, વિકલ્પ-3 = ₹ 15.47, કંપની માટે વિકલ્પ-2 શ્રેષ્ઠ છે.)

Q-8 વેદાંત લિ.નું તા. 31-3-2019ના રોજનું પાકુ સરવૈયુ નીચે મુજબ છે :

જવાબદારીઓ	₹	મિલકતો	₹
ઈ. શેર મૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	1,80,000	જમીન & મકાન	3,00,000
અનામત & વધારો	60,000	પ્લાન્ટ & યંત્રો	1,50,000
10%ના ડિબેચર	2,40,000	ચાલુ મિલકતો	1,50,000
ચાલુ જવાબદારીઓ	1,20,000		
	6,00,000		6,00,000

કંપનીનું વર્તમાન વેચાણ ₹ 15,00,000 છે, ચલિત ખર્ચા વેચાણના 40% છે. કુલ સ્થિર ખર્ચા ₹ 2 લાખ છે. કરવેરાનો દર 50% છે.

(1) ત્રણેય લિવરેજની કક્ષા શોધો.

(2) જ્યારે EPS ₹ 6 હોય ત્યારે EBIT શોધો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ફાળો ₹ 9,00,000, EBIT ₹ 7,00,000, EBT ₹ 6,76,000, ચોખ્ખો નફો ₹ 3,38,000, (1) નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા 1.036, કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા 1.286, સંયુક્ત લિવરેજની કક્ષા 1.33, જ્યારે EPS ₹ 6 હોય ત્યારે EBIT = ₹ 2,40,000)

Q-9 જય કંપનીનો વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો ₹ 1,00,000 છે. તેનું મૂડી માળખું નીચે મુજબ છે.

- ઇક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 100નો શેર ₹ 2,50,000

- 11%નાં પ્રેફ શેરમૂડી ₹ 1,00,000

- 10%ના ડિબેચર ₹ 2,00,000

કરવેરાનો દર 55% છે. ઉપરોક્ત માહિતી પરથી નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી મેળવો.

જો કાર્યકારી નફામાં 20% વધારો થાય તો EPS માં શું અસર થશે ?

(જવાબ અને સમજૂતી : વર્તમાન નફો ઈ.શેર હોલ્ડરો માટે ₹ 25,000, નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા 1.25 (1,00,000 ÷ ₹ 80,000), શેરદીઠ કમાણી ₹ 10, નફામાં 20% વધારો થાય તો ઈ. શેર હોલ્ડરો માટેનો નફો ₹ 34,000 શેરદીઠ કમાણી ₹ 13.60 છે.)

Q-10 જુદી-જુદી ચાર કંપનીઓ A, B, C અને Dની માહિતી નીચે મુજબ છે.

વિગત	A	B	C	D
ઈ. શેર મૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	4,00,000	3,00,000	2,00,000	1,00,000
10% ના ડિબેન્ચર્સ	-	1,00,000	2,00,000	3,00,000
વ્યાજ અને કરવેરા પહેલાંનો નફો	90,000	90,000	90,000	90,000

કરવેરાનો દર 50% છે. આ માહિતી પરથી નીચેના જવાબો આપો.

- (1) દરેક કંપનીની શેરદીઠ કમાણી
- (2) દરેક કંપનીનું કુલ મૂડી રોકાણ અને વ્યાજ & કરવેરા પહેલાંનો નફો સરખો હોવા છતાં તેની શેરદીઠ કમાણીમાં તફાવત કયા કારણે પડે છે ? સમજાવો.

(જવાબ અને સમજૂતી : ઈક્વિટી શેર હોલ્ડરો માટે પ્રાપ્ય નફો : A = ₹ 45,000, B = 40,000, C = 35,000, D = ₹ 30,000, શેરદીઠ કમાણી : A = ₹ 1.13, B = ₹ 1.33, C = ₹ 1.75 અને D = ₹ 3, દરેક કંપનીનું દેવા-ઈક્વિટી પ્રમાણ જુદુ-જુદુ છે માટે તેની શેરદીઠ કમાણી અલગ-અલગ છે.)

Q-11 વરૂણ કંપની લિ. નીચેની માહિતી પુરી પાડે છે.

વિગત	₹
ઈક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	4,00,000
10%ના ડિબેન્ચર્સ	1,50,000
વેચાણના એકમો	10,000
એકમદીઠ વેચાણ કિંમત	10
એકમદીઠ ચલિત ખર્ચા	6
કુલ સ્થિર ખર્ચા	20,000
આવકવેરાનો દર	50%

કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા અને નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા મેળવો. જો વેચાણના એકમો 15,000 હોય તો બંને લિવરેજની કક્ષા મેળવો.

(જવાબ અને સમજૂતી :

વિગત	10,000 એકમો	15,000 એકમો
ફાળો	40,000	60,000
EBIT	20,000	40,000
EBT	5,000	25,000
નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા	4	1.6
કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા	2	1.5

Q-12 સૂર્યા લિ.ના મૂડી માળખામાં 5,000 ઈ. શેર દરેક ₹ 100નો શેર અને ₹ 5,00,000ના 10%ના ડિબેન્ડ છે. વેચાણમાં 20% વધારો થવાથી તે 50,000 એકમોથી વધીને 60,000 એકમોનું થયું છે. એકમદીઠ વેચાણ કિંમત ₹ 10 છે અને એકમદીઠ ચલિત ખર્ચા ₹ 6 છે. કુલ સ્થિર ખર્ચા ₹ 1,00,000 છે. આવકવેરાનો દર 50% છે.

ઉપરની માહિતી પરથી 50,000 એકમો અને 60,000 એકમો માટે નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા, કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા અને શેરદીઠ કમાણી મેળવો.

(જવાબ અને સમજૂતી :

વિગત	50,000 એકમો	60,000 એકમો
ફાળો	2,00,000	2,40,000
EBIT	1,00,000	1,40,000
EBT	50,000	90,000
વહેંચણીપાત્રનો નફો	25,000	45,000
નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા	2	1.56
કાર્યકારી લિવરેજની કક્ષા	2	1.71
શેરદીઠ કમાણી (EPS)	₹ 5.00	₹ 9.00

Q-13 P લિ. અને Q લિ.ની માહિતી નીચે મુજબ છે.

વિગત	P લિ.	Q લિ.
ઇક્વિટી શેરમૂડી દરેક ₹ 10નો શેર	2,60,000	1,60,000
10%ના ડિબેન્ડ	1,00,000	2,40,000
EBIT	80,000	80,000
કરવેરાનો દર	40%	40%

નીચેના જવાબ આપો :

(1) બંને કંપનીઓની નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા

(2) બંને કંપનીઓની શેરદીઠ કમાણી

(જવાબ & સમજૂતી : નાણાકીય લિવરેજની કક્ષા : P = 1.14, Q = 1.43, શેરદીઠ કમાણી : P ₹ 1.62 Q = ₹ 2.10)

- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 ડિવિડન્ડનો અર્થ અને પ્રકાર
- 6.3 ડિવિડન્ડ વહેંચણી સમસ્યા
- 6.4 ડિવિડન્ડ નીતિને અસર કરતા પરિબળો
- 6.5 ડિવિડન્ડ નીતિનાં પ્રકાર
- 6.6 ડિવિડન્ડ જાહેરાત અને ચૂકવણી અંગેના નિયમો
- 6.7 ડિવિડન્ડ નીતિ અને શેરનું મુલ્યાંકન
- 6.8 શેષફાજલ અભિગમ
- 6.9 મોડિગ્લિયની મિલરનો અભિગમ
- 6.10 વોલ્ટર મોડેલ
- 6.11 ગોર્ડાન્સ મોડેલ
- 6.12 સ્વાધ્યાય

તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

6.1 પ્રસ્તાવના

કંપનીની ડિવિડન્ડ નીતિ નાણાકીય વ્યવસ્થાપનનાં નિર્ણાયક ક્ષેત્રોમાંથી એક મહત્વનું ક્ષેત્ર છે. તેના માટે કંપનીએ શેરધારકોને કેટલા પ્રમાણમાં નફાની વહેંચણી કરવી અને અને નફામાંથી કેટલા ભાગનું ફરીથી ધંધામાં રોકાણ કરવું, તેની પસંદગી કરવાની હોય છે.

ડિવિડન્ડ એ કંપનીનાં નફાનો એક ભાગ છે જેની કંપનીના શેરધારકો વચ્ચે વહેંચણી કરવામાં આવે છે. આ પ્રકરણનો મુખ્ય હેતુ સામાન્ય શેરધારકોને ચૂકવવામાં આવતા ડિવિડન્ડની નીતિને સમજવાનો છે, કારણ કે, પસંદગીના શેર ઉપર ડિવિડન્ડનો દર નિયત હોય છે. સામાન્ય રીતે ડિવિડન્ડની ચૂકવણી કંપનીની કમાણી કે નફામાંથી કરવામાં આવે છે. જો કંપની નફાનું વિતરણ શેરધારકોમાં ન કરે તો કંપની પાસે નફાને જાળવી રાખવાનો વિકલ્પ ઉપલબ્ધ છે. જ્યારે કંપનીનાં વિસ્તાર કે અન્ય કોઈ કારણોસર ભવિષ્યમાં નાણાંની જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યારે કંપની આ જાળવી રાખેલી કમાણીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જાળવી રાખેલી કમાણી કે નફો કંપની માટે નાણાં મેળવવાનું સરળ અને સુલભ સ્ત્રોત છે.

6.2 ડિવિડન્ડનો અર્થ અને પ્રકાર :

ડિવિડન્ડનો અર્થ : ડિવિડન્ડ એ કંપનીની કમાણીના ભાગમાંથી વળતરનું વિતરણ છે અને તે શેરધારકોને ચૂકવવામાં આવે છે.

ડિવિડન્ડનાં પ્રકારો :

(1) **રોકડ ડિવિડન્ડ :** ડિવિડન્ડનું સૌથી સામાન્ય સ્વરૂપ રોકડ ડિવિડન્ડ છે. તેમાં શેરધારકોને શેર દીઠ રોકડ ચૂકવવામાં આવે છે. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ સામાન્ય શેરધારકોને ચૂકવવામાં આવતા ડિવિડન્ડનો દર નક્કી કરે છે અને સામાન્ય શેરધારકો પોતાનો મતદાન અધિકારનો ઉપયોગ કરીને

તે દરને મંજૂર કરે છે. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ ડિવિડન્ડ ચુકવણીની તારીખની ઘોષણા કરે છે અને તે જ તારીખે કંપની દ્વારા શેરધારકોને ડિવિડન્ડ આપવામાં આવે છે. રોકડ ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરવા માટે કંપની પાસે જરૂરી અને પૂરતી રોકડ હોવી જોઈએ.

(2) સ્ટોક ડિવિડન્ડ : સ્ટોક ડિવિડન્ડને બોનસ શેર પણ કહેવામાં આવે છે. ઘણીવાર જ્યારે કંપની પાસે રોકડનો અભાવ હોય ત્યારે શેરધારકોને ખુશ રાખવા માટે કંપની બોનસ શેર આપે છે. ઘણી વાર રોકડ ડિવિડન્ડ સાથે પણ બોનસ શેર આપવામાં આવે છે. દરેક સામાન્ય (ઇક્વિટી) શેરધારકોને તેમનાં મૂળ શેરનાં પ્રમાણે ચોક્કસ સંખ્યામાં વધારાનાં શેરની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે જો કોઈ વ્યક્તિ પાસે કંપનીનાં 10 શેર હોય અને કંપની દરેક 2 શેર માટે 1 બોનસ શેર જાહેર કરે તો શેરધારકને વધારાના 5 શેર મળે જેને બોનસ શેર કહેવાય અને આ રીતે વ્યક્તિ પાસે ટોટલ 15 શેર થાય.

જો શેરધારકને આવી પરિસ્થિતિમાં નાણાની આવશ્યકતા પડે તો શેરધારક ગૌણ બજારમાં (Secondary Market) શેર વેચી શકે છે. તેને કમાણીનાં મૂડીકરણ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

(3) સંપત્તિ ડિવિડન્ડ : સંપત્તિ (Property) ડિવિડન્ડ ભારતમાં બહુ પ્રચલિત નથી. તેમાં કંપની શેરધારકોને કંપનીની કોઈ સંપત્તિ અથવા કંપનીનાં ઉત્પાદિત નમૂનાઓ કે સેવાઓ ડિવિડન્ડ તરીકે આપે છે. સામાન્ય રીતે ઉત્પાદિત નમૂનાઓને ડિવિડન્ડ તરીકે વહેંચવામાં આવતા નથી. પરંતુ આ પદ્ધતિ પણ સ્વીકૃત ડિવિડન્ડ વિતરણ ગણાય છે. જો કંપની નાણાકીય મુશ્કેલી અનુભવતી હોય તો કંપની તેનાં શેરધારકોને મિલકત/સંપત્તિ ડિવિડન્ડ તરીકે આપવાનું પસંદ કરી શકે છે.

(4) શેરપત્ર/પાવતી પત્ર ડિવિડન્ડ : જ્યારે ડિવિડન્ડ આપવા માટે કંપની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં ભંડોળનો અભાવ હોય ત્યારે કંપની શેરધારકોને એક વચનપત્ર આપે છે. વચનપત્રમાં એક ભાવિ તારીખનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે અને આ તારીખે કંપની ડિવિડન્ડની રોકડ ચુકવણી અથવા બોનસ શેર દ્વારા ડિવિડન્ડ ચુકવણીનું વચન આપે છે.

(5) પતાવટ ડિવિડન્ડ / ફડયા ડિવિડન્ડ : જ્યારે કંપની શેરધારકોને ધંધામાં રોકેલી મૂળ મૂડી પાછી આપે છે ત્યારે તેને ફડયા ડિવિડન્ડ (Liquidating Dividend) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેને ઘણી વખતે કંપની બંધ કરવાનાં સંકેત તરીકે પણ જોવામાં આવે છે. જ્યારે કંપની નાણાકીય મુશ્કેલીને સામનો કરવામાં અસમર્થ હોય અને કંપનીના સંચાલકો ધંધાને બંધ કરવા માંગતા હોય ત્યારે બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ રોકાણકારોને મૂળ મૂડી ચૂકવવાનું નક્કી કરે છે; પરંતુ, આ ચુકવણી કર્યા પહેલા કંપનીએ તેની બધી અન્ય જવાબદારીઓ ચૂકવવી પડે છે.

6.3 ડિવિડન્ડ વહેંચણી સમસ્યા :

દરેક કંપનીને તેનાં રોકાણકારોને ડિવિડન્ડ ચૂકવવાનું આવે ત્યારે ઘણા જ મહત્વનાં નિર્ણયો લેવાનાં આવે છે અને તેનાં લીધે ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરવામાં અને તેની વહેંચણી કરવામાં ઘણીવાર સમસ્યાઓ પણ આવે છે. ઓછી વૃદ્ધિ કરતી કંપની સામાન્ય રીતે ડિવિડન્ડ ચૂકવતી નથી અથવા ઓછું ચૂકવે છે; કારણ કે, તેને વધુ વૃદ્ધિ માટે નાણાંની જરૂર હોય છે. ઘણી કંપનીઓ નિયમિત રીતે ચોક્કસ દરે ડિવિડન્ડ ચૂકવે છે તો કોઈવાર અમુક કંપનીઓના ડિવિડન્ડ વહેંચણી દરમાં સંજોગો પ્રમાણે ફેરફાર થતા રહે છે. કંપની માટે ડિવિડન્ડનો દર નક્કી કરવો એ એક ચર્ચાનો પ્રશ્ન બની રહે છે. કંપનીએ કયા પ્રકારનું ડિવિડન્ડ આપવું તે પણ એક મહત્વનો નિર્ણય છે. કંપનીની ડિવિડન્ડ નીતિ કંપનીનાં શેરનાં બજારભાવને અને કંપનીની શાખને પણ અસર કરે છે. ઘણીવાર કર (Tax) પણ ડિવિડન્ડ નીતિ અને વહેંચણી માટે અગત્યનું પરિબળ બની રહે છે.

6.4 ડિવિડન્ડ નીતિને અસર કરતા પરિબળો :

કંપનીએ ડિવિડન્ડ નીતિ બનાવતા પહેલાં ચોક્કસ પરિબળોનું વિશ્લેષણ કરવું પડે છે. નીચે આપેલા વિવિધ પરિબળો કંપનીની ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(1) ધંધા/ઉદ્યોગનો પ્રકાર : જે ધંધામાં કમાણી સ્થિર છે, તે નિશ્ચિત / સ્થિર ડિવિડન્ડ નીતિ અપનાવી શકે છે અને જે ધંધામાં કમાણી અસ્થિર હોય તે અનિશ્ચિત/અસમાન ડિવિડન્ડ નીતિ અપનાવી શકે છે.

(2) કંપનીની આવરદા : નવી રચાયેલી કંપનીને વૃદ્ધિ અને વિસ્તરણ માટે વધુ નાણાંની જરૂર પડે છે. આથી તેમણે જરૂરી નાણાંની આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં રાખીને ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરવી પડે છે. જ્યારે સુદૃઢ અને લાંબાગાળાથી સ્થાપિત થયેલી કંપની તેના નફા અને અનામતમાંથી વધુ ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરી શકે છે.

(3) શેરધારકોની અપેક્ષાઓ : શેરધારકોનાં જુદા-જુદા જૂથ અને વર્ગની અપેક્ષાઓ પણ અલગ-અલગ હોય છે. એક નિવૃત્ત શેરધારક અને એક ધનવાન રોકાણકારની જરૂરિયાત અલગ હોય છે. કંપની જુદી-જુદી અપેક્ષાઓને સ્પષ્ટ રીતે સમજીને સફળ ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરવાની હોય છે. સામાન્ય રીતે રોકડ ડિવિડન્ડ શેરધારકોને વધુ ખુશ કરે છે.

(4) ભવિષ્યમાં નાણાંની આવશ્યકતાઓ / પુનઃ રોકાણની તક : ડિવિડન્ડ ચુકવણીનો આધાર ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી વધારાની નાણાકીય જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. જો કંપનીને ભવિષ્યમાં નફાકારક રોકાણની તકો દેખાય તો કંપની નફાને જાળવી રાખવાનું પસંદ કરે છે; પરંતુ, જો કંપનીને નાણાંની જરૂરિયાત ન હોય અથવા તો વધુ નફાકારક પરિસ્થિતિ ન દેખાતી હોય તો કંપની ઊંચા દરે ડિવિડન્ડ આપવાનું પસંદ કરી શકે છે.

(5) કાનૂની નિયમો : ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરતા પહેલાં કંપનીએ અમુક કાનૂની નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે. ધિરાણકર્તાઓનાં હિતને ધ્યાનમાં રાખીને આ નિયમો બનાવવામાં આવે છે. આ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરવામાં આવે છે.

(6) ફુગાવો : ફુગાવાની પરિસ્થિતિ પણ ડિવિડન્ડ નક્કી કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ફુગાવાનાં પર્યાવરણમાં કંપની નફાનો મોટો ભાગ જાળવી રાખવા માંગે છે અને ઓછામાં ઓછું ડિવિડન્ડ ચુકવવાનું પસંદ કરે છે. ફુગાવાની પરિસ્થિતિમાં ભાવ વધે તેમ કંપનીને પણ વધુ નાણાંની જરૂર પડે છે.

(7) દેવાની ચુકવણી : જો કંપની ઉપર વધારે ઋણ હોય તો કંપની પાસે વધુ નફો હોવા છતાં કંપની ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરી શકતી નથી અથવા ઓછા દરે કરે છે. જો કંપની ઉપર દેવું ન હોય અને કંપનીની નફાકારકતા વધુ હોય તો કંપની ઊંચા દરે ડિવિડન્ડ આપી શકે છે.

(8) પ્રવાહિતા / તરલતા : પ્રવાહિતાને ડિવિડન્ડ નીતિ સાથે સીધો સંબંધ છે. ઘણી વખત કંપનીમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નફો હોય છે. પરંતુ, નફાનો મોટો ભાગ કંપનીની કાર્યકારી મૂડીમાં રોકાયેલો હોય છે અથવા તો તેનો ઉપયોગ કંપનીની સંપત્તિ ખરીદવામાં થાય છે. આવી સ્થિતિમાં કંપનીની પ્રવાહિતા નબળી બની જાય છે. આવા સંજોગોમાં કંપની ઓછા ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરે છે.

6.5 ડિવિડન્ડ નીતિનાં પ્રકાર :

કંપનીની ડિવિડન્ડ નીતિએ ડિવિડન્ડની રકમ અને ચુકવણીનો સમય નક્કી કરવા માટેની એક વ્યૂહરચના છે. ઘણા બધા પરિબળો એકઠા થઈને કંપનીની ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરે છે. ભવિષ્યમાં રોકાણની તકો, ભાવિ કમાણીનો અંદાજ, કરની વિચારણા, નાણાકીય સુગમતા તથા અન્ય કાનૂની નિયંત્રણો કંપનીની ડિવિડન્ડ નીતિને અસર કરે છે.

(1) નિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિ : આ પ્રકારની ડિવિડન્ડ નીતિમાં રોકાણકારોને સામાન્ય દર પર નિયમિત રીતે ડિવિડન્ડ મળે છે. અહીં રોકાણકારો સામાન્ય રીતે નિવૃત્ત વ્યક્તિઓ અથવા સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના વ્યક્તિઓ હોય છે, જે સામાન્ય રીતે નિયમિત આવક મેળવવા ઇચ્છતા હોય છે. જો કંપની દર વર્ષે નિયત નફો કરતી હોય ત્યારે જ કંપની નિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિ અપનાવી શકે છે. આ નીતિ શેરધારકોમાં વિશ્વાસ વધારવામાં મદદ કરે છે. તેનાથી શેરનાં

બજારમૂલ્યમાં સ્થિરતા પણ વધે છે.

(2) સ્થિર ડિવિડન્ડ નીતિ : આ પ્રકારની ડિવિડન્ડ નીતિમાં શેરધારકોને અમુક રકમની ચુકવણી કરવામાં આવે છે, તેનાં મુખ્ય તો ત્રણ પ્રકાર છે.

1. શેરદીઠ સ્થિર ડિવિડન્ડ : આ ડિવિડન્ડ નીતિમાં દર વર્ષે શેરધારકોને શેરદીઠ ચોક્કસ રકમની ચુકવણી કરવામાં આવે છે. જ્યારે કંપનીને પૂરતા પ્રમાણમાં નફો ન થયો હોય ત્યારે કંપની તેનાં અનામત ભંડોળનો ઉપયોગ કરીને ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરે છે.

2. સ્થિર ચુકવણી ગુણોત્તર : આ ડિવિડન્ડમાં દર વર્ષે શેરધારકોને ચોક્કસ ટકાવારી કે ગુણોત્તરમાં ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરવામાં આવે છે. જો કંપની સ્થિર કમાણી ધરાવતી હોય તો આ ડિવિડન્ડ નીતિનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

3. સ્થિર ડિવિડન્ડ વધારાનું ડિવિડન્ડ : આ ડિવિડન્ડ નીતિમાં કંપની દર વર્ષે અમુક નિશ્ચિત દરે ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરે છે; પરંતુ, જો કંપની કોઈ વર્ષે વધારે નફો કરે તો કંપની શેરધારકોને વધારાનું ડિવિડન્ડ પણ આપે છે.

(3) અનિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિ : જે કંપની શેરધારકોને નિયમિત રીતે ડિવિડન્ડ ચૂકવી શકતી નથી તેવી કંપનીઓ અનિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિ અપનાવે છે. જ્યારે કંપનીની કમાણી અનિશ્ચિત હોય અથવા કંપનીમાં તરલતાનો અભાવ હોય અથવા તો કંપનીનો વ્યવસાય સફળ ન હોય ત્યારે કંપની અનિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિને અનુસરે છે.

(4) શેષફાજલ ડિવિડન્ડ નીતિ : આ ડિવિડન્ડ નીતિને અસ્થિર ડિવિડન્ડ નીતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ નીતિમાં કંપની મૂડી ખર્ચ અને કાર્યકારી મૂડી માટે ચુકવણી કર્યા પછી જે રકમ વધે તેનો ઉપયોગ ડિવિડન્ડ ચુકવણી માટે કરે છે. આ નીતિથી રોકાણકારોને ચૂકવવામાં આવતા ડિવિડન્ડ ઉપર દર વર્ષે બદલાવ આવે છે.

6.6 ડિવિડન્ડ જાહેરાત અને ચુકવણી અંગેના નિયમો :

(1) ડિવિડન્ડની ભલામણ કરવાનો અધિકાર : ડિવિડન્ડની ભલામણ કરવાનો અધિકાર બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ પાસે છે. જ્યારે બોર્ડ ડિવિડન્ડની ભલામણ કરશે ત્યારે શેરધારકો સામાન્ય સભામાં ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકે છે. જો કે શેરધારકો કંપનીના દિગ્દર્શકોને ડિવિડન્ડ માટે ભલામણ કરવાનો આગ્રહ કરી શકતા નથી. ઘણીવાર કંપની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં નફો હોય તો પણ કંપનીની નાણાકીય સ્થિરતાના હિતમાં રહીને ડિવિડન્ડની ભલામણ કે ઈન્કાર કરી શકે છે.

(2) ડિવિડન્ડ જાહેર કરવાનો અધિકાર : વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં ફક્ત શેરધારકો જ ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકે છે. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ ડિવિડન્ડનો દર નક્કી કરે છે અને શેરધારકોને તે જાહેર કરવા ભલામણ કરશે. સામાન્ય સભામાં ઠરાવ પસાર કરી શેરધારકો ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકે છે. શેરધારકો ડિવિડન્ડનો સમાન દર સ્વીકારી શકે છે અથવા તેને ઘટાડી શકે છે. જો કે તેઓ દિગ્દર્શકો દ્વારા ભલામણ કરેલા ડિવિડન્ડનાં દરમાં વધારો કરી શકતા નથી.

(3) નફામાંથી ડિવિડન્ડની ચુકવણી : કંપની નફામાંથી ડિવિડન્ડ જાહેર કરે છે અને ચુકવણી પણ કરે છે. કંપની તેના વર્તમાન નફામાંથી અથવા પાછલાં વર્ષનાં નફામાંથી ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરે છે. કંપની તેની મૂડીમાંથી ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરી શકતી નથી. જો કંપની મૂડીમાંથી ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરે તો તેને અનધિકૃત રીતે મૂડીનો ઘટાડો થયો છે તેમ કહી શકાય અને તે સત્તા બહારનું ગણી શકાય અને તેના માટે કંપનીનાં દિગ્દર્શકો સંયુક્ત અને વ્યક્તિગત રીતે જવાબદાર બને છે.

(4) ઘટાડા માટે જોગવાઈ : ડિવિડન્ડ માત્ર નફામાંથી જ જાહેર કરી શકાય છે. વર્તમાન વર્ષનો ઘટાડો (અવમૂલ્યન) અને જો પાછલાં વર્ષનો ઘટાડો હોય તો તે બંને બાદ કર્યા બાદ જે નફો વધે તેનાં પર ડિવિડન્ડ જાહેર કરી શકાય છે. જો કે કેન્દ્ર સરકાર જાહેર જનતાનાં હિતમાં કોઈ પણ કંપનીને આ જવાબદારીમાંથી છૂટ આપી શકે છે.

(5) પાછલા વર્ષોમાં થયેલા નુકસાનની ભરપાઈ : જો કંપનીને આગળનાં વર્ષોમાં નુકસાન થયું હોય તો તે નુકસાનને વર્તમાન સમયના નફા સામે વાળીને બાકી વધતા નફામાંથી ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરી શકાય છે.

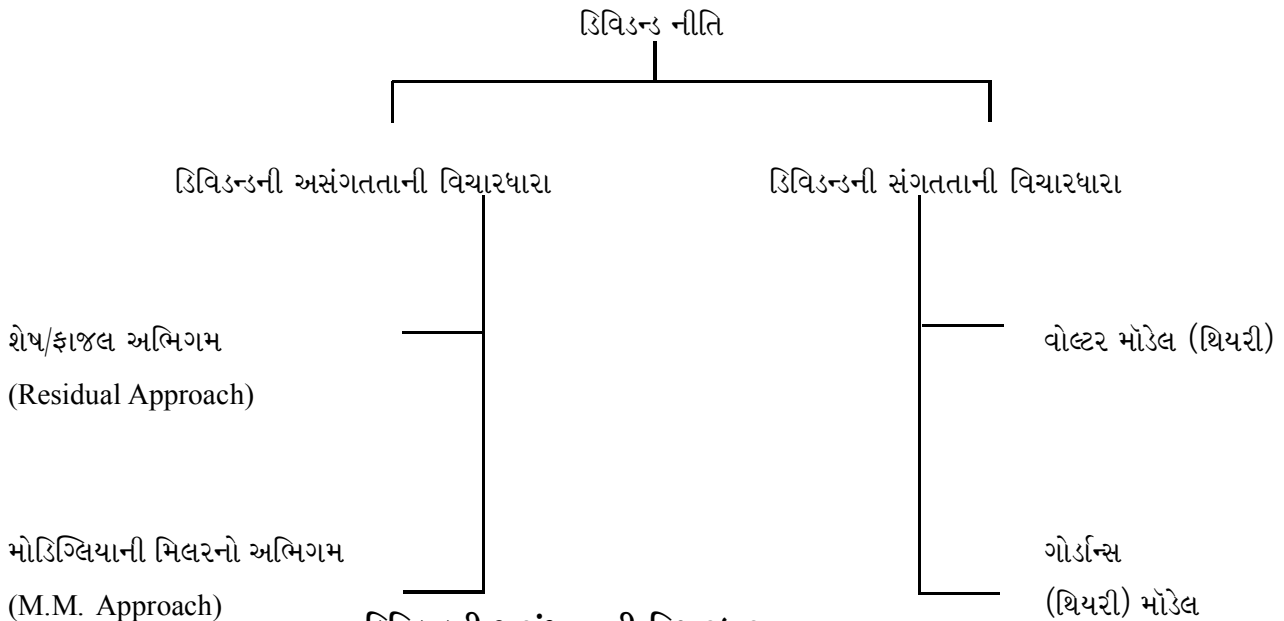
(6) ડિવિડન્ડની રોકડ ચુકવણી : ડિવિડન્ડ ફક્ત રોકડમાં ચુકવવામાં આવે છે. ઘણીવાર કંપની શેરધારકોને બોનસ શેર દ્વારા પણ ડિવિડન્ડની ચુકવણી કરે છે.

(7) અનામત પર સ્થાનાંતરણ : કંપનીધારા પ્રમાણે દરેક કંપનીએ ડિવિડન્ડ જાહેર કર્યા પહેલા નફાના અમુક ટકા (ભાગ) અનામત ખાતે સ્થાનાંતર કરવાનો હોય છે. આ ભાગ કંપનીના નફાના 10% કરતા વધવો જોઈએ નહીં. આ ટકાવારી કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સૂચવવામાં આવે છે.

(8) ડિવિડન્ડ વોરંટ : કંપનીએ ડિવિડન્ડ જાહેર કર્યા પછી, 30 દિવસની અંદર ડિવિડન્ડ વોરંટ મોકલવાનું હોય છે. જો ડિવિડન્ડ જાહેરાતના 30 દિવસની મુદતની સમાપ્તિ પછી 7 દિવસની અંદર ડિવિડન્ડ પર કોઈ હક-દાવો ન લાગે કે ડિવિડન્ડ ન ચુકવાય તો તેને “ન ચુકવાયેલા ડિવિડન્ડ” ખાતામાં સ્થાનાંતરણ કરવાની ગોઠવણી કરવાની જવાબદારી પણ કંપનીની હોય છે.

6.7 ડિવિડન્ડ નીતિ અને શેરનું મૂલ્યાંકન

જો શેરધારકોની સંપત્તિમાં મહત્તમ વધારો થાય તો જ કંપનીના મૂલ્યને મહત્તમ કરી શકાય છે. કંપનીનાં ડિવિડન્ડની કંપનીનાં મૂલ્યાંકન પર થતી અસરો અંગે વિરોધાભાષી અભિપ્રાયો જોવા મળે છે. એક વિચારધારા પ્રમાણે ડિવિડન્ડ નીતિ કંપનીના શેરધારકોની સંપત્તિને અસર કરતી નથી, જ્યારે બીજી વિચારધારા પ્રમાણે ડિવિડન્ડ નીતિથી કંપનીના શેરધારકોની સંપત્તિમાં (શેરકિંમત) અસર કરે છે અને તેથી ડિવિડન્ડ નીતિની પણ કંપનીના મૂલ્યાંકન પર અસર થાય છે.

ડિવિડન્ડની અસંગતતાની વિચારધારા :

6.8 શેષ-ફાજલ અભિગમ : આ અભિગમ મુજબ ડિવિડન્ડ નિર્ણય શેરધારકોની સંપત્તિ તેમ જ કંપનીનાં મૂલ્યને અસર કરતો નથી. રોકાણકારો ફક્ત ડિવિડન્ડ કમાવવા માંગતા નથી; પણ, તેઓ તેમના રોકાણ ઉપર ઉચ્ચ વળતર પણ ઇચ્છે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે, જો શેરધારકોને એવી ખાતરી હોય કે કંપની જે નફો પોતાની પાસે રાખવા માગે છે તેનો ઉપયોગ ભવિષ્યમાં નફાકારક યોજનાઓમાં થવાનો છે અને તેમાંથી ઊંચું ડિવિડન્ડ મળવાની તક છે તો શેરધારકો કંપનીને પોતાના નાણાં રોકવાનું કહી શકે છે; પરંતુ, જો શેરધારકોને લાગે કે ભવિષ્યની યોજના નફાકારક નથી તો તે તરત જ ડિવિડન્ડ ચુકવણીની માંગણી કરશે.

6.9 મોડિગ્લિયની - મિલરનો અભિગમ (M.M. Approach) :

આ અભિગમ મુજબ

ડિવિડન્ડ નિર્ણય શેરધારકોની સંપત્તિ તેમ જ કંપનીના મૂલ્યને અસર કરતો નથી. કંપનીનાં મૂલ્યનો સીધો આધાર કંપનીની કમાણી અને રોકાણની નીતિ દ્વારા થાય છે.

આ અભિગમની અમુક ધારણાઓ છે, જે નીચે મુજબ છે :

1. કોઈ કર નથી
2. એક સંપૂર્ણ બજાર છે.
3. રોકાણકારો બુદ્ધિપૂર્વક કાર્ય કરે છે.
4. કોઈ વ્યવહાર ખર્ચ થતા નથી.
5. ધંધાની બધી કમાણી શેરધારકોને થાય છે.
6. કંપની કડક રોકાણનીતિનો અમલ કરે છે.

$$P_0 = \frac{D_1 + P_1}{1 + K_e}$$

અહીં, P_0 = શરૂઆતમાં શેરનો બજારભાવ

P_1 = અંતભાગમાં શેરની બજારકિંમત

D_1 = વર્ષનાં અંતે ચૂકવવામાં આવતું ડિવિડન્ડ

K_e = ઇક્વિટીનો ખર્ચ

નીચેનાં અભિગમો પર આ થિયરીની ટીકા કરવામાં આવી છે :

1. સંપૂર્ણ મૂડીબજાર ખરેખર અસ્તિત્વમાં નથી.
2. કંપનીએ તરણખર્ચ (Aotation cost) ભરવો પડશે.
3. કર અસ્તિત્વમાં છે.
4. કોઈ કડક રોકાણનીતિ નથી.
5. કંપનીની માહિતિ બધા માટે ઉપલબ્ધ છે.

ડિવિડન્ડની સંગતતાની વિચારધારા :

6.10 વોલ્ટરની થિયરી : આ અભિગમ મુજબ ડિવિડન્ડ નીતિ શેરધારકોની સંપત્તિ તેમજ કંપનીનાં મૂલ્યને અસર કરે છે. મૂડીનાં ખર્ચ અને વળતરનાં દર વચ્ચેનો સંબંધ ડિવિડન્ડ નીતિ નક્કી કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ થિયરી પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની પેઢી/કંપની હોય છે.

(a) **વૃદ્ધિ કરતી પેઢી :** આવા કિસ્સામાં $r > k$, એટલે કે કંપનીનાં વળતરનો દર તેનાં આવશ્યક દર કરતાં ઊંચો હોય છે. આ કંપનીઓ આવા સમયે મહત્તમ મૂલ્ય ધરાવતી હોય છે અને તેનો મહત્તમ ચુકવણી ગુણોત્તર 0% હશે.

(b) **નીચે પડતી / ઘટતી જતી પેઢી :** આવા કિસ્સામાં $r < k$, એટલે કે કંપનીનાં વળતરનો દર તેનાં આવશ્યક દર કરતા ઓછો હોય છે. કંપની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં નફો હોતો નથી અને આવી કંપનીઓએ બધા જ નફાની ડિવિડન્ડ તરીકે ચુકવણી કરવી પડે છે. અહીં ડિવિડન્ડ મહત્તમ ચુકવણી ગુણોત્તર 100% હશે.

(c) **સામાન્ય પેઢી :** આવા કિસ્સામાં $r = k$, એટલે કે શેરધારકોને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વળતર મળશે. અહીં કોઈ શ્રેષ્ઠ ચુકવણી ગુણોત્તર નથી.

આ થિયરીની નીચે પ્રમાણેની ધારણાઓ છે.

1. શેરદીઠ કમાણી / શેર દીઠ ડિવિડન્ડ બદલાતા નથી.
2. કંપની દ્વારા નાણાં મેળવવા માટે બાહ્ય સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.
3. કંપની પાસે લાંબું જીવન છે.

4. આંતરિક વળતર દર અને મૂડીની કિંમત સ્થિર/શાશ્વત છે.
પરંતુ વાસ્તવમાં કંપનીનો આંતરિક વળતર દર અને મૂડીની કિંમત હંમેશા સ્થિર હોતી નથી અને વાસ્તવિક જીવનમાં કંપનીને બાહ્યસ્ત્રોતની જરૂર પડે છે. અને ઘણી વાર કંપની નાણાં મેળવવા માટે બાહ્ય સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરે છે.

$$P = \frac{DPS + \frac{r}{k} [EPS - DPS]}{K}$$

Here ;

P = શેરની બજારકિંમત

DPS = શેર દીઠ ડિવિડન્ડ

EPS = શેરદીઠ કમાણી

r = કંપનીનાં વળતરનો દર

k = મૂડીનો ખર્ચ

6.11 ગોર્ડાન્સની થિયરી : આ થિયરી પ્રમાણે શેરનું બજાર મૂલ્ય એ શેરનાં ડિવિડન્ડ વર્તમાન મૂલ્ય જેટલું હોય છે. આ સિદ્ધાંત/થિયરીમાં નીચે પ્રમાણેની ધારણાઓ છે :

1. કોઈ કંપની કર નથી.
2. કંપની દ્વારા નાણાં મેળવવા માટે બાહ્ય સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.
3. આંતરિક વળતર દર અને મૂડીની કિંમત સ્થિર છે.
4. મૂડીનો ખર્ચ (મૂડીની કિંમત) વૃદ્ધિ દર કરતા વધારે છે.

$$P_0 = \frac{EPS(1-b)}{K - b \times r}$$

અહીં P = શેરની બજારકિંમત

b = નફાની જાળવણીનો દર

r = વળતરનો દર,

k = મૂડીખર્ચનો દર

પરંતુ વાસ્તવિકતામાં આંતરિક વળતર દર અને મૂડીની કિંમત હંમેશા સ્થિર રહેતી નથી અને કંપનીને નાણાં મેળવવા માટે બાહ્ય સ્ત્રોતની પણ જરૂર પડે છે.

- (6) AB લિમિટેડ કંપનીની શેરદીઠ કમાણી રૂ. 10 છે. કંપનીનો ડિવિડન્ડ ચુકવણી ગુણોત્તર 50% છે. કંપનીનાં વળતરનો દર 20% છે અને મૂડીનો ખર્ચ 12% છે. વોલ્ટર થિયરીનો ઉપયોગ કરીને કંપનીનાં શેરની બજાર કિંમત શોધો.

$$P = \frac{DPS + \frac{r}{k} [EPS - DPS]}{K}$$

$$= \frac{5 + \frac{0.20}{0.12} [10 - 5]}{0.12}$$

$$= 111Rs$$

શેરની બજાર કિંમત 111 રૂપિયા થશે.

$$\begin{aligned}\text{ડિવિડન્ડ} &= \text{કમાણી} \times \text{ડિવિડન્ડ ગુણોત્તર} \\ &= 10 \times 50\% \\ &= 5 \text{ રૂ.}\end{aligned}$$

$$\text{વળતરનો દર} = r = 20\%$$

$$\text{મૂડીનો દર} = K = 12\%$$

- (7) અરિહંત કંપનીની શેરદીઠ કમાણી 100 રૂ. છે. કંપનીનો ડિવિડન્ડ ચુકવણી ગુણોત્તર 90% છે. જો કંપનીનાં વળતરનો દર 8% હોય અને કંપનીનાં મૂડી ખર્ચનો દર 10% હોય તો ગોર્ડોન્સની થિયરીનો ઉપયોગ કરીને શેરનો બજારભાવ શોધો.

$$\begin{aligned}P_0 &= \frac{\text{EPS}(1-b)}{k-b \times r} \\ &= \frac{100(1-0.10)}{0.10 - (0.10 \times 0.08)} \\ &= \frac{9}{0.10 - 0.008} \\ &= \frac{9}{0.092} \\ &= 98 \text{ રૂ.}\end{aligned}$$

શેરનો બજારભાવ 98 રૂ. થશે.

$$\text{કંપનીની વૃદ્ધિ (9)} = b \times r$$

$$b = \text{જાળવણીનો દર}$$

$$r = \text{કંપનીનાં વળતરનો દર}$$

$$\text{eps} = \text{શેરદીઠ કમાણી}$$

$$\begin{aligned}\text{જાળવણી દર} &= 1 - \text{ડિવિડન્ડ ચુકવણી દર} \\ &= 1 - 0.90 \\ &= 0.10X\end{aligned}$$

6.12 સ્વાધ્યાય

- (1) નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.
  1. ડિવિડન્ડનાં મુખ્ય પ્રકાર જણાવો.
  2. ડિવિડન્ડ વહેંચણીની નીતિ નક્કી કરતી વખતે ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓ જણાવો.
  3. ગોર્ડોન્સની થિયરીની મુખ્ય ધારણાો જણાવો.
- (2) નીચેના પ્રશ્નોના વિગતવાર જવાબ આપો.
  1. ડિવિડન્ડ નીતિને અસર કરતા પરિબળો વિગતવાર જણાવો.
  2. ડિવિડન્ડ નીતિના મુખ્ય પ્રકાર જણાવો.
  3. ડિવિડન્ડ જાહેરાત અને ચુકવણી અંગેનાં નિયમોની ચર્ચા કરો.
  4. ડિવિડન્ડ અસંગતતાની વિચારધારાના અભિગમ સમજાવો.
  5. ડિવિડન્ડ સંગતતાની વિચારધારાના અભિગમ સમજાવો.
- (3) ટૂંકનોંધ લખો.
  1. રોકડ ડિવિડન્ડ

2. સ્ટોક ડિવિડન્ડ
3. સ્થિર ડિવિડન્ડ નીતિ
4. શેષ ફાજલ અભિગમ
5. મોડિગ્લિયાની મિલરનો અભિગમ

(4) ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. .... એ કંપનીની કમાણીનાં ભાગમાંથી વળતરનું વિતરણ છે.
2. .... એ ડિવિડન્ડનું સૌથી સામાન્ય સ્વરૂપ છે.
3. જે કંપની શેરધારકોને નિયમિત રીતે ડિવિડન્ડ ચૂકવી શકતી નથી. તે કંપની .... ડિવિડન્ડ નીતિ અપનાવે છે.
4. કંપનીએ ડિવિડન્ડ જાહેર કર્યા પછી ..... દિવસની અંદર ડિવિડન્ડ વોરંટ મોકલવાનું હોય છે.

જવાબ : 1. ડિવિડન્ડ 2. રોકડ 3. અનિયમિત 4. 30

(5) નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરો.

1. .... ડિવિડન્ડને બોનસ શેર પણ કહેવામાં આવે છે.
(A) રોકડ (B) સ્ટોક (C) સંપત્તિ ડિવિડન્ડ (D) ફંડયા
2. .... ડિવિડન્ડ નીતિમાં કંપની મૂડીખર્ચ અને કાર્યકારી મૂડી માટે ચુકવણી કર્યા પછી જે રકમ વધે તેનો ઉપયોગ ડિવિડન્ડ ચુકવણી માટે કરે છે.
(A) નિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિ (B) સ્થિર ડિવિડન્ડ નીતિ (C) અનિયમિત ડિવિડન્ડ નીતિ (ડ) શેષ ફાજલ ડિવિડન્ડ નીતિ
3. .... પેઢીમાં કંપનીના વળતરનો દર આવશ્યક દર કરતાં ઊંચો હોય છે.
(A) ઘટતી જતી પેઢી (B) વૃદ્ધિ કરતી પેઢી (C) સામાન્ય પેઢી (ડ) માંદી પેઢી
4. ઘટતી જતી પેઢીમાં કંપનીનાં વળતરનો દર આવશ્યક દર કરતાં ..... હોય છે.
(A) વધુ (B) ઓછો (C) સમાન (ડ) અસમાન
5. વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં ..... ડિવિડન્ડનો દર નક્કી કરે છે અને ..... ને તે જાહેર કરવા ભલામણ કરે છે.
(1) કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર
(2) રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર સરકાર
(3) શેરધારકો, બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ
(4) બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ, શેરધારકો

જવાબ :

- (1) સ્ટોક
- (2) શેષ ફાજલ ડિવિડન્ડ નીતિ
- (3) વૃદ્ધિ કરતી પેઢી
- (4) ઓછો
- (5) બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ, શેરધારકો

-: રૂપરેખા :-

- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 અર્થ અને ખ્યાલ
- 7.3 મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો (VAA)
- 7.4 કાચી મૂલ્ય વૃદ્ધિ (GVA)
- 7.5 ચોખ્ખી મૂલ્ય વૃદ્ધિ (NVA)
- 7.6 આર્થિક મૂલ્ય વૃદ્ધિ (EVA)
- 7.7 બજારી મૂલ્ય વૃદ્ધિ (MVA)
- 7.8 મૂલ્ય વૃદ્ધિના પ્રાપ્તિ સ્થાનો (સ્ત્રોતો) અને ઉપયોગો
- 7.9 મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક - ઉદાહરણો
- 7.10 મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ
- સ્વાધ્યાય
1. સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો
2. બહુવિકલ્પ પ્રશ્નો (M.C.Q)
3. વ્યવહાર પ્રશ્નો

7.1 પ્રસ્તાવના :

સામાન્ય રીતે ઉત્પાદન કરતાં એકમો કાચા માલની ખરીદી કરીને તેના પર ચોક્કસ પ્રકાર ની પ્રક્રિયા દ્વારા તેનું તૈયારમાલમાં રૂપાંતર કરે છે કાચામાલ પર પ્રક્રિયા દ્વારા કાચા માલના મૂલ્યમાં વધારો કરે છે ધારો કે 50,000 રૂ. નો કાચો માલ ખરીદ્યો તેના પર પ્રક્રિયા કરી તૈયાર કરેલ માલ ને 1,25,000 રૂ. માં વેચાણ કરેતો 75,000 રૂ. નો જે વધારો થયો તે મૂલ્ય વૃદ્ધિ કરી એમ કહી શકાય. આ મૂલ્ય વૃદ્ધિમાં જુદા જુદા પક્ષકારો એ આપેલી સેવાનું મૂલ્ય છે તેમ કહી શકાય. આ મૂલ્ય વૃદ્ધિ આ સેવા આપનાર વિવિધ પક્ષકારો વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવે છે ધંધાના કામદારો અને અન્ય કર્મચારીઓનો પગાર, મૂડી પૂરી પાડનારાઓને વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ, સગવડભર્યું સામાજિક માળખું પૂરું પાડનાર સરકારના કરવેરા તેમજ ધંધાના વિકાસ માટે જરૂરી અનામતો નો સમાવેશ મૂલ્યવૃદ્ધિમાં થાય છે આમ મૂલ્યવૃદ્ધિ દ્વારા ધંધાની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવાની પદ્ધતિ પણ પ્રચલિત છે ભારતમાં મૂલ્યવૃદ્ધિનો ખ્યાલ ખાસ પ્રચલિત નથી. છતાં પણ ઘણી કંપનીઓ પ્રગટ થયેલા હિસાબોમાં હવે મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરે છે. યુરોપના દેશોમાં અને ખાસ કરીને બ્રિટનમાં મૂલ્યવૃદ્ધિનો ઉપયોગ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી થઈ રહ્યો છે. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે ત્યાં મૂલ્યવૃદ્ધિ પર કરની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. ભારતમાં પણ ‘મોડવેટ’ના નામથી આવી કર પદ્ધતિ છેલ્લા કેટલાંક

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

વર્ષથી દાખલ કરવામાં આવી છે. છતાં પણ હિસાબોમાં મૂલ્યવૃદ્ધિના હિસાબો નું મહત્વ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં પણ મૂલ્યવૃદ્ધિના હિસાબોનું મહત્વ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં પણ મૂલ્યવૃદ્ધિના ખ્યાલનો ઉપયોગ કુલ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ માપવામાં થાય છે. ઉત્પાદનના ચાર સાધનો જમીન, મૂડી, શ્રમ અને નિયોજક કુદરતી સંપત્તિ પર કામ કરી તેમાં ઉપયોગિતાનો જે ઉમેરો કરે છે તેને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ કહે છે અને તેની વહેંચણી ઉત્પાદનના આ ચાર સાધનો વચ્ચે થાય છે. મૂલ્યવૃદ્ધિનો ખ્યાલ વ્યક્તિગત ધંધાકીય એકમ માટે પણ ઉપયોગી છે.

7.2 મૂલ્યવૃદ્ધિનો અર્થ અને ખ્યાલ (Meaning and Concept of Value Added) :

સામાન્ય શબ્દોમાં “મૂલ્ય વૃદ્ધિ એટલે બહારથી ખરીદેલ કાચોમાલ અને અન્ય સેવાઓ પર કામ કરી ધંધાકીય એકમે તેના મૂલ્યમાં જે વધારો કર્યો છે તે” “મૂલ્ય વૃદ્ધિ એટલે પેઢી દ્વારા માલ અને સેવાના વેચાણનું આખરી મૂલ્ય બાદ તેના દ્વારા સપ્લાયર્સ પાસેથી ખરીદેલ માલસામાન અને સેવાની કિંમત”

● કહેલરની વ્યાખ્યા : “મૂલ્યવૃદ્ધિ એટલે ઉત્પાદિત થયેલ કે અઘ-ઉત્પાદિત થયેલ માલની પડતર, જે તેમાં સમાયેલા કાચા માલ પર કામગીરી કરવાથી ઉદ્ભવતી હોય.”

● ડેવિડ મેન્ડ્રિલ લખે છે કે “મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક” એવું પત્રક છે જે કંપનીની એક વ્યક્તિ તરીકેની આવક દર્શાવે છે તથા તેનું સર્જન કરવામાં ફાળો આપનાર લોકો વચ્ચે તે આવક કેવી રીતે વહેંચાય છે તે દર્શાવે છે.

બીજા અર્થ માં કહી શકાય કે મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક એવું પત્રક છે જે એકમના પ્રયત્નોનો લાભ તેના કર્મચારીઓ, મૂડી પૂરી પાડનારાઓ, રાજ્ય અને પુનઃ રોકાણ વચ્ચે કેવી રીતે વહેંચાય છે તે દર્શાવે છે.

VAS (Value Added Statement) which Shows “How the benefits of the efforts of an enterprise are shared between, employees, providers of capital, the state and reinvestment.”

7.3 મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો (Value Added Accounting) :

મૂલ્યવૃદ્ધિ એટલે “પેઢીના વેચાણના ઉપર (Turnover) અને સેવાઓની આવકનો ખરીદેલ માલસામાન અને સેવાઓની પડતર પરનો વધારો” અહીં વેચાણ ઉપજમાં માલની વેચાણ કિંમત ઉપરાંત ડ્યૂટી તથા સેલ્સટેક્સ બાદ પરત માલ, સ્વવપરાશ માટે લીધેલ માલ, કમિશન, વળતર, વટાવ વગેરેની રકમ ગણાય. સેવાઓની આવકમાં ભાડું, વ્યાજ જેવી અન્ય આવકનો સમાવેશ થાય છે. ખરીદેલ સેવાઓની પડતરમાં પાવર, બળતણ, સમારકામ અને નિભાવ સેવા, પોસ્ટેજ અને સ્ટેશનરી, બેંક કમિશન, વીમા પ્રિમિયમ, જાહેરાત, છપામણી ઓડિટ ફી, કાનૂની ખર્ચ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મૂલ્ય વૃદ્ધિને સૂત્ર સ્વરૂપે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

મૂલ્ય વૃદ્ધિ = ચોખ્ખું વેચાણનું મૂલ્ય - બહારથી ખરીદેલ સામગ્રી, સેવા વગેરેનું મૂલ્ય.

OR

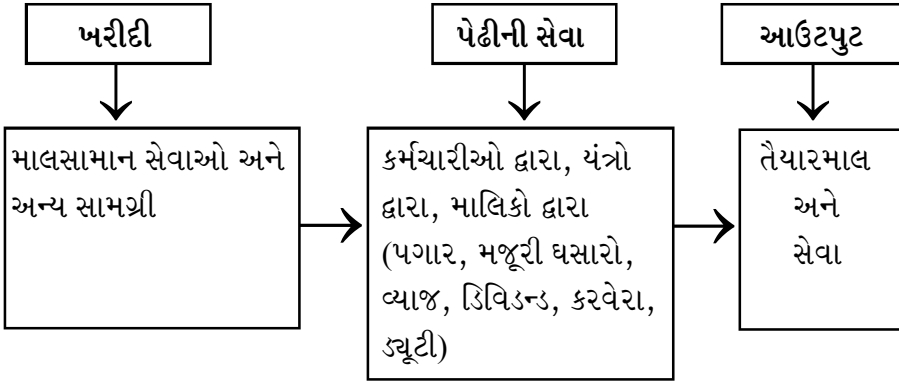
મૂલ્ય વૃદ્ધિ = પેઢીની કામગીરી પછીનું મૂલ્ય - કામગીરી પહેલાંનું મૂલ્ય.

મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ખ્યાલ વેપારીની દૃષ્ટિ એ તેમજ ઉત્પાદકની દૃષ્ટિએ એમ બે ભાગ પાડી શકાય. વેપારી જે મૂલ્યવૃદ્ધિ કરે છે તે વપરાશનું સ્થળ કે સમય બદલીને કરે છે. એટલે કે મૂલ્યવૃદ્ધિ = (ચોખ્ખી વેચાણ કિંમત + આખર સ્ટોકની કિંમત) - (ખરીદીની કુલ પડતર + શરૂઆતના સ્ટોકની કિંમત)

ઉત્પાદન દ્વારા મૂલ્ય વૃદ્ધિ એટલે ખરીદેલ કાચા માલ અને અન્ય સેવાઓ પર કામગીરી કર્યાથી તેવા આખરી વેચાણ મૂલ્યમાં થયેલ વધારો.

∴ ઉત્પાદન દ્વારા મૂલ્ય વૃદ્ધિ = આઉટપુટનું ચોખ્ખું વેચાણ મૂલ્ય - બાહ્ય ઈનપુટની કુલ પડતર.

બાહ્ય ઈનપુટની પડતર = કાચામાલની ખરીદી + પ્રત્યક્ષ ખર્ચા + પરોક્ષ ખર્ચા મૂલ્યવૃદ્ધિનો ખ્યાલ ચાર્ટ સ્વરૂપે નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય.

7.4 કાચી મૂલ્ય વૃદ્ધિ (Gross Value Added) :

ઘસારો ધ્યાનમાં લીધા વિના કુલ વેચાણ મૂલ્યમાંથી બાહ્ય ઈનપુટની કિંમત બાદ કરવામાં આવે છે અને જે મૂલ્યવૃદ્ધિ બાકી રહે તેને ‘કુલ મૂલ્યવૃદ્ધિ’ કે કાચી મૂલ્યવૃદ્ધિ કહે છે મૂલ્ય વૃદ્ધિનો મોટા ભાગ કર્મચારીઓને પગાર અને મજૂરી મૂકવામાં જાય છે. તેમાં મજૂરી, પગાર, બોનસ, પેન્શન, કર્મચારી કલ્યાણ ખર્ચા તથા કર્મચારીઓ માટે કરવામાં આવતા અન્ય બધા ખર્ચાનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત મૂડી પૂરી પાડનાર રોકાણકારના વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ તેમજ સરકારના વિવિધ પ્રકારના કરવેરાનો સમાવેશ થાય છે. ઈંગ્લેન્ડની કમિટીએ પોતાના કોર્પોરેટ રિપોર્ટમાં કરેલી ભલામણ મુજબ ઘસારો એ મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણી તરીકે, ધંધાએ પોતાના વિકાસ અને નિભાવ માટે રાખેલી રકમ તરીકે બતાવાય છે અને આ રીતે જે મૂલ્યવૃદ્ધિ આવે તે કાચી મૂલ્ય વૃદ્ધિ ગણાય છે એટલે કે મૂલ્ય વૃદ્ધિમાંથી ઘસારો બાદ કરવામાં આવતો નથી. આ રીતે ઘસારો બતાવનારાઓની દલીલ એવી છે કે, ખરીદેલ બાહ્ય માલસામાન અને સેવાઓની કિંમત એ હકીકત છે અને તેમા ઘાલમેલ શક્ય નથી. પરંતુ ઘસારાની રકમ વ્યક્તિલક્ષી રીતે નક્કી થાય છે અને તેથી જો તેને બાહ્ય ઈનપુટ તરીકે વેચાણ ઉપજમાંથી બાદ કરીએ તો મૂલ્યવૃદ્ધિની રકમ ધારે તેટલી બતાવવાનો અવકાશ રહે છે. તેથી તેમ કરવું વ્યાજબી નથી તેથી મૂલ્યવૃદ્ધિમાં કુલ મૂલ્યવૃદ્ધિ કે કાચી મૂલ્યવૃદ્ધિનો ખ્યાલ વધુ વાસ્તવિક છે.

7.5 ચોખ્ખી મૂલ્ય વૃદ્ધિ (Net Value Added) :

જ્યારે કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિમાંથી ઘસારો બાદ કરવામાં આવે ત્યારે તેને “ચોખ્ખી મૂલ્યવૃદ્ધિ” કહે છે. કેટલાંકના મંતવ્ય પ્રમાણે ઘસારાને બહારથી ખરીદેલ માલસામાન અને અન્ય સેવાની જેમ બાહ્ય ઈનપુટમાં સમાવવાની ભલામણ કરે છે આમ કરવાથી વેચાણ ઉપજમાંથી તે બાદ

થાય અને “ચોખ્ખી મૂલ્યવૃદ્ધિ”ની રકમ મળે છે. કેટલીક કંપનીઓ આ રીતે પણ પોતાનું મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક બનાવે છે. તેમની દલીલ એ છે કે જે મિલકત પર ઘસારો ગણવાનો છે તે મિલકત બહારથી ખરીદેલી છે અને ઘસારો તેનો જ ભાગ છે વળી કુલ મૂલ્યવૃદ્ધિ બાદ પક્ષકારો વચ્ચે વહેંચી દેવામાં આવતી નથી. પરંતુ ધંધાના નિભાવ અને વિકાસ માટે ઘસારા તરીકે રકમ રાખી મૂકવાની હોય છે. તેવી ચોખ્ખી મૂલ્ય વૃદ્ધિ નો ખ્યાલ વધુ ઉપયોગી છે.

7.6 આર્થિક મૂલ્ય વૃદ્ધિ (Economic Value Added) :

ધંધાકીય એકમની આર્થિક કામગીરી મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક દ્વારા વધુ અર્થપૂર્ણ રીતે રજૂ થઈ શકે છે. નફાનુકસાન ખાતું ફક્ત નફો કે નુકસાન દર્શાવે છે. પરંતુ કોઈ ધંધો નફો કરતો ન હોય તો તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે તે દેશના અર્થતંત્રમાં કોઈ ફાળો જ આપતો નથી નફો તો ધંધાએ કરેલ સંપત્તિના કુલસર્જનનો માત્ર એક ભાગ છે એટલે ધંધાએ કેટલી મૂલ્ય વૃદ્ધિ કરી તેના પરથીજ તેનો રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં ફાળો કેટલો તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન થઈ શકે. કેટલાંક એકમો એવાં છે જે નફાના હેતુથી કામ કરતાં નથી અને છતાં રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં ફાળો આપે છે અર્થશાસ્ત્ર માં પણ આ ખ્યાલનો ઉપયોગ કુલ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ માપવામાં થાય છે ઉત્પાદનના ચાર સાધનો કુદરતી સંપત્તિ પર કામ કરી તેમાં ઉપયોગિતાનો જે ઉમેરો કરે છે તેને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ કહેવાય છે અને તેની વહેંચણી ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો વચ્ચે થાય છે.

7.7 બજારી મૂલ્ય વૃદ્ધિ (Market Value Added) :

અહીં સમગ્ર કંપનીનું બજારીય મૂલ્ય અંગે ગણતરી કરવામાં આવે છે કંપનીની ઈક્વિટી પ્રેફ શેરમૂડી તેમજ દેવાના બજાર મૂલ્યમાંથી કુલ મૂડી માં રોકાણ કેટલું કરેલ છે તે બાદ કરતાં કંપનીની બજારી મૂલ્ય વૃદ્ધિ કેટલી થઈતે જાણી શકાય છે એટલે કે

$$MVA = V - K$$

જ્યાં MVA = Market Value Added of the firm

V = Market Value of the firm કંપનીનું બજાર મૂલ્ય

K = કુલ કરેલ મૂડી રોકાણ Total Amt of Capital Invested in the firm.

બજારી મૂલ્ય વૃદ્ધિએ કંપની ના બજાર મૂલ્ય અને કુલ મૂડી રોકાણ વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવે છે ધારો કે કંપનીનું બજાર મૂલ્ય 10,00,000 રૂ. અને ઈક્વિટી - દેવા માં કરેલ મૂડી રોકાણ 8,00,000 રૂ. હોય તો કંપનીનું બજારી મૂલ્યવૃદ્ધિ 2,00,000 રૂ. ગણાશે. MAV ની સીધી અસર શેરહોલ્ડરો અને કંપનીમાં રોકાણ કરનારા પર જોવા મળે છે MVA નું ઊંચું પ્રમાણ રોકાણકારોને રોકાણ કરવા માટે આકર્ષિત કરે છે. કંપનીની કાર્યક્ષમતા નો ખ્યાલ તેના MVA પરથી આવી શકે છે શેરબજારમાં જ્યારે તેજી હોય ત્યારે મૂલ્ય કંપનીની કાર્યક્ષમતાનો સાચો ખ્યાલ આપી શકતો નથી (MVA) બજારી મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ખ્યાલ આર્થિક મૂલ્યવૃદ્ધિ તેમજ ચોખ્ખી મૂલ્યવૃદ્ધિ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે.

7.8 મૂલ્ય વૃદ્ધિના પ્રાપ્તિ સ્થાનો (સ્ત્રોતો) અને ઉપયોગો :

કોઈ પણ ધંધાકીય એકમની કામગીરી સફળ થઈ રહી છે કે નહિ તે જાણવા તેનું નફાનુકસાન ખાતું તપાસવું પડે તેમાં ચોખ્ખો નફો, રોકેલી મૂડી પર વળતર, શેરટીઠ કમાણી, રિવિડન્ડ ચૂકવણી ગુણોત્તર વગેરેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. એટલે કે ફક્ત નફો કે તેમાં સતત

વધારો એ સાથે જ સંચાલકોને સંબંધ છે આ ખ્યાલ મર્યાદિત છે પરિણામે કંપનીમાંથી અન્ય સંબંધિત પક્ષકારો જેવા કે કર્મચારીઓ, મૂડી પૂરીપાડનારાઓ, સરકાર વગેરેને પણ કેટલો લાભ મળે છે તે પણ ધ્યાનમાં લઈને તેની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ મૂલ્ય વધનના પ્રાપ્તિ સ્થાનો નીચે મુજબ જાણવી શકાય.

1. વેચાણ ઉપજ (ટર્ન ઓવર)
2. બહારથી ખરીદેલ માલસામાન અને અન્ય સાધનો
3. કર્મચારીઓને ચૂકવેલ પગાર અને અન્ય લાભ
4. ડિવિડન્ડ અને વ્યાજ
5. ચૂકવવાપાત્ર કરવેરા
6. રાખી મૂકેલ કમાણી, ઘસારો

મૂલ્ય વૃદ્ધિના ઘટકો પરથી કામગીરી મૂલ્યાંકન માટે નીચેના ગુણોત્તરો નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

1. કર્મચારી દીઠ મૂલ્યવૃદ્ધિ
2. કર્મચારી ખર્ચ સાથે મૂલ્યવૃદ્ધિનો ગુણોત્તર
3. વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ સાથે મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ગુણોત્તર
4. રાજ્યના ભાગ સાથે મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ગુણોત્તર
5. રાખી મૂકેલ કમાણી સાથે મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ગુણોત્તર
- મૂલ્ય વૃદ્ધિની ઉપયોગિતા નીચે પ્રમાણ જોવા મળે છે.

1. મૂલ્ય વૃદ્ધિ આવક એ સમૂહ પ્રયત્નોનું પરિણામ છે એમ મૂલ્ય વૃદ્ધિ પત્રક દર્શાવે છે આમ તે ધંધાના પ્રયત્નોનું વધુ વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરે છે. વળી એ રીતે તે ધંધાની સામાજિક જવાબદારી કેટલે અંશે પૂરી થઈ છે તે પણ દર્શાવે છે.
2. કંપની કે ધંધાની કાર્યક્ષમતા મૂલ્ય વૃદ્ધિના ખ્યાલ પરથી જાણી શકાય છે આ ઉપરાંત મૂલ્યવૃદ્ધિના વિવિધ ગુણોત્તરો દ્વારા જૂથના જુદા જુદા પક્ષકારોનો ફાળો કુલ મૂલ્યવૃદ્ધિમાં કેટલો છે તેમનો સાપેક્ષ ફાળો વધે છે કે ઘટે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે.
3. કર્મચારીઓની દૃષ્ટિએ કંપનીની સંપત્તિના સર્જન પ્રક્રિયામાં પોતાનો ફાળો કેટલો છે તેમજ પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે તેનો ખ્યાલ મૂલ્યવૃદ્ધિ ના ખ્યાલ પરથી આવી શકે છે અન્ય પક્ષકારોની સરખામણીમાં જો પોતાની સ્થિતિ આર્થિક રીતે સુધારવી જરૂરી હોય તો તે અંગે, તે પ્રયત્ન કરી શકે છે તેના કારણે સમગ્ર ધંધાની ઉત્પાદકતા પણ વધે છે.
4. કર્મચારીને પ્રોત્સાહન દ્વારા ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવા માટે મૂલ્ય વૃદ્ધિ ખ્યાલ મહત્વનો છે. બોનસ પ્રથા કે સહભાગીદાર દ્વારા ઉત્પાદકતા વધારવા પ્રયત્ન કરી શકાય છે. કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિમાં કર્મચારીનો હિસ્સો શોધવામાં આવે છે અને તેને આધારે બોનસ નક્કી કરવામાં આવે છે.

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

5. ધંધાકીય એકમની આર્થિક કામગીરી મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક દ્વારા વધુ અર્થપૂર્ણ રીતે રજૂ થઈ શકે છે નફો ધંધાએ કરેલ સંપત્તિ ના કુલ સર્જનનો એક ભાગ છે ધંધાએ કેટલી મૂલ્ય વૃદ્ધિ કરી તેના પરથીજ તેનો રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં ફાળો કેટલો તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન થઈ શકે.
6. ઉદ્યોગ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં કેટલો ફાળો આપે છે અને રાષ્ટ્રીય સમૃદ્ધિમાં તે કેટલે અંશે ઉપયોગી છે, તેનો ખ્યાલ આપે છે. ઉદ્યોગ પર કેટલા કરવેરા નાખવા તેનો ખ્યાલ મેળવવા સરકાર મૂલ્યવૃદ્ધિના ખ્યાલનો ઉપયોગ કરે છે. બ્રિટન અને યુરોપના કેટલાક દેશોમાં મૂલ્યવૃદ્ધિ પર કરવેરાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે.
7. ધંધાના માલિકો માટે પણ આ ખ્યાલ મહત્વનો છે ધંધાની મૂલ્યવૃદ્ધિમાં ફાળો આપનાર પક્ષકારો નો ફાળો કેવો અને કેટલો છે તેનો ખ્યાલ તે મેળવી શકે છે આ ઉપરાંત ધંધામાં જોખમના પ્રમાણ જોતાં તેમા રોકાણ કરવું યોગ્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય પણ મૂલ્ય વૃદ્ધિના ખ્યાલને આધારે લઈ શકે છે.
8. નાણાંનું ધીરાણ કરનારા કે ઉછીના નાણાં પૂરા પાડનાર મૂલ્યવૃદ્ધિમાં ફાળો આપનાર એક પક્ષકાર છે મૂલ્યવૃદ્ધિમાં વધારો થતો હોય તો તેના પ્રમાણમાં આ પક્ષકાર પણ પોતાનો ફાળો કેટલો વધ્યો છે તે મૂલ્યવૃદ્ધિના ખ્યાલને આધારે જાણી શકે છે.
9. કંપનીના વિવિધ શાખાઓ કે વિભાગો નું અલગ અલગ મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું હોય ત્યારે આંતર વિભાગીય ફેરબદલી કિંમત નક્કી કરવામાં આ ખ્યાલ ઉપયોગી છે.
10. જાહેર સાહસો ના મૂલ્યાંકન માટે મૂલ્યવૃદ્ધિનો ખ્યાલ વધુ વાસ્તવિક સ્થિતિ રજૂ કરી શકે છે મોટા ભાગના જાહેર સાહસોના નફાનુકસાન ખાતાં ખોટ દર્શાવતાં હોય છે, પરંતુ તેમની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન ખોટ કે નુકસાનના આધારે નહિ પરંતુ તેમાંથી કર્મચારીઓને મળેલ લાભ, સરકારને મળેલ કરવેરાની રકમ, સમાજના લોકોને મળેલ લાભ વગેરે દ્વારા થવો જોઈએ જે મૂલ્યવૃદ્ધિ ખ્યાલ દર્શાવે છે.

7.9 મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક - (Value Added Statement) :

વર્તમાનમાં કંપનીઓ મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક કોઠા સ્વરૂપે બનાવે છે. (in tabular form) જેની ભલામણ 1975માં ઈંગ્લેંડની એકાઉન્ટિંગ સ્ટાન્ડર્ડ્ઝ સ્ટિયરિંગ કમિટીએ તેના 'ધી કોર્પોરેટ રિપોર્ટ'માં કરી હતી આ પત્રક ને બે ભાગમાં વહેંચીને તૈયાર કરવામાં આવે છે પ્રથમ ભાગમાં હિસાબી મુદત દરમિયાન ધંધાકીય એકમે મૂલ્યમાં કરેલી વૃદ્ધિ દર્શાવવામાં આવે છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં સંબંધિત પક્ષકારો વચ્ચે તે મૂલ્યવૃદ્ધિની રકમ કેવી રીતે વહેંચવામાં આવી તે દર્શાવાય છે નમૂનાનું મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક નીચે પ્રમાણે.

મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક

વિગત	રકમ (રૂ.)	રકમ (રૂ.)
I. વેચાણની ઉપજ		√
બાદ : માલ અને સેવાની ખરીદી પડતર	√	
કાચો માલ	√	
અન્ય સામગ્રી	√	

પાવર અને બળતણ વગેરે	√	√
મૂલ્ય વૃદ્ધિ		xx
II. મૂલ્ય વૃદ્ધિની વહેંચણી :		
1. કર્મચારીઓને પગાર મજૂરી બોનસ વગેરે	√	
2. સરકારને - કરવેરા, ડ્યૂટી વગેરે	√	
3. મૂડી પૂરી પાડનારાઓને વ્યાજ અને ડિવિડન્ડ	√	
4. ધંધા માટે 1. ઘસારો	√	
2. રાખી મૂકેલ કમાણી	√	xx

સામાન્ય રીતે નફાનુકસાન ખાતાની માહિતી ઉપરથી પેઢીની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક કેવી રીતે તૈયાર કરી શકાય તે નીચેના ઉદાહરણ પરથી સમજી શકાશે.

(1) પ્રાર્થિક કંપનીનું નફાનુકસાન ખાતું નીચે મુજબ છે. તેના પરથી મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરો.

નફા-નુકસાન ખાતું

વિગત	રકમ (રૂ.)	રકમ (રૂ.)
II. વેચાણની ઉપજ		2,26,000
બાદ : બહાર થી માલ અને સેવાની ખરીદી		
કાચો માલ	81,000	
પાવર બળતણ	9,500	
પેકિંગ ખર્ચ	6,500	
મુસાફરી તારટપાલ	9,000	
છપામણી અને સ્ટેશનરી	4,000	1,10,000
મૂલ્ય વૃદ્ધિ		1,16,000
II. મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણી :		
1. કર્મચારીઓને પગાર, મજૂરી, કલ્યાણ ખર્ચ	37,500	
2. સરકારને - કરવેરા	22,500	
3. મૂડી પૂરી પાડનારાઓ : ડિવિડન્ડ વ્યાજ	16,000	
ઈકિ. ડિવિડન્ડ	6,000	
4. ધંધા માટે : ઘસારો	25,000	
અનામત	75,000	
વધારો	1,500	
		1,16,000

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

- નોંધ : (1) બહારથી ખરીદેલ માલ કે સેવામાં કાર્યોમાલ, અન્ય માલસામગ્રી, વીજળી, સ્ટેશનરી, વાહનવ્યવહાર, ઓડિટિંગ ખર્ચ, વીમા પ્રીમિયમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- (2) આખર સ્ટોકે કે શરૂના સ્ટોકમાં કરાયેલ મૂલ્યવૃદ્ધિને ધ્યાનમાં લીધી નથી સામાન્ય રીતે આપણે તૈયાર માલના કે અઘતૈયાર માલના સ્ટોકને પડતર કિંમતે જ બતાવીએ છીએ.
- (3) ઘસારાને અહીં મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણી તરીકે બતાવ્યો છે.
- (4) વેચાણ ઉપજ સિવાયની રોકાણોમાંથી મળતી ત્યાજ, ડિવિડન્ડ વગેરે જેવી “અન્ય આવક” નફાનુકસાન ખાતે જમા કરવામાં આવે છે આવી રોકાણો માંથી મળેલી આવકને પેઢીની મૂલ્યવૃદ્ધિનો ભાગ ગણી શકાય નહિ કારણ કે તેનો ઉદ્ભવ પેઢીની બહાર થયો છે પરંતુ આવી આવક કંપનીના વિવિધ પક્ષકારો વચ્ચે વહેંચણી માટે મળી શકે છે તેથી તેને મૂલ્યવૃદ્ધિમાં સમાવી લેવામાં આવે છે.
- (5) બીજા ભાગમાં મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણી બતાવવામાં આવે છે જેમાં મૂલ્યવૃદ્ધિના ભાગ તરીકે કર્મચારીઓને પગાર અને મજૂરી, પ્રેફરન્સ શેર અને ઈક્વિટી શેર પરનું ડિવિડન્ડ, ઉછીની મૂડી પર વ્યાજ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ઉદાહરણ -2 મધુવન કંપનીના હિસાબો અંગેની નીચેની વિગતો પરથી મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરો.

	રૂા.		રૂા.
વેચાણ	11,50,000	માલનો સ્ટોક	
પ્લાન્ટ-યંત્રો	5,40,000	શરૂનો સ્ટોક	80,000
યંત્ર વેચાણની ખોટ	37,500	આખર સ્ટોક	1,00,000
પ્લાન્ટ યંત્રોનો ઘસારો	1,00,000	કાર્યામાલની ખરીદી	3,12,500
ઈક્વિ.શેર ડિવિડન્ડ	73,000	ભાડુ-વેરા	82,500
બેંકમાં રોકડ	49,000	અન્ય ખર્ચા	42,500
છપામણી સ્ટેશનરી	11,000	ઈક્વિ. શેરમૂડી	7,50,000
ઓડિટ ફી	14,000	લોન પર વ્યાજ	20,000
ન.નું. ખાતું (શરૂની બાકી જમા)	4,97,000	કરવેરા	1,38,000
ન.નું. ખાતું (ચાલુ વર્ષનો નફો)	1,44,000	મજૂરી-પગાર	1,63,500
દેવાદારો	97,500	કર્મચારી વીમામાં ફાળો	17,500
લેણદારો	63,500	પ્રો. ફંડમાં ફાળો	14,000

કંપનીમાં કર્મચારીઓની સંખ્યા 100 હોય તો તેમને ઉપયોગી એવા ગુણોત્તરોની ગણતરી કરો.

જવાબ : મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક

વિગત	રકમ (રૂ.)	રકમ (રૂ.)
વેચાણ		11,50,000
સ્ટોકમાં વધારો (1,00,000 - 80,000)		20,000
બાદ : બહાર થી ખરીદેલ માલ અને સેવાની પડતર		
કાચા માલની ખરીદી	3,12,500	
છપામણી-સ્ટોશનરી	11,000	
ઓડિટ ફી	14,000	
ભાડું-કરવેરા	82,500	
અન્ય ખર્ચા	42,500	4,62,500
		7,07,500

મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	રકમ (રૂ.)	રકમ (રૂ.)
A. કર્મચારીઓને		
મજૂરી - પગાર	1,63,500	
કર્મચારી વીમા યોજનામાં ફાળો	17,500	
પ્રો.ફંડમાં ફાળો	14,000	1,95,000
B. સરકારને : વર્ષ દરમિયાન ઈન્કમેટેક્સ		1,38,000
C. મૂડી રોકનારાઓને :		
લોન પર વ્યાજ	20,000	
ડિવિડન્ડ	73,000	93,000
D. ધંધાના વિકાસ માટે :		
પ્લાન્ટ - યંત્રો પર ઘસારો	1,00,000	
વર્ષ દરમિયાન રાખી મુકેલ નફો	1,44,000	
	2,44,000	
- યંત્ર વેચાણની ખોટ	37,500	2,81,500
		7,07,500

કર્મચારી માટે ઉપયોગી કેટલાંક ગુણોત્તરો :

$$1. \text{ કર્મચારી દીઠ મૂલ્યવૃદ્ધિ} = રૂ. \frac{7,07,500}{100} = રૂ. 7075$$

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

$$2. \text{ કર્મચારી દીઠ કમાણી} = \text{રૂ. } \frac{1,95,000}{100} = \text{રૂ. } 1950$$

$$3. \text{ કર્મચારી દીઠ વેચાણ} = \text{રૂ. } \frac{11,50,000}{100} = \text{રૂ. } 11,500$$

ઉદાહરણ-૩. જી. એમ. કોર્પોરેશન ના હિસાબી ચોપડામાંથી નીચેની વિગતો પ્રાપ્ત થઈ છે.
આ માહિતી પરથી મૂલ્યવૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિકાલનું પત્રક બનાવો.

વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
વેચાણ	12,40,000	વપરાશની સામગ્રી	12,500
કાચામાલની ખરીદી	5,00,000	પેકિંગ સામગ્રી	5,000
એજન્ટોનું કમિશન	10,000	સ્ટેશનરી	5,000
ઓડિટ ફી	2,000	જાહેરાત	12,500
સ્ટાફ કલ્યાણ ખર્ચા	79,000	પગાર-મજૂરી	3,15,000
વીમો	13,000	તાર-ટપાલ	7,000
ભાડું-કરવેરા	8,000	પ્રો.ફંડમાં ફાળો	30,000
મેનેજિંગ ડિરેક્ટરનું વેતન	42,000	ડિરેક્ટર ફી	20,000
મુસાફરી ખર્ચા	10,500	ચૂકવેલ લવાજમ	1,000
બળતરણ ઓઈલ	4,500	ગાડીભાડું	11,000
ઈલેક્ટ્રિસિટી	2,500	લીધેલ લોન પર વ્યાજ	9,000
સમારકામમાં વપરાયેલ માલ સામાન :		શેરહોલ્ડર્સને ડિવિડન્ડ	15,000
પ્લાન્ટ-યંત્રો	12,000	ઘસારાની જોગવાઈ	27,500
મરાન	5,000	ઈન્કમટેક્સની જોગવાઈ	50,000
આખર સ્ટોક :		ન.નું. ખાતાની બાકી (રાખી મૂકેલ કમાણી)	62,500
કાચોમાલ	54,000	શરૂનો સ્ટોક : કાચોમાલ	42,5000
તૈયાર માલ	1,20,000	તૈયાર માલ	1,00,000

જવાબ :

મૂલ્યવૃદ્ધિ દર્શાવતું પત્રક

વિગત	રકમ (રૂ.)	રકમ (રૂ.)
વેચાણ	12,40,000	
બાદ : એજન્ટોનું કમિશન	10,000	
તૈયાર માલના સ્ટોકમાં તફાવત	12,30,000	
બાદ : બહારથી ખરીદી :-		

કાયામાલની ખરીદી	5,00,000	20,000	12,50,000
- સ્ટોકમાં તફાવત	<u>11,500</u>	4,88,500	
વપરાયેલ સામગ્રી		12,500	
પેકિંગ સામગ્રી		5,000	
સ્ટેશનરી		5,000	
બળતણ - ઓઈલ		4,500	
ઈલેક્ટ્રિસિટી		2,500	
યંત્રનું સમારકામ		12,000	
મકાનનું સમારકામ		5,000	
		<u>5,35,000</u>	
બાદ : ખરીદેલ સેવાઓ : ઓડિટ ફી	2,000		
વીમો	13,000		
ભાડું-કરવેરા	8,000		
મુસાફરી ખર્ચ	10,500		
જાહેરાત ખર્ચ	12,500		
તાર-તપાલ	7,000		
લવાજમ	1,000		
ગાડીભાડું	11,000	65,000	6,00,000
કંપની દ્વારા મૂલ્ય વૃદ્ધિ			<u>6,50,000</u>

મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણી દર્શાવતું પત્રક

વિગત	રકમ (રૂ.)	રકમ (રૂ.)
A. કર્મચારીઓને (ખર્ચ) :		
મે. ડિરેક્ટરનું વેતન	42,000	
ડિરેક્ટર ફી	20,000	
પગાર અને મજૂરી	3,15,000	
ધો. ફળમાં ફાળો	30,000	
સ્ટાફ કલ્યાણ ખર્ચ	79,000	4,86,000
B. સરકારને - કરવેરાની જોગવાઈ		50,000
C. મૂડી રોકનારાઓને		
લોન પર વ્યાજ	9,000	

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

ડિવિડન્ડ	15,000	24,000
D. ધંધા માટે પુનઃ રોકાણ		
ઘસારો	27,500	
રાખી મૂકેલ કમાણી	62,500	90,000
કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિ		6,50,000

10. મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરવામાં રહેલી મુશ્કેલી :-

મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક કેવી રીતે તૈયાર કરવું એ અંગે બ્રિટનમા એકાઉન્ટિંગ સ્ટાન્ડર્ડ્સ સ્ટિયરિંગ કમિટીએ 1975માં પ્રગટ કરેલ “ધી કોર્પોરેટ રિપોર્ટ”માં નમૂના આપેલાં છે ભારતની કંપનીઓ પણ તે જ પ્રમાણે પોતાના મૂલ્યવૃદ્ધિનાં પત્રકો બનાવે છે. આમ છતાં આ પત્રકો તૈયાર કરવામાં કેટલીક વિવિધતા ને કારણે ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. જે નીચે પ્રમાણે છે:-

1. ઘસારો દર્શાવવામાં વિવિધતા : સામાન્ય રીતે ઘસારો એ મૂલ્યવૃદ્ધિની એક વહેંચણી તરીકે બતાવાય છે. તો કેટલાક તેને બાહ્ય ઈનપુટ તરીકે બતાવવાની ભલામણ કરે છે પરંતુ બાહ્ય ઈનપુટ તરીકે વેચાણ ઉપજમાંથી બાદ કરીએ તો મૂલ્યવૃદ્ધિની રકમ ઘટે તેટલી બતાવવાનો અવકાર રહે છે તેથી તેમ કરવું વ્યાજબી નથી. જ્યારે રોબિયર જેવા કેટલાંક લેખકો મૂલ્યવૃદ્ધિના પત્રકમાં ઘસારો બિલકુલ બતાવવો જ નહિ તેવું જણાવે છે આમ ઘસારા અંગે ના વિવિધ મંતવ્યોને કારણે વિસંગતતા જોવા મળે છે.
2. કર્મચારીઓની રકમમાં વિવિધતા : કર્મચારીઓને પગાર-મજૂરી ઉપરાંત ચૂકવવાની કેટલી રકમોની રજૂઆતમાં પણ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. કેટલીક કંપનીઓ કર્મચારીઓને ચૂકવેલ ચોખ્ખી રકમ જ બતાવે છે, જ્યારે અન્ય કેટલીક કંપનીઓ તેમનો કુલ પગાર જેમાં પ્રોવિડન્ડ ફંડ, ફાળો, બોનસ, નફાભાગ, કલ્યાણ ખર્ચા વગેરે બધી જ રકમો બતાવે છે અહીં પણ એકરૂપતા જોવા મળતી નથી.
3. સરકારને ચૂકવણીમાં વિવિધતા : સરકારને કરવેરા તરીકે ચૂકવવાની રકમ પૈકી કઈ રકમ બતાવવી, તેમાં પણ વિવિધતા નજરે પડે છે. બ્રિટનના કોર્પોરેટ રિપોર્ટ મુજબ તો ફક્ત કોર્પોરેટ ટેક્સ એટલે કે કંપનીએ ભરવાનો આવકવેરો જ મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રકમાં બતાવવો જોઈએ, એવી પણ માન્યતા છે. આમ કોર્પોરેટ ટેક્સથી માંડી નીચેના કરવેરા કરવેરા સુધીની વિગતો દર્શાવવા જેટલા ગાળાની વિવિધતા જોવા મળે છે દા:ત કસ્ટમ અને એક્સાઈઝ ડ્યૂટી, વેરા, રોડ ટેક્સ, વ્યવસાયી વેરા, મોડવેટ વગેરે આ અંગે પણ વિવિધતા જોવા મળે છે.

આમ મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરવામાં જે વિવિધતા કે અસમાનતા છે તેને કારણે તેની ઉપયોગિતા મર્યાદિત બની જાય છે.

● સ્વાધ્યાય

1. મૂલ્ય વૃદ્ધિનો ખ્યાલ સમજાવો.
2. મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો કેવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે તે અંગે સમજૂતી આપો.
3. કાચી મૂલ્ય વૃદ્ધિ અંગે સમજૂતી આપો.
4. ચોખ્ખી મૂલ્ય વૃદ્ધિ નો ખ્યાલ વિસ્તૃત રીતે સમજાવો.
5. આર્થિક મૂલ્ય વૃદ્ધિનો અને બમણી મૂલ્ય વૃદ્ધિ અંગે સમજૂતી આપો.

6. મૂલ્યવર્ધનના પ્રાપ્તિ સ્થાનો જણાવો.
7. મૂલ્યવર્ધનના ઉપયોગો (મહત્વ) જણાવો.
8. મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક કેવી રીતે તૈયાર કરશો જણાવો.
9. મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓ જણાવો.
10. એકતા ફોને. લિ. ની નીચેની માહિતી પરથી મૂલ્ય વૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરો.

વેચાણ		2,00,000
બાદ : માલસામગ્રીનો વપરાશ	80,000	
સેવાની ખરીદી	10,000	
મજૂરી	40,000	
ચૂકવેલ વ્યાજ	20,000	
ઘસારો	10,000	1,60,000
કરવેરા પહેલાનો નફો		40,000
બાદ : 50% કરવેરા		20,000
કરવેરા પછીનો નફો		20,000
બાદ : ડિવિડન્ડની વહેંચણી		10,000
વર્ષ માટે રોકાયેલી કમાણી		10,000

જવાબ : મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક

વેચાણ		2,00,000
બાદ : માલસામગ્રીનો વપરાશ	80,000	
સેવાની ખરીદી	10,000	90,000
મૂલ્યવૃદ્ધિ		1,10,000
વહેંચણી :		
(1) મજૂરી	40,000	
(2) ચૂકવેલ વ્યાજ	20,000	
ડિવિડન્ડ	10,000	
(3) કરવેરા	20,000	
(4) ઘસારો	10,000	
(5) રાખી મૂકેલ કમાણી	10,000	1,10,000

11. દિશા લિમિટેડના હિસાબોમાંથી પ્રાપ્ત વિગતો નીચે પ્રમાણે છે તેના પરથી તેનું મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક તૈયાર કરો.

વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
વેચાણ	49,60,000	સ્ટાફ કલ્યાણ ખર્ચા	3,16,000

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

વેચાણ કમિશન	40,000	વીમો	52,000
તૈયાર માલનો સ્ટોક		મેનેજિંગ ડિરેક્ટર મહેનતાણું	1,68,000
		ભાડું - કરવેરા	32,000
શરૂનો	4,00,000	ટ્રાવેલિંગ ખર્ચ	42,000
આખરનો	4,80,000	જાહેરાત	50,500
કાચાલામની ખરીદી	20,00,000	પોસ્ટેજ-ટેલિગ્રામ	28,000
કાચા માલનો સ્ટોક		પગાર-મજૂરી	12,60,000
શરૂનો સ્ટોક	1,70,000	પ્રોવિ. ફંડમાં ફાળો	1,20,000
આખરનો	2,16,000	લવાજમ	4,000
અન્ય માલ (નેટ)	1,86,000	સંચાલકોની ફી	80,000
જાવક માલ ગાડીભાડું	44,000	બેંક લોનનું વ્યાજ	36,000
ઘસારો	1,10,000	શેરહોલ્ડર્સને ડિવિડન્ડ	60,000
આવકવેરાની જોગવાઈ	2,00,000	રાખી મૂકેલ કમાણી	2,50,000
ઓડિટ ફી	8,000		

જવાબ :

મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક

વેચાણ		49,60,000
- વેચાણ કમિશન		40,000
+ તૈયાર માલના સ્ટોકનો વધારો		49,20,000
		80,000
		50,00,000
બાદ : કુલ માલસામાન	21,40,000	
+ ખરીદેલી સેવાઓ	2,60,000	24,00,000
	કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિ	26,00,000

મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક

(A) કર્મચારીઓને		19,44,000
(B) સરકારને		
આવક વેરાની જોગવાઈ	2,00,000	
+ મૂડીપૂરી પાડનાર (36,000 + 6,000)	96,000	2,96,000
(C) ધંધામાં ફરી રોકાણ :		
ઘસારો	1,10,000	
રાખી મૂકેલ કમાણી	2,50,000	3,60,000
		26,00,000

12. કિશન લિ. ના 2020-21ના હિસાબોની માહિતી પરથી મૂલ્યવૃદ્ધિની વહેંચણીનું પત્રક તૈયાર કરો.

વિગત	રૂ.	વિગત	રૂ.
વેચાણ	27,60,000	કાચા માલની ખરીદી	7,50,000
ચંત્ર વેચાણની ખોટ	90,000	લોન પરનું વ્યાજ	48,000
પ્લાન્ટ-યંત્રોનો ઘસારો	2,40,000	મજૂરી - પગાર	3,92,400
છપામણી અને સ્ટેશનરી	26,400	પ્રો.ફંડમાં ફાળો	33,600
ઓડિટ ફી	33,600	ન.નું.ખાતું	
ન.નું. ખાતું (શરૂનીબાકી)	11,92,800	(ચાલુ વર્ષના નફા પૈકી)	3,45,600
ભાડુ-વેરા	1,98,000	ઓડિ. શેર પર ડિવિડન્ડ	1,75,200
માલનો સ્ટોક (કાચોમાલ, અર્ધતૈયાર તેમજ તૈયારમાલ)		વર્ષનો ઈન્કમેટેક્ષ	3,31,200
શરૂનો સ્ટોક	1,92,000	કર્મચારી વીમા	
આખર સ્ટોક	2,40,000	યોજનામાં ફાળો	42,000
		અન્ય ખર્ચા	1,02,000

જવાબ :

મૂલ્યવૃદ્ધિ પત્રક

વેચાણ	27,60,000
- આખર સ્ટોકમાં વધારો	48,000
+ બાદ : બહારથી ખરીદેલ માલ અને સેવાની પડતર	28,08,000
	11,10,000
કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિ	16,98,000

મૂલ્યવૃદ્ધિનું પત્રક

(A) કર્મચારીઓને	4,68,000
(B) સરકારને ઈન્કમેટેક્ષ	3,31,200
(C) મૂડી રોકનારાઓને	2,23,200
(D) ધંધાના વિકાસ માટે	6,75,600
	16,98,000

13. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો.

1) મૂલ્ય વૃદ્ધિ દ્વારા ધંધાની ..... નું મૂલ્યાંકન કરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે.

- (A) કામગીરી (B) મિલકતો
(C) જવાબદારી (D) એક પણ નહિ

મૂલ્ય વૃદ્ધિના હિસાબો

- 2) કાચામાલની ખરીદી 10,000 રૂ., વેચાણ 25,000 રૂ. હોય તો મૂલ્ય વૃદ્ધિ =
.....
(A) 15,000 રૂ. (B) 35,000 રૂ.
(C) 5,000 રૂ. (D) શૂન્ય
- 3) અર્થશાસ્ત્રમાં કુલ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ માપવા માટે ..... ખ્યાલ ઉપયોગી છે.
(A) કુદરતી (B) મૂલ્ય વૃદ્ધિ
(C) માનવીય (D) એક પણ નહિ
- 4) મૂલ્ય વૃદ્ધિ = પેઢીની કામગીરી પછીનું મૂલ્ય - .....
(A) નફો (B) કામગીરી પહેલાંનું મૂલ્ય
(C) ચોખ્ખી મિલકતો (D) એક પણ નહિ
- 5) ..... દ્વારા મૂલ્ય વૃદ્ધિ = આઉટપૂટનું ચોખ્ખુ વેચાણમૂલ્ય - બાહ્ય ઈનપુટની કુલ પડતર.
(A) વેચાણ (B) સેવા
(C) ઉત્પાદન (D) આ તમામ
- 6) કુલ મૂલ્ય વૃદ્ધિમાં ..... ને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતો નથી.
(A) ખર્ચા (B) મિલકતો
(C) ઘસારો (D) જવાબદારીઓ
- 7) મૂલ્ય વૃદ્ધિ પત્રક મોટા ભાગે કંપનીનું ..... ધ્યેય દર્શાવે છે જ્યારે નફાનુકસાન ખાતું નફાલક્ષી છે.
(A) આર્થિક (B) રાજકીય
(C) ધાર્મિક (D) સામાજિક

જવાબ

- 1) A   2) A   3) B   4) B
5) C   6) C   7) D

-----X-----

- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 નાણાકીય વ્યવસ્થાનો અર્થ
- 8.3 નાણાકીય વ્યવસ્થાના લક્ષણો
- 8.4 નાણાકીય વ્યવસ્થાના કાર્યો અને નાણાકીય બજારોનું વર્ગીકરણ
- 8.5 મૂડી બજાર
  - ઔદ્યોગિક જમીનગીરી
  - સરકારી જમીનગીરી
  - લાંબાગાળાની લોન
- 8.6 નાણાં બજાર
  - કોલમની (નોટિસ મની)
  - ટ્રેઝરી બિલ
  - ટૂંકાગાળા લોન બજાર
- 8.7 ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાનો વિકાસ
- 8.8 ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટ
- 8.9 ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાની નબળાઈઓ
- 8.10 નાણા બજાર તથા મૂડી બજાર વચ્ચેનો તફાવત
- 8.11 સ્વાધ્યાય (તમારી પ્રગતિ ચકાસો)

8.1 પ્રસ્તાવના :

આજના વિકસતાં જતાં અર્થતંત્રનાં કારણે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર વિકાસ થયો છે. જેના કારણે આર્થિક વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. એકાંકી વેપારી તથા ભાગીદારીની મર્યાદાને કારણે કંપની અસ્તિત્વમાં આવી તથા મૂડીના એકત્રીકરણ તથા બચતનો એક નવો માર્ગ ખૂલ્યો છે. 1991 પહેલાં આ ક્ષેત્રમાં ઘણા અવરોધો હતાં; પરંતુ, 1991ની ઉદારીકરણની નીતિએ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કંપનીને તેની વ્યૂહરચના ઘડવા ફરજ પાડી.

સામાન્ય રીતે માનવી તેની વર્તમાન આવકમાંથી પોતાની જરૂરિયાતને આધારે તાર્કિક રીતે એવી તકોમાં રોકાણ કરે છે કે ભવિષ્યમાં તેને નિશ્ચિત ધોરણે વળતર રૂપે ડિવિડન્ડ, વ્યાજ કે ડિપોઝિટ, P.F.ના રૂપે નાણાં મળે.

દરેક દેશનો આર્થિક વિકાસ તેની સશક્ત નાણાકીય વ્યવસ્થા પર આધાર રાખે છે. જે દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થા યોગ્ય હોય તો તેનો પ્રમાણમાં આર્થિક વિકાસ ઝડપી બને છે.

નાણાકીય વ્યવસ્થા એ રોકાણકારો તથા બચતકારો વચ્ચે કડી સમાન છે, જે આર્થિક વિકાસ માટે લ્યુબ્રિકન્ટનું કાર્ય કરે છે.

8.2 નાણાકીય વ્યવસ્થાનો અર્થ :

→ પ્રો. પ્રસન્ન ચંદ્રાના મત મુજબ,

“નાણાકીય વ્યવસ્થાએ વિવિધ સંસ્થાઓ, બજારો અને સાધનોની બનેલી છે. જે એક બીજા સાથે યોગ્ય સંબંધ ધરાવે છે, અને મુખ્ય માધ્યમો પૂરા પાડે છે, જેના દ્વારા બચતોનું રોકાણમાં રૂપાંતર થાય.”

→ પ્રો. એચ. બી. ગુમાના મતે,

“નાણાકીય વ્યવસ્થા એ સંસ્થાઓના સમૂહની ગોઠવણી છે, જેના દ્વારા અર્થતંત્રમાં ઉપલબ્ધ બચતોને ગતિશીલ કરવામાં આવે છે.”

8.3 નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં લક્ષણો :

- (1) નાણાકીય વ્યવસ્થાએ સંસ્થાઓ, બજારો તથા સાધનો જેવાં અંગોની બનેલી છે.
- (2) નાણાકીય વ્યવસ્થાના વિવિધ અંગો આંતરિક રીતે સંકળાયેલાં છે.
- (3) બજારોમાં નિર્ધારિત પ્રણાલીને અનુસરવામાં આવે છે.
- (4) નાણાકીય વ્યવસ્થાનું મુખ્ય કાર્ય બચતોનું રોકાણોમાં સરળતાથી રૂપાંતર કરવાનું છે.
- (5) બચતોનું યોગ્ય રોકાણ થતા આર્થિક વિકાસને ગતિશીલતા મળે છે.
- (6) રોકાણકારો તથા બચતો વચ્ચે મધ્યસ્થીઓ સેતુનું કાર્ય કરે છે.
- (7) નાણાં બજારનું વિવિધ કાયદાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા નિયંત્રણ કરવામાં આવે છે.
- (8) સામાન્ય રીતે નાણાકીય બજારને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે,
  - (i) સંગઠિત બજાર
  - (ii) અસંગઠિત બજાર

8.4 નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં કાર્યો

(1) નાણાકીય મિલકત તરીકે બચતરૂપ રોકાણો :

નાણાકીય વ્યવસ્થાનું મુખ્ય કાર્ય બચતોને પ્રોત્સાહન આપવાનું છે. જુદા જુદા રોકાણકારો અલગ અલગ હેતુથી રોકાણ રૂપી બચતોને રોકાણમાં રૂપાંતરિત કરે છે. નાણાકીય વ્યવસ્થા વિવિધ નાણાકીય બજારોના માધ્યમથી વિભિન્ન પ્રકારની નાણાકીય મિલકત તરીકે રોકાણની સગવડ પૂરી પાડે છે.

(2) બચતોને પ્રોત્સાહન :

નાણાકીય વ્યવસ્થા દ્વારા બચતોને બે રીતે પ્રોત્સાહન મળે છે. જેમાં રોકાણકાર સીધી રીતે પોતાની પસંદગી મુજબ નાણાંની બચત કરે છે. જ્યારે નોકરી કરતી વ્યક્તિ કરવેરામાં રાહત મેળવવા PPF, પોસ્ટ ઓફિસ વગેરેમાં બચત કરે છે. એક આંકડાકીય માહિતી મુજબ 1958માં ભારતમાં રાષ્ટ્રીય બચતોનો દર 10%ની આસપાસ હતો, જે 1990માં 25% જેટલો વધવા પામ્યો છે.

(3) ભંડોળનું રોકાણ :

નાણાકીય વ્યવસ્થા દ્વારા પ્રાપ્ત ભંડોળોનું દરેક ક્ષેત્રમાં યોગ્ય રોકાણ થવું જરૂરી છે, જે માટે નાણાકીય વ્યવસ્થા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. નાણાકીય વિકાસના કારણે ધિરાણની સવલતો સરળ અને ઝડપી બની છે. 1977-78 દરમિયાન લાંબાગાળાના રોકાણો શેર અને ડિબેન્ચરમાં આ રકમ 2.01 બિલિયન હતી, જે 2017-18માં વધીને રૂ. 1509.48 બિલિયન થવા પામી છે. આ ભંડોળમાં રોકાણની ગતિશીલતા સૂચવે છે.

(4) ટૂંકા તથા લાંબાગાળાનાં રોકાણ :

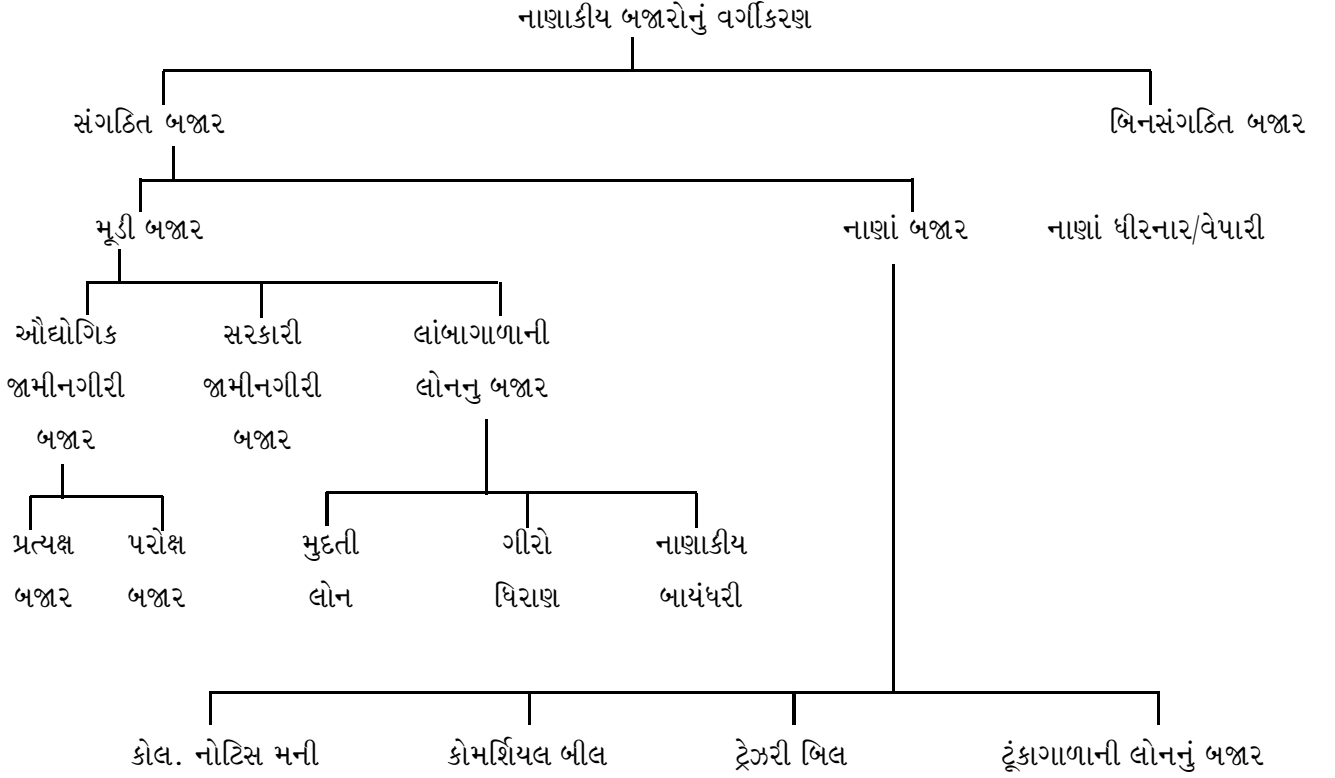
ભંડોળનું સર્જન લાંબા તથા ટૂંકાગાળા પૂરતા મર્યાદિત નથી. એકમને એક દિવસથી એક વર્ષ સુધીની નાણાકીય જરૂરિયાત પડે છે, જે માટે એક વર્ષ સુધીની જરૂરિયાત માટે નાણાં બજાર તથા

એક વર્ષથી વધુની જરૂરિયાત માટે મૂડી બજાર પોતાની ભૂમિકા ભજવે છે. ટૂંકાગાળામાં ભંડોળ માટે ટ્રેઝરી બીલ કોમર્શિયલ પેપર, કોમર્શિયલ બિલનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે લાંબાગાળા માટે શેર, ડિબેન્ચર, લોન, ડિપોઝીટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(5) નાણાકીય સેવાઓની સગવડ

નાણાકીય બજાર દ્વારા નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે.

દા.ત. મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, મર્ચન્ટ બેન્કિંગ વગેરે નાણાકીય સેવાઓ રોકાણકારો તથા બચતકારો વચ્ચે મધ્યસ્થીની કામગીરી બજાવે છે.

8.5 મૂડી બજારનો અર્થ :

મૂડી બજાર એટલે કંપનીઓ, સરકારો કે અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા લાંબાગાળાના ઉપયોગ માટે નાણાં ઊભા કરવામાં આવે છે, અને તેના બદલામાં નાણાકીય સાધન બહાર પાડવામાં આવે છે. મૂડી બજાર એ લાંબાગાળાની નાણા પ્રાપ્તિ માટે સેવાઓ પૂરી પાડે છે. આ બજારમાં નાણાકીય સાધનોનો સમયગાળો એક વર્ષ કરતા વધુ સમયનો હોય છે.

મૂડી બજારને મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(1) ઔદ્યોગિક જામીનગીરી બજાર :

આ પ્રકારની જામીનગીરીઓ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેમાં ઈક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, ડિબેન્ચર્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. SEBI ના નિયમોને આધિન રહીને આ બજાર કાર્ય કરે છે, જેને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે.

(1) પ્રત્યક્ષ બજાર : આ બજારમાં કંપની દ્વારા જાહેર પ્રજા માટે પ્રથમ વખત જ જામીનગીરી બહાર પાડવામાં આવે છે. જેમાં શેર, હક્કના શેર, ખાનગી ફાળવણી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, જેના કારણે મૂડી સર્જન થાય છે.

(2) **પરોક્ષ બજાર :** આ બજારમાં પ્રત્યક્ષ બજારમાંથી પસાર થયેલી જામીનગીરીનું ખરીદ વેચાણ કરવામાં આવે છે. આ અંગેની સેવા સ્ટોક એક્ષચેન્જ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

(2) **સરકારી જામીનગીરી :**

ભારતની રાજ્ય વ્યવસ્થાને શ્રી ટાયર વ્યવસ્થામાં વહેંચી શકાય. જેમાં સરકાર ₹ રાજ્ય સરકાર ₹ સ્થાનિક રાજ્યની સરકાર, આ ત્રણેયનો સમાવેશ થાય છે.

આમ સરકારને વિકાસ માટે પહોંચી વળવા નાણાની જરૂરિયાત રહે છે. તેથી સરકાર દ્વારા પણ જામીનગીરી બહાર પાડવામાં આવે છે, જેને GILT-EDGED SECURITIES MARKET કહ્યું છે.

સામાન્ય રીતે કોમર્શિયલ બેંકો દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં આ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવામાં આવે છે.

ભારત સરકાર જુદા જુદા સમયે નીચે પ્રમાણે જામીનગીરી બહાર પાડે છે.

- (1) સ્થિર કૂપન દર જામીનગીરી
- (2) પરિવર્તનશીલ કૂપન દર જામીનગીરી
- (3) શૂન્ય કૂપન બોન્ડ
- (4) નિર્ધારિત દાતાઓમાં મળેલ રકમ અંગેની જામીનગીરી
- (5) ડેરિવેટિવ સંબંધી જામીનગીરી

(3) **લાંબાગાળાની લોન :**

કંપનીને મૂડી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે તથા સંશોધન તથા વિકાસ માટે લાંબાગાળાની મૂડીની જરૂરિયાત પડે છે. કંપનીની આ પ્રકારની જરૂરિયાત સામાન્ય રીતે કોમર્શિયલ બેન્ક અથવા ડેવલોપમેન્ટ બેન્ક દ્વારા પૂરી થાય છે. આ બજારમાં લોન દ્વારા નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂર્ણ થાય છે. આ બજારને ત્રણ પેટા વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(a) **મુદતી લોન બજાર :** આઝાદી પછી તથા બેંકોને રાષ્ટ્રીયકરણ પહેલાં એટલે કે 1969 પહેલાં રાજ્ય તથા રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ કંપનીને લોન આપવા આ વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી. આ બેંકોને FDIS (Financial Development Banks) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં IDBI, ICICI, IFCI જેવી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. જે લોનની સાથે સાથે સારી રોકાણની તકો તથા પ્રોજેક્ટના મૂલ્યાંકન અંગે પણ માર્ગદર્શન આપે છે.

(b) **ગીરો ધીરાણ :** આ બજારમાં બેંક પાસેથી લોન લેનારની સ્થાવર મિલકતો ગીરો રાખવામાં આવે છે. જેમાં ધિરાણ કરનાર મિલકતની માલિકીના મૂળ દસ્તાવેજો હસ્તગત કરે છે તથા લોન આપે છે, અને લોન ચૂકવાઈ જતા દસ્તાવેજ પરત કરવામાં આવે છે. જ્યારે અન્ય પ્રકારમાં લોનનું ચુકવણું ન થાય ત્યાં સુધી મિલકત નાણાં ધીરનારના નામે કાયદેસરની રીતે ફેરબદલ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખત મિલકત પર એક કરતા વધુ બોજ પણ ઊભો કરવામાં આવે છે.

ભારતીય ગીરો બજાર ભારતમાં બેંકિંગ નાણાકીય સેવાઓનું અગત્યનું ધિરાણકેન્દ્ર છે. પ્રવર્તમાન સંજોગોમાં HDFC તથા SBI તેમાં આગેવાની ધરાવે છે.

- આ ઉપરાંત ICICI, UCO વગેરે બેંકો પણ ગૃહ ધિરાણ આપે છે.
- ભારતમાં ગીરો ધિરાણ જુદા જુદા ક્ષેત્ર, જેવાં કે, સિનેમાઘરો, દવાખાના, શૈક્ષણિક, રેસ્ટોરાં, હોટેલ્સ વગેરેમાં પણ મળે છે.

(c) **નાણાકીય બાંધધરી બજારો :** આ બજારમાં ત્રણ પક્ષકારો સંકળાયેલા છે.

- (1) નાણાં ધીરનાર (2) નાણાં લેનાર (3) બાંધધરી આપનાર

નાણાં લેનાર

બાંધધરી આપનાર

નાણાં ધીરનાર

બાંધધરી આપનાર નાણાં લેનારની શાખ પાત્રતા વધારે છે, તથા તેના વતી જવાબદારી સ્વીકારે છે. જો નાણા લેનાર નક્કી કરેલી તારીખે નાણાં ન ચૂકવે તો તે જવાબદારી બાંધધરી આપનારની બને છે.

ભારતમાં કોમર્શિયલ બેંકો અને ડેવલપમેન્ટ બેંકો આ પ્રકારની સગવડો પૂરી પાડે છે. આ પ્રકારના સેવાઓ વ્યક્તિગત તથા કોર્પોરેટ બન્ને સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ હોય છે. આ સેવાઓ બેંકો ઉપરાંત બાંધધરી સંસ્થાઓ, જેવી કે, ECGC (Export Credit Gurantee Corporation) જે Credit risk Insnrance પણ આપે છે. DICGS (Deposits Insurace & Credit Gurantee Corporation) પણ આ સેવા પૂરી પાડે છે.

8.6 નાણા બજાર :

અર્થ :

“નાણાં બજાર એટલે એવું બજાર કે, જેમાં નાણાકીય મિલકતો અને એક વર્ષ કરતા ઓછા સમયની જામીનગીરીનાં વ્યવહારો થાય.”

આ બજાર એ ટૂંકાગાળાની સવલત પૂરું પાડતું બજાર છે.

- જેમાં એક દિવસથી માંડીને એક વર્ષ સુધીના સમયગાળા માટે ધિરાણ થાય છે.
- નાણાં બજારને અંકુશમાં રાખવાનું કાર્ય RBIનું છે.
- નાણાં બજારનાં સાધનોમાં નીચે નાનો સમાવેશ થાય છે.

(1) કોલ / નોટિસ મની

(2) ટ્રેઝરી બિલ

(3) ટૂંકાગાળા લોન બજાર

1. કોલ / નોટિસ મની બજાર :

- આ બજારમાં નાણાંની ફેરબદલી બેંકો દ્વારા જ થાય છે.
- ફેરબદલી ધારણ કરવાનો સમયગાળો એક દિવસથી ચૌદ દિવસનો હોય છે.
- આ સાધનને “આંતર બેન્ક માંગ નોટિસ નાણાં બજાર” (Inter Bank Call Notice Market) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- આ બજારમાં સ્ટોક એક્ષચેન્જની મદદ લેવાય છે અને આ સગવડ મોટા બજારમાં જ ઉપલબ્ધ છે.
- આ સેવા અંગેનાં કેન્દ્રો મુંબઈ, કોલકત્તા, ચેન્નાઈ, દિલ્હી તથા અમદાવાદમાં આવેલાં છે.
- વાધુલ સમિતિની ભલામણોને ધ્યાનમાં રાખીને અન્ય નોન બેંકિંગ સંસ્થાઓના પ્રવેશ અંગેના નિયમો હળવા કરવામાં આવ્યા છે.

કોલમનીના પક્ષકારો અંગેના નિયમો નીચે મુજબ છે,

(A) શિડ્યુલ કોમર્શિયલ બેંકિંગ

(a) ધિરાણ લેવા અંગે : બેંકો પખવાડિયા દરમ્યાન કોઈ પણ દિવસે મૂડી ભંડોળના મહત્તમ 12.5% જેટલું ધિરાણ મેળવી શકે છે.

(b) ધિરાણ આપવા અંગે : બેંકો પખવાડિયા દરમ્યાન કોઈ પણ દિવસે મૂડી ભંડોળના મહત્તમ 50% જેટલું ધિરાણ આપી શકે છે.

(B) સહકારી બેંકો :

(a) ધિરાણ લેવા અંગે : રાજકીય, જિલ્લા તથા અર્બન કો-ઓપરેટિવ બેંકો માટે દૈનિક ધિરાણની રકમ તેમના છેલ્લાં પૂર્ણ થયેલાં નાણાકીય વર્ષની ડિપોઝીટના 2% કરતા વધુ હોવી જોઈએ નહિ.

(b) ધિરાણ આપવા અંગેની આ બેંકોને કોઈ મર્યાદા નથી.

(C) પ્રાયમરી વિકેતા :

(a) ધિરાણ લેવા અંગે : પોતાના ધારણ કરેલ ભંડોળનાં 25% જેટલી રકમ મેળવી શકે છે.

(b) ધિરાણ આપવા અંગે : ધારણ કરેલ ભંડોળના 25% જેટલી રકમ ધિરાણ તરીકે આપી શકે છે.

(2) ટ્રેઝરી બિલ :

(A) અર્થ

સરકાર દ્વારા ટૂંકાગાળા માટે નાણાં ઉછીના લેવા માટેનું નાણાકીય સાધન એટલે ટ્રેઝરી બિલ્સ. સરકાર પોતાની ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે આ સાધનનો ઉપયોગ કરે છે. SLRનાં હેતુ માટે તેને માન્ય જામીનગીરી તરીકે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. ભારતમાં આ જામીનગીરી વ્યક્તિઓ, પેઢી, કંપની, બેંક તથા નાણાકીય સંસ્થા ખરીદી શકે છે.

ટ્રેઝરી બિલના મુખ્ય ફાયદામાં તેની ટૂંકી મુદત તરલતા વધુ હોય છે. ધાલખાધનું જોખમ હોતુ નથી, નિયત વળતર પણ મળે છે, ન્યૂનતમ વ્યવહાર ખર્ચ થાય છે, પુનઃ ધિરાણની વ્યવસ્થા પણ છે.

(B) લક્ષણો :

- (1) આ સંપૂર્ણપણે નાણાકીય બીલ છે.
- (2) તેનો સમયગાળો 91, 182 તથા 364 દિવસનો હોય છે.
- (3) તે RBI દ્વારા કેન્દ્ર સરકાર વતી બહાર પાડવામાં આવે છે.
- (4) રોકાણકારોને ચોક્કસ વળતર આપે છે.
- (5) સરકારની ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાત પૂરી કરે છે.
- (6) સલામતીની કક્ષા ઊંચી છે.

(C) પ્રકારો :

ટ્રેઝરી બિલના મુખ્યત્વે બે પ્રકારો છે.

(1) સામાન્ય બિલ :

સરકારની ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાત માટે બહાર પાડવામાં આવે છે. તે ગમે તે સમયે ખરીદી તથા વેંચી શકાય છે. તેને માર્કેટબલ જામીનગીરી તરીકે ઓળખાય છે. તેનું પરોક્ષ બજારમાં ખરીદ વેચાણ થઈ શકે છે.

(2) ખાસ હેતુ માટેનું બિલ :

આ બિલ RBI માટે જ બહાર પાડવામાં આવે છે, તેને RBI જ ખરીદે છે. RBI તેના બદલામાં ચલણી નોટ પૂરી પાડે છે. આ બિલ માટે પરોક્ષ બજારની સેવાઓ ઉપલબ્ધ નથી.

(D) પક્ષકારો :

આ બજારના સંદર્ભમાં કોર્મશિયલ બેંકો, STCI, દ્વારા RBI પાસે એક ખાતું ખોલવામાં આવે છે, જેને ગૌણ સામાન્ય ખાતા વહી કહે છે. ટ્રેઝરી બિલનું ખરીદ વેચાણ આ ખાતામાં નોંધાય છે.

જે રોકાણકારો પાસે ગૌણ સામાન્ય ખાતાની વ્યવસ્થા ન હોય તેઓ DFHIની મદદથી આ બિલ્સની ખરીદી તથા વેચાણ કરે છે. આ બજારના સંબંધિત પક્ષકારોમાં RBI, SBI, કોર્મશિયલ બેંક, DFHI, STCI તથા LIC, GIC UTT જેવી નાણાકીય સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(3) ટૂંકાગાળાનું લોન બજાર :

આ બજાર કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની કાર્યશીલ મૂડીની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરી છે. આ બજારમાં રોકડ શાખ ધિરાણ અને બેંક ઓવર ડ્રાફ્ટ જેવી સેવાઓ બેંકો દ્વારા આપવામાં આવે છે. વેપાર અને ધંધામાં ટૂંકાગાળાની નાણાં પ્રાપ્તિ માટે આ બહુ જ પ્રચલિત છે.

8.7 ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાનો વિકાસ :

ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાના વિકાસને મુખ્યત્વે ત્રણ તબક્કામાં વહેંચી શકાય,

- (A) આઝાદી પહેલાંનો તબક્કો
- (B) આઝાદી પછીનો, પરંતુ ઉદારીકરણ પહેલાંનો
- (C) ઉદારીકરણ પછીનો સમય

(A) આઝાદી પહેલાંનો તબક્કો

- ભારતમાં કાગળ આધારિત વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી.
- આ આપણી નોટો કોર્મશિયલ બેંકો દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતી હતી.
- પેપર છાપવાની શરૂઆત બેંક ઓફ હિન્દુસ્તાન, ધી જનરલ બેંક ઓફ બંગાળ અને બિહાર દ્વારા કરવામાં આવી.

- 1935માં RBIની સ્થાપના થઈ.

- 19મી સદીમાં ત્રણ પ્રેસિડન્સી બેંકોની સ્થાપના થઈ આ સમય દરમ્યાન બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર સફળતા મળી ન હતી.

- બેંકિંગ વ્યવસ્થા પણ બિનસંયોજિત હતી.

- 1917માં પ્રથમ વખત ટ્રેઝરી બિલ બહાર પાડવામાં આવ્યા.

- RBIની સ્થાપના પછી ટ્રેઝરી બિલ વટાવવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી.

(B) આઝાદી પછીનો, પરંતુ ઉદારીકરણ પહેલાંનો તબક્કો :

- આઝાદી પછી ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાનો ઝડપી વિકાસ થયો.

- આ સમયગાળા દરમ્યાન વિવિધ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે છે, જે લાંબાગાળાના ભંડોળ પૂરા પાડી શકે.

- 1948માં IFCI 1955માં ICICI તથા 1964માં IDBI જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી.

- આ સમય દરમ્યાન નાણાકીય વ્યવસ્થાને નિયંત્રિત કરવા Capital Issues Act, Banking Regulation Act જેવાં કાયદાઓ બહાર પાડવામાં આવ્યા.

- IDBI તથા ICICI જેવી નાણાકીય સંસ્થાઓને પણ સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ અંગે મંજૂરી આપવામાં આવી.

(C) ઉદારીકરણ પછીનો સમય :

1991માં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નવી આર્થિક નીતિની જાહેરાત કરવામાં આવી. જેમાં ભારતીય નાણાંક્ષેત્ર ને કાર્યક્ષમ અને અસરકારક બનાવવા માટે સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા, જેમાં નીચેના ઉદ્દેશો હતા.

નાણાકીય વ્યવસ્થાને

- પારદર્શક બનાવવી.
- સ્વયં સંચાલિત બનાવવી.
- બજારલક્ષી બનાવવી.
- વ્યાજદરોની નિયંત્રિત પદ્ધતિ દૂર કરવી.
- નાણાકીય બજારમાં મુક્ત પ્રવેશ અને નિગમની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી.
- ઉત્તમ પ્રકારના નાણાકીય માળખાની રચના કરવી.
- SLR તથા CRRના દરમાં ઘટાડો કરવો.
- બેંકોને તેમના કામકાજનાં સંદર્ભમાં છૂટ આપવી.
- મૂડી બજારના સંદર્ભમાં પ્રત્યક્ષ બજાર, પરોક્ષ બજાર તથા સરકારી જમીનગીરીનું બજાર વગેરેનો સમાવેશ કરવો.
- 1992માં NSEની સ્થાપના થઈ.
- 1992માં કોર્મશિયલ બેંકો અને નાણાકીય સંસ્થાઓને નાણાં બજાર મ્યુચ્યુઅલ ફંડ અંગે મજૂરી આપવામાં આવી.
- 364, 182, 91 દિવસ માટે. ટ્રેઝરી બિલની જોગવાઈમાં અવારનવાર જરૂરિયાત પ્રમાણે સુધારા કરવામાં આવ્યાં.

8. (8) ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટ :

- દરેક દેશને પોતાનું નાણાંનું ચલણ હોય છે. સામાન્ય રીતે પોતાનું ચલણ કોઈ પણ દેશ બીજા સાથે ફેરબદલી કરી શકે છે.
- એક્ષચેન્જ રેઈટ :
- બે દેશ અરસપરસ પોતાનું ચલણી નાણું જે કિંમત કે ગુણોત્તરમાં ફેરબદલ કરે છે તેને એક્ષચેન્જ રેઈટ કહેવામાં આવે છે.
- જ્યારે બે દેશ એક બીજા સાથે વ્યાપાર કરતા હોય ત્યારે તેમને નાણાકીય ફેરબદલ માટે યોગ્ય સુવિધા જોઈએ છે, જે 'ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટ' પૂરી પાડે છે.
- કેટલીકવાર દેશ, વિદેશી ચલણમાં નાણાં સ્વીકારવાનો આગ્રહ રાખે છે (જેમ કે, ડોલરમાં) જેના કારણો નીચે મુજબ છે.
  - (1) જે તે દેશનું પોતાનું ચલણ જેની કિંમતમાં અવારનવાર ઉતાર-ચઢાવ આપવાની શક્યતા હોય છે.
  - (2) જે તે દેશનું ચલણ ઉચ્ચ કુગાવાયુક્ત હોય છે.
  - (3) વિદેશી ચલણમાં નાણાં સ્વીકારવાથી જોખમમાં ઘટાડો થાય છે.
- ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટનો ફેલાવો ખૂબ જ વધુ છે અને ખૂબ જ ઝડપી છે.
- આ માર્કેટ એ વિશ્વનું મોટામાં મોટું સ્ક્રીન બેઈઝ તથા 24 કલાક ચાલતું બજાર છે.
- સૌથી મોટી સંખ્યામાં ખરીદનાર તથા વેચનાર હોય છે.
- સૌથી આગળ પડતું ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટ લંડન, ટોકિયો, પેરિસ, ટોરન્ટો અને મિલાનમાં છે.
- ફોરેન એક્ષચેન્જમાં થતો નાનો સરખો ફેરફાર ગ્રાહકનાં ફોરેન એક્ષચેન્જ રેઈટ પર અસર કરે છે.
- ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટમાં ઈનવેસ્ટમેન્ટ પ્રોટેક્સન રોકાણ સુરક્ષા-સલામતી માટેના કોઈ કાયદા નથી.
- આ માર્કેટ ખરીદનાર તથા વેચનાર વચ્ચેના મધ્યસ્થીનું કાર્ય કરે છે.
- નાણાંના વ્યવહારો વર્લ્ડવાઈડ ઈન્ટરબેંકના માધ્યમથી થાય છે.

- આ માર્કેટ કોઈ એક જગ્યાએ સ્થાપિત નથી આ વિવિધ દેશની બેંક, ડીલર અને દલાલ વચ્ચેના વ્યવહારોનું બજાર છે.
- સ્પોટ માર્કેટમાં નાણાકીય ચલણની ડિલીવરી ત્વરિત (બે દિવસ)માં કરવામાં આવે છે.
- ફોરવર્ડ બજારમાં ચલણની ખરીદી તથા વેચાણ ભવિષ્યના કોઈ ચોક્કસ દિવસે કરવામાં આવે છે.
- આ બજારમાં મુખ્યત્વે પક્ષકારો વ્યાપારી બેંકો, વેપારી તથા રોકાણકારો ડીલર તથા દલાલો, ઈન્વેસ્ટમેન્ટ બેંક, સેન્ટ્રલ બેંક, વગેરે હોય છે.
- ફોરેન એક્સચેન્જ આંકડાઓ (વેચાણ ચલણ અને ખરીદ ચલણ અંગેના) રોજબરોજ ચાર અલગ અલગ માધ્યમથી બહાર પડે છે.
- સ્પોટ પ્રાઈઝ, ફોરવર્ડ ક્વોટમાં 30, 90, 120 દિવસનો સમય આપવામાં આવે છે.
- આ ફોરવર્ડના વ્યવહારો આંતર બેંકિંગ દ્વારા થાય છે. જેના દર પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ હોઈ શકે છે.
- ભારતમાં પ્રત્યક્ષ દરને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.
દા.ત. ભારતમાં 72 રૂ. વડે 1 ડોલર ખરીદવા માટે છે. આને પ્રત્યક્ષ દર કહેવામાં આવે છે.

(9) ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાની નબળાઈઓ

- (1) વધતી જતી નાણાકીય સંસ્થાઓના કારણે કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો જોવા મળ્યો છે.
- (2) ઘણા બધા સંજોગોમાં રાજકીયપત્ર તથા અન્ય કારણોસર છેતરપીંડી તથા ગોટાળાને રોકી શકાતા નથી.
- (3) ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થામાં યોગ્ય મૂડી બજારનું માળખું નથી.
- (4) ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થા પ્રમાણમાં ફ્લેક્સીબલ નથી.
- (5) ભારતીય નાણાકીય બજાર પૂર્ણપણે વિકસિત નથી.
- (6) નાણાકીય બજારમાં વ્યાજનાં દર સંતોષકારક નથી.
- (7) શરાફો ધીરેલ નાણાં પર વધુ પડતો વ્યાજનો દર લે છે.

8.10 નાણાં બજાર તથા મૂડી બજારનો તફાવત :

ક્રમ	નાણા બજાર	મૂડી બજાર
(1)	તેની મુદત 1 વર્ષ કરતા ઓછી હોય છે.	તેની મુદત 1 વર્ષ કરતા વધુ હોય છે.
(2)	ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરે છે.	લાંબાગાળાની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરે છે.
(3)	કોર્મશિયલ પેપર, ટ્રેઝરી બિલ્સ, કોર્મશિયલ પેપર, સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ લોન, કેશ કેરિટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.	શેર, ડિબેન્ચર, લાંબાગાળાની લોન, સરકારી બોન્ડ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
(4)	RBI તથા કોર્મશિયલ બેંકોએ આ બજારની અગત્યની સંસ્થા છે.	ડેવલપમેન્ટ બેંક તથા મૂડી બજાર અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.
(5)	નાણાકીય સાધનોમાં રકમનું કદ મોટું હોય છે.	નાણાકીય સાધનોમાં રકમનું કદ નાનું હોય છે.
(6)	સ્થળ નિશ્ચિત હોતું નથી.	આ બજારનાં વ્યવહારો સ્ટોક એક્સચેન્જમાં થતા હોય છે.
(7)	વ્યવહાર માટે દલાલની જરૂર પડતી નથી.	વ્યવહાર માટે દલાલની જરૂર પડે છે.

8.11 સ્વાધ્યાય

(તમારી પ્રગતિ ચકાસો)

- (1) નાણાકીય બજારનો અર્થ આપી લક્ષણો જણાવો.
- (2) નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં કાર્યોની વિસ્તારથી ચર્ચા કરો.
- (3) મૂડી બજારનો અર્થ આપો.
- (4) ટૂંકનોંધ લખો.
  - (1) ઔદ્યોગિક જમીનગીરી બજાર
  - (2) સરકારી જમીનગીરી
  - (3) લાંબાગાળાની લોન
  - (4) નાણાકીય બાંધકામ દલાલો
- (5) નાણાં બજારનો અર્થ આપો.
- (6) કોલ / નોટિસ મનીબજાર સવિસ્તાર સમજાવો.
- (7) ટ્રેઝરી બિલ વિશે નોંધ લખો.
- (8) ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાનો વિકાસ સવિસ્તાર સમજાવો.
- (9) ફોરેન એક્ષચેન્જ માર્કેટ પર નોંધ લખો.
- (10) ભારતીય નાણાકીય બજારને વ્યવસ્થાની નબળાઈઓ જણાવો.
- (11) નાણાં બજાર તથા મૂડી બજાર વચ્ચેનો તફાવત આપો.
- (12) યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ આપો. (બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો)
  - (1) નાણાકીય વ્યવસ્થા એ
    - (A) બચતોનું પ્રેરકબળ છે.
    - (B) બચતોમાં ગતિશીલતા લાવે
    - (C) ભંડોળનું રોકાણ કરે.
    - (D) ઉપરના બધા જ
  - (2) 1969માં કેટલી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું.
    - (A) 14 (B) 22 (C) 16 (D) 24
  - (3) મૂડીબજાર કયા બજાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે.
    - (A) ઔદ્યોગિક જમીનગીરી બજાર
    - (B) સરકારી જમીનગીરી બજાર
    - (C) લાંબાગાળાની લોન બજાર
    - (D) ઉપરના બધા
  - (4) નાણાકીય સાધન એ .....
    - (A) નાણાંની નજીકનો વિકલ્પ ગણવામાં આવે છે. (B) નાણાં સમકક્ષ ગણવામાં આવે છે.
    - (C) A અને B (D) એકપણ નહિ
  - (5) નીચેનામાંથી કયું સાધન નાણાં બજારનો હિસ્સો નથી ?
    - (A) પ્રેફરન્સ શેર (B) ઈક્વિટી શેર (C) ડિબેન્ચર (D) ઉપરના બધા

- (6) ટ્રેઝરી બિલ્સ
 (A) RBI વતી કેન્દ્ર સરકાર બહાર પાડે છે.
 (B) કોમર્શિયલ બેન્ક વતી RBI બહાર પાડે છે.
 (C) RBI દ્વારા કેન્દ્ર સરકાર વતી બહાર પાડે છે. (D) ઉપરના એકેય નહીં
- (7) નીચેનામાંથી કયું સાધન નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ છે.
 (A) ઇક્વિટી શેર (B) ડિબેન્ચર (C) પ્રેફરન્સ શેર (D) એકપણ નહિ
- (8) ..... માં નાણાની ફેરબદલી બેંકો દ્વારા જ થાય છે.
 (A) કોલ મની (B) ટ્રેઝરી બિલ (C) કોમર્શિયલ બિલ (D) બધા જ
- (9) ..... ને આંતરિક બેંક માંગ નોટિસ નાણાં બજાર કહે છે.
 (A) ટ્રેઝરી બિલ (B) કોલ મની (C) કોમર્શિયલ બિલ (D) બધા જ
- (10) કોલ મની માટે ..... ની મદદ લેવાય છે.
 (A) શેર બજાર (B) સરકારી બજાર (C) RBI (D) એક પણ નહિ
- (11) ..... એ સંપૂર્ણપણે નાણાકીય બિલ છે.
 (A) ટ્રેઝરી બિલ (B) ડિબેન્ચર (C) પ્રેફરન્સ શેર (D) ઇક્વિટી શેર
- (12) RBIની સ્થાપના ..... સાલમાં થઈ.
 (A) 1930 (B) 1940 (C) 1935 (D) 1949
- (13) ..... માં પ્રથમ વખત ટ્રેઝરી બિલ બહાર પાડવામાં આવ્યું.
 (A) 1917 (B) 1920 (C) 1930 (D) 1935
- (14) ..... માં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉદારીકરણની નીતિ રજૂ કરવામાં આવી.
 (A) 1980 (B) 1991 (C) 1975 (D) 1948
- (15) ..... ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાત પૂરી કરે છે.
 (A) નાણાં બજાર (B) મૂડી બજાર (C) બેંક (D) RBI
- જવાબ : (1) (D) (2) (A) (3) (D) (4) (C) (5) (D) (6) (C) (7) (D) (8) (A) (9) (C) (10) (A) (11) (A) (12) (C) (13) (A) (14) (B) (15) (A)

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः
स्वाध्यायः परमं तपः
स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वहे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मज्ञ रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कहे बुद्ध आंबेडकर कहे, तुं था तारो दीवो;
शास्त्रीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेके
अंधकारने हडसेलीने उजासना झूल महेके;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेके, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंये सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांडी शिक्षण केरुं वहाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माण...
दिव्य राष्ट्र निर्माण...
भव्य राष्ट्र निर्माण

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ બી.કોમ.
BCACFN308
એકાઉન્ટિંગ એન્ડ ફાયનાન્સ - III

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવા ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઈ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના આગવા ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો, આપતા રહે છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે :

‘જેનાથી ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, જેનાથી માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠાં મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમ બની કરે છે. બહોળા સમાજના લોકોને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું યોગદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ કરતા છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉંમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખું રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસસામગ્રીનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘરમાં શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબ સમા અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. (ડૉ.) અમીબહેન ઉપાધ્યાય

કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

લેખન

પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. શ્રીદા શાહ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. શૈલેજા પરમાર	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કડી સાર્વજનિક કોલેજ, કડી.
ડૉ. લલીતા સોલંકી	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર.
ડૉ. વિશ્વા શાહ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય)

પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. મનોજ દવે	પ્રોફેસર એન્ડ હેડ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એકાઉન્ટન્સી, શ્રી પી.ડી. માલવિયા કોલેજ ઓફ કોમર્સ, રાજકોટ.
ડૉ. મંજુલાબેન પટેલ	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા)

ઘનશ્યામ કે ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
ડૉ. અજય રાવલ	એસોસિયેટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ

સંપાદન

પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર એન્ડ નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
----------------------	---

પ્રકાશક

ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
--------------------	--

પ્રકાશન વર્ષ

પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ-2022)

ISBN NO:

978-93-5598-145-5

978-93-5598-145-5

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

BAOU
Education
for All

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

તૃતીય વર્ષ બી.કોમ.
BCACFN308

બ્લોક

3

એકાઉન્ટિંગ એન્ડ ફાયનાન્સ - III

એકમ : 9 મૂડીબજાર	1-10
એકમ : 10 નાણા બજાર-પરિચય	11-19
એકમ : 11 પરોક્ષ મૂડીબજાર - પરિચય	20-29
એકમ : 12 ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટ-પરિચય	30-35
એકમ : 13 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ - પરિચય	36-49
એકમ : 14 ભારતીય નાણાકીય સેવાઓ - પરિચય	50-64

-: રૂપરેખા :-

- 9.1 પ્રસ્તાવના
- 9.2 મૂડીબજારના લક્ષણો
- 9.3 મૂડીબજારના કાર્યો
- 9.4 પ્રાથમિક મૂડીબજાર અને ગૌણ મૂડીબજાર
- 9.5 પ્રાથમિક મૂડીબજારમાં ધ્યાનમાં લેવાની બાબતો
- 9.6 પ્રાથમિક ભરણાનો પ્રકાર
- 9.7 બાંધકામ દલાલો

● સ્વાધ્યાય

9.1 પ્રસ્તાવના

ધંધાકીય એકમોને જરૂરી એવા લાંબા સમયગાળાના ભંડોળો ઉછીના લેવા અને ધિરાણ કરવા માટેનું બજાર એટલે મૂડીબજાર. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મૂડીનો દાવો કરતા નાણાકીય રોકાણો કરતું બજાર એ મૂડીબજાર છે. મૂડીબજાર એ સંસ્થાઓ અને વ્યવસ્થાનું સંયુક્ત રીતે બનેલું છે જે મધ્યમગાળાના ભંડોળ અને લાંબાગાળાના ભંડોળ ધંધાકીય એકમો, સરકાર અને વ્યક્તિઓને પૂરા પાડે છે. મૂડીબજાર મધ્યમ અને લાંબા સમયગાળાના ભંડોળ ઉછીના લેવા અને ધિરવા માટેની તમામ સગવડો અને સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા દર્શાવે છે. મૂડીબજાર પ્રક્રિયા પણ ધરાવે છે જે દ્વારા જામીનગીરીઓનું હસ્તાંતર કરી શકાય છે. તે ભંડોળની માંગ કરનારાઓ અને ભંડોળ પૂરું પાડનારાઓનું બનેલું છે. મૂડીબજાર બાહ્ય રીતે નાણાં મેળવવાનું આદર્શ સ્થાન છે.

9.2 મૂડીબજારના લક્ષણો

- (1) લાંબાગાળાના ભંડોળનું પ્રાપ્તિસ્થાન : મૂડીબજાર ધંધાની લાંબા અને મધ્યમગાળાની જરૂરિયાત સંતોષવા નાણું પૂરું પાડે છે. આ બજારમાં તમામ નાણાકીય સાધનો લાંબાગાળાની પરિપક્વતા ધરાવે છે અને મોટાભાગના સાધનો મૂડીના ભાગ તરીકે આપેલા હોય છે. આ બજાર ધંધાના વિકાસ અને વિસ્તૃતીકરણની યોજના માટે નાણાં પૂરા પાડે છે, જે લાંબા સમયગાળા માટે હોય છે. સામાન્ય રીતે આ બજારમાં બહાર પાડેલી જામીનગીરીનો સમયગાળો લાંબો હોય છે, તેથી રોકાણકારો કે જેઓને લાંબાગાળા માટે રોકાણ કરવું છે, તેઓ આ બજારમાં રોકાણ કરે છે.
- (2) ભાગ લેનારા : આ મૂડી બજારમાં ઘણા ભાગ લેનારાઓ હોય છે. તેમાં મધ્યસ્થીઓ જેવાં કે વીમા કંપનીઓ, રોકાણ કંપનીઓ, પેન્સન ફંડ, બિન નાણાકીય ધંધાકીય એકમો, વ્યક્તિઓ અને સરકારનો સમાવેશ થાય છે. બજારને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવવા વધારે સંખ્યામાં ભાગ લેનારા હોય તે હંમેશાં ફાયદાકારક અને ઈચ્છનીય છે. મોટી સંખ્યામાં ભાગ લેનારા હોય તે એમ દર્શાવે છે કે કિંમત ઉપર કોઈ વ્યક્તિઓના જૂથનું પ્રભુત્વ નથી.

- (3) **રોકાણનું કદ :** મૂડી બજારમાં નાના અને મધ્યમ રોકાણકારો ભંડોળમાં ફાળો આપે છે. તેથી જામીનગીરીની અરજીનું મૂલ્ય નીચું રાખવામાં આવે છે કે જેથી વધુને વધુ રોકાણકારો અરજી કરી શકે. મૂડીબજારના કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત બનાવવામાં આ બાબત મદદરૂપ બને છે. તેને કારણે ભાગ લેનારની સંખ્યામાં વધારો થાય છે, જે અસરકારક બજાર માટે જરૂરી છે. આ સંદર્ભમાં 'સેબી' એ પણ છૂટક વ્યક્તિગત રોકાણકારોને પણ પ્રમાણસર ધોરણે શેરફાળવણી અંગે ગાઈડલાઈન (માર્ગદર્શિકા) દાખલ કરી છે.
- (4) **બે પેટા બજારો :** મૂડીબજારને બે પેટા વિભાગો છે. એક છે સરકારી જામીનગીરીઓનું બજાર અને બીજું છે ઔદ્યોગિક જામીનગીરીઓનું બજાર. સરકારી જામીનગીરીના બજારમાં સરકારે બહાર પાડેલી જામીનગીરીઓના સોદા થાય છે અને ઔદ્યોગિક જામીનગીરીના બજારમાં ઉદ્યોગો બહાર પાડેલ શેર, કે ડિબેન્ચર, બોન્ડના સોદા થાય છે. બંને બજારોને ફરીથી બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. એક પ્રાથમિક બજાર અને બીજું ગૌણ બજાર. પ્રાથમિક બજારમાં નવી બહાર પાડેલી જામીનગીરીનો વેપાર થાય છે અને ગૌણ બજારમાં અગાઉ બહાર પડી ચૂકેલ જામીનગીરીઓના સોદા થાય છે.
- (5) **મૂડીબજારના સાધનો :** મૂડીબજારમાં વિવિધ સાધનો જેવાં કે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ્સ અને ડિપોઝિટરીઝના સોદા થાય છે. સામાન્ય રીતે આ સાધનો લાંબા સમયગાળાના હોય છે. આ સિવાય તેમાં વિવિધ સરકારી જામીનગીરીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. કયા સાધન દ્વારા ભંડોળ ઊભું કરવું તેની પસંદગીનો આધાર વિવિધ પરિબળો જેવા કે પ્રોજેક્ટ સાથે સંકળાયેલું જોખમ, માલિકી ઢબ અંગે સંચાલકોનું વલણ, જામીનગીરીના સંદર્ભમાં કરવેરાની અસર, વગેરે ઉપર છે.
- (6) **નિયમનકાર :** ભારતમાં મૂડીબજારનું નિયમન 'સેબી' દ્વારા થાય છે. મૂડીબજારના સંદર્ભમાં 'સેબી' વિવિધ નીતિ-નિયમો ઘડે છે. તે રોકાણકારોની સલામતી માટે બજારમાં કામ કરનારાઓએ કઈ જરૂરિયાતો સંતોષવી પડશે તે અંગે ગાઈડલાઈન સેબી આપે છે. જામીનગીરીઓનું સંચાલન 2013ના કંપની ધારાની જોગવાઈઓ, વિદેશી હૂંડિયામણનો કાયદો તથા અન્ય લાગુ પડતા કાયદા મુજબ થાય છે. જામીનગીરી બહાર પાડનાર જામીનગીરી બહાર પાડવાની યોગ્યતા માટે લાગુ પડતી દરેક જોગવાઈઓનું પાલન કરવું જરૂરી છે.
- (7) **દલાલ :** મૂડી બજારના વિકાસ અને અસરકારક કામગીરીમાં દલાલો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સોદાઓ સરળતાથી પૂરા કરવામાં દલાલ મદદરૂપ બને છે. દલાલો તેમની સેવા માટે દલાલી લે છે. તેમના માટે તે આવક ઊભી કરવાનું સાધન છે. દલાલોએ પણ સેબીની ગાઈડ લાઈન પ્રમાણે કાર્ય કરવાનું હોય છે. સેબી દલાલો ઉપર અંકુશ રાખે છે. દલાલોએ દલાલ તરીકેની સેવાઓ આપવા માટે નોંધણી કરાવવી જરૂરી છે.
- આપણા દેશમાં મૂડીબજારનો સારો વિકાસ થયો છે. તે 'સેબી'ની ગાઈડ લાઈન હેઠળ કાર્ય કરે છે. વિવિધ જામીનગીરીઓ જેવી કે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ અને ડિપોઝિટરીઝનો આ બજારમાં વેપાર થાય છે.

9.3 મૂડીબજારના કાર્યો

- (1) **ફાળવણીનું કાર્ય :** મૂડીબજાર અસંખ્ય રોકાણકારોની બચતોને વિવિધ ઉત્પાદકીય રોકાણો તરફ લઈ જવાનું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. મૂડીબજારનું આ એક મહત્વનું કાર્ય છે. તે ઉત્તેજક અને દંડની પદ્ધતિથી ભંડોળની વહેંચણી કરે છે. ભંડોળની વહેંચણી ઔદ્યોગિક

વૃદ્ધિને આગળ ધપાવે છે અને આખરે તે આર્થિક વૃદ્ધિ અને દેશના વિકાસમાં પરિણમે છે.

- (2) **નિર્દેશક તરીકેનું કાર્ય :** મૂડીબજાર માત્ર અર્થતંત્રનો વિકાસ દર્શાવાતું નિર્દેશકનું કાર્ય નહીં પણ જામીનગીરીઓની કિંમત-વધઘટ દ્વારા સમગ્ર સંપત્તિની સ્થિતિનો ખ્યાલ રજૂ કરે છે. કિંમતમાં ફેરફાર મોટે ભાગે જે તે કંપની અને સમગ્ર ઉદ્યોગની કામગીરી ઉપર આધારિત હોય છે. કંપનીના પરિણામોની અસર આખરે તો કંપનીની જામીનગીરીની કિંમત ઉપર પડે છે.
- (3) **તરલતાનું કાર્ય :** મૂડીબજાર પરસ્પર સમજૂતી દ્વારા માન્ય કિંમતે જામીનગીરી ખરીદનાર અને વેચારને પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. તેને કારણે જેનો વેપાર થાય છે તે જામીનગીરી તરલ બને છે. તરલતા એ જામીનગીરીનું સૌથી મહત્વનું લક્ષણ છે અને તે જામીનગીરીને આકર્ષક બનાવે છે. આ લક્ષણ રોકાણકારોને જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવા વધુ પ્રોત્સાહિત કરે છે કે જે બજારનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તૃત બનાવે છે અને મૂડી બજારને વિકસાવવામાં મદદરૂપ બને છે.
- (4) **બચત અને રોકાણનું કાર્ય :** મૂડીબજારમાં લાંબા ગાળાના રોકાણોનું ઝડપથી તરલ (liquid) ભંડોળમાં રૂપાંતર થાય છે. તે દ્વારા રોકાણકારોમાં વિશ્વાસ પેદા થાય છે અને તે બચત અને રોકાણોને ઝડપી બનાવે છે. તે બિનનોંધાયેલ બચતો ધરાવતા રોકાણકારોને કંપનીઓની જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવા માટે આકર્ષે છે.
- (5) **હસ્તાંતરનું કાર્ય :** મૂડીબજાર વર્તમાન મિલકતો, દૃશ્ય અને અદૃશ્ય મિલકતો, વ્યક્તિની સંપત્તિની વ્યક્તિ કે જૂથને હસ્તાંતર (ફેરબદલી) કરવામાં મદદ કરે છે. રોકાણકારો પોતાની જામીનગીરીઓનું બજારના મધ્યસ્થીઓની મદદથી સરળતાથી હસ્તાંતર કરી શકે છે.
- (6) **જોડાણનું કાર્ય :** મૂડીબજાર બિનકાર્યક્ષમ કંપનીઓને સક્ષમ કંપનીઓના હાથમાં મૂકવા માટે સંચાલકોને કંપનીઓ ખરીદી લેવા અથવા જોડાણ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. તેને કારણે કંપનીની કાર્યક્ષમતા સુધરે છે. લક્ષ્યાંકિત કંપનીઓમાં પોતાનો હિસ્સો વધે તે માટે વિવિધ કંપનીઓને મૂડી બજાર પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે.

9.4 પ્રાથમિક મૂડીબજાર

જાહેર કંપનીઓ જાહેર ભરણા દ્વારા જામીનગીરી બહાર પાડીને મૂડી એકત્રિત કરવા માંગતી હોય ત્યારે જામીનગીરીના પ્રાથમિક બજારમાં પ્રવેશવું પડે છે. જામીનગીરીના પ્રાથમિક બજારમાં જાહેર ભરણાને લગતી તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે જાહેર કંપનીઓ બજારની પરિસ્થિતિ અને રોકાણકારોની ક્ષમતા તથા મનોવૃત્તિ ધ્યાનમાં રાખીને વિવિધ પ્રકારની જામીનગીરીઓ જેવી કે ઈક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, બોન્ડ્ઝ, ડિબેન્યર્સ વગેરે જાહેર ભરણા માટે બહાર પાડે છે.

જામીનગીરીનું પ્રાથમિક બજાર :

કંપનીઓ મૂડી મેળવવા માટે જે શેર તથા અન્ય જામીનગીરીઓ બહાર પાડે છે તેને જામીનગીરીના પ્રાથમિક બજાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નવા ભરણાનું પ્રાથમિક બજાર રોકડેથી અથવા રોકડ સિવાયના અવેજ દ્વારા કંપનીઓ, સરકારી અને અર્ધસરકારી સંસ્થાઓ, જાહેરક્ષેત્રના એકમો અને ભરણાનું કામ કરતી તમામ નાણાકીય સંસ્થાઓ અને અધિકૃત દલાલો દ્વારા ચાલે છે. સામાન્ય રીતે નવી મૂડી ઈક્વિટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, ડિબેન્યર, હકના શેર,

બોનસ શેર, થાપણો તથા લોન દ્વારા ઊભી કરવામાં આવે છે. નવી મૂડી ઊભી કરવા માટે બાંધકારી દલાલો, શેર માટે અરજી કરનાર રોકાણકારો તથા IDBI, IFCI, ICICI, LIC, GIC, UTI જેવી સંસ્થાઓની મદદથી ઊભી કરવામાં આવે છે.

આ કંપનીઓ નવા શેર બહાર પાડીને ભરણું મેળવી શકે તે માટે કેટલીક બેંકોએ પોતાની બેંકમાં 'મરચન્ટ બેંકિંગ વિભાગ' શરૂ કર્યો છે. બાંધકારી દલાલો પોતાની આર્થિક શક્તિ પ્રમાણે કંપનીઓને નવા શેર ખરીદવા અંગે બાંધકારી આપે છે અથવા ઇન્વેસ્ટમેન્ટ એન્ડ કન્સલ્ટન્સી માટે ખાનગી કંપનીની રચના કરીને નાણાંનું રોકાણ કરે છે અને શેર બહાર પાડવા અંગેની કાર્યવાહીનું સંચાલન પણ કરે છે. આ ઉપરાંત 'સેબી'ની મંજૂરી મેળવીને બેન્કમાંથી લોન મેળવી આપવાની સગવડ પૂરી પાડે છે.

9.5 પ્રાથમિક મૂડીબજારમાં ધ્યાનમાં લેવાની બાબતો

કોઈ પણ કંપનીએ જામીનગીરી બજારમાં નવા શેર બહાર પાડીને શેરમૂડી એકત્રિત કરવી હોય ત્યારે નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં લેવી પડે છે.

- (1) પ્રાથમિક ભરણાનો પ્રકાર નક્કી કરવો. દા.ત. જાહેર ભરણું, હકના શેર બહાર પાડવા, ખાનગી ધોરણે શેરની ફાળવણી, વેચાણની દરખાસ્ત વગેરે.
- (2) ભરણા માટેની જામીનગીરીઓનો પ્રકાર નક્કી કરવો.
- (3) ભરણું બહાર પાડવાની પદ્ધતિ નક્કી કરવી.
- (4) ભરણું બહાર પાડવાનો સમય અને અરજીની મર્યાદા.
- (5) નવા શેર બહાર પાડવાનો ખર્ચ.
- (6) જાહેર ભરણા માટે શેરની કિંમત.

9.6 પ્રાથમિક ભરણાનો પ્રકાર

પ્રાથમિક ભરણા માટે નીચેના ત્રણ પ્રકારો છે.

(અ) જાહેર ભરણું

(બ) હકના શેર બહાર પાડવા

(ક) ખાનગી ધોરણે શેરની ફાળવણી

(અ) જાહેર ભરણું : જાહેર કંપની કે જે જાહેર જનતા પાસેથી જાહેર આમંત્રણ દ્વારા શેરમૂડી પ્રાપ્ત કરવા માંગતી હોય તેણે વિજ્ઞાપનપત્ર બહાર પાડવું ફરજિયાત છે. વિજ્ઞાપનપત્ર એ જાહેર જનતાને શેર ખરીદવા માટેનું જાહેર આમંત્રણ આપતો દસ્તાવેજ છે. આ પદ્ધતિએ મૂડી મેળવવા માંગતી કંપનીએ 2013ના કંપનીધારામાં જણાવેલ વિજ્ઞાપનપત્ર અંગેની તમામ જોગવાઈઓનું પાલન કરવાનું રહે છે.

(બ) હકના શેર બહાર પાડવા : ચાલુ કંપનીઓને મૂડીની જરૂર પડે ત્યારે તેઓ જૂના શેરહોલ્ડરોને નવા બહાર પાડેલ શેર ખરીદવાનો જે હક આપે છે તેને 'હકના શેર' (Right Share) કહે છે. ચાલુ શેરહોલ્ડરો પાસે જેટલા શેર હોય, તે સંખ્યા ધ્યાનમાં રાખીને તેઓને નિશ્ચિત સંખ્યામાં હકના શેર ખરીદવાનો અધિકાર આપવામાં આવે છે. હકના શેર ખરીદવા પછી બજારમાં વેચી શકાય છે અને બીજાના નામે તેની ફેરબદલી પણ થઈ શકે છે. હકના શેર બહાર પાડવા માંગતી કંપનીએ આ અંગે કંપનીધારામાં દર્શાવેલ જોગવાઈઓનું પાલન કરવું પડે છે.

(ક) ખાનગી ધોરણે શેર ફાળવણી : આ પદ્ધતિમાં શેર બહાર પાડતી કંપની અથવા દલાલો તેમનાં જ ગ્રાહકો કે જેમણે પહેલા જામીનગીરીઓ ખરીદી હોય તેમને વેચે છે. આ પદ્ધતિમાં શેર બહાર પાડતી સંસ્થા અથવા દલાલો પોતાના ગ્રાહકોને શેર આપવા માટે મોટા જથ્થામાં શેર ખરીદી લે છે. આ પદ્ધતિમાં દલાલો જથ્થાબંધ વેપારી તરીકે વર્તે છે. તેઓ લોકોને છૂટક સ્વરૂપે શેર વેચે છે અને નફો મેળવે છે. ખાનગીમાં આ રીતે શેરનું વેચાણ કરવાની પ્રથા ભારતમાં બહુ જ મર્યાદિત છે, પરંતુ વિદેશમાં ઘણી લોકપ્રિય છે. ભારતમાં શેરબજારમાં મંદી આવ્યા પછી 1997માં આ પ્રથા શરૂ થઈ હતી. જો કે કેટલાંક સ્થાપકો લઘુત્તમ ભરણાની જોગવાઈનું પાલન કરવા પોતાના સગાસંબંધીઓ, મિત્રોને આ પ્રમાણે શેરનું વેચાણ કરે છે.

(2) ભરણા માટેની જામીનગીરીઓનો પ્રકાર નક્કી કરવો : કંપનીની સ્થાપના વખતે મોટે ભાગે ઇક્વિટી શેર અને પ્રેફરન્સ શેર બહાર પાડીને મૂડી ઊભી કરવામાં આવે છે. જૂની કંપનીઓ પોતાના અનામત ભંડોળનું મૂડીકરણ કરીને તથા બેંકો અને સંસ્થાઓ પાસેથી ઊઘીની મૂડી મેળવીને પોતાની મૂડી જરૂરિયાત સંતોષે છે. નવી સ્થપાતી કંપની માટે ઇક્વિટી શેર બહાર પાડવ. ફરજિયાત છે. મૂડી પ્રાપ્ત કરવા માટે નીચે દર્શાવેલ જામીનગીરીઓ પૈકી જરૂરિયાત પ્રમાણે યોગ્ય જામીનગીરીઓ ભરણા માટે પસંદ કરવામાં આવે છે.

- (1) ઇક્વિટી શેર
- (2) થાપણ પ્રમાણપત્રો
- (3) નાણાકીય સંસ્થાની લોન
- (4) પ્રેફરન્સ શેર
- (5) ડિબેન્ચર
- (6) વિદેશી લોન
- (7) વાણિજ્યક પેપર્સ
- (8) બેન્ક લોન
- (9) જાહેર થાપણો
- (10) આંતરકંપની થાપણ

(3) ભરણું બહાર પાડવાની પદ્ધતિ નક્કી કરવી : નવી કંપની પ્રથમવાર જે શેર બહાર પાડે તેને પ્રાથમિક ભરણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ચાલુ કંપનીઓ ત્યારબાદ નીચે દર્શાવેલ રીતે શેર આપે છે.

- (1) રોકડની સામે આપવામાં આવતા શેર
- (2) યાંત્રિક જાણકારી અને જ્ઞાન માટે આપવામાં આવતા શેર
- (3) અન્ય કંપનીના શેરની અવેજીમાં આપવામાં આવતા શેર
- (4) સ્થાપકો તથા એજન્ટોને તેમની સેવાઓ અને પરિશ્રમના બદલામાં અપાતા શેર.

શેરનું જાહેર ભરણું

શેરબજારમાં કંપનીના શેરની નોંધણી થાય તે પહેલાં ઇક્વિટી શેરના ભરણા માટે કંપની

પ્રથમવાર જાહેર જનતા સમક્ષ જે દરખાસ્ત મૂકે તેને શેરભરણા માટેની પ્રાથમિક જાહેર દરખાસ્ત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે,

- પ્રાથમિક જાહેર દરખાસ્ત IPO : એ બિન નોંધાયેલ કંપની માટે જનતા પાસેથી પ્રથમવાર ભંડોળ ઊભું કરવાનું પ્રાપ્તિસ્થાન છે. કંપની દ્વારા સૌ પ્રથમવાર કરવામાં આવતી આ જાહેર દરખાસ્ત છે.
  - જાહેર ભરણું એટલે જાહેર જનતા પાસેથી ભંડોળ ઊભું કરવું. કંપની જાહેર જનતાને શેર અને જામીનગીરી ખરીદવાનું જાહેર આમંત્રણ આપે છે. ભારતમાં 1992 પહેલાં આ માટે મૂડી નિયામકની મંજૂરી લેવી પડતી હતી, પરંતુ 1992માં SEBI નો કાયદો પસાર થયા પછી જાહેર ભરણા માટે સેબીની પરવાનગી લેવી જરૂરી છે. કંપની જાહેર જનતા પાસેથી નવા શેર બહાર પાડીને (IPO) અથવા ફરીથી જાહેર દરખાસ્ત (FPO) કરીને ભંડોળ ઊભું કરી શકે.
  - ફરીથી જાહેર ભરણું FPO (Further Public Offerings) એ એવી કંપનીઓ માટે નાણાંનું પ્રાપ્તિસ્થાન છે કે જેણે જાહેર ભરણા દ્વારા જામીનગીરી બહાર પાડી દીધી છે. બીજા શબ્દોમાં જ્યારે કંપનીએ જનતાને શેર આપી દીધા છે તે ફરીથી જનતાને આમંત્રણ આપે તેને FPO ફરીથી જાહેર આમંત્રણ કહે છે.
3. પ્રાથમિક જાહેર દરખાસ્તની યોગ્યતા : જે કંપની નીચે દર્શાવેલ શરતોનું પાલન કરે તે પોતાના તમામ શેર જાહેર જનતાને વેચી શકે છે.

- (1) જો અગાઉના ત્રણ વર્ષ દરમિયાન દરેક વર્ષે કંપનીની ભૌતિક મિલકત 23 કરોડની હોવી જોઈએ.
  - (2) અગાઉના પાંચ વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષમાં કંપનીને વહેંચણીપાત્ર નફો થયેલો હોવો જોઈએ.
  - (3) અગાઉના ત્રણ નાણાકીય વર્ષમાં તેની ચોખ્ખી મિલકત 21 કરોડની હોવી જોઈએ.
  - (4) અગાઉ બહાર પાડેલ શેરની કિંમત કરતાં પાંચ ગણો વધારો થવો જોઈએ નહીં.
- જો નોંધણી ન થઈ હોય તેવી કંપની ઉપરની શરતોનું પાલન ન કરી શકે તો તેણે પ્રાથમિક જાહેર દરખાસ્ત કરવા માટે નીચે દર્શાવેલ બે શરતોનું પાલન કરવું જોઈએ.

- (1) જાહેર ભરણું ચોપડા કિંમત પ્રમાણે કરવું અને તેમાં 50 ટકા ભરણું યોગ્ય સંસ્થાકીય ખરીદનારાઓને ફાળવવું જોઈએ. જો તેમ કરવામાં નિષ્ફળતા મળે તો ભરણાની સંપૂર્ણ રકમ પરત કરવી પડશે અથવા પ્રોજેક્ટમાં ઓછામાં ઓછી 15 ટકા ભાગીદારી નાણાકીય સંસ્થાઓ/શિડ્યુલ્ડ બેંકો અને 10 ટકા ભરણું યોગ્ય સંસ્થાકીય ખરીદનારને ફાળવવું પડશે.
- (2) ભરણા પછીની ઈક્વિટી શેરમૂડીની રકમ રૂ. 10 કરોડ હોવી જોઈએ. અથવા ચોક્કસ શરતોને આધીન શેરનોંધણી તારીખથી ઓછામાં ઓછા 2 વર્ષ સુધી ફરજિયાત બજાર બનાવવું (Market Making) જોઈએ.

જાહેર દરખાસ્ત દ્વારા શેરભરણું મેળવવા ઈચ્છતી કંપનીઓએ ઉપર જણાવેલ બાબતોનું કાયદેસર રીતે પાલન કરવું જરૂરી છે. સેબીને આ શરતોમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની સત્તા છે.

4. જાહેર ભરણા માટે પ્રાથમિક જાહેર દરખાસ્તના મુખ્ય તબક્કાઓ : વિજ્ઞાપનપત્ર દ્વારા જાહેર જનતાને જાહેરભરણા માટે આમંત્રણ આપીને મૂડી મેળવવી એ એક લાંબી પ્રક્રિયા છે. તેમાં નીચેના તબક્કાઓનો સમાવેશ થાય છે.

- (1) સંચાલકમંડળની મંજૂરી : સૌ પ્રથમ કંપનીના સંચાલકો જાહેર જનતા પાસેથી જાહેર આમંત્રણ દ્વારા મૂડી ઊભી કરવા અંગેનો સંચાલક મંડળમાં ઠરાવ પસાર કરે છે અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટરને અથવા સંચાલક મંડળની સમિતિને આ અંગે તમામ કાર્યવાહી કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.
- (2) ચાલુ કંપની હોય તો શેરહોલ્ડરની મંજૂરી : ચાલુ કંપની હોય તો તે વર્તમાન શેરહોલ્ડરની મિટિંગ બોલાવે છે. અને નવા શેર બહાર પાડવાની મંજૂરીનો ઠરાવ પસાર કરે છે. 2013 ના કંપનીધારા મુજબ કલમ 62 ની જોગવાઈ અન્વયે ચાલુ કંપની નવા શેર બહાર પાડે ત્યારે તે અંગેની સત્તા આપતો ઠરાવ ચાલુ શેરહોલ્ડરોની સભામાં મંજૂર કરાવવો જરૂરી છે.
- (3) લીડ મેનેજરની નિમણૂક : નવા શેરભરણાની કામગીરી હાથ ધરવા માટે લીડ મેનેજર તરીકે કોઈ કંપની કે મરચન્ટ બેન્કની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આ અંગેની વિગત પણ વિજ્ઞાપનપત્રમાં જણાવવી જરૂરી છે.
- (4) દસ્તાવેજોની ચકાસણી : જે કંપની કે બેન્કની લીડ મેનેજર તરીકે નિમણૂક થઈ હોય તે પ્રાથમિક જાહેર શેર દરખાસ્ત માટે જરૂરી હોય તેવા તમામ દસ્તાવેજોની ધારાકીય દૃષ્ટિએ તપાસ કરે છે અને ખૂટતી માહિતી કંપની પાસેથી મંગાવી લે છે.
- (5) મધ્યસ્થીઓની નિમણૂક : લીડ મેનેજર દસ્તાવેજોની ચકાસણી કર્યા પછી જો તે સંતોષકારક જણાય તો કંપનીને આ ભરણા માટેના રજિસ્ટ્રાર બેન્કર, મુદ્રક અને જાહેરાત કરનાર મધ્યસ્થીઓની નિમણૂક લીડ મેનેજરની સલાહ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.
- (6) શેર બહાર પાડવા માટેનું અંદાજપત્ર : શેર બહાર પાડવા અંગે કેન્દ્ર સરકારના નાણાકીય વિભાગ દ્વારા ખર્ચ અંગે જે માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે લીડ મેનેજર આ અંગેનું અંદાજપત્ર તૈયાર કરે છે અને કંપની આ અંદાજપત્ર મંજૂર કરે છે. શેર બહાર પાડવાના ખર્ચમાં સામાન્ય રીતે નીચે દર્શાવેલ ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે
 (1) લીડ મેનેજર, બાંધકામ આપનાર, રજિસ્ટ્રાર, બેન્કર વગેરેની ફી. (2) દલાલી ખર્ચ (3) ટપાલ ખર્ચ (4) લેખન સામગ્રી ખર્ચ (5) શેર બહાર પાડવાનો બજારીય ખર્ચ વગેરે
- (7) વિજ્ઞાપનપત્ર તૈયાર કરવું : સંચાલકો સાથે જરૂરી ચર્ચા વિચારણા કરીને લીડ મેનેજર વિજ્ઞાપનપત્ર અંગેનો મુસદ્દો તૈયાર કરીને સંચાલક મંડળની સભામાં મંજૂર કરાવે છે.
- (8) મંજૂર કરેલ વિજ્ઞાપનપત્ર 'સેબી'ને મોકલવું : સંચાલકમંડળે મંજૂર કરેલ વિજ્ઞાપનપત્રનો મુસદ્દો લીડ મેનેજર અવલોકન માટે 'સેબી'ને મોકલી આપે છે. તે સાથે તેની ફ્લોપીની કોપી પણ આપે છે. 'સેબી' પોતાની વેબસાઈટ ઉપર આ ફ્લોપીની કોપી જાહેર જનતાની આલોચના માટે મૂકે છે.

- (9) શેરબજારોમાં નોંધણી : જે શેરબજારોમાં શેરની નોંધણી કરાવવાની હોય તેને વિજ્ઞાપનપત્રની નકલ સાથે કંપની અરજી કરે છે. લીડ મેનેજર અને બાંધકારી આપનારની વેબસાઈટ ઉપર પણ વિજ્ઞાપનના મુસદ્દાને મૂકવામાં આવે છે.
- (10) શેરબાંધકારી અંગે : જો શેરને બાંધકારી માટે સૂચિત કરવાના હોય તો લીડ મેનેજર બાંધકારી અંગેની ગોઠવણ કરે છે. તેમાં કુલ કેટલી રકમની, કેટલા શેર અંગેની બાંધકારી, વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે,
- (11) વિજ્ઞાપનપત્રમાં સુધારા અંગે : વિજ્ઞાપનપત્રના મુસદ્દા ઉપર 21 દિવસમાં 'સેબી' અવલોકન કરીને જો તેમાં કોઈ ફેરફાર હોય તો સૂચન કરે છે. આ ઉપરાંત શેરબજાર પણ જરૂરી સૂચનો કરે છે. આ બંને સત્તાવાળાઓને સંતોષ થાય એ રીતે કંપની વિજ્ઞાપનપત્રના મુસદ્દામાં જરૂરી ફેરફાર કરે છે.
- (12) કંપની રજિસ્ટ્રારને વિજ્ઞાપનપત્ર મોકલવું : વિજ્ઞાપનપત્રમાં જરૂરી ફેરફાર કરીને તથા કંપનીધારાની - જોગવાઈઓનું પાલન થયું છે કે નહીં, તેની ચકાસણી કરીને વિજ્ઞાપનપત્રની નકલ કંપની રજિસ્ટ્રારના કાર્યાલયને મોકલી આપવામાં આવે છે.
- (13) વિવિધ પક્ષકારો સાથે મિટિંગ : લીડ મેનેજર અને કંપની નવા ઈસ્યુને બજારમાં મૂકવા માટે પત્રકાર, પરિષદ, દલાલો તથા રોકાણકારોની જુદા જુદા સમયે મિટિંગ યોજીને નવા ઈસ્યુને લગતી મહત્ત્વની વિગતો પૂરી પાડે છે. અને જરૂરી ખુલાસા આપે છે.
- (14) ભરણા અંગેની જાહેરાત : ભરણું ખૂલ્લું મૂકવાનું હોય તેના દસ દિવસ પહેલાં કંપની 2013ના કંપની ધારાની જોગવાઈ અનુસાર ભરણા અંગેની જાહેરાત દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે. આ જાહેરાતને સંક્ષિપ્ત વિજ્ઞાપન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે મૂળ વિજ્ઞાપનપત્ર સાથે સુસંગત હોવું જોઈએ.
- (15) અરજી ફોર્મ મોકલી આપવા : લીડ મેનેજર છાપેલા અરજી ફોર્મ તથા સંક્ષિપ્ત વિજ્ઞાપનની નકલ બંધા શેરબજારને, 'સેબી'ને, દલાલોને, બાંધકારી આપનારાઓને અને રોકાણકારોના મંડળને મોકલી આપે છે.
- (16) ભરણું ખૂલ્લું રાખવાના દિવસો : નવા શેર માટેનું ભરણું ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ અને વધુમાં વધુ એકવીસ દિવસ સુધી ખૂલ્લુ રાખવામાં આવે છે.
- (17) શેર વહેંચણી : શેરભરણું બંધ થાય ત્યારે લીડ મેનેજર 'સેબી'એ નક્કી કરેલ, નિયમો પ્રમાણે શેરોની વહેંચણી કરે છે.
- (18) નિશ્ચિત સમયમાં ડીમેટ ખાતામાં નોંધણી : નવા શેર ભરણા અંગે લીડ મેનેજર બે દિવસમાં ડીમેટ ખાતામાં શેર જમા કરાવે છે. અથવા શેર નોંધણી થાય તેના સાત દિવસમાં રોકાણકારોના ડીમેટ ખાતામાં શેર જમા કરવામાં આવે છે, અથવા શેરપ્રમાણપત્ર અને રિફન્ડના નાણાં અરજદારને મોકલી આપવામાં આવે છે.

9.7 બાંધકારી દલાલો

જાહેર જનતા પાસેથી શેર બહાર પાડીને મૂડી એકત્રિત કરવા માંગતી કંપનીએ નિશ્ચિત સમયમાં લઘુત્તમ ભરણા જેટલી રકમની શેર અરજીઓ મેળવવી જરૂરી છે. જે કંપનીઓ લઘુત્તમ ભરણાની જોગવાઈઓનું પાલન કરી શકે નહીં તે અસ્તિત્વમાં આવી શકતી નથી. આવી

કંપનીઓને કંપની રજિસ્ટ્રાર નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર આપતા નથી. પરિણામે શેર માટે જેમણે અરજી કરી હોય તેઓને નાણાં પરત કરવા પડે છે અને કંપનીના સ્થાપકોની તમામ મહેનત અને ખર્ચ વ્યર્થ જાય છે. આમ ન બને તે માટે સ્થાપકો જાહેર ભરણા અંગે બાંધકામ દલાલોની નિમણૂક કરે છે.

બાંધકામ દલાલ : બાંધકામ દલાલ નવા ભરણા અને પ્રાથમિક બજારનો મહત્વનો મધ્યસ્થી છે. બાંધકામ દલાલ, કે જે જ્યારે જાહેર ભરણું પૂરેપૂરું ભરાઈ ન જાય ત્યારે શેર ખરીદવાની બાંધકામ આપે છે. તેઓ જાહેર ભરણું પોતાના દ્વારા પૂરેપૂરું ભરાઈ જાય અથવા અન્ય દ્વારા તેની બાંધકામ આપે છે. જો કે એપ્રિલ 1995 પછી બાંધકામ ફરજિયાત નથી પણ તેમ છતાં તેની નિમણૂક પ્રાથમિક બજાર માટે મહત્વનું તત્વ છે. જાહેરભરણાના લીડ મેનેજર અને મરચન્ટ બેંકર્સને સલાહ સૂચનોને ધ્યાનમાં રાખીને જાહેર ભરણું જાહેર કરનારી કંપની બાંધકામ દલાલની નિમણૂક કરે છે. લીડ મેનેજર દ્વારા એવી ખાતરી પણ આપવામાં આવે છે કે બાંધકામ દલાલ પાસેની અકસ્યામતો તેની જવાબદારી નિભાવવાની બાબત માટે પૂરતી છે અને તે બાબતની જાહેરાત વિજ્ઞાનપત્રમાં પણ કરવામાં આવે છે.

બાંધકામ દલાલની નોંધણી : બાંધકામ દલાલની ભૂમિકા અદા કરવા માટે SEBI પાસેથી નોંધણીની પ્રમાણપત્ર મેળવવું અનિવાર્ય છે. આ પ્રમાણપત્ર આપતી વખતે SEBI બાંધકામ પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ અને બાંધકામ પ્રક્રિયા સાથે સંલગ્ન એવી તમામ બાબતો ગણતરીમાં લે છે. SEBI ની ગાઈડલાઈન મુજબ નીચેની બાબતો બાંધકામ દલાલની ભૂમિકા અદા કરનાર પાસે હોવી જરૂરી બને છે.

- (1) જરૂરી માળખાકીય સુવિધાઓ કે જેમાં કાર્યાલય, કાર્યાલયની જગ્યા, સાધનો અને અસરકારક રીતે જવાબદારી બજાવી શકે તેવા માનવ સાધનો (સ્ટાફ).
- (2) બાંધકામ દલાલ તરીકેનો પૂર્વ અનુભવ તથા બાંધકામ પ્રક્રિયાનો અનુભવ ધરાવતા બે વ્યક્તિઓની બાંધકામ દલાલની સંસ્થામાં નિમણૂક.
- (3) બાંધકામ દલાલ તરીકેની અરજી કરનાર સંખ્યા/વ્યક્તિ સાથે સંકળાયેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે બાંધકામ દલાલ તરીકે SEBI સામે નોંધાયેલો હોવો જોઈએ નહીં અથવા તો તે વ્યક્તિની અરજી SEBI એ રદ કરી હોય અથવા તેની સામે શિક્ષાત્મક પગલાં લેવામાં આવ્યા હોય (સેબીના નીતિ-નિયમો મુજબ) તો તે અવરોધરૂપ થઈ શકે છે.
- (4) મૂડી પર્યાપ્તતાની જરૂરિયાત ઓછામાં ઓછી 3.20 લાખ (મૂડી + મુક્ત ભંડોળ)
- (5) નૈતિક બાબતે અથવા તો નાણાકીય ગોટાળાના આરોપસર અરજદાર/ ડાયરેક્ટર/ મુખ્યાધિકારી/ ભાગીદાર

● સ્વાધ્યાય

નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

1. મૂડીબજારએટલે શું ? એના લક્ષણોની ચર્ચા કરો.
2. મૂડીબજારના કાર્યો સમજાવો.
3. ટૂંકી નોંધ લખો “પ્રાથમિક મૂડીબજાર”.
4. પ્રાથમિક ભરણાનો પ્રકાર સમજાવો.

5. ટૂંકી નોંધ લખો “શેરનું જાહેર ભરણું”.
6. જાહેર ભરણા માટે પ્રાથમિક જાહેર દરખાસ્તના મુખ્ય તબક્કાઓની ચર્ચા કરો.
7. “બાંધધરી દલાલો” - સમજાવો.

ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. ધંધાકીય એકમોને જરૂરી એવા લાંબા સમયગાળાના ભંડોળો ઉઘીના લેવા અને ધિરાણ કરવા માટેનું બજાર એટલે ..... (મૂડીબજાર)
2. ભારતમાં મૂડીબજારનું નિયમન ..... દ્વારા થાય છે. (‘સેબી’)
3. .... અસંખ્ય રોકાણકારોની બચતોને વિવિધ ઉત્પાદકીય રોકાણો તરફ લઈ જવાનું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. (મૂડીબજાર)
4. કંપનીઓ મૂડી મેળવવા માટે જે શેર તથા અન્ય જામીનગીરીઓ બહાર પાડે છે તેને જામીનગીરીના ..... તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (પ્રાથમિક બજાર)
5. જાહેર કંપની કે જે જાહેર જનતા પાસેથી જાહેર આમંત્રણ દ્વારા શેરમૂડી પ્રાપ્ત કરવા માંગતી હોય તેણે ..... બહાર પાડવું ફરજિયાત છે. (વિજ્ઞાપનપત્ર)
6. નવી કંપની પ્રથમવાર જે શેર બહાર પાડે તેને ..... તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (પ્રાથમિક ભરણા)

-: રૂપરેખા :-

- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 અર્થ-વ્યાખ્યા
- 10.3 કાર્યો
- 10.4 લક્ષણો
- 10.5 આદર્શ નાણાંબજારના લક્ષણો
- 10.6 મહત્ત્વ
- 10.7 નાણાંબજારની ભૂમિકા અને માળખું
- 10.8 નાણાંબજારના સાધનો અને ઘટકો
- 10.9 નાણાંબજારના સુધારાઓ
- સ્વાધ્યાય

10.1 પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ ઉદ્યોગ ધંધાની સફળતાનો આધાર સમયોજિત પૂરી થતી નાણાકીય જરૂરિયાતોની પૂર્તિ પર રહેલો છે. દેશનાં આર્થિક વિકાસનાં મહત્ત્વનાં માપદંડ તરીકે નાણાંબજાર ખૂબ મહત્ત્વનું અંગ રહ્યું છે. ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતો અલગ-અલગ બજારનાં માધ્યમ થકી પૂર્ણ થતી આવી છે. લાંબા ગાળા માટે મૂડી બજાર છે જ્યારે ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતો નાણાંબજાર દ્વારા લેવડ-દેવડ થકી પૂર્ણ થાય છે. નાણાંબજાર ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાતો સંતોષતું હોવાથી તેને નાણાની પ્રવાહીતા સાથે સીધો સંબંધ છે. આ પ્રકરણમાં નાણાંબજાર એટલે શું ? તેની જરૂરિયાતો, સાધનો, માળખું અને મહત્ત્વ વિશેની ચર્ચા કરીશું.

10.2 નાણાંબજારનો અર્થ-વ્યાખ્યા :

આ બજાર દ્વારા એક દિવસથી એક વર્ષ સુધીનાં ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાત પૂરી પાડવામાં આવે છે, નાણાંબજાર નાણાંની ટૂંકાગાળાની માંગ અને પુરવઠાને સંતુલિત કરે છે. નાણાંબજારનાં ધિરાણ તરીકે નાણું આપનાર વ્યક્તિઓમાં પેઢીઓ, શરાફો, બેંકો, સરકાર, અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ હોય છે.

નાણાંબજાર કોઈ એક જ સાધનોની મધ્યસ્થો નાણાની લેવડ-દેવડ કરતું નથી, તેમાં ટ્રેઝરી વિકાસ, વિનિમય પત્રો, કોમર્શિયલ પેપર્સ, સર્ટીફિકેટ્સ ઓફ ડીપોઝીટ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

કાઉથરનાં મતે “ટૂંકી મુદતની શાખની આપ-લે કરતી વિવિધ સંસ્થાઓ અને પેઢીઓ એટલે નાણાંબજાર.”

શ્રી મહાન અને નાડલરનાં પુસ્તકમાં દર્શાવેલ વ્યાખ્યા મુજબ “નાણાંબજાર એ એક એવી વ્યવસ્થા છે જે દ્વારા ટૂંકી મુદત માટે ભંડોળોનું ધિરાણ કરવામાં અને મેળવવામાં આવે છે અને જેના દ્વારા દુનિયાનાં કોઈ ચોક્કસ દેશનાં મોટા ભાગનાં નાણાંકીય વ્યવહારોનો નિકાલ થાય છે.”

10.3 નાણાંબજારનાં કાર્યો :

ટુંકાગાળાનું ધિરાણ અને રોકડ રકમ પૂરી પાડતું નાણાંબજાર ખૂબ અગત્યનું છે. અર્થતંત્રમાં રોકડ પ્રવાહની પ્રવાહીતા જાળવવામાં નાણાંબજાર જેમાંનાં અગત્યનાં પ્રમુખ કાર્યો નીચે મુજબ છે.

- (1) ધંધા-ઉદ્યોગને નાણાકીય સહાય
- (2) નફાનાં સર્જનની તક
- (3) RBI આર.બી.આઈ.ના કાર્યોની ગતિશીલતાં
- (4) સરકારને સહાય

(1) ધંધા-ઉદ્યોગને નાણાકીય સહાય :

ધંધા-ઉદ્યોગને રોજબરોજની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે કાર્યશીલ મૂડી મળી રહે તથા વેપારમાં વૃદ્ધિ થાય અને પરિણામે દેશની આર્થિક વૃદ્ધિ થાય તેવા બહુમુલક હેતુથી ધંધા-ઉદ્યોગને કોમર્શિયલ બિલ દ્વારા ટુંકાગાળાના ધિરાણની સહાય આપવામાં આવે છે.

(2) નફાનાં સર્જનની તક :

નાણાંબજાર દ્વારા કોમર્શિયલ બેંકો શાખ સર્જન કરીને નાણાં મેળવે છે. ગ્રાહકો પાસેથી સ્વીકારેલી થાપણો ઉદ્યોગ વેપાર માટે ધિરાણમાં આપીને બંને વચ્ચેનાં વ્યાજનાં તફાવતથી નફો મેળવીને શાખ સર્જન કરે છે.

(3) આર.બી.આઈ. (RBI)ના કાર્યોની ગતિશીલતા :

નાણાંબજારનાં ગતિશીલ અને કાર્યક્ષમ વહીવટનાં કારણે મધ્યસ્થ બેંક (RBI) નાં કાર્યોમાં ગતિશીલતાં આપે છે. RBI નાં ઝડપી અને કાર્યક્ષમ કાર્યોનાં મૂળમાં નાણાંબજાર રહેલું છે.

(4) સરકારને સહાય :

સરકારને ટ્રેઝરી વિકાસ જેવાં સાધનોના મદદથી ટુંકાગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં નાણાંબજાર સહાયરૂપ બને છે.

10.4 નાણાંબજારનાં લક્ષણો

નાણાંબજાર વિવિધ સાધનો વડે નાણાકીય જરૂરિયાત પૂરી પાડતું હોવાથી અનેક વિધ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે જે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય છે.

- (1) **RBIનું નિયંત્રણ :** નાણાંબજાર રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાનાં નિયમન હેઠળ કાર્ય કરે છે.

- (2) ટૂંકાગાળો : નાણા બજારનાં સાધનો એક દિવસથી એક વર્ષ જેટલા ટૂંકાગાળો માટે જરૂરિયાતો પુરી પાડે છે.
- (3) પાકતી મુદત : નાણાંબજારનાં સાધનોની પાકતી મુદત એક દિવસથી લઈને 365 દિવસ સુધીની હોય છે.
- (4) વૈચક્તિક સાધનો : નાણા બજારનાં સાધનો નાણાંના વિકાસમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. એટલે તે નાણાંની સમકક્ષ થાય છે.
- (5) લઘુત્તમ પડતર : સમયનો ગાળો ટૂંકો હોવાથી લાંબાગાળાની સાપેક્ષમાં લઘુત્તમ પડતર હોય છે.
- (6) નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં ભાગ તરીકે : નાણાંબજારનાં સાધનો, સેવાઓ, મધ્યસ્થીઓ નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં ભાગ તરીકે ફરજ બજાવે છે.
- (7) નાણાકીય નીતિનો અમલ : નાણાકીય નીતિઓ જે સરકાર દ્વારા વખતોવખત ઘડવામાં આવે છે, નાણાંબજાર દ્વારા તેનો અમલ થાય છે.
- (8) વૈવિધ્યસભર સાધનો : નાણાંબજારમાં નાણાકીય સાધનોનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે, જેમ કે કોલ મળી, ટ્રેઝરી બિલ્સ, કોમર્શિયલ પેપર, કોમર્શિયલ બિલ્સ, સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ વગેરે સાધનો હોય છે.
- (9) વિવિધ પક્ષકારો : નાણાંબજારમાં વિવિધ પક્ષકારોમાં મુખ્યત્વે બે પક્ષકારોનો સમાવેશ થાય છે. ધિરાણ લેનાર અને ધિરાણ આપનાર. ધિરાણ લેનાર પક્ષકારોમાં ઉદ્યોગ, ઉત્પાદકો વેપારીઓનો સમાવેશ થાય છે. ધિરાણ આપનારમાં કોમર્શિયલ બેંકો, સેન્ટ્રલ બેંકનો સમાવેશ થાય છે.
- (10) બજારનાં પ્રકાર : નાણા બજારમાં બે ભાગ પડે છે, સંગઠિત ક્ષેત્ર અને અસંગઠિત ક્ષેત્ર. આ બંને પ્રકારમાં નાણાંબજારનાં કાર્યો થાય છે.
- (11) દલાલો : આ બજારમાં ધિરાણ લેનાર-આપનાર પ્રવાહ સંપર્કમાં હોવાથી દલાલો કે એજન્ટોની જરૂર નથી.

10.5 આદર્શ નાણાબજારનાં લક્ષણો

આદર્શ નાણાંબજારનાં લક્ષણોમાં મુખ્યત્વે સુસંગઠિત બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો વિકાસ, કેન્દ્રીય બેંકનું અસ્તિત્વ, સાધનોની પ્રાપ્યતા અને પેટા બજારોનું અસ્તિત્વ પૂરતું નાણાં ભંડોળનો સમાવેશ થાય છે. જે વિગતે નીચે મુજબ છે.

- (1) સુસંગઠિત બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો વિકાસ : બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો સારી રીતે વિકાસ થયેલો હોવો દેશનાં વિકાસ માટે ખુબ જરૂરી છે. બેંકો અર્થતંત્રની મોટાભાગની ટૂંકાગાળાની ધીરાણની જરૂરીયાત પુરી પાડે છે આમ, બેન્કિંગ વ્યવસ્થાનો વિકાસ એ પૂર્વશરત છે.
- (2) કેન્દ્રીય બેંકનું અસ્તિત્વ : વિશ્વના દરેક દેશમાં નિયમન માટે અને નાણાંબજાર માટે કેન્દ્રીય બેંક આવેલી હોય છે, જેનાં નિયંત્રણ હેઠળ જ બજાર સંતુલિત રહે છે.

- (3) નાણાંબજારનાં સાધનોની પર્યાપ્તતા : નાણા બજારમાં નાણાંની લેવડ-દેવડ માટે ટુંકી મુદતના સાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ.
- (4) પેટા બજારોનું અસ્તિત્વ : નાણાંબજાર અનેક વિધ પ્રકારનાં પેટા બજારોનું બનેલું છે, જેમ કે લંડનમાં લંડન નાણાબજાર સૌથી વિકસિત છે. જે અનેકવિધ પેટા બજારોથી બનેલું છે.
- (5) પૂરતું નાણાં ભંડોળ : વિકસિત નાણાંબજારમાં સાધનોની ઉપલબ્ધતા જ પૂરતી નથી, પરંતુ ટૂંકાગાળાની નાણાંની માંગને પહોંચી વળવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં નાણાં ભંડોળ હોવા પણ જરૂરી છે.

10.6 નાણાબજારનું મહત્ત્વ

નાણાની જરૂરિયાત : નાણાં બજાર એ ટૂંકાગાળાની જરૂરિયાત સંતોષવાની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે.

નફાનું સર્જન : નાણા બજાર બેંકોને નફાનું સર્જન કરવાની તક પૂરી પાડે છે.

નાણાં બજાર રોકાણ દ્વારા આવક મેળવવાની તક પૂરી પાડે છે. જેથી તરલતાં જળવાઈ રહે છે.

નાણાંકીય નીતિનો અમલ : નાણાંબજાર દ્વારા નાણાકીય નીતિનો અમલ ચોક્કસ રીતે કરી શકાય છે અને દરેક છેલ્લા એકમ સુધી તેનો વિકાસ થાય છે.

આર્થિક વિકાસ : નાણા બજાર સ્થિરતા સાથે આર્થિક વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ થાય છે.

નાણાંની સરળ હેરફેર : એક પ્રદેશમાંથી બીજામાં નાણાંની હેરફેર સરળતાથી કરી શકાય છે.

મૂડીસર્જનમાં વધારો : નાણા બજાર દ્વારા ટૂંકાગાળાની મૂડીનો આપૂર્તિ થતી હોવાથી મૂડીસર્જનમાં વધારો થાય છે.

10.7 નાણાંબજારની ભૂમિકા અને માળખું :

ભારતનું નાણાંબજાર વિશ્વના દેશોની સાપેક્ષે અલ્પવિકસિત છે, જેનાં બે ભાગ પડે છે.

(1) સંગઠિત વિભાગ

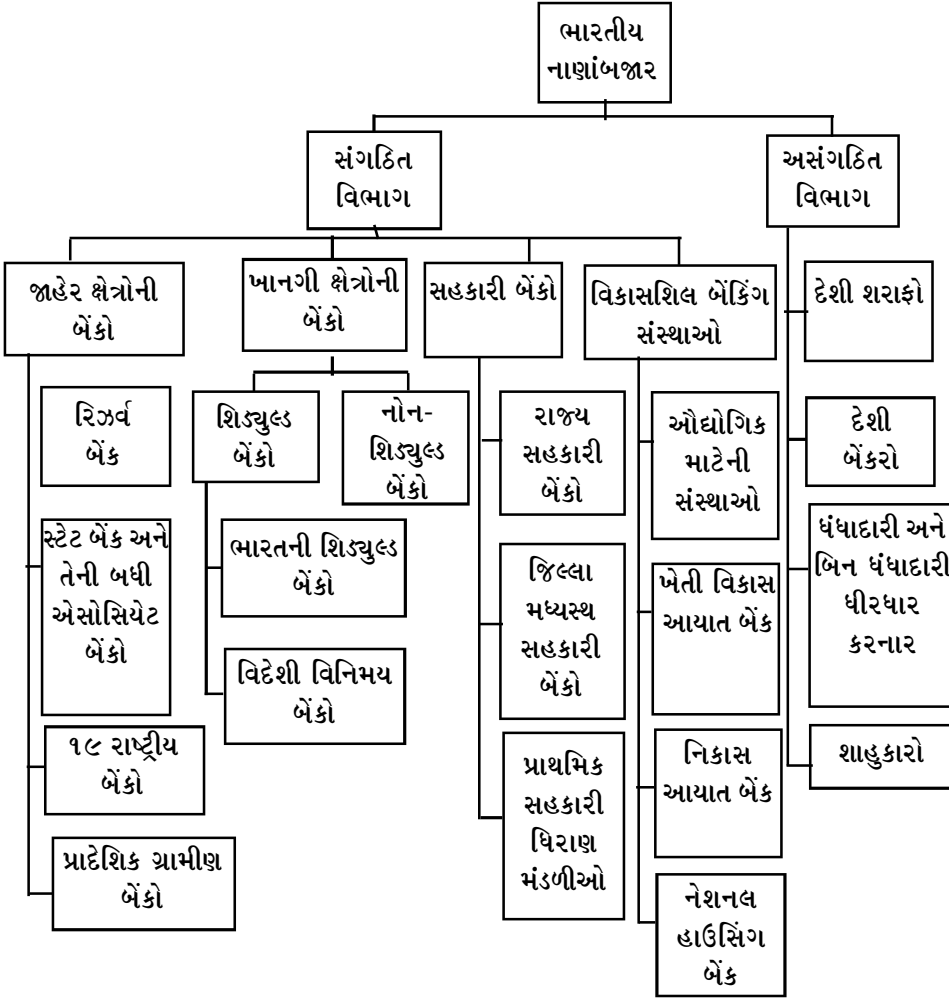
(2) અસંગઠિત વિભાગ

સંગઠિત વિભાગમાં RBI, SBI અને સહકારી બેંકો ખાનગી બેંકો વિનિમય બેંકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં શરાફો, શાહુકારો અને નોન બેન્કિંગ સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સંગઠિત વિભાગ કરતાં અસંગઠિત વિભાગમાં વ્યાજ દર વધુ હોય છે. સંગઠિત વિભાગમાં કાર્યની સમાનતા જોવા મળે છે. જ્યારે અસંગઠિત વિભાગમાં જોવા મળતી નથી. તથા તે અવૈધિક હોય છે. RBIનું નિયંત્રણ ના હોવાથી સંગઠિત ક્ષેત્રનું ઓરિટ પણ થતું નથી. જ્યારે સંગઠિત ક્ષેત્ર નિયંત્રણ હેઠળ હોવાથી આ વિભાગ વધુ સક્રિય બને છે.

10.7 નાણાંબજારની ભૂમિકા એન માખળું

10.8 નાણાંબજારનાં સાધનો અને ઘટકો :

(1) કોલમની :

- 1 થી 15 દિવસ સુધી ધિરાણ આપે છે.
- આ બજારને મની એટ કોલ એન્ડ શોર્ટ નોટિસ કહેવાય છે.
- માંગ-પૂરવઠા આધારે વ્યાજ દર નક્કી થાય છે.
- LIC, OTI, IDBI, NABARD ધિરાણ કરી શકે મેળવી નાં શકે.
- મુંબઈ, દિલ્હી, કલકત્તા, ચેન્નાઈમાં આ બજારનો વધુ વિકાસ થયેલો છે.

(2) ટ્રેઝરી બિલ :

- સરકારી વતી RBI દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.
- સમયગાળો 91 દિવસ, 182 દિવસ કે 364 દિવસનો હોય છે.
- જેમાં વ્યાજદર ઓછો હોવાથી ઓછા રોકાણકારો ભાગ લે છે.

(3) સર્ટીફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ :

- 1989 થી શિડ્યુલ વેપારી બેંક દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.
- રૂા. 1 લાખની લઘુત્તમ કિંમતે બહાર પડે છે.
- આ એક નેગોશિયેબલ સાધન છે RBI નાં નિયંત્રણમાં છે.
- નાણાંકીય સંસ્થા માટે 1 થી 3 વર્ષ સુધી નિયત કરેલ છે.

(4) વેપારી પત્રો :

- 1990 માં 7 દિવસની 7 વર્ષની પ્રોમિસરી નોટસ સ્વરૂપે RBI ની પૂર્વ પરવાનગી મેળવીને બહાર પાડી શકાય છે.
- કંપનીની દૃશ્ય ચોખ્ખી મિલકતો ઓછામાં ઓછી 4 કરોડ તેમજ ફંડ આધારિત કાર્યશીલ મૂડી ₹ 10 કરોડની હોવી જોઈએ.
- લઘુત્તમ ₹ 25 લાખ અને ત્યારબાદ રપ નાં ગુણાંકમાં બહાર પાડી શકાય છે.

(5) વેપારી બિલો :

આ બિલ એટલે કે ચોક્કસ વ્યક્તિને ચોક્કસ સમયે ચોક્કસ રકમની ચુકવણીની આદેશ કરતો દસ્તાવેજ છે.

(6) ઈન્ટર બેંક પાર્ટિસિપેશન સર્ટીફિકેટ :

આ સર્ટીફિકેટ ખરીદનાર અને વેચનાર બંને વેપારી બેંકો હોય છે.

- જ્યારે કોઈ બેંકે મોટું ધિરાણ આપ્યું હોય ત્યારે તેને નાણાંની જરૂર હોય તો તે આ સર્ટીફિકેટ બહાર પાડીને નાણાં મેળવી શકે છે. 30 થી 180 દિવસની સમય મર્યાદા આ સર્ટીફિકેટની હોય છે.

(7) પુનઃ ખરીદી કરારો : આ કરારોની મુદત 1 થી 14 દિવસ હોય છે.

- જેનાં દ્વારા બેંકો અંદરોઅંદર નાણાંની લેવડ-દેવડ કરી શકે છે.

RBI રેપો અને રિવર્સ રેપોની મદદથી ખરીદી અને વેચાણ કરીને તરલતાનું સંતુલન પુનઃ ખરીદી કરારો દ્વારા જાળવે છે.

(8) મની માર્કેટ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ :

- 1991 માં આ સાધન વ્યક્તિગત બચતને નાણાં બજારમાં ઉપયોગમાં લેવા માટે બહાર પાડવામાં આવ્યું.

જેથી બચતો ગતિશીલ બને, રોકાણની તક મળે અને તરલતામાં વધારો થાય છે.

10.9 નાણાં બજારનાં સુધારાઓ

- 1985માં વાધુલ સમિતિની રચના થઈ.
- 1990 માં RBI એ સુધારા કર્યાં. જેથી બિલનો પુનઃવટાવ સંસ્થાઓમાં થઈ શકે.

❖ ઉપસંહાર :

આમ, નાણાંબજારનું ઉપરોક્ત પ્રકરણ દ્વારા નાણાંબજાર અને તેનાં સાધનો, કાર્યો અને

મહત્વને વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે. નાણાં બજાર એ ટુંકાગાળાની નાણાંની જરૂરીયાત પુરી પાડતું અર્થતંત્રનું એક ખુબ જ મહત્વનું ઘટક તરીકે ઊભરી આવ્યું છે.

● **સ્વાધ્યાય**

● **નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો :**

- (1) નાણાંબજાર એટલે શું ? તેના લક્ષણો અને કાર્યો સમજાવો.
- (2) નાણાંબજારનું મહત્વ જણાવો.
- (3) નાણાંબજારનો અર્થ જણાવો ? નાણાંબજારના ઘટકો સમજાવો.
- (4) નાણાંબજારની ભૂમિકા સમજાવો ? નાણાંબજારનું નાણાં બજારની માળખું દર્શાવો.
- (5) આદર્શ નાણાંબજારના લક્ષણો સમજાવો.

● **ટૂંકમાં જવાબ આપો :**

- (1) નાણાંબજારની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) RBI ના કાર્યોની ગતિશીલતા કોના પર આધાર રાખે છે?
- (3) અસંગઠિત સેક્ટરમાં કોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (4) નાણાંબજારના જુદા જુદા સાધનોના નામ આપો.
- (5) કોલ-મની એટલે શું ?
- (6) ટ્રેઝરી બીલનો સમયગાળો કેટલો હોઈ શકે ?
- (7) મની માર્કેટ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ સમજાવો.
- (8) કોમર્શિયલ પેપર એટલે શું ?

❖ **MCQ**

1. કાઉથરના મતે _____ મુક્તની શાખની આપલ કરતી વિવિધ સંસ્થાઓ અને પેઢીઓ એટલે નાણાંબજાર.
  - (a) લાંબા ગાળાની
  - (b) ટુંકા ગાળાની
  - (c) વચ ગાળાની
  - (d) (a) અને (b) બંને

જવાબ : (b) ટુંકા ગાળાની

2. લાંબા ગાળાની નાણાંકીય જરૂરિયાત માટે _____ બજાર છે ?
  - (a) નાણાંબજાર
  - (b) મુડી બજાર
  - (c) બંને
  - (d) બંને માંથી એકપણ નહીં

જવાબ : (b) મુડી બજાર

3. નીચેનાં માંથી કયું નાણાંબજારનું લક્ષણ નથી ?

- (a) પાકતી મુદત
- (b) દલાલો
- (c) મહત્તમ પડકાર
- (d) ટુંકો ગાળો

જવાબ : (c) મહત્તમ પડકાર

4. સંગઠિત વિભાગ કરતાં અસંગઠિત વિભાગમાં _____ વધુ હોય છે ?

- (a) વ્યાજ દર
- (b) નિયંત્રણ
- (c) દલાલી
- (d) કાર્યની સમાનતા

જવાબ : (a) વ્યાજ દર

5. શરાફો, શાહુકારો અને નોન બેંકિંગ સંસ્થાઓનો સમાવેશ _____ વિભાગમાં થાય છે ?

- (a) સંગઠિત વિભાગ
- (b) અસંગઠિત વિભાગ
- (c) બંને
- (d) બંનેમાંથી એકપણ નહીં

જવાબ : (b) અસંગઠિત વિભાગ

6. ચોક્કસ વ્યક્તિને ચોક્કસ સમયે ચોક્કસ રકમની ચુકવણીનો આદેશ કરતો દસ્તાવેજ _____ છે ?

- (a) વેપારી પત્રો
- (b) વેપારી બીલો
- (c) ટ્રેઝરી બીલ
- (d) સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ

જવાબ : (b) વેપારી બીલો

7. પુનઃ ખરીદી કરારોની મુદત કેટલાં દિવસની હોય છે ?

- (a) ૧ થી ૨૦
- (b) ૧ થી ૧૪
- (c) ૧ થી ૧૫
- (d) ૩૦

જવાબ : (b) ૧ થી ૧૪

8. મની એટ કોલ અને શોર્ટ _____ નોટીસ એટલે શું ?

- (a) કોલ-મની
- (b) મની ઓર્ડર
- (c) મની માર્કેટ ફંડ
- (d) આપેલ તમામ

જવાબ : (a) કોલ-મની

9. _____ બહાર પાડવા માટે કંપની પાસે કાર્યશીલ મુડી ₹ ૧૦ કરોડ હોવી જોઈએ ?

- (a) વેપારી બીલો
- (b) વેપારી પત્રો
- (c) ટ્રેઝરી બીલ
- (d) મનીઓર્ડર મ્યુચ્યુઅલ ફંડ

જવાબ : (b) વેપારી પત્રો

10. ૧૯૮૮થી _____ શિષ્યુઅલ વેપારી બેંકો દ્વારા _____ બહાર પાડવામાં આવે છે.

- (a) સર્ટીફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ
- (b) પુનઃખરીદી કરારો
- (c) વેપારી બીલો
- (d) વેપારી પત્રો

જવાબ : (a) સર્ટીફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ

● નીચેનાં પ્રશ્નોનાં ટુંકમાં ઉત્તર આપો.

1. નાણાંબજારનાં લક્ષણો જણાવો.
2. નાણાંબજારનો અર્થ આપી વ્યવસ્થા સમજાવો.
3. નાણાંબજારનાં મુખ્ય કાર્યો કયાં કયાં છે ?
4. ટ્રેઝરી બીલ - ટુંક નોંધ લખો.
5. વેપારી બીલો - ટુંક નોંધ લખો.
6. ઈન્ટર બેંક પાર્ટિસિપેશન સર્ટીફિકેટ - ટુંક નોંધ લખો.

પરોક્ષ મૂડીબજાર - પરિચય

-: રૂપરેખા :-

- 11.1 પ્રસ્તાવના
- 11.2 અર્થ
- 11.3 પરોક્ષ મૂડી બજારના કાર્યો
- 11.4 પરોક્ષ મૂડી બજારપર નિયંત્રણ
- 11.5 શેર બજારની માન્યતા
- 11.6 જામીનગીરી સૂચિઓ(યાદીઓ)
- 11.7 દલાલોની નોંધણી
- 11.8 ભારતમાં શેરબજારનો વિકાસ
- 11.9 ભારતના શેરબજારો
- 11.10 બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ(બીએસઈ)
- 11.11 નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (એનએસઈ)
- 11.12 શેર બજારમાં વેપાર કરવાની પદ્ધતિઓ
- સ્વાધ્યાય

11.1 પ્રસ્તાવના

મિત્રો, આપણે આગળના એકમમાં પ્રાથમિક-પ્રત્યક્ષ બજાર (પ્રાઈમરી માર્કેટ) વિશે સમજ પ્રાપ્ત કરી, એ મુજબ આપણે જોયું કે, પ્રાથમિક-પ્રત્યક્ષ બજાર (પ્રાઈમરી માર્કેટ) એટલે જ્યાં, જામીનગીરીઓ (સિક્યોરિટીઝ)નું નિર્માણ કરવામાં આવે છે. આ માર્કેટમાં જ કંપનીઓ પ્રથમ વખત જાહેર જનતાને નવા સ્ટોક અને બોન્ડ વેચે છે (ફ્લોટ). પ્રારંભિક જાહેર ઓફર, અથવા IPO એ પ્રાથમિક બજારનું ઉદાહરણ છે.

કંપની મૂડીબજારમાં શેર, બોન્ડ અને ડિબેન્ચર જેવા નાણાકીય સાધનો બહાર પાડીને નાણાં એકત્ર કરી શકે છે. પ્રાથમિક બજાર એવું બજાર છે જ્યાં પ્રથમ વખત જામીનગીરી બહાર પાડવામાં આવે છે. પરોક્ષ મૂડી બજાર પહેલેથી બહાર પાડેલ સ્ટોક જામીનગીરીમાં વ્યવહાર થાય છે. આ એકમમાં આપણે પરોક્ષ મૂડી બજાર વિષે ચર્ચો કરીશું. જે તમને પરોક્ષ મૂડી બજારને સમજવામાં મદદ કરશે.

11.2 અર્થ

પ્રાઈમરી માર્કેટમાં, નવા શેર અને બોન્ડ પહેલીવાર ઈનિશિયલ પબ્લિક ઓફરિંગ (IPO) દ્વારા જાહેર જનતાને આપવામાં આવે છે. પ્રાઈમરી માર્કેટને નવા ઇશ્યુ માર્કેટ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે ગૌણ-પરોક્ષ બજાર (સેકન્ડરી માર્કેટ), તેનાથી વિપરીત છે જે કંપનીઓએ પ્રાથમિક બજાર માં પ્રથમ વખત અને પછી વખતો વખત બહાર પાડેલી જુદી જુદી પ્રકારની જામીનગીરીઓને બાહ્ય બજાર તરીકે ખરીદ-વેચાણની કામગીરી કરતું એક અપ્રત્યક્ષ-

ગૌણ અથવા પરોક્ષ બજાર છે. જે મૂળ કંપનીઓ વતી તેના શેર-જમીનગીરીઓની લે-વેચ કરાવી આપે છે. જેમકે, બીએસઈ અથવા ન્યુયોર્ક સ્ટોક એક્સચેન્જ અથવા નાસ્ડેક જેવા એક્સચેન્જો આ કામગીરી કરે છે જ્યાં શેરોનો વેપાર થાય છે. આમ, ગૌણ બજાર (સેકન્ડરી માર્કેટ) એ છે જેને આપણે સામાન્ય રીતે સ્ટોક માર્કેટ અથવા સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે પણ ઓળખીએ છીએ, જે હાલની સિક્યોરિટીઝની ખરીદી અને વેચાણ માટેનું બજાર છે. સેકન્ડરી માર્કેટમાં, સિક્યોરિટીઝ કંપની દ્વારા રોકાણકારોને સીધી જારી કરવામાં આવતી નથી. વર્તમાન રોકાણકારો દ્વારા સિક્યોરિટીઝ અન્ય રોકાણકારોને વેચવામાં આવે છે. ભારતમાં મુખ્યત્વે બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE). કંપનીઓ IPO દ્વારા સ્ટોક એક્સચેન્જમાં પ્રથમ વખત તેમના શેરની યાદી આપે છે. રોકાણકારો પછી આ શેર્સમાં સેકન્ડરી માર્કેટ મારફતે વેપાર કરી શકે છે.

પરોક્ષ મૂડી બજારમાં, વ્યવહારો અન્ય રોકાણકારો સાથે કરવામાં આવે છે, જમીનગીરી બહાર પાડનાર કંપની સાથે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે તમે દલાલ પાસેથી વપરાયેલી કાર ખરીદી શકો છો પણ ઉત્પાદક પાસેથી નહીં.

પરોક્ષ મૂડી બજાર એક એવું બજાર છે જ્યાં કંપનીએ અગાઉ બહાર પાડેલ જમીનગીરીઓનું ખરીદ વેચાણ થાય છે. પરોક્ષ મૂડી બજાર સરકારી, અર્ધ-સરકારી અને ખાનગી કંપનીઓએ અગાઉ બહાર પાડેલ જમીનગીરીઓના ખરીદ વેચાણ માટે વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે. જેમાં રોકાણકારો શેર દલાલો દ્વારા જમીનગીરીઓનું ખરીદ વેચાણ કરે છે.

ભારતીય જમીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો 1956 મુજબ પરોક્ષ મૂડી બજાર (શેરબજાર) એટલે ‘જમીનગીરીના ખરીદ, વેચાણના વ્યવહારોને મદદ કરવા, નિયમન કરવા અને નિયંત્રિત કરવાના હેતુથી સંસ્થાપિત અથવા બિન સંસ્થાપિત સંગઠન, સંસ્થા અથવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ’ શેરબજાર તેની સાથે નોંધાયેલા શેર દલાલ અને સંસ્થાઓ પર નિયમો અને નિયમનો લાગુ કરી શકે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શેરબજારએ એવી જગ્યા છે જ્યાં બોન્ડ અને શેર જેવી જમીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણ થાય છે.

11.3 પરોક્ષ મૂડી બજારના કાર્યો

પરોક્ષ મૂડી બજારનો મૂળ હેતુ જમીનગીરીઓના ખરીદ વેચાણની વ્યવસ્થા અને કંપનીઓને મૂડી સંપાદનની સુગમતા આપવાનો છે. આ ઉદ્દેશોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે, પરોક્ષ મૂડી બજાર નીચેના કાર્યો કરે છે :

1. **પ્રાથમિક બજારનો વિકાસ :** પરોક્ષ મૂડી બજાર રોકાણકારોને એટલે કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, નાણાકીય સંસ્થાઓ અને અન્ય રોકાણકારોને તેમની જમીનગીરીઓ માટે સતત અને તૈયાર બજાર પૂરું પાડીને પ્રાથમિક બજારના વિકાસમાં મદદ કરે છે.
2. **આર્થિક સ્થિતિનો સૂચક :** જ્યારે પણ સરકાર તેની નીતિઓમાં ફેરફાર કરે અથવા કોઈપણ આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનામાં ફેરફાર થાય છે, ત્યારે તે પરોક્ષ મૂડી બજારને અસર કરે છે કારણકે પરોક્ષ મૂડી બજાર સમગ્ર અર્થતંત્રની બદલાતી પરિસ્થિતિઓ માટે અત્યંત સંવેદનશીલ છે. પરોક્ષ મૂડી બજારનું સારું પ્રદર્શન દેશની સ્થિર આર્થિક સ્થિતિનો સંકેત આપે છે.
3. **ભાવ નિર્ધારણ :** પરોક્ષ મૂડી બજારમાં, જમીનગીરીઓની કિંમત તેની માંગ અને પુરવઠા પર આધારિત છે. ઉચ્ચ વૃદ્ધિની સંભાવના ધરાવતી અને સારો નફો કમાતી કંપનીઓની

બજારમાં દેખીતી રીતે જ ઊંચી માંગ હોય છે. તેથી જ આવી કંપનીઓના શેરની કિંમત તુલનાત્મક રીતે ઊંચી હોય છે.

4. **સોદા (વ્યવહાર)ની સલામતી :** સોદા (વ્યવહાર) તેના સભ્યો વચ્ચે ઉચ્ચ સ્તરની પારદર્શિતા સાથે અને પરોક્ષ મૂડી બજારના નિયમો મુજબ ફક્ત એવી જામીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણની મંજૂરી આપે છે જે પરોક્ષ મૂડી બજારમાં સૂચિબદ્ધ છે. આમ, સોદા સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત અને સલામત રીતે કરવામાં આવે છે.
5. **ભંડોળનું એકત્રીકરણ :** પરોક્ષ મૂડી બજાર સૌથી વધુ ઉત્પાદક અને નફાકારક ક્ષેત્ર એટલે કે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી સંસ્થાઓમાં રોકાણકારોના ભંડોળની ફાળવણી કરીને દેશના આર્થિક વિકાસમાં સહભાગી બને છે. તે રોકાણ માટે ભંડોળના એકત્રીકરણને સરળ બનાવે છે, પરિણામે મૂડી નિર્માણ થાય છે.
6. **માહિતીનો પ્રસાર :** પરોક્ષ મૂડી બજાર તેના વિવિધ પ્રકાશનો દ્વારા માહિતી પ્રદાન કરે છે. તે દૈનિક ધોરણે શેરની કિંમતો પ્રકાશિત કરે છે. કોર્પોરેટ માહિતીની પુસ્તિકા (ડિરેક્ટરી), કોર્પોરેટ કંપની વક્તવ્ય-અહેવાલ (કોર્પોરેટ હેન્ડઆઉટ્સ), વક્તવ્ય-અહેવાલ (હેન્ડ બુક્સ) અને પત્રિકા (પેમ્ફ્લેટ્સ) દ્વારા સંબંધિત રોકાણકારોને મૂલ્યાંકન માટે ઉપયોગી માહિતીનો પ્રસાર કરે છે.
7. **કંપની સંબંધિત શાસન પ્રણાલી :** સામાન્ય રીતે કંપનીઓ શેરબજાર અને સરકારના કડક નિયમોને કારણે તેમના સંચાલનમાં સુધારો કરે છે. કંપની સંબંધિત શાસન પ્રણાલીનો સારી રીતે અમલ કરે છે.
8. **નાના રોકાણકારો માટે આવકનો વધારાનો સ્ત્રોત (રોકાણની તકો) :** કંપનીના શેરોમાં રોકાણ મોટા અને નાના રોકાણકારો બંને કરી શકે છે. વ્યક્તિ તેને પરવડી શકે તેવા શેર ખરીદે છે. આમ, શેરબજાર નાના રોકાણકારોને આવકનો વધારાનો સ્ત્રોત પૂરો પાડે છે.
9. **સરકાર વિકાસના કામો માટે નાણાં મેળવે છે :** સરકાર બોન્ડ તરીકે ઓળખાતી વિવિધ જામીનગીરીઓના વેચાણ દ્વારા ગટર અને પાણીના શુદ્ધિકરણના કામો અથવા આવાસ યોજના જેવા માળખાકીય કામો માટે નાણાં ઉછીના લેવાનું નક્કી કરી શકે છે. આ બોન્ડ શેરબજાર દ્વારા બહાર પાડી શકાય છે જ્યાં લોકો તેમને ખરીદે છે જેથી, સરકારને વિકાસના કામો માટે નાણાં ઉછીના મળે છે. આમ કરવાથી વિકાસ માટે નાણાં પૂરા પાડવા માટે નાગરિકો પર સીધો કર લાદવાની જરૂર પડતી નથી.

11.4 પરોક્ષ મૂડી બજાર પર નિયંત્રણ

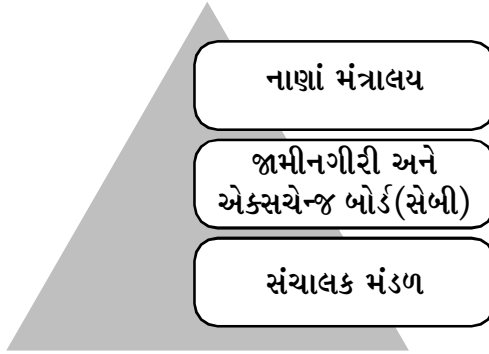
જામીનગીરી કરાર (નિયમન)ધારો 1956 (જામીનગીરી કોન્ટ્રાક્ટ્સ (રેગ્યુલેશન) એક્ટ, 1956) અને જામીનગીરી નિયમો 1957(જામીનગીરી કોન્ટ્રાક્ટ્સ (રેગ્યુલેશન) રૂલ્સ 1957)એ પરોક્ષ મૂડી બજાર અને જામીનગીરીઓના વ્યવહારોનું નિયમન કરવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે ઘડવામાં આવ્યા હતા. આ કાયદા દલાલોને પરવાનગી(લાઇસન્સ) દ્વારા પરોક્ષ મૂડી બજારની મર્યાદા બહાર જામીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણને પણ નિયંત્રિત કરે છે.

આ અધિનિયમ જામીનગીરીઓ સંબંધિત વિવિધ શરતોની રૂપરેખા આપે છે અને પરોક્ષ મૂડી બજારને કેન્દ્ર સરકાર/સેબી દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કંપનીઓની જામીનગીરીઓને સૂચિબદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા અને રોકાણકારો વતી જામીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણ સંબંધિત

વ્યવહારોની વિગતવાર પ્રક્રિયા સ્થાપિત કરે છે. તે જામીનગીરીઓમાં સોદાના તમામ પાસાઓ પર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ નિયંત્રણ માટે પ્રદાન કરે છે. મોટાભાગે કેન્દ્ર સરકાર પાસે નિયમનકારી અધિકારક્ષેત્ર હોય છે. જેમાં મુખ્યત્વે નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે :

- પરોક્ષ મૂડી બજારનું નિયમન અને દેખરેખ
- જામીનગીરીઓમાં કરાર
- પરોક્ષ મૂડી બજારમાં જામીનગીરીઓની સૂચિ

આ ઉપરાંત પરોક્ષ મૂડી બજારના નિયમન માટેની જવાબદારી આર્થિક બાબતોના વિભાગ, ભારત સરકાર, કંપની બાબતોના વિભાગ, ભારત સરકાર તથા રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા દ્વારા કરવામાં આવે છે. પરોક્ષ મૂડી બજારના નિયમન માટે ભારતીય જામીનગીરીઓ અને વિનિમય બોર્ડ(સેબી)ની સ્થાપના સેબી એક્ટ 1992 ની કલમ 3 હેઠળ જામીનગીરીઓના રોકાણકારોના હિતોની સુરક્ષા કરવા અને પરોક્ષ મૂડી બજારના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે થઈ હતી. ભારતમાં પરોક્ષ મૂડી બજાર પર નિયંત્રણ માટે ત્રિસ્તરીય રચના છે.

- **નાણાં મંત્રાલય :** નાણાં મંત્રાલયના પરોક્ષ મૂડી બજાર વિભાગને 1956ના જામીનગીરી કરાર (નિયમન)ધારા ની જોગવાઈનો અમલ અને અન્ય ક્ષેત્રમાં વેપારના પરવાના આપવાની સત્તા છે. સેબી કાયદા મુજબ નાણાં મંત્રાલય સેબીની દેખરેખ રાખે છે. તેની પાસે પરોક્ષ મૂડી બજારને માન્યતા આપવાની અને તેના કાર્યનિયમનની સત્તા છે. નાણાં મંત્રાલય પરોક્ષ મૂડી બજારના મુખ્ય અધિકારીઓની ભરતી અને નામાંકનને મંજૂરી પણ આપે છે.
- **ભારતીય જામીનગીરીઓ અને વિનિમય બોર્ડ(સેબી) :** ભારતીય જામીનગીરીઓ અને વિનિમય બોર્ડની સ્થાપના વર્ષ 1988 માં થઈ પરંતુ તેને વૈધાનિક સત્તાઓ 30મી જાન્યુઆરી 1992 ના રોજ પ્રાપ્ત થઈ હતી. સેબી કાયદા હેઠળ, વિવિધ પ્રકારની સત્તા સેબી પાસે છે.
- **સંચાલક મંડળ :** શેર બજારના નિયમો જાળવવાની જવાબદારી સંચાલક મંડળની છે. સંચાલક મંડળમાં ચૂંટાયેલા સભ્ય ડિરેક્ટર, સરકારના નામાંકિત અને લોકપ્રતિનિધિઓ હોય છે. શેર બજારના સંચાલક મંડળ માં 13 સભ્યો હોય છે.

11.5 શેર બજારની માન્યતા

કોઈપણ શેર બજાર, જે માન્યતા પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે તે કેન્દ્ર સરકારને અરજી કરી શકે છે. દરેક અરજીમાં માહિતી જેવીકે;

- કરારના નિયમ અને નિયંત્રણ માટે શેર બજારના પેટા-નિયમોની નકલ
  - શેર બજારના બંધારણને લગતા નિયમોની નકલ
  - શેર બજારનું વહીવટી મંડળ, તેનું બંધારણ અને વ્યવસ્થાપનની સત્તાઓ
  - શેર બજારના પદાધિકારીઓની સત્તાઓ અને ફરજો
  - સભ્યોના વિવિધ વર્ગોના શેર બજારમાં પ્રવેશ તેમજ સભ્યપદ માટેની લાયકાત, અને સભ્યોની હકાલપટ્ટી અને પુનઃપ્રવેશ
  - શેર બજારના સભ્યો તરીકે ભાગીદારીની નોંધણી માટેની પ્રક્રિયા નિયમો જે સભ્યપદ પ્રદાન કરે છે
  - અધિકૃત પ્રતિનિધિઓના નામાંકન અને નિમણૂક
- જો કેન્દ્ર સરકાર સંતુષ્ટ થાય તો આ માટે જરૂરી તપાસ કર્યા બાદ તેને ખાત્રી થાય કે
- (અ) નોંધણી માટે અરજી કરતા શેર બજારના નિયમો રોકાણકારોને સુરક્ષિત રાખશે
- (બ) શેર બજાર અન્ય કોઈપણ શરતોનું પાલન કરશે
- (ક) શેરના વિનિમયને માન્યતા આપવી જાહેર હિતમાં છે
- તો શેર બજારને માન્યતા આપી શકે છે.

11.6 જામીનગીરી સૂચિઓ(યાદીઓ)

કંપની શેરબજારમાં સૂચિબદ્ધ થયા બાદ કંપની અને શેરબજાર વચ્ચે જામીનગીરી સૂચિ કરાર કરવામાં આવે છે. સૂચિ કરારનો મુખ્ય હેતુએ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે કંપની શાસન સંબંધિત પ્રણાલીનું પાલન કરી રહી છે. જામીનગીરીને સૂચિબદ્ધ કરવાથી કંપનીની જામીનગીરીનો શેરબજારની ખરીદ વેચાણની યાદીમાં સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ખાનગીકંપની જાહેર જનતાને શેર અથવા ડિબેન્ચર આપવા માંગે છે ત્યારે તે શેરબજારમાં સૂચિબદ્ધ હોવી જરૂરી છે. સૂચિબદ્ધ જામીનગીરી રોકાણકારોને ખાતરી આપે છે કે બજાર નિયમન સુવ્યવસ્થિત ધોરણે થાય છે. કંપની ધારા 1956, સુધારણા 1988 ની કલમ 73 (1) મુજબ કંપનીએ શેરબજારમાં સૂચિબદ્ધ થવા માટે અમૂક શરતોનું પાલન કરવું પડે છે. જામીનગીરી કરાર (નિયમન)ધારો 1956, જામીનગીરી કરાર (નિયમન)નિયમો 1957, સેબી ધારો 1992, સેબી જાહેર કરેલ મૂડી તથા જાહેરાત આવશ્યકતા 2009, હેઠળ સૂચવવામાં આવેલી કેટલીક શરતો, કોઈપણ અન્ય પરિપત્ર, સ્પષ્ટતાઓ, અધિકૃત સત્તા દ્વારા જારી કરાયેલ માર્ગદર્શિકા વિગેરેનું પણ કંપનીઓએ પાલન કરવું પડે છે. શેરબજાર સંચાલક મંડળને સેબી દ્વારા સમયાંતરે આપવામાં આવતા નિર્દેશો મુજબ સૂચિ કરાર કરવામાં આવે છે.

કંપનીઓ શેર બજારે સૂચવેલા સુધારાને અનુસરે છે. જામીનગીરી સૂચિ કરારમાં કંપની શાસન સંબંધિત પ્રણાલી (કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ)ની કલમ ક્રમાંક 49 સહિત 51 કલમો શામેલ છે.

11.7 દલાલોની નોંધણી

શેરબજારના સભ્યને શેર દલાલ કહેવામાં આવે છે. શેર દલાલ ગ્રાહકોની જામીનગીરીનું ખરીદ વેચાણ કરે છે. શેર દલાલ બનવા માટે સેબીને નિયત ફી ભરી નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર લેવું

પડે છે તથા સૂચવેલ નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે. જો કોઈ દલાલ નિયમોનું પાલન ન કરે, હેરાફેરીમાં અથવા ભાવોમાં થતા ફેરફારમાં સામેલ થાય અથવા ખોટી માહિતી આપે, તો તેની નોંધણી અમાન્ય થવાની સંભાવના હોય છે.

11.8 ભારતમાં શેરબજારનો વિકાસ

ભારતમાં જામીનગીરીના વેપારની શરૂઆત 18મી સદીથી થઈ જ્યારે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ લોન જામીનગીરીમાં વેપાર કરવાનું શરૂ કર્યું. 1830માં બોમ્બેમાં બેંક અને કોટન પ્રેસના શેરનો વેપાર શરૂ થયો. ભારતમાં શેરબજારની અનૌપચારિક શરૂઆત 1850ના દાયકામાં બોમ્બેમાં ટાઉન હોલની સામે 22 શેર દલાલોએ વડના ઝાડ નીચે વેપાર કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી થઈ તેમ કહી શકાય. દલાલોની સંખ્યામાં વધારો થતાં, આ સ્થળાંતર 1874સુધી ચાલુ રહ્યું અને દલાલ સ્ટ્રીટ તરીકે ઓળખાતી જગ્યાએ સ્થાયી થયું અને નેટિવ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશન તરીકે ઓળખાતું આ અનૌપચારિક જૂથ 1875માં બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) તરીકે સંગઠિત થયું. આગળ જતાં અમદાવાદ શેરબજાર(1894), કલકત્તા શેરબજાર(1908), અને મદ્રાસ (ચેન્નાઈ) શેરબજાર(1937)ની રચના થઈ. સ્વતંત્રતા પછી વેપારના જથ્થા પ્રમાણે બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જનું વર્ચસ્વ હતું. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ સાથે સ્પર્ધા કરી શકે તેટલા મોટા અને પારદર્શિ શેરબજારની જરૂરિયાતે 1992માં નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (એનએસઈ)ને જન્મ આપ્યો.

ભારતમાં પરોક્ષ મૂડી બજારની વર્તમાન સ્થિતિ :

દેશને આઝાદી મળ્યા પછી, બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ સિવાય 23 શેરબજાર શરૂ થયા. જો કે, હાલમાં, બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ સાથે નીચે મુજબ માન્ય શેરબજાર છે :

- કલકત્તા સ્ટોક એક્સચેન્જ લિમિટેડ
- મગધ સ્ટોક એક્સચેન્જ લિમિટેડ
- મેટ્રોપોલિટન સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ
- ઈન્ડિયા ઈન્ટરનેશનલ એક્સચેન્જ (ઈન્ડિયા આઈએનએક્સ)
- એનએસસી આઈએફસી લિમિટેડ

1991માં, ભારતીય અર્થતંત્રના ઉદારીકરણ પછી, શેર બજારો સુધારાના યુગમાં પ્રવેશ્યા. ભારતીય શેરબજાર ત્રણ સ્તરની રચનાને અનુસરે છે :

- નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (એનએસઈ)
- પ્રાદેશિક સ્ટોક એક્સચેન્જ
- ઓવર ધ કાઉન્ટર એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા (ઓટીસીઈઆઈ)

11.9 ભારતના શેરબજારો

જામીનગીરી માટે તરલતા ઊભી કરવામાં શેરબજાર મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. શેરબજારમાં સોદા ગાણિતીક નિયમો (અલ્ગોરિથમ) ના મેળ પર આધારિત છે. શેરબજાર તેમાં વેપાર કરતા સભ્યો પાસેથી ફી વસૂલ કરીને આવક મેળવે છે. ભારતમાં બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ બે મુખ્ય શેરબજારો છે.

11.10 બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ(બીએસઈ)

બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જની સ્થાપના 9 જુલાઈ, 1875ના રોજ થઈ હતી. તે એશિયાનું પ્રથમ શેરબજાર છે. 1875 માં, પ્રખ્યાત ઉદ્યોગપતિ પ્રેમચંદ રોયચંદે સત્તાવાર રીતે મૂળ શેર અને સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશનની સ્થાપના કરી જેનું નામ બદલીને બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ રાખવામાં આવ્યું. તે છ માઈક્રો સેકન્ડની વેપાર ગતિ સાથે વિશ્વનું સૌથી ઝડપી વિનિમય બજાર છે. ભારત સરકારે ઓગસ્ટ 1957માં જામીનગીરી કરાર (નિયમન)નિયમો 1957, હેઠળ તેને સત્તાવાર રીતે માન્યતા આપી હતી. 2012માં બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ યુનાઈટેડ નેશન્સ સસ્ટેનેબલ સ્ટોક એક્સચેન્જ પહેલમાં જોડાયું. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) માં અંદાજે 5000 કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ (લિસ્ટેડ) છે. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જએ અમદાવાદમાં ભારતનું પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય એક્સચેન્જ, India INX શરૂ કર્યું છે. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જની સંપૂર્ણ માલિકીની પેટાકંપની ઈન્ડિયન ક્લિયરિંગ કોર્પોરેશન લિમિટેડ બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જમાં કરવામાં આવતા તમામ સોદા માટે સુરક્ષિત મંચ પૂરું પાડે છે. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જની બીજી સંપૂર્ણ માલિકીની પેટાકંપની બોમ્બે સ્ટોક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ લિમિટેડ દેશની સૌથી પ્રતિષ્ઠિત મૂડી બજાર શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાંની એક છે. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જએ બીએસઈ સન્માન નામથી સામાજિક જવાબદારી બજાર પણ શરૂ કર્યું છે.

8મી ફેબ્રુઆરી 2022 સુધીની માહિતી મુજબ BSE-બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જમાં લિસ્ટેડ કંપનીઓની કુલ સંખ્યા 5,246 છે. BSE પર સૂચિબદ્ધ શેરોની અખિલ ભારતીય બજાર મૂડી ભારતીય મૂલ્ય અનુસાર રૂ. 26,451,334.95 કરોડ છે.

11.11 નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (એનએસઈ)

નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જની સ્થાપના 1992માં કરવામાં આવી હતી. તેને જામીનગીરી કરાર (નિયમન)ધારો 1956 હેઠળ સેબી દ્વારા શેરબજાર તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હતી અને તેની કામગીરી 1994માં શરૂ થઈ હતી. તે મુંબઈમાં મુખ્યમથક ધરાવે છે. તે ભારતમાં સંપૂર્ણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ ઈલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી જામીનગીરી વેપાર પૂરું પાડનાર પ્રથમ શેરબજાર છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જએ ટેકનોલોજી અને નવીનીકરણમાં અગ્રણી શેરબજાર તરીકે પોતાનું સ્થાન સુનિશ્ચિત કર્યું છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જની સેવાઓ ટ્રેડિંગ સેવાઓ, વિનિમય સૂચિ, સૂચકાંકો, સમાશોધન (ક્લિયરિંગ) અને પતાવટ (સેટલમેન્ટ) સેવાઓ, નાણાકીય શિક્ષણ અને તકનીકી ઉકેલોનો સમાવેશ થાય છે. સ્વયંસંચાલિત પદ્ધતિ તેને બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) ની સરખામણીમાં વધુ વિશ્વસનીય અને કાર્યક્ષમ બનાવે છે.

નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE) એ ભારતમાં અગ્રણી સ્ટોક એક્સચેન્જ છે અને ૨૦૧૫માં ઈક્વિટી ટ્રેડિંગ વોલ્યુમ દ્વારા વિશ્વનું ચોથું સૌથી મોટું સ્ટોક એક્સચેન્જ છે, વર્લ્ડ ફેડરેશન ઓફ એક્સચેન્જ (WFE) અનુસાર. ઈલેક્ટ્રોનિક અથવા સ્કીન-આધારિત ટ્રેડિંગનો અમલ કરનાર NSE એ ભારતમાં પ્રથમ એક્સચેન્જ હતું. તા. 06-મે-2022 સુધીની માહિતી પ્રમાણે, નાણાકીય વર્ષ 2021 માં, સમગ્ર ભારતમાં નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE) અને બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) માં કુલ ૭,૪૬૨ થી વધુ કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ (લિસ્ટેડ) થઈ હતી.

નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ એ ભારતનું અગ્રણી સ્ટોક એક્સચેન્જ છે, જે મુંબઈ, મહારાષ્ટ્રમાં સ્થિત છે. ફ્યુચર્સ ઈન્ડસ્ટ્રી એસોસિએશન, એક ડેરિવેટિવ્સ ટ્રેડ બોડી દ્વારા જાળવવામાં આવેલા આંકડાઓના આધારે ટ્રેડ કરાયેલા કરારની સંખ્યા દ્વારા 2021 માં તે વિશ્વનું સૌથી મોટું ડેરિવેટિવ્સ એક્સચેન્જ છે.

NIFTY નું પૂર્ણ નામ, 'નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ FIFTY' છે. તેને નિફ્ટી 50 જે નિફ્ટી સિમ્પલ અથવા નિફ્ટી સીએનએક્સ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તે મોટી કંપનીઓ માટે ભારતમાં NSE (નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ) પરનો બેન્ચમાર્ક ઇન્ડેક્સ છે. તેમાં 23 આર્થિક ક્ષેત્રોને આવરી લેતા પચાસ સ્ટોક એક્સચેન્જનો સમાવેશ થાય છે.

NSC-માં નિફ્ટી 50; નિફ્ટી નેક્સ્ટ 50; નિફ્ટી 500 છે,

માર્કેટ કેપ : US\$3.4 ટ્રિલિયન (ઓગસ્ટ 2021 મુજબ).

તેનું ચલણ ભારતીય રૂપિયો (₹) છે, ભારતમાં સૂચિઓની લિસ્ટેડ સંખ્યા: 2,002

NSC ના માલિકો તરીકે વિવિધ સ્થાનિક અને વૈશ્વિક નાણાકીય સંસ્થાઓ, તેમજ જાહેર અને ખાનગી માલિકીની સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓ છે.

11.12 શેર બજારમાં વેપાર કરવાની પદ્ધતિઓ

શેર બજારમાં જામીનગીરી વેચતા પહેલા, કંપનીઓએ તેમની જામીનગીરી શેર બજારમાં સૂચિબદ્ધ કરાવવાની હોય છે. કંપનીનું નામ સૂચિબદ્ધ જામીનગીરીમાં ત્યારે જ સમાવવામાં આવે છે જ્યારે શેર બજાર સત્તાવાળાઓ કંપનીની નાણાકીય સ્થિતિ અને અન્ય બાબતોથી સંતુષ્ટ હોય. અગાઉ જામીનગીરીની ખરીદી અને વેચાણ શેર બજારના ટ્રેડિંગ ફ્લોરમાં કરવામાં આવતું હતું; આજે તે કોમ્પ્યુટર દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેમાં નીચેના પગલાં નો સમાવેશ થાય છે :

શેર બજારમાં વેપારની પ્રક્રિયા :

1. દલાલની પસંદગી
2. ડિપોઝિટરી સાથે ડીમેટ ખાતું ખોલવું.
3. ઓર્ડર આપવો
4. ઓર્ડરનો અમલ
5. પતાવટ

1. દલાલની પસંદગી :

જામીનગીરીની ખરીદી અને વેચાણ ફક્ત સેબીમાં નોંધાયેલ શેર દલાલ દ્વારા જ થઈ શકે છે જેઓ શેર બજારના સભ્યો છે. શેર બજારમાં વેપારનું પ્રથમ પગલુંએ શેરદલાલને પસંદ કરવાનું છે જે રોકાણકાર વતી જામીનગીરી ખરીદશે / વેચશે.

2. ડિપોઝિટરી સાથે ડીમેટ ખાતું ખોલવું :

શેર બજારમાં વેપાર (ટ્રેડિંગ) પ્રક્રિયામાં બીજું પગલું ડીમેટ ખાતું ખોલવાનું છે. ભારતીય નાગરિકે ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સૂચિબદ્ધ જામીનગીરીમાં વેપાર કરવા માટે ડિપોઝિટરી સહભાગી (બેંક અથવા શેર દલાલ) સાથે ડીમેટ (ડિમટીરિયલાઈઝ) ખાતું ખોલાવવું જરૂરી હોય છે. જામીનગીરી ડિપોઝિટરી દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવે છે. ડિપોઝિટરી એ એક સંસ્થા છે જે જામીનગીરી ધરાવે છે (દા.ત. શેર, ડિબેન્ચર,

બોન્ડ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, વગેરે.) હાલમાં ભારતમાં બે ડિપોઝિટરીઝ છે : નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ (NSDL) અને સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસિસ લિમિટેડ (CSDL). ડિપોઝિટરી અને રોકાણકાર વચ્ચે કોઈ સીધો સંપર્ક નથી. ડિપોઝિટરી માત્ર ડિપોઝિટરી સહભાગીઓ દ્વારા રોકાણકારો સાથે સંપર્ક કરે છે. ડિપોઝિટરી સહભાગી રોકાણકારના જામીનગીરી બાકી રકમ (એકાઉન્ટ બેલેન્સ) જાળવી રાખશે અને સમયાંતરે તેમના ખાતાની સ્થિતિ વિશે રોકાણકારને જાણ કરશે.

3. ઓર્ડર આપવો :

ડીમેટ ખાતું ખોલ્યા પછી, રોકાણકાર ઓર્ડર આપી શકે છે. ઓર્ડર શેરદલાલને વ્યક્તિગત રીતે અથવા ફોન, ઈમેલ વગેરે દ્વારા આપી શકાય છે. રોકાણકારે જામીનગીરી ખરીદી કે વેચી શકાય તેવી કિંમતની શ્રેણીનો ખૂબ જ સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરીને ઓર્ડર આપવો જોઈએ. દા.ત. 'ઈન્ફોસિસ બેંકના 100 ઈક્વિટી શેર પ્રતિ શેર રૂ 400 થી વધુ ના ભાવે ખરીદો.'

4. ઓર્ડરનો અમલ :

રોકાણકારની સૂચનાઓ અનુસાર, શેરદલાલ તે જામીનગીરી ખરીદે છે અથવા વેચે છે. અમલ થયેલા ઓર્ડર માટે શેરદલાલ કરાર નોંધ તૈયાર કરે છે. કરાર નોંધમાં જામીનગીરીનું નામ અને કિંમત, પક્ષકારોના નામ અને તેના દ્વારા વસૂલવામાં આવેલ દલાલી (કમિશન)નો સમાવેશ થાય છે. કરાર નોંધ પર શેરદલાલ દ્વારા સહી થયેલ હોય છે.

5. પતાવટ :

પતાવટનો અર્થ છે જામીનગીરીની વાસ્તવિક તબદીલી. શેરદલાલ દ્વારા તેમના ગ્રાહકો વતી કરવામાં આવતી જામીનગીરીના વેપારનો આ છેલ્લો તબક્કો છે પતાવટ બે પ્રકારના હોઈ શકે છે.

(a) સ્થળ પર પતાવટ :

તેનો અર્થ એ છે કે પતાવટ તરત જ થાય છે અને સ્થળ પર જ પતાવટ થાય છે. 1 T + 2 રોલિંગ સેટલમેન્ટ આનો અર્થ એ છે કે સોમવારે થતો કોઈપણ વેપાર બુધવાર સુધીમાં પતાવટ થઈ જાય છે.

(b) ફોરવર્ડ સેટલમેન્ટ :

ફોરવર્ડ સેટલમેન્ટનો અર્થ એ છે કે પતાવટ ભવિષ્યની કોઈ તારીખે થશે. તે T + 5 અથવા T + 7, વગેરે હોઈ શકે છે. શેર બજારમાં તમામ સોદા સોમવાર થી શુક્રવાર સવારે 9.15 થી બપોરે 3.30 વાગ્યાની વચ્ચે થાય છે.

● સ્વાધ્યાય

ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. કંપનીના શેર સૂચિબદ્ધ થઈ જાય, ત્યાર બાદ તેમનો વેપાર ..... માં થાય છે. (પરોક્ષ મૂડી બજાર/મૂડી બજાર)
2. જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો ..... માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. (1956/1996)

3. .... ભારતમાં સંપૂર્ણ કોમ્પ્યુટરાઈઝડ ઇલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી જામીનગીરી વેપાર પૂરું પાડનાર પ્રથમ શેરબજાર છે. (બોમ્બે શેરબજાર (બીએસઈ) /નેશનલ સ્ટોક એક્સચેંજ ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ (એનએસઈ))
  4. ભારતીય જામીનગીરીઓ અને વિનિમય બોર્ડની સ્થાપના વર્ષ ..... માં થઈ પરંતુ તેને વૈધાનિક સત્તાઓ ..... વર્ષ 1992માં મળી. (1988, 1992/1990, 1998)
  5. જામીનગીરી સૂચિ કરારમાં ..... ની કલમ ક્રમાંક 49 પણ શામેલ હોય છે. (કંપની શાસન સંબંધિત પ્રણાલી (કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ)/ સ્ટેમ્પ પેપર)
- જવાબ : (1) પરોક્ષ મૂડી બજાર (2) 1956 (3) નેશનલ સ્ટોક એક્સચેંજ ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ (એનએસઈ) (4) 1988, 1992 (5) કંપની શાસન સંબંધિત પ્રણાલી (કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ)

ટૂંકા પ્રશ્નો :

1. પરોક્ષ મૂડી બજારનો અર્થ શું છે ?
2. પરોક્ષ મૂડી બજારના કોઈપણ બે કાર્યો જણાવો.
3. પતાવટનો અર્થ શું છે ?
4. ફોરવર્ડ સેટલમેન્ટ એટલે શું ?
5. શેરબજારના સભ્યને ક્યા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?

નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો :

1. શેર બજારનો અર્થ લખી. તેના કાર્યો સમજાવો.
2. પરોક્ષ મૂડી બજારપર નિયંત્રણ અંગેની જોગવાઈ જણાવો.
3. ભારતમાં શેરબજારના વિકાસ અંગે જણાવો.
4. પરોક્ષ મૂડી બજાર (શેર બજારમાં) વેપાર કરવાની પદ્ધતિઓ જણાવો.

શબ્દસૂચિ (Glossary)

1. સેબી (SEBI) : Securities and Exchange Board of India ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય
2. બોર્ડ
3. બીએસઈ (BSE) : Bombay Stock Exchange બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેંજ
4. એનએસઈ (NSE) : National Stock Exchange of India Limited નેશનલ સ્ટોક એક્સચેંજ ઓફ
5. ઇન્ડિયા લિમિટેડ
6. એનએસડીએલ (NSDL) : National Securities Depositories Limited નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ
7. સીડીએલ (CDSL) : Central Depositories Services Limited સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસિસ લિમિટેડ.

ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટ-પરિચય

- 12.1 પ્રસ્તાવના
- 12.2 અર્થ અને વ્યાખ્યા
- 12.3 ડેરિવેટિવ્સ બજારના ફાયદા
- 12.4 ડેરિવેટિવ્સ બજારનો ઇતિહાસ
- 12.5 ભારતમાં ડેરિવેટિવ્સ બજાર
- 12.6 ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટમાં વેપારીઓ
- 12.7 નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સનાં પ્રકારો
- 12.8 નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સની જરૂરિયાત
- 12.9 ભાવ તફાવતનાં સોદાઓ
- 12.10 NSEમાં ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટ
- 12.11 OTC ડેરિવેટિવ્સ બજાર
- 12.12 સટ્ટો સટોડિયા અને સોધઓ

● સ્વાધ્યાય

12.1 પ્રસ્તાવના :

પ્રવર્તમાન યુગમાં સમગ્ર વિશ્વમાં શેરબજાર, નાણાબજાર અને હૂડિયામણ બજાર ધમધમી રહ્યા છે, આ બજારોનાં લીધે ઊભું થયેલું બજાર ડેરિવેટિવ્સ (વાયદા) બજાર તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં નાણાં બજારનાં નાણાકીય સાધનોનાં સોદાની મદદથી રોકડનાં સોદાઓમાં જે નાણાકીય જોખમ રહેલું છે તેની સામે વાયદા બજાર થકી રક્ષણ મેળવી શકાય છે. વાયદા બજાર પણ શેરબજારનાં નિયમો અને નિયંત્રણોને આધીન રહીને કાર્ય કરે છે, જેમાં ભારતમાં સેબીનાં નિયમન હેઠળ વાયદા બજાર કાર્ય કરે છે.

12.2 અર્થ અને વ્યાખ્યા :

ડેરિવેટિવ્સને વીમાની સાથે સરખાવી શકાય છે, જેમ વીમો રક્ષણ આપે છે એવી જ રીતે વાયદા બજાર પણ શેરભાવ, ચીજવસ્તુઓનાં ભાવો, વ્યાજદર અનિશ્ચિતતા અને ભાવ ફેરફારનાં અણધાર્યા જોખમો સામે રક્ષણ આપે છે. આમ કહી શકાય કે ડેરિવેટિવ્સ બજાર જોખમ ઘટાડવાનાં સાધન તરીકે મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે.

❖ જામીનગીરી કરાર નિયમન ધારો - 1956 મુજબ ડેરિવેટિવ્સની વ્યાખ્યા :

- (I) “ડેરિવેટિવ્સ એક એવી જામીનગીરી છે કે જે દેવાનાં સાધનોમાંથી અસ્તિત્વમાં આવી હોય, જેમ કે શેર લોન જોખમનાં સાધનો, કરારો અથવા અન્ય કોઈપણ પ્રકારની જામીનગીરીઓ.”
- (II) એવો કરાર કે જે પોતાનું મૂલ્ય ભાવનાં સૂચકાંક હેઠળની જામીનગીરીઓમાંથી નક્કી કરતાં હોય.

(III) ડેરિવેટિવ્સ એ વ્યાજદર, વિનિમય દર, અને હેજિંગ બજારનાં જોખમ સામેની પદ્ધતિ છે.

12.3 ડેરિવેટિવ્સ બજારનાં ફાયદા :

- ❖ ડેરિવેટિવ્સ બજારનાં ફાયદા નીચે મુજબ છે.
  1. સટોડિયાનું વલણ : ડેરિવેટિવ્સ બજાર ભાગ લેનારા સટોડિયાનું શેર લે-વેચ (સટ્ટા)નું વલણ દર્શાવે છે.
  2. ફેરબદલી : ડેરિવેટિવ્સ બજાર થકી જોખમની ફેરબદલી સરળતાથી થઈ શકે છે.
  3. વેપારનો જથ્થો : ડેરિવેટિવ્સ બજારમાં વેપારનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી વધુ જથ્થો મળી રહે છે.
  4. નિયંત્રણ : ચોક્કસ નિયમો અને ધારાધોરણ થકી નિયંત્રણ હોવાથી બજારનું વાતાવરણ નિયંત્રિત હોય છે.
  5. આકર્ષણ : ડેરિવેટિવ્સ બજાર ઉદ્યોગ સાહસિકોને આકર્ષણ પૂરું પાડે છે.

12.4 ડેરિવેટિવ્સ બજારનો ઇતિહાસ :

ઈ.સ. 1700ની શરૂઆતનાં સમયમાં પ્રથમ કોમોડિટી એક્સચેન્જની શરૂઆત થઈ. 1860નાં દાયકામાં પ્રથમ ફ્યુચર્સ કરાર થયો. 16 મે 1972 પ્રથમ નાણાકીય વાયદા કરાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. 1982માં ઓપ્શન્સ અને સ્ટોક ઈન્ડેક્સ ફ્યુચર્સ નો વેપાર શરૂ થયો. 1872માં ઓપ્શનની શોધ અમેરિકન ફાઈનાન્સ રસેલ સેજ દ્વારા કરવામાં આવી. ઓપ્શનમાં અમેરિકા અને યુરોપિયન ડેરિવેટિવ્સ સૌથી વધુ લોકપ્રિય ઓપ્શન છે. 1670માં વિલિયમ અને મેરીનાં સમયે લંડનમાં અમેરિકન ઓપ્શન કરાર જાણીતા બન્યા હતા. ઓગણીસમી સદીમાં અમેરિકામાં ઓવર ધ કાઉન્ટર પર ચોક્કસ ડિલર્સ દ્વારા શેર પર પૂટ અને કોલ ઓપ્શન વેચવામાં આવ્યાં હતાં.

12.5 ભારતમાં ડેરિવેટિવ્સ બજાર :

1875 થી ભારતમાં વાયદા બજાર અસ્તિત્વમાં છે. ભારતમાં 41 કોમોડિટીઝ માં ફ્યુચર્સ ટ્રેડિંગને મંજૂરી છે. ભારતમાં કુલ 8 કોમોડિટી એક્સચેન્જ છે. ભારતમાં પ્રવર્તમાન બદલા પદ્ધતિ જે વર્ષો જુની હતી પરંતુ વિદેશી રોકાણકારોએ કરેલા સંખ્યાબંધ કૌભાંડોનાં પરિણામે બદલા પદ્ધતિ ઉપર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો, 1995માં લોઝ વટહુકમ જાહેર થયો છતાં એવું ફલિત થયું કે ડેરિવેટિવ્સ વેપારને સંચાલિત કરવા માટે કોઈ નિયમનકારી માળખું નથી. આથી વિવિધ કમિટીઓની રચના કરવામાં આવી અંતે ડેરિવેટિવ્સને સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ રેગ્યુલેશન એક્ટ અંતર્ગત સમાવિષ્ટ કર્યું. જે અંગે 1998 અને 1999 માં લોકસભામાં બિલ તથા સુધારા બિલ મંજૂર થયા. પ્રો. આર. જે. વર્માની અધ્યક્ષતામાં ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટમાં જોખમ નિયંત્રણ માટેનાં તમામ પગલાંઓની પુનઃવિચારણાં કરવામાં આવી. માર્ચ 2000 માં 1969માં લાદેલાં ફોરવર્ડ ટ્રેડિંગના પ્રતિબંધને હટાવવામાં આવ્યો. 12 જૂન 2000 નાં રોજ NSE ખાતે વાયદા બજારની શરૂઆત થઈ હતી, નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઈક્વિટી અને ડેરિવેટિવ્સ બંનેમાં અગ્રણી છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જે 11,200 થી વધુ રોકાણકારોને ડેરિવેટિવ્સની તાલીમ આપી છે.

12.6 ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટમાં વેપારીઓ :

ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટમાં ત્રણ પ્રકારનાં વેપારીઓ છે.

(1) હેજર્સ (2) સટોડિયા અને (3) આર્બિટ્રેજર્સ, જેની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે.

(1) હેજર્સ : હેજર્સ બજારમાં રહેલા ભાવ વધઘટનાં જોખમોને ઘટાડવા માટે વાયદા બજારમાં પ્રવેશે છે અને જોખમ ઘટાડવામાં સાધન તરીકે ડેરિવેટિવ્સનો ઉપયોગ કરે છે.

(2) સટોડિયા : હેજિંગની સુવિધા બજારમાં પુરી પાડી પ્રવાહિતા ઊભી કરવાનું કામ સટોડિયા કરે છે. નફો મેળવવા માટે ડેરિવેટિવ્સ ખરીદે છે અને સહાયકીય સાહસમાં લાભ અને નુકસાન બંનેની સંભાવનામાં વધારો કરે છે.

(3) આર્બિટ્રેજર્સ : આર્બિટ્રેજર્સ જે બજારમાં ભાવ ઓછો હોય ત્યાંથી ખરીદી કરી જે બજારમાં ભાવ વધુ હોય તે બજારમાં વેચાણ કરી ભાવ તફાવતનો લાભ મેળવે છે.

12.7 નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સનાં પ્રકારો :

તાજેતરના વર્ષોમાં નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સ મહત્વનું બની ગયું છે. ફોરવર્ડ, ફ્યુચર્સ, ઓપશન્સ, સ્વેટ્સ એ નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સનાં મુખ્ય પ્રકારો છે.

(1) ફોરવર્ડ કરાર : ફોરવર્ડ એટલે કે વાયદાનો એવો સોદો જેમાં બે પક્ષકારો વચ્ચેનો એવો કરાર જેમાં વેચનારે જામીનગીરીઓની ડિલિવરી ભવિષ્યની કોઈ ચોક્કસ તારીખે નક્કી કરેલ કિંમતની ચૂકવણી સામે ખરીદનારને આપવાની હોય છે. આ સોદો વર્તમાનમાં જ થાય છે.

ખરીદ વેચાણનાં સોદાઓની પતાવટ ક્લિયરિંગ હાઉસ દ્વારા પતાવટનાં દિવસે કરવામાં આવશે. આ કરારનું વેચાણ ઓવર છ કાઉન્ટર પર થાય છે, એક્સચેન્જમાં નહીં એટલે સંપૂર્ણ ખાનગી કરારો છે.

(2) ફ્યુચર્સના કરાર : ફ્યુચર્સનો કરાર એ શેરબજારનાં નિયમો, નિયંત્રણો અને ચોક્કસ ધારાધોરણોને આધિન રહીને કરવામાં આવે છે. “શેરબજારનાં નિયમોને આધિન રીહને વર્તમાનમાં નક્કી કરેલી કિંમતે ભવિષ્યમાં જામીનગીરીઓની ડિલિવરી આપવાનો કરાર. એટલે ફ્યુચર્સ નો કરાર.”

ફ્યુચર્સના પ્રકારોમાં સ્ટોક ઈન્ડેક્સ, વ્યાજદર ફ્યુચર્સ, કરન્સી ફ્યુચર્સ, બોન્ડ ઈન્ડેક્સ ફ્યુચર્સ, જીવનનિર્વાહનાં સૂચકાંકનાં ફ્યુચર્સનો સમાવેશ થાય છે. ફ્યુચર્સનાં કરારમાં કરારનું પ્રમાણીકરણ થયેલું હોય છે. ફ્યુચર્સ બજાર એ ગણતરીઓ વગરનાં ખંડનાત્મક સદાને ઉત્તેજન આપે છે.

(3) ઓપ્શનનાં કરાર : ઓપ્શનનાં કરાર એટલે એવાં કરાર કે જેમાં એક પક્ષકાર બીજા પક્ષકારને નક્કી કરેલું પ્રિમિયમ આપીને અમુક તારીખ સુધીમાં ખરીદી કે વેચાણ કવરાનો પોતાનો ઈરાદો જાહેર કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે.

ઓપ્શનમાં સોદામાં બે પક્ષકાર હોય છે એક ઓપ્શન ખરીદનાર અને બીજા ઓપ્શન લેનાર. ઓપ્શનમાં સોદાનાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે. (1) કોલ ઓપ્શન (2) પુટ ઓપ્શન અને (3) (પૂટ) અને કોલ નો બેવડો ઓપ્શન.

ઓપ્શનનાં કરારની રીતોમાં ઈન્ડેક્સ ઓપ્શન, સ્ટોક ઓપ્શનનો સમાવેશ થાય છે.

- (4) સ્વેટસ : સ્વેટસ એ બે પક્ષકારો વચ્ચેની ખાનગી સમજૂતી છે. જેમાં તેઓ રોકડ પ્રવાહની અદલા-બદલી ભવિષ્યમાં હાલમાં નક્કી કરેલી રીત મુજબ કરે છે. સ્વેટસનો કરાર વેપાર સ્વેપ્સ ડિલર દ્વારા ઓવર ધ કાઉન્ટર ઉપર કરવામાં આવે છે. આવા ડિલર્સ મોટી નાણાકીય સંસ્થાઓ અથવા વિશાળ દલાલી હાઉસ હોય છે. હાલમાં ડિલોર દ્વારા સ્વેપ માર્ક થાય છે. જેથી પક્ષકારોનાં ડિફોલ્ટ જોખમને ઘટાડી શકાય છે.

12.8 નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સની જરૂરિયાત :

નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સ જોખમો ઘટાડવા માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. ભાવનાં ત્રણ પ્રકારનાં જોખમો છે. (1) બજાર જોખમ (2) વ્યાજદર જોખમ (3) વિનિમયદર જોખમ. આમ, આ જોખમોને હેજ કરવા માટે જ ઈક્વિટી ડેરિવેટિવ્સ વ્યાજદર ડેરિવેટિવ્સ નાણાકીય ડેરિવેટિવ્સ જેવા માળખા ઊભરી આવ્યાં છે.

12.9 ભાવ તફાવતનાં સોદાઓ (આર્બિટેજ) :

કંપનીઓ નોંધણી એકથી વધુ શેરબજારમાં થતાં શેરનાં ભાવમાં તફાવત ઊભો થાય છે. જે શેરોની નોંધણી એકથી વધુ શેરબજારમાં થાય ત્યાં એક જ કંપનીનાં શેરોમાં ભાવ તફાવત ઊભો થાય છે. આ ભાવ તફાવતનાં આધારે ભાવ તફાવતનાં સોદાઓ ઉદ્ભવે છે. નફો મેળવવા માટે નીચાં ભાવ હોય તેની ખરીદી થાય અને ઊંચા શેરનાં ભાવ હોય ત્યાં વેચાણ થાય. પરિણામે એકસાથે એક બજારમાં ખરીદી અને બીજામાં વેચાણ થતું હોવાથી ભાવ તફાવત ઊભો થાય છે, જેનાં લીધે નફો મેળવી શકાય છે, જેને આર્બિટેજ કહેવામાં આવે છે.

ભાવ તફાવત ઊભો થવાનું મૂળ કારણ માંગ પૂરવઠાંના જથ્થાને લગતી માહિતી કંપનીઓમાં એકને વહેલા મળે છે. બીજી કંપનીને મોડા મળે છે. પરિણામે ભાવ તફાવત જ્યાં સુધી બંને બજારોનાં ભાવમાં સમતુલા ના આવે ત્યાં સુધી ઊભો થાય છે.

12.10 NSEમાં ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટ :

ડેરિવેટિવ્સનાં ફ્યુચર્સ અને ઓપ્શન્સ વેપારની પ્રવૃત્તિને નેશનલ એક્સચેન્જ ફોર ઓટોમેટેડ ટ્રેડિંગ ફ્યુચર્સ એન્ડ ઓપ્શન્સ વેપાર પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. NSE માં બે પ્રકારનાં વપરાશકર્તા હોય છે. ટ્રેડિંગ સભ્યો અને ક્લિયરીંગ સભ્યો. ઓર્ડર એન્ટ્રી મેચિંગ, ટ્રેડ મેનેજમેન્ટ જેવાં કાર્યોની જવાબદારી ટ્રેડિંગ સભ્યોની હોય છે. જ્યારે ક્લિયરીંગ મેમ્બર ટ્રેડિંગ વર્કશનનો ઉપયોગ ટ્રેડિંગ સભ્યોને મોનિટર કરવાનાં હેતુથી કાર્ય કરે છે. હાલમાં NSE પર 200 થી વધુ ડેરિવેટિવ્સ સભ્યો છે. ડેરિવેટિવ્સ ટ્રેડિંગ કરતા પહેલાં ડેરિવેટિવ્સ સેગમેન્ટનાં સભ્ય સાથે રોકાણકારે ક્લાયન્ટ બ્રોકર કરાર પર સહી કરવી પડે છે. રોકાણકારે તેનાં કરારનાં મૂલ્ય પર તેનાં બ્રોકર સભ્યને કમિશન ચૂકવવું પડશે.

12.11 OTC ડેરિવેટિવ્સ બજાર :

OTC એટલે કે ઓવર ધ કાઉન્ટર પર વેપાર. જેમાં વ્યવહાર ટેલિફોન, ફેક્સ કે અન્ય ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમો દ્વારા થાય છે. ડેરિવેટિવ્સ બજારમાં ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજીને ખૂબ ઝડપમાં વૃદ્ધિ કરી છે. ડેરિવેટિવ્સ કરારમાં અન્ય કરાર કરતાં વધુ તરલતાં જોવા મળે છે.

12.12 સટ્ટો સટોડિયા અને સોદાઓ :

સટ્ટાનાં મુખ્ય બે પ્રકાર હોય છે. (1) રચનાત્મક સટ્ટો અને (2) ખંડનાત્મક સટ્ટો.

- (1) રચનાત્મક સટ્ટો : જે કંપનીનાં શેરની માંગ અને પુરવઠા પરિસ્થિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરીને શેરની ખરીદી કે વેચાણ કરવામાં આવે તેવો સટ્ટો.
- (2) ખંડનાત્મક સટ્ટો : ભાવ વધઘટ માંથી નફો કમાવવા માટે કોઈપણ જાતની ગણતરી કે અભ્યાસ વગર શેરની ખરીદી કે વેચાણ કરવામાં આવે તે સટ્ટો.

સટોડિયામાં તેજવાળા અને મંદીવાળા બે પ્રકારનાં હોય છે. જે પતાવટની તારીખ પહેલાં શેરનાં ભાવ વધશે એવું માનીને શેરની ખરીદી કરે તને તેજવાળા સટોડિયા કહેવાય છે અને જેઓ પતાવટની તારીખે શેરનાં ભાવ ઘટશે એવું માનીને વેચાણ કરે છે તેને મંદીવાળા સટોડિયા કહેવાય છે. સ્ટેગ એવાં સભ્યો છે જેઓ કંપની જ્યારે નવી શેરમૂડી બહાર પાડે ત્યારે ખરીદી માટે અરજી કરે છે, અને નોંધણી પછી ઊંચા ભાવે વેચીને નફો કમાય છે.

સોદાઓ સામાન્ય રીતે બે બજારનાં હોય છે. (1) હાજરનાં સોદાઓ અને (2) વાયદાનાં સોદાઓ. હાજરનાં સોદા એટલે કે વેચનાર જામીનગીરીની ડિલીવરી ખરીદનારને કિંમત વસૂલીને આપે છે. જ્યારે વાયદાનાં સોદામાં ભવિષ્યમાં નક્કી કરેલ તારીખે ડિલીવરી આપવાની હોય છે.

● ઉપસંહાર :

ડેરિવેટિવ્સ ખુબ જ મહત્વનું ગૌણ બજારનું સાધન છે. ઓવર ધ કાઉન્ટર પર પણ તેન વેપાર થઈ રહ્યો છે. ટૂંકમાં ડેરિવેટિવ્સ નવું જોખમ ઊભું કરતા નથી પરંતુ જોખમ ઘટાડા માટેની પ્રયુક્તિઓ કરે છે.

● સ્વાધ્યાય

1. નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) ડેરિવેટિવ્સ બજાર થકી ..... નાં સોદાઓમાં જે નાણાકીય જોખમ રહેલું છે તેની સામે રક્ષણ મેળવી શકાય છે.
- (2) ડેરિવેટિવ્સની બજારને ..... પોલિસી સાથે સરખાવી શકાય છે.
- (3) ડેરિવેટિવ્સની વ્યાખ્યા ..... દ્વારા અન્વયે આપવામાં આવી છે.
- (4) ડેરિવેટિવ્સ વ્યાજદર, વિનિમય દર અને ..... નાં જોખમ સામેની પદ્ધતિ છે.
- (5) ડેરિવેટિવ્સ બજાર ..... ને આકર્ષણ પુરું પાડે છે.
- (6) ..... માં પ્રથમ નાણાકીય વાયદા કરાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો.
- (7) ભારતમાં કુલ ..... કોમોડિટી એક્સચેન્જ છે.
- (8) ..... ની સાલમાં ફોર્વર્ડ ટ્રેડિંગના પ્રતિબંધને દુર કરવામાં આવ્યો.
- (9) ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટમાં ..... પ્રકારનાં વેપારીઓ છે.

- (10) ભાવ તફાવત ઊભો થવાનું મૂળ કારણ ..... ને લગતી માહિતીઓ છે.
- (11) NSE નાં વપરાશકર્તામાં ટ્રેડિંગ સભ્યો અને .....
- (12) NSE એટલે કે .....
- (13) સટ્ટાના મુખ્ય પ્રકારોમાં રચનાત્મક સટ્ટો અને ..... સટ્ટો છે.
- (14) કંપની જ્યારે નવી શેરમૂડી બહાર પાડે ત્યારે ..... સભ્યો અરજી કરે છે.
- (15) સોદાઓમાં વાયદાનાં સોદા અને બીજા ..... સોદા છે.

જવાબો :

(1) રોકડનાં સોદા (2) વીમા (3) જામીનગીરી કરાર નિયમન ધારો. (4) 1956 (4) હેજિંગ બજાર (5) ઉદ્યોગ સાહસિકોને (6) 16 મે 1972 (7) 8 (8) 2000 (9) ત્રણ (10) માંગ પુરવઠાનાં જથ્થાં (11) ક્લિયરીંગ સભ્યો (12) ઓવર ધ કાઉન્ટર (13) ખંડનાત્મક (14) સ્ટેગ (15) હાજરનાં

2. નીચેના પ્રશ્નોનાં ટૂંકમાં જવાબ આપો.

- (1) ડેરિવેટિવ્સ બજાર નો અર્થ, વ્યાખ્યા જણાવો.
- (2) ડેરિવેટિવ્સ બજારનાં ફાયદા જણાવો.
- (3) ડેરિવેટિવ્સ બજારનો ઈતિહાસ ટૂંકમાં વર્ણવો.
- (4) ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટમાં વેપારીઓ વિશે જણાવો.
- (5) સમજાવો - ફોરવર્ડ કરાર
- (6) ટૂંકનોંધ લખો. (1) ઓપ્શનસનાં કરાર (2) સ્વેપ્સ
- (7) NSE માં ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટ - સમજાવો.
- (8) સોદાનાં પ્રકારો જણાવી સમજાવો.
- (9) OTC ડેરિવેટિવ્સ બજાર વિષે જણાવો.

ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ - પરિચય

-: રૂપરેખા :-

- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 અર્થ
- 13.3 નાણાકીય સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો
- 13.4 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાના પ્રકારો
- 13.5 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાની ભૂમિકા
- 13.6 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાના કાર્યો
- 13.7 નાણાકીય સંસ્થાઓ અને આર્થિક વિકાસ
- સ્વાધ્યાય

13.1 પ્રસ્તાવના

ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થા એ આપણા દેશના આર્થિક વિકાસના સૌથી મહત્વપૂર્ણ પાસાઓ પૈકીનું એક છે. આ સિસ્ટમ દેશના લોકો (ઘરગથ્થુ બચત ધરાવનાર) અને રોકાણ કરી શકે તેવા ધિરાણકર્તાઓ (રોકાણકારો/ઉદ્યોગપતિઓ) એમ બંને પક્ષોના ભલા માટે સમજદારીપૂર્વક બંને પક્ષો વચ્ચે ભંડોળના પ્રવાહનું સંચાલન કરે છે. ભારતમાં વીમા, બેંકિંગ, મૂડી બજારો અને વિવિધ સેવા ક્ષેત્રો સ્વતંત્ર રીતે નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. આમ, નાણાકીય વ્યવસ્થા એ ફાજલ ભંડોળને એકત્ર કરીને અને ઉત્પાદક હેતુઓ માટે તેનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરીને દેશના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે તેમ કહી શકાય.

ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થા એ ભંડોળના સ્થાનાંતરણને સરળ બનાવવા અને અર્થતંત્રમાં રોકાણના પ્રવાહની ખાતરી કરવા માટે નાણાકીય સંસ્થાઓ, નાણાકીય બજારો, નાણાકીય સાધનો અને નાણાકીય સેવાઓનું નેટવર્ક પણ છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓમાં બેંકો, ક્રેડિટ યુનિયનો, સંપત્તિ સંચાલન કંપનીઓ, બિલ્ડિંગ સોસાયટીઓ અને સ્ટોક બ્રોકરેજનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થાઓ સંભવિત વપરાશકર્તાઓને આયોજિત રીતે નાણાકીય સંસાધનોનું વિતરણ કરવા માટે જવાબદાર છે. આપણા દેશમાં એવી સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓ છે જે જરૂરી ક્ષેત્ર અથવા વ્યક્તિ માટે ભંડોળ એકત્રિત કરે છે અને પ્રદાન કરે છે. બીજી બાજુ, એવી ઘણી સંસ્થાઓ છે જે મધ્યસ્થ તરીકે કામ કરે છે અને ખાધ અને વધારાના એકમોમાં જોડાય છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ એ મધ્યસ્થી સંસ્થા છે જે ખાધ અને વધારાના નાણાંને જોડે છે. મધ્યસ્થીનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ બેંક છે જે બેંકની થાપણોને બેંક લોનમાં પરિવર્તિત કરે છે. નાણાકીય વ્યેટિયાની ભૂમિકા એવા લોકો પાસેથી ભંડોળનું વિતરણ કરવાની છે કે જેમની પાસે નાણાંનો વધારાનો પ્રવાહ છે અને બીજી બાજુ જેઓ પાસે જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે પૂરતા પૈસા નથી. નાણાકીય સંસ્થાઓ મોટા ભાગના લોકોને આ રીતે સેવા આપે છે, કારણ કે નાણાકીય કામગીરી

કોઈપણ અર્થતંત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. વ્યક્તિઓ અને કંપનીઓ, વ્યવહારો અને રોકાણ નાણાકીય સંસ્થાઓ પર આધાર રાખે છે. સરકારી બેંકો એ નાણાકીય સંસ્થાઓની દેખરેખ અને નિયમન કરવું હિતાવહ માને છે કારણ કે તેઓ અર્થતંત્રમાં આવો અભિન્ન ભાગ ભજવે છે. ઐતિહાસિક રીતે, નાણાકીય સંસ્થાઓની નાદારી ગભરાટ પેદા કરી શકે છે.

13.2 અર્થ

“નાણાકીય સંસ્થાઓ (Financial Institutions-FI) એ નાણાકીય વ્યવહારો જેમ કે થાપણો, લોન, રોકાણો અને ચલણ વિનિમય સાથે વ્યવહાર કરવાના વ્યવસાયમાં રોકાયેલી કંપની છે.”

“નાણાકીય સંસ્થા એ એક એવી સંસ્થા છે જે તેના ગ્રાહકો, સભ્યો અને સમાજ માટે નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. વળી, નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા સૌથી મહત્વપૂર્ણ નાણાકીય સેવા પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરે છે. મોટાભાગની નાણાકીય સંસ્થાઓ સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.”

નાણાકીય સંસ્થાઓને નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કારણ કે તેઓ આ નાણાભંડોળને ધિરાણ દ્વારા ભંડોળ એકઠું કરીને બચતકર્તાઓ અને ઉધાર લેનારાઓ વચ્ચે માધ્યમ તરીકે કાર્ય કરે છે.

આમ, નાણાકીય સંસ્થાઓ એ રોકાણકારો અને ઋણ લેનારાઓ વચ્ચેની મધ્યસ્થી સંસ્થાઓ છે જે નાણાકીય વ્યવસ્થાનું રોકાણનું કાર્ય સરળ બનાવે છે. તેઓ વધારાના એકમોની બચતને એકત્ર કરે છે અને વધુ સારા વળતરનું વચન આપતી ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને ફાળવે છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ પુનઃરચનાથી લઈને વૈવિધ્યકરણ યોજનાઓ સુધીના વિવિધ મુદ્દાઓ પર સલાહ માંગતી સંસ્થાઓ (વ્યક્તિગત, વ્યવસાય, સરકાર)ને સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે. તેઓ બજારોમાંથી અથવા અન્ય જગ્યાએથી ભંડોળ ઊભું કરવા માગતી સંસ્થાઓને સેવાઓની સમગ્ર શ્રેણી પૂરી પાડે છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓને એવી કંપની તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જે તમામ પ્રકારના નાણાં સંબંધિત વ્યવસાયોમાં સોદો કરે છે. તેઓ બેંકોથી અલગ છે અને દેશમાં નાણાકીય સેવાઓને વિસ્તૃત કરવામાં ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ કોઈપણ સરકારી-કેન્દ્રિત બેંકોની તુલનામાં ગ્રાહકોને ખૂબ જ આકર્ષક વળતર પ્રદાન કરે છે. વળી, તે લોન અને એડવાન્સનો સોદો કરે છે અને ભાડાની ખરીદી અને લીઝિંગ વગેરે જેવા અમુક ચોક્કસ ક્ષેત્રોમાં પણ નિષ્ણાત છે.

13.3 નાણાકીય સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો

નાણાકીય સંસ્થાઓના કેટલાક ઉદ્દેશ્યો છે જે આપણે નીચે મુજબ સમજીએ.

(a) નાણાકીય જરૂરિયાતો સંતોષવી :

નાણાકીય સંસ્થાઓ તેમના ગ્રાહકોને વિવિધ સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. ગ્રાહકોની જરૂરિયાતોને સંતોષવી એ દરેક નાણાકીય સંસ્થા માટે એક મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય છે. દરેક ગ્રાહકની નાણાકીય જરૂરિયાતો અલગ-અલગ હોય છે, આમ નાણાકીય સંસ્થાઓ ગ્રાહકની જરૂરિયાતોને સંતોષીને તેમના વ્યવસાયને જાળવી રાખવા માટે ઝડપી અને જરૂરી પગલાં લે છે.

(b) ગ્રાહકોને સહાય કરવી :

નાણાકીય સંસ્થા રોકાણ સેવાઓ, બચત સેવાઓ, લોન વગેરે જેવી વિવિધ પ્રકારની નાણાકીય સહાય ઓફર કરીને લોકોને મદદ કરે છે. તે તેમના ગ્રાહકોને તેમના રસ અને જોખમ સહનશીલતાના આધારે રોકાણ પસંદ કરવામાં મદદ કરે છે અને તેમને રોકાણ કેવી રીતે જાળવી રાખવું તે પણ શીખવે છે.

(c) બચતને એકત્ર કરવી :

નાણાકીય સંસ્થા વિવિધ બચત યોજનાઓ દ્વારા ગ્રાહકો પાસેથી થાપણો સ્વીકારીને બચતને પ્રોત્સાહન આપે છે. થાપણો પર વ્યાજ ચૂકવીને, તે ગ્રાહકની નાણાકીય આવકમાં વધારો કરે છે. બેંકો, વીમા કંપનીઓ અને રોકાણ કંપનીઓ લોકોને તેમના દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓનો ઉપયોગ કરીને નાણાં બચાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

(d) વીમા પ્રિમીયમ અને યોજનાઓ :

વીમા કંપનીઓ અને મોટી બેંકિંગ શાખાઓ ગ્રાહકોને સુરક્ષિત રાખવા માટે ગ્રાહકોને વીમા યોજનાઓ અને પ્રિમીયમ ઓફર કરી શકે છે. આમાં ક્રેડિટ કાર્ડ વીમો, કાર વીમો, મુસાફરી અને ઘરનો વીમો અને ઘરફોડ ચોરી અને ઘર પર આક્રમણ સામે વીમો શામેલ હોઈ શકે છે. દરેક ગ્રાહકની જરૂરિયાતો અલગ-અલગ હોવાથી, નાણાકીય સંસ્થા પાસે દરેક ગ્રાહક માટે અનુરૂપ વીમા યોજનાઓ પ્રદાન કરવાનો ઉદ્દેશ હોઈ શકે છે. આ માત્ર વર્તમાન ગ્રાહકોને સંતુષ્ટ રાખવા માટે જ નહીં પરંતુ નવા ગ્રાહકોને આકર્ષવા મદદરૂપ છે.

13.4 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાના પ્રકારો

ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓને બે કેટેગરીમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :

- A. બેંકિંગ સંસ્થાઓ
- B. નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ

A. બેંકિંગ સંસ્થાઓ

ભારતીય બેંકિંગ ઉદ્યોગ સેન્ટ્રલ બેંકના નિયંત્રણને આધીન છે. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા સર્વોચ્ચ સંસ્થા તરીકે દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થા અને નાણાકીય વ્યવસ્થાનું આયોજન, સંચાલન, દેખરેખ, નિયમન અને વિકાસ કરે છે. ભારતમાં વ્યાપારી બેંકોને સંચાલિત કરતો મુખ્ય કાયદો બેંકિંગ રેગ્યુલેશન એક્ટ, 1949 છે.

● ભારતીય બેંકિંગ સંસ્થાઓને વ્યાપક રીતે બે શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :

- 1. સંગઠિત ક્ષેત્ર
- 2. અસંગઠિત ક્ષેત્ર

1. સંગઠિત ક્ષેત્ર

સામાન્ય રીતે કહીએ તો, ભારતીય નાણા બજારના આ બે ક્ષેત્રોમાં જે સંસ્થાઓ - પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે રિઝર્વ બેંકના વ્યાપક નિયમો હેઠળ આવે છે તે સંગઠિત ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાય છે. સંગઠિત બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં વ્યાપારી બેંકો, સહકારી બેંકો અને બેંકોનો પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોનો સમાવેશ થાય છે.

(a) વ્યાપારી બેંકો (Commercial Banks) :

વ્યાપારી બેંક એ નાણાકીય સંસ્થા છે જે સામાન્ય લોકો પાસેથી થાપણો સ્વીકારવાનું અને નફો કમાવવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે રોકાણ માટે લોન આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેઓ સામાન્ય રીતે ટૂંકા ગાળાની લોન સાથે વેપાર અને વાણિજ્યને ધિરાણ આપે છે. તેઓ ઉધાર લેનારાઓ પાસેથી ઊંચા દરે વ્યાજ વસૂલ કરે છે પરંતુ તેમના થાપણદારોને વ્યાજના ઘણા ઓછા દર ચૂકવે છે પરિણામે બે વ્યાજ દરો વચ્ચેનો તફાવત બેંકોના નફાનો મુખ્ય સ્ત્રોત બની જાય છે. મોટાભાગની ભારતીય સંયુક્ત સ્ટોક બેંકો વ્યાપારી બેંકો છે જેમ કે પંજાબ નેશનલ બેંક, અલ્હાબાદ બેંક, કેનેરા બેંક, આંધ્ર બેંક, બેક ઓફ બરોડા, વગેરે. વાણિજ્યિક બેંકની બે સૌથી વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ છે ઉધાર અને ધિરાણ, એટલે કે, વ્યાજ (નફો) કમાવવા માટે થાપણોની સ્વીકૃતિ અને પ્રોજેક્ટમાં નાણાંનું ધિરાણ. ટૂંકમાં, બેંકો ધિરાણ માટે ઉધાર લે છે. બેંકો દ્વારા થાપણદારોને આપવામાં આવતા વ્યાજના દરને ઉધાર દર કહેવાય છે જ્યારે બેંકો જે દરે ધિરાણ આપે છે તેને ધિરાણ દર કહેવાય છે.

તમામ નાણાકીય સંસ્થાઓ વાણિજ્યિક બેંકો નથી કારણ કે જેઓ (i) થાપણો સ્વીકારવા અને (ii) લોન આપવાના બેવડા કાર્યો કરે છે તેને જ વ્યાપારી બેંકો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે પોસ્ટ ઓફિસો બેંક નથી કારણ કે તેઓ લોન આપતા નથી.

વ્યાપારી બેંકો શેડ્યુલ બેંકો અથવા નોન-શેડ્યુલ બેંકો હોઈ શકે છે. વાણિજ્યિક બેંકોમાં 27 જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો, ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો અને વિદેશી બેંકોનો સમાવેશ થાય છે. 1969 પહેલા, તમામ મોટી બેંકો સિવાય કે સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા ખાનગી ક્ષેત્રની બેંકો હતી. જુલાઈ 1969માં જાહેર ક્ષેત્રની બેંકિંગ તરફ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું લેવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે 50 કરોડ કે તેથી વધુની થાપણ ધરાવતી 14 મોટી ખાનગી બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. પાછળથી 1980માં અન્ય 6 બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું અને કુલ બેંકોની સંખ્યા 20 થઈ ગઈ.

(b) સહકારી બેંકો (Co-operative Banks) :

ભારતીય બેંકિંગના સંગઠિત ક્ષેત્રનો એક મહત્વપૂર્ણ વિભાગ સહકારી બેંકિંગ છે. સહકારી બેંક એ એક નાણાકીય સંસ્થા છે જે તેના સભ્યોની બનેલી છે, જેઓ તે જ સમયે તેમની બેંકના માલિકો અને ગ્રાહકો છે. ભારતમાં સહકારી બેંકો સ્ટેટ્સ કોઓપરેટિવ સોસાયટી એક્ટ હેઠળ નોંધાયેલ છે. સહકારી બેંકો પણ રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (RBI) દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે અને બેંકિંગ રેગ્યુલેશન્સ એક્ટ 1949, બેંકિંગ કાયદાઓ (સહકારી મંડળીઓ) અધિનિયમ, 1955 દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

વાર્ષિક નફો, અથવા લાભોનો નોંધપાત્ર ભાગ સામાન્ય રીતે અનામત બનાવવા માટે ફાળવવામાં આવે છે અને આ નફાનો એક ભાગ કાનૂની મર્યાદાઓ સાથે સહકારી સભ્યોને પણ વહેંચી શકાય છે.

આ સેગમેન્ટને સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત રાજ્યોના અધિનિયમો હેઠળ નોંધાયેલ મંડળીઓના જૂથ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં, સહકારી

મંડળીઓ કેડિટ સોસાયટીઓ અથવા નોન-કેડિટ સોસાયટીઓ હોઈ શકે છે. ભારતીય અર્થતંત્રમાં વિવિધ પ્રકારની સહકારી કેડિટ સોસાયટીઓ કાર્યરત છે. આ સંસ્થાઓને બે વ્યાપક શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :

- (a) ગ્રામીણ ધિરાણ મંડળીઓ જે પ્રાથમિક કૃષિ માટે છે.
- (b) શહેરી ધિરાણ મંડળીઓ જે મુખ્યત્વે બિન-કૃષિ છે.

આમ, સહકારી મંડળીઓએ સારી કૃષિ પદ્ધતિઓની રજૂઆતમાં ખૂબ મદદ કરી છે. સુધારેલ બિયારણ, રાસાયણિક ખાતર, આધુનિક ઓજારો વગેરેની ખરીદ માટે સહકારી ધિરાણ ઉપલબ્ધ છે.

(c) પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (Regional Rural Banks-RRBs) :

ભારતમાં પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) એ અનુસૂચિત વ્યાપારી બેંકો છે જે રાજ્ય સ્તરે ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે બેંકિંગ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી અને ગ્રામીણ અર્થતંત્રના વિકાસના ઉદ્દેશ્ય સાથે વ્યાપારી બેંકોને પ્રાયોજિત કરવામાં આવી હતી. જૂન 2002ના અંતે 196 પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) હતી, જે 1981માં 107 અને 1975માં 6 હતી. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) અનુક્રમે 50%, 15% અને 35% શેરહોલ્ડિંગ સાથે કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને પ્રાયોજક બેંકની માલિકીની હોય છે.

પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો દેશના વિવિધ રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક સ્તરે ગ્રામીણ અને વંચિત લોકોની જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નાના ખેડૂતો, નાના ઉદ્યોગ સાહસિકોને બેંકિંગ સેવાઓ અને ધિરાણ પ્રદાન કરે છે. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોની સ્થાપના નબળા વર્ગોને ધિરાણની સુવિધા પૂરી પાડવાના હેતુથી કરવામાં આવી હતી. તેઓ ભારતમાં ગ્રામીણ નાણાકીય વ્યવસ્થાનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.

પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોની કામગીરીનો વિસ્તાર ભારત સરકાર દ્વારા સૂચિત વિસ્તાર સુધી મર્યાદિત છે, અને તે રાજ્યના એક અથવા વધુ જિલ્લાઓને આવરી લે છે. પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો (RRBs) ગ્રામીણ અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારોમાં બેંકિંગ સુવિધાઓ પૂરી પાડવા, મનરેગા કામદારોના વેતનનું વિતરણ અને પેન્શનનું વિતરણ, લોકરની સુવિધા જેવી પેરા-બેંકિંગ સુવિધાઓ પૂરી પાડવી, ડેબિટ અને કેડિટ કાર્ડ્સ, મોબાઇલ બેંકિંગ, ઇન્ટરનેટ બેંકિંગ અને UPI જેવી સરકારી કામગીરીની સેવાઓ પૂરી પાડે છે.

(d) વિદેશી બેંકો :

વિદેશી બેંકો ભારતમાં અંગ્રેજોના સમયથી છે. વિદેશી બેંકો એવી બેંકો છે કે જેની શાખાઓ અન્ય દેશોમાં હોય અને મુખ્ય મથક હોમ કન્ટ્રીમાં હોય. આંતરરાષ્ટ્રીય બેંક એ નાણાકીય સંસ્થા છે જે તેના મૂળ દેશની બહારના આંતરરાષ્ટ્રીય ગ્રાહકોને નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડે છે. ભારતીય રિઝર્વ બેંક (જુલાઈ 14, 2020 મુજબ) અનુસાર ભારતમાં હવે 46 વિદેશી બેંકો છે. 1993થી ડીરેગ્યુલેશન (સરકારી સત્તાના નિવારણ) સાથે, સંખ્યાબંધ

વિદેશી બેંકો ભારતમાં પ્રવેશી રહી છે. વિદેશી બેંકો જેમ કે, સિટી બેંક, બેંક ઓફ સિલોન વગેરે. વિદેશી બેંક એ એક પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીય બેંક છે જેણે તેની હોમ કન્ટ્રી અને હોસ્ટ કન્ટ્રી બંનેના કાયદાનું પાલન કરવું આવશ્યક છે.

2. અસંગઠિત ક્ષેત્ર

અસંગઠિત ક્ષેત્ર મોટાભાગે સેન્ટ્રલ બેંકના નિયંત્રણની બહાર છે અને બેંકોથી અલગ અન્ય અસંગઠિત એકમો દ્વારા જેમ કે, નાણાં ધીરનાર અને સ્વદેશી બેંકરો દ્વારા નાણાકીય રીતે બાકાત વસ્તીની બેંકિંગ જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં આવે છે.

એક તરફ અર્થતંત્ર સંગઠિત ક્ષેત્ર દ્વારા કાર્ય કરે છે અને બીજી તરફ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અસંગઠિત, અનૌપચારિક અને સ્વદેશી ક્ષેત્ર ચાલુ છે. અસંગઠિત મની માર્કેટ મોટાભાગે ખેડૂતો અને નાના વેપારીઓની ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે.

અસંગઠિત બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં સ્વદેશી બેંકર્સ, અને નાણાં ધીરનારનો સમાવેશ થાય છે.

(a) સ્વદેશી બેંકર્સ (Indigenous Bankers - IBs) :

સ્વદેશી બેંકરો એવી વ્યક્તિઓ અથવા ખાનગી કંપનીઓ છે જેઓ થાપણો મેળવે છે અને લોન આપે છે અને તે રીતે બેંક તરીકે કામ કરે છે બેંકરોની જેમ તેઓ પણ નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકે કાર્ય કરે છે. તેઓ વિશિષ્ટ વ્યાવસાયિક નાણાં ધીરનાર હોવા જોઈએ કે જેમનો પ્રાથમિક વ્યવસાય બેંકિંગ અને નાણાં ધિરાણ નથી. સ્વદેશી બેંકો હુંડી, કોમર્શિયલ પેપર સાથે વેપાર કરી રહી છે વધુમાં તેમની ધિરાણ કામગીરી સંપૂર્ણપણે દેખરેખ વિનાની અને અનિયંત્રિત છે.

વ્યાપારી બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ પછી શહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બેંકિંગના પ્રસાર પછી, દેશી બેંકરોની પ્રવૃત્તિઓમાં ઘટાડો થયો છે, પરંતુ બેંકો પાસેથી લોન મેળવવામાં લોન લેનારાઓને હજુ પણ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે તેના કારણે તેમનું મહત્ત્વ ઓછું થયું નથી.

સ્વદેશી બેંકરો લોન આપીને વેપારીઓ અને નાના ઉદ્યોગપતિઓને નાણાકીય સુવિધા પૂરી પાડે છે વધુમાં હુંડી લખવી, ખરીદવી અને વેચવી; નાણાકીય બિલ અને વેપાર બિલ લખવા વગેરે જેવા કાર્ય પણ કરે છે. આ રીતે તેઓ માત્ર આંતરિક વેપારને ધિરાણ આપવા માટે જ નહીં, પરંતુ તેના વિસ્તરણમાં પણ મદદ કરે છે. ખાસ કરીને, તેઓ કૃષિ ઉત્પાદનોને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી બજારોમાં અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનોને દેશના વિવિધ ભાગોમાં ખસેડવામાં મદદ કરે છે.

(b) મની લેન્ડર્સ (MLs) :

મની લેન્ડર્સનો પ્રાથમિક વ્યવસાય નાણા ધિરાણ છે. ભારતમાં નાણાં ધિરાણ શહેરી અને ગ્રામીણ બંને વિસ્તારોમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. વ્યાજ દર સામાન્ય રીતે ઊંચા હોય છે. બિનઉત્પાદક હેતુઓ માટે મોટી રકમની લોન આપવામાં આવે છે. નાણાં ધીરનારની કામગીરી ઝડપી, અનૌપચારિક અને લવચીક

હોય છે. ઉધાર લેનારાઓ મોટાભાગે ગરીબ ખેડૂતો, કારીગરો, નાના વેપારીઓ અને કામદારો છે.

વ્યાપારી બેંકો અને સહકારી બેંકો જેવી સંસ્થાકીય ધિરાણ એજન્સીઓની અપૂરતીતાને કારણે ગ્રામીણ ભારતમાં નાણાં ધીરનારનું મહત્વ ઘણું છે. તેઓ ખેડૂતો, ભૂમિહીન કૃષિ કામદારો, સીમાંત ખેડૂતો, ગ્રામીણ કારીગરો અને નાના દુકાનદારો અને વેપારીઓની ટૂંકા ગાળાની નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે. તેઓ વપરાશની જરૂરિયાતો માટે, સામાજિક અને ધાર્મિક સમારંભો માટે અને બિયારણ, ખાતર, ઢોર વગેરે જેવા ઉત્પાદક હેતુઓ માટે લોન આપે છે.

B. નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ

નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થા (Non Banking Financial Institutions - NBFIs) એક એવી નાણાકીય સંસ્થા છે જેની પાસે સંપૂર્ણ બેંકિંગ લાઇસન્સ નથી અને તે લોકો પાસેથી થાપણો સ્વીકારી શકતી નથી. જો કે, NBFIs વૈકલ્પિક નાણાકીય સેવાઓની સુવિધા આપે છે, જેમ કે રોકાણ (સામૂહિક અને વ્યક્તિગત બંને), રિસ્ક પૂલિંગ, નાણાકીય કન્સલ્ટિંગ, બ્રોકિંગ, મની ટ્રાન્સમિશન અને ચેક કેશિંગ.

નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થા (NBFI) એ ઉપભોક્તા ધિરાણનો સ્ત્રોત છે. નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓના ઉદાહરણોમાં વીમા કંપનીઓ, સાહસ મૂડીવાદીઓ, ચલણ વિનિમય, કેટલીક માઈક્રોલોન સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

વેન્યર કેપિટલ કંપનીઓ, છૂટક અને ઔદ્યોગિક કંપનીઓએ ધિરાણ વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યો હોવાથી નોન-બેંકિંગ નાણાકીય કંપનીઓની સંખ્યા છેલ્લા ઘણા વર્ષોમાં ખૂબ જ વિસ્તરી છે. તેમને સામાન્ય રીતે, સામાન્ય લોકો પાસેથી થાપણો લેવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી.

અખિલ ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (AIFIs), નોન-બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ કંપનીઓ (NBFCs) અને પ્રાથમિક ડિલર્સ (PDs) વગેરે ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ (NBFIs) ના ત્રણ મહત્વપૂર્ણ વિભાગો છે જેનું નિયમન અને દેખરેખ રિઝર્વ બેંક દ્વારા કરવામાં આવે છે.

અખિલ ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (AIFIs) :

અખિલ ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (AIFIs) ક્ષેત્ર-વિશિષ્ટ લાંબા ગાળાના ધિરાણ પ્રદાન કરવા માટે સોંપવામાં આવેલી સંસ્થાકીય પદ્ધતિની રચના કરે છે. તેઓ ધિરાણ વિસ્તરણ અને પુનઃ ધિરાણ કામગીરી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા નાણાકીય બજારોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની લાંબા ગાળાની ધિરાણ જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે.

નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ કંપની (NBFC) :

નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ કંપની (NBFC) એ ભારતના કંપની એક્ટ, 2013 હેઠળ નોંધાયેલ કંપની છે, જે લોન અને એડવાન્સિસ, શેર, સ્ટોક, બોન્ડ, હાયર પરચેસ, ઈન્સ્યોરન્સ બિઝનેસ અથવા ચિટ-ફંડના સંપાદન સાથે સંકળાયેલી છે.

પ્રાથમિક ડિલર્સ (PD) :

પ્રાથમિક ડિલર્સ એ આરબીઆઈમાં નોંધાયેલ એન્ટિટી છે જેમની પાસે સરકારી સિક્યોરિટીઝ ખરીદવા અને વેચવાનું લાઇસન્સ છે. તેઓ એવી એન્ટિટી છે જેઓ અન્ય ખરીદદારોને ફરીથી વેચવાનું લક્ષ્ય રાખીને આરબીઆઈ પાસેથી સીધી સરકારી સિક્યોરિટીઝ ખરીદે છે. આ રીતે, પ્રાથમિક ડિલર્સ સરકારી સિક્યોરિટીઝ માટે બજાર બનાવે છે.

13.5 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાની ભૂમિકા

આર્થિક વિચારના ઇતિહાસમાં જોવાથી નાણાકીય સંસ્થાઓ તેમની કામગીરી દરમિયાન વિવિધ ભૂમિકાઓ ભજવે છે. વ્યાપક રીતે કહીએ તો, આ ભૂમિકાઓને નીચેનામાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :

- (1) નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા
- (2) ઉત્પ્રેરક એજન્ટ તરીકેની ભૂમિકા
- (3) નાણાના સર્જક તરીકેની ભૂમિકા
- (4) પ્રમોટર તરીકેની ભૂમિકા
- (5) કાઉન્સેલર તરીકેની ભૂમિકા

(1) નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા

નાણાકીય મધ્યસ્થી તરીકેની ભૂમિકા ભજવતી નાણાકીય સંસ્થાઓ એવા લોકો પાસેથી ધિરાણ પ્રદાન કરે છે જેમની પાસે ખર્ચ કરતાં વધુ આવક હોય છે જેઓ ઉત્પાદક મૂડીના જથ્થામાં વધારો કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. એક તરફ તેઓ શેર, ડિબેન્ચર, થાપણો વગેરેના રૂપમાં દાવાઓ બનાવે છે, જે તેઓ બચતકર્તાઓને તેમની બચતના બદલામાં સ્વીકારવા માટે પ્રેરિત કરે છે. બીજી બાજુ, તેઓ તેમના શેર અને ડિબેન્ચરમાં રોકાણ કરતા રોકાણકારો સામે અને તેમને સીધી લોન આપીને દાવાઓ મેળવે છે. અહીંથી નાણાકીય સંસ્થાઓની ભૂમિકા ઉદ્ભવે છે. તેઓ બચત અને રોકાણ વચ્ચે અનુકૂળ અને અસરકારક લિંક પ્રદાન કરે છે. અવિકસિત દેશમાં, બચતના એકત્રીકરણ તરીકે આ સંસ્થાઓની ભૂમિકા એ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને વધુ સ્પષ્ટ બને છે કારણ કે ત્યાં મોટી સંખ્યામાં બચતકર્તાઓ છે. આ બચતકારો સામાન્ય રીતે તેમની વધારાની આવકનું રોકાણ કરવામાં અચકાતા હોય છે કારણ કે તેમની પાસે જટિલ રોકાણ બાબતો વિશે પૂરતી જાણકારી નથી.

(2) ઉત્પ્રેરક એજન્ટ તરીકેની ભૂમિકા

નાણાકીય સંસ્થાઓ તેમની કામગીરીમાં ગતિશીલતા અને નવીનતા દ્વારા દેશમાં આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે ઉત્પ્રેરક એજન્ટની ભૂમિકા ભજવે છે. સારી રીતે કાર્યરત બેંકો અને અન્ય નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ જેમ કે વેન્ચર કેપિટલ ફંડ્સ પણ એવા ઉદ્યોગસાહસિકોને ઓળખીને અને ભંડોળ પૂરું પાડીને તકનીકી નવીનીકરણને ઉત્તેજન આપે છે જેમને સફળતાપૂર્વક નવા ઉત્પાદનો વિકસાવવાની અને નવીન ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓને અમલમાં મૂકવાની શ્રેષ્ઠ તકો હોવાનું માનવામાં આવે છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ સામાજિક પરિવર્તનને ઉત્પ્રેરિત કરી શકે છે જે હકીકતમાં વિકાસશીલ દેશના

સર્વાંગી આર્થિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. નબળા અને અસહાય વર્ગો અને આદિવાસીઓ જેવા સમાજના પ્રમાણમાં અલગ પડેલા વર્ગો માટે વિશેષ સહાય યોજનાઓની રજૂઆત દ્વારા, નાણાકીય સંસ્થાઓ ગરીબીને દૂર કરવામાં અને લોકોના જીવન સ્તરને સુધારવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.

(3) નાણાના સર્જક તરીકેની ભૂમિકા

નાણાકીય સંસ્થાઓ, મધ્યસ્થી અને ઉત્પ્રેરક એજન્ટની ભૂમિકા ભજવવા સિવાય, નાણાંનું સર્જન કરે છે અને આ રીતે નાણાં સપ્લાયરની પ્રક્રિયામાં ઉત્પ્રેરક તરીકે કાર્ય કરે છે. જાહેર થાપણોની સ્વીકૃતિ દ્વારા અને તેની સામે ભંડોળના વ્યવહારો માટે નાણાં ધિરાણ દ્વારા તેઓ વધુ થાપણો બનાવે છે. ઉપભોક્તાવાદના વર્તમાન યુગમાં સમાજના તમામ વર્ગો દ્વારા માલસામાન અને સેવાઓ માટેની વધતી ઈચ્છા સાથે આ ભૂમિકાએ વધુ મહત્ત્વ ધારણ કર્યું છે.

(4) પ્રમોટર તરીકેની ભૂમિકા

ઉદ્યોગસાહસિકતા એ દેશના આર્થિક વિકાસ માટે એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાયો છે. અવિકસિત દેશમાં ગંભીર અવરોધો પૈકી એક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને વસ્તી વિષયક પરિબળોને કારણે ઉદ્યોગસાહસિકતાની અછત છે. આવા દેશના વિકાસની ગતિને વેગ આપવા માટે, કુદરતી સંસાધનો અને માળખાકીય સુવિધાઓના પ્રકાશમાં દેશના વિવિધ પ્રદેશોની વૃદ્ધિની સંભાવનાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું, ચોક્કસ પ્રોજેક્ટ વિચારોને ઓળખવા, આ વિચારોનું મૂલ્યાંકન કરવું આવશ્યક છે. જેથી તેમની નાણાકીય અને બિન નાણાકીય દ્રષ્ટિએ સંભવિતતા નક્કી કરી શકાય.

(5) કાઉન્સેલર તરીકેની ભૂમિકા

નાણાકીય સંસ્થાઓ કોર્પોરેટ સાહસોને વ્યવસાયમાંથી ક્યારે બહાર નીકળવું અને તેમના પોર્ટફોલિયોનું વધુ સારી રીતે સંચાલન કેવી રીતે કરવું તે અંગે સલાહ આપીને પણ નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે. એક મિત્ર, ફિલોસોફર અને માર્ગદર્શક તરીકે, નાણાકીય સંસ્થાઓ કોર્પોરેટ ઋણ લેનારાઓને સંસ્થાકીય સફળતા માટે જરૂરી ન હોય તેવી અસ્કયામતો વેચવા, શ્રેષ્ઠ રોકાણ પોર્ટફોલિયો બનાવવા, અસરકારક પોર્ટફોલિયો મોનિટરિંગ કરવા અંગે સલાહ આપે છે.

13.6 ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાના કાર્યો

સામાન્ય રીતે લોકો બેંકિંગને નાણાકીય સંસ્થાનું પ્રથમ ઉદાહરણ તરીકે વિચારે છે. કેન્દ્રીય બેંકો, છૂટક અને વ્યાપારી બેંકો, કેડિટ યુનિયનો, બચત અને લોન સંગઠનો, બ્રોકરેજ કંપનીઓ, વીમા કંપનીઓ અને મોર્ટગેજ કંપનીઓ વગેરે પણ નાણાકીય સંસ્થાના ઉદાહરણો છે. દરેક સંસ્થા વિવિધ પ્રકારની નાણાકીય સેવાઓ પ્રદાન કરે છે. આમ નાણાકીય સંસ્થાના કાર્યો નીચે પ્રમાણે શામેલ છે :

(a) ચુકવણી સિસ્ટમનું નિર્દેશન કરવું :

નાણાકીય સંસ્થાઓના પ્રાથમિક અને સૌથી વધુ સાર્વજનિક કાર્યોમાંનું એક પેમેન્ટ સિસ્ટમનું સંચાલન કરવાનું છે. તે રોજિંદા વ્યવસાયિક વ્યવહારોનો સંદર્ભ આપે છે જેમાં વ્યક્તિઓ અને વ્યવસાયો સામેલ હોય છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ ચાલુ અને બચત ખાતાઓ, ક્રેડિટ કાર્ડ્સ અને વાયર હસ્તાંતરણ દ્વારા ચૂકવણીની વ્યવસ્થાને ગતિમાં રાખે છે. વિનિમયની આ પદ્ધતિઓ ગ્રાહકોને દૈનિક ધોરણે તેમના નાણાકીય વ્યવહારોને સાચવવાની મંજૂરી આપે છે.

(b) સંસાધનો અને મૂડી સાથે સહાયતા :

નાણાકીય સંસ્થાઓનું બીજું કાર્ય એ ધિરાણ આપીને મૂડી વ્યવસ્થાપન સાથે વ્યક્તિઓ અને કોર્પોરેશનોને મદદ કરવી એ છે. બેંકો અને અન્ય સંસ્થાઓ અન્ય લોકોને નાણાં ઉછીના લેવાની મંજૂરી આપવા માટે સંસાધનો એકસાથે એકત્રિત કરી શકે છે. લોન અને ક્રેડિટ કાર્ડ એ પરિવારો અને કંપનીઓને ભંડોળ ઉધાર અને નિયમિત સમય પર પાછા ચૂકવવાની મંજૂરી આપે છે. તેઓ તમારા નાણાંનો ઉપયોગ વ્યવસાયિક પ્રયાસો માટે કરતા હોવાથી, બેંકમાં નાણાં ધરાવનારાઓને વ્યાજ ચૂકવવું એ નાણાકીય સંસ્થાઓનું બીજું કાર્ય છે.

(c) નાણાકીય સંસાધનોને ખસેડવું :

સંસાધનોને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ખસેડવું એ નાણાકીય સંસ્થાઓના કાર્યોમાંનું એક છે. આ સંસ્થાઓ કોર્પોરેટ રોકાણો, રિયલ એસ્ટેટની ખરીદી અને બાંધકામ લોન, તેમજ વાર્ષિકી ચૂકવવા અન્ય મોટા વ્યવહારો જેવા ભંડોળના મોટા ટ્રાન્સફરમાં મદદ કરે છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ અથવા કોર્પોરેશનો કરતાં વધુ સરળતાથી અને વધુ સુગમતા સાથે સંસાધનોને એક પક્ષમાંથી બીજા પક્ષમાં સ્થાનાંતરિત કરી શકે છે, જે આ કાર્યને ખૂબ નિર્ણાયક બનાવે છે.

(d) જોખમ વ્યવસ્થાપન સેવાઓ :

નાણાકીય સંસ્થાઓ અન્ય સેવાઓમાં જોખમ વ્યવસ્થાપન ઓફર કરે છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ કંપનીઓ અને પરિવારો માટે જોખમ અને અનિશ્ચિતતાનું સંચાલન કરે છે. વીમા કંપનીઓ અને નાણાકીય ક્ષેત્રના અન્ય ભાગો મોટી સંખ્યામાં લોકોને એકીકૃત કરવા અને જોખમને વહેંચવાની મંજૂરી આપે છે, જે વ્યવસાય અથવા વ્યક્તિગત જીવનમાં થતા અકસ્માતો અને અન્ય મુશ્કેલીઓને નિયંત્રિત કરવાનું સરળ બનાવે છે.

જો તમે ક્યારેય એવો ચેક મેળવ્યો હોય કે જે કાર અકસ્માતના સમારકામને આવરી લે છે અથવા તમારો આરોગ્ય વીમો તબીબી પ્રક્રિયા માટે કેવી રીતે ચૂકવણી કરે છે તે જોયું છે, તો તમે તમારા માટે નાણાકીય પદ્ધતિના આ કાર્યનો અનુભવ કર્યો છે.

(e) નાણાકીય નિર્ણયોની જાણ કરવી અને બજાર જાળવવું :

જો તમારે ક્યારેય મોટા પાયે નાણાકીય નિર્ણય લેવો પડ્યો હોય, તો તમે સમજો છો કે નાણાકીય સંસ્થાઓ મુખ્ય માહિતી પ્રદાન કરે છે જે તેમના કાર્યોમાંના એક તરીકે આવા નિર્ણયોને સરળ બનાવે છે જે મહત્વપૂર્ણ સાબિત થાય છે. વ્યાજ દરો જેવા પરિબળો વિશે તમને માહિતી આપવા માટે કેન્દ્રીય સત્તાધિકારીની રાહ જોવાને બદલે, તમે તમારી સ્થાનિક બેંક શાખાની મુલાકાત લઈ શકો છો અથવા તમારા રોકાણ સલાહકારને કોલ કરી શકો છો.

નાણાકીય સંસ્થાઓ જે માહિતી પ્રદાન કરે છે તે વ્યક્તિઓ અને કોર્પોરેશનોને વાસ્તવિક સમયમાં શિક્ષિત અને સુરક્ષિત નિર્ણયો લેવાની મંજૂરી આપે છે. નાણાકીય સંસ્થાઓ

પણ વ્યક્તિઓ અને અન્ય સંસ્થાઓ માટે શેરબજારમાં રોકાણ કરવાનું શક્ય બનાવે છે. રોકાણકારો વધુ વળતરના વચન માટે બજારમાં લાંબા ગાળાના અથવા ટૂંકા ગાળાના સાહસો કરી શકે છે.

આમ, નાણાકીય સંસ્થાઓના આ કાર્યો સંપૂર્ણપણે પરસ્પર એકબીજા પર નિર્ભર રહીને નાણાકીય પદ્ધતિ બનાવવા માટે એકબીજા સાથે મળીને કામ કરે છે. જ્યારે દરેક કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે કરે છે, ત્યારે અન્ય હેતુઓ હાંસલ કરી શકાય છે અને સમગ્ર નાણાકીય વ્યવસ્થા વધુ સ્થિર હોય છે. એક કાર્ય સાથેની સમસ્યાઓ નાણાકીય પદ્ધતિ અન્ય ક્ષમતાઓ પર પણ પ્રતિબિંબિત કરી શકે છે. નાણાકીય ક્ષેત્રનું સ્વાસ્થ્ય નાણાકીય સંસ્થાઓના વિવિધ કાર્યો વચ્ચેના નાજુક સંતુલન પર આધારિત છે.

13.7 નાણાકીય સંસ્થાઓ અને આર્થિક વિકાસ

આર્થિક વૃદ્ધિ માથાદીઠ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં લાંબા ગાળાની વૃદ્ધિ સૂચવે છે. વિકસિત દેશોમાં ઉત્પાદનમાં આવો વધારો ઉત્પાદન તકનીકો અને સંગઠનોમાં, સંસ્થાકીય ગોઠવણીમાં અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ અને લોકોના વલણમાં આમૂલ પરિવર્તન સાથે સંકળાયેલો છે. જ્યારે સમયાંતરે દેશો વચ્ચે પ્રક્રિયા, પેટર્ન અને વૃદ્ધિનો દર અલગ-અલગ હોય છે અને પ્રારંભિક આવેગ અને ટકાવી રાખવાના દળોએ જ રીતે અલગ-અલગ હોય છે, ત્યારે આર્થિક વૃદ્ધિની કેટલીક વિશેષતાઓના સંદર્ભમાં ચોક્કસ સમાનતાઓ જોવા મળે છે.

અવિકસિત પ્રદેશોના ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે ઔદ્યોગિકીકરણ જરૂરી છે. લાખો બેરોજગારો અને ઓછી રોજગારી ધરાવતા લોકોને લાભદાયક રોજગાર પ્રદાન કરવાની, કૃષિ કરતાં ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદકતાના ઊંચા દર માટે, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનોની માંગની ઉચ્ચ આવક માટે, કૃષિ અને પ્રાથમિક ઉત્પાદનમાં તકનીકી પ્રગતિને કારણે ઔદ્યોગિકીકરણ જરૂરી છે. તદ્દુપરાંત, ઔદ્યોગિકીકરણ અર્થતંત્રને તેના પરંપરાગત, આર્થિક અને સામાજિક માળખાના સામાજિક-માનસિક વાતાવરણને બદલવા માટે જરૂરી ગતિશીલતા પ્રદાન કરે છે.

નાણાકીય સંસ્થાઓના મહત્વને લીધે વધુ લોકો માટે આ સંસ્થાઓ પાસેથી ઉત્પાદનો અને સેવાઓ મેળવવાનું સરળ બનાવ્યું છે. ઘણા રાજ્યોમાં, બેંકોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે અથવા તો ઘર ખરીદનારાઓ અને નાના વ્યવસાયોને નાણા ધિરાણ આપવા માટે ફરજ પાડવામાં આવે છે. સ્વેચ્છાએ ઉપલબ્ધ લોન ઉપભોક્તા ખર્ચને પ્રોત્સાહન આપે છે અને આ ખર્ચ આર્થિક વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. હવે એક સ્પષ્ટ અનુભૂતિ થઈ છે કે ટકાઉ વૃદ્ધિ માત્ર સરકારો દ્વારા જ કાર્ય કરીને હાંસલ કરી શકાશે નહીં. આ સ્થિતિમાં, ખાનગી ક્ષેત્રની કુશળતા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત મત એ છે કે નાણાકીય વિકાસ વિવિધ રીતે વૃદ્ધિમાં ફાળો આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, નાણાકીય સંસ્થાઓ સંભવિત સફળ પ્રોજેક્ટ્સને ઓળખવા માટે વ્યક્તિઓ કરતાં વધુ યોગ્ય છે કારણ કે આ સંસ્થાઓ વ્યક્તિગત પ્રોજેક્ટ્સ વિશેની માહિતી એકત્રિત કરવા અને આ માહિતીનું વધુ અસરકારક રીતે વિશ્લેષણ કરવા માટે મોટા નિયત ખર્ચ ચૂકવવા વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. વધુમાં, એકવાર પ્રોજેક્ટ શરૂ થઈ જાય, પછી બચતકર્તાઓના સંસાધનોનો ઉત્પાદક રીતે ઉપયોગ થાય છે તેની ખાતરી કરવા માટે તેઓ તેના સંચાલકોને વધુ સારી રીતે મોનિટર કરી શકે છે.

નાણાકીય વિકાસ એ આર્થિક વિકાસ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે અને દેશની અંદર આર્થિક વૃદ્ધિ એ દેશના વિકાસનું સૂચક છે. ‘આર્થિક વૃદ્ધિ એ પરિબલોની સંખ્યા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે જે નાણાકીય વિકાસને પણ નિર્ધારિત કરે છે.’ તેથી નાણાકીય વિકાસને નિર્ધારિત કરતા અસંખ્ય પરિબલો છે.

તેમાંના કેટલાક નીચે ઉલ્લેખિત છે :

(a) બચત

બચત એ પૈસાનું સંરક્ષણ છે. બચત કરવાની પદ્ધતિઓમાં બેંક અથવા પેન્શન પ્લાનમાં પૈસા અલગ રાખવાનો સમાવેશ થાય છે. બચતમાં ખર્ચ ઘટાડવાનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેમ કે રિકરિંગ ખર્ચ. ‘બચત એ નાણાકીય વિકાસનું એક મહત્વપૂર્ણ નિર્ણાયક છે કારણ કે જ્યારે અર્થતંત્ર મજબૂત બને છે, ત્યારે લોકોની કમાણી વધે છે જે બદલામાં બચતમાં વધારો કરે છે જેના પરિણામે દેશમાં નાણાકીય વિકાસ થાય છે.’

(b) કાચી ઘરેલું પેદાશ (GDP)

કાચી ઘરેલું પેદાશ (જીડીપી) અથવા કાચી ઘરેલું આવક (જીડીઆઈ) એ દેશના એકંદર આર્થિક ઉત્પાદનનું મૂળભૂત માપ છે જે નાણાકીય વિકાસમાં ફાળો આપતું મહત્વનું પરિબલ છે. ‘તે એક વર્ષમાં દેશની સરહદોની અંદર બનેલા તમામ અંતિમ માલ અને સેવાઓનું બજાર મૂલ્ય છે.’

(c) એડવાન્સ અને થાપણો

એડવાન્સ અને થાપણો એ નાણાકીય વિકાસના મહત્વના નિર્ણાયક છે. એડવાન્સ એ બેંકો અથવા નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા પરિવારો અથવા વ્યવસાયોને આપવામાં આવેલી રકમનો સંદર્ભ આપે છે જ્યારે થાપણો એ લોકો દ્વારા બેંકોમાં સબમિટ કરવામાં આવેલી રકમ છે. ‘જ્યારે અર્થતંત્ર વધી રહ્યું છે ત્યારે લોકોની બચત અને આવક વધે છે જે બેંકોમાં થાપણોમાં પણ વધારો કરે છે.’ જેમ જેમ બેંકોમાં થાપણો વધે છે તેમ બેંકો દ્વારા એડવાન્સ પણ વધે છે પરિણામે અર્થતંત્રમાં નાણાંનું પરિભ્રમણ પણ વધે છે.

(d) નિકાસ/આયાત

અર્થશાસ્ત્રમાં, નિકાસ એ કોઈ પણ માલ અથવા સામગ્રી છે, જે એક દેશથી બીજા દેશમાં કાયદેસર રીતે ખાસ કરીને વેપારમાં ઉપયોગ માટે પરિવહન થાય છે. ‘નિકાસ માલ અથવા સેવાઓ સ્થાનિક ઉત્પાદકો દ્વારા વિદેશી ગ્રાહકોને પ્રદાન કરવામાં આવે છે જ્યારે આયાત માલ અથવા સેવાઓ એક દેશથી બીજા દેશમાં કાયદેસર રીતે વેપારમાં ઉપયોગ માટે લાવવામાં આવતી સેવા છે.

સામાનની આયાત માટે સામાન્ય રીતે આયાતના દેશ અને નિકાસના દેશ બંનેમાં કસ્ટમ અધિકારીઓની સંડોવણીની જરૂર હોય છે અને તે ઘણીવાર આયાત જથ્થો, જકાત અને વેપાર કરારોને આધીન હોય છે. જ્યારે કોઈ દેશની નિકાસ આયાત કરતાં વધુ હોય ત્યારે દેશની અર્થવ્યવસ્થા વધી રહી છે તે નાણાકીય વિકાસ સૂચવે છે.

● **સ્વાધ્યાય**

● **નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો :**

(1) નાણાકીય સંસ્થાનો અર્થ સમજાવી તેના ઉદ્દેશો લખો.

- (2) ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાના પ્રકારો જણાવો.
- (3) ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાની ભૂમિકા સમજાવો.
- (4) ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાના કાર્યો સમજાવો.
- (5) નાણાકીય સંસ્થાઓ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવો.

● ટૂંકનોંધ લખો :

- (1) વ્યાપારી બેંકો
- (2) સહકારી બેંકો
- (3) પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો
- (4) મની લેન્ડર્સ
- (5) નોન-બેન્કિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ

● નીચેનામાંથી વૈકલ્પિક પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

- (1) નાણાકીય સંસ્થાઓને ..... તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
  - (a) નાણાકીય મધ્યસ્થી
  - (b) નાણાકીય વ્યવસ્થા
  - (c) નાણાકીય ભંડોળ
  - (d) નાણાકીય કંપની
- (2) ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓને ..... કેટેગરીમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.
  - (a) બે
  - (b) ત્રણ
  - (c) ચાર
  - (d) પાંચ
- (3) ભારતીય બેંકિંગ સંસ્થાઓને વ્યાપક રીતે શેમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે :
  - (a) સંગઠિત ક્ષેત્ર
  - (b) અસંગઠિત ક્ષેત્ર
  - (c) ઉપરના બંને
  - (d) ઉપરના માંથી એક પણ નહિ
- (4) સંગઠિત બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં ..... બેંકોનો સમાવેશ થાય છે.
  - (a) સ્વદેશી બેંકર્સ
  - (b) નાણાં ધીરનાર
  - (c) વ્યાપારી બેંકો
  - (d) ઉપરના માંથી એક પણ નહિ
- (5) અસંગઠિત બેંકિંગ ક્ષેત્રમાં ..... નો સમાવેશ થાય છે.
  - (a) વ્યાપારી બેંકો
  - (b) સહકારી બેંકો
  - (c) સ્વદેશી બેંકર્સ
  - (d) વિદેશી બેંકો
- (6) એવી બેંકો કે જેની શાખાઓ અન્ય દેશોમાં હોય અને મુખ્ય મથક હોમ કન્ટ્રીમાં હોય.
  - (a) વ્યાપારી બેંકો
  - (b) સહકારી બેંકો
  - (c) સ્વદેશી બેંકર્સ
  - (d) વિદેશી બેંકો
- (7) ..... એવી નાણાકીય સંસ્થા છે જેની પાસે સંપૂર્ણ બેંકિંગ લાઇસન્સ નથી અને તે લોકો પાસેથી થાપણો સ્વીકારી શકતી નથી.
  - (a) નોનબેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થા (NBFI)
  - (b) બેન્કિંગ નાણાકીય સંસ્થા
  - (c) ઉપરના બંને
  - (d) ઉપરનામાંથી એક પણ નહિ

- (8) ભારતમાં નોન-બેંકિંગ નાણાકીય સંસ્થાઓ (NBFI) ના ત્રણ મહત્વપૂર્ણ વિભાગો છે જેનું નિયમન અને દેખરેખ ..... દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- (a) SEBI (b) રિઝર્વ બેંક
(c) SIDBI (d) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ
- (9) ..... ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રની લાંબા ગાળાની ધિરાણ જરૂરિયાતો પૂરી કરે છે.
- (a) અખિલ ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (AIFIs)
(b) નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્શિયલ કંપની (NBFC)
(c) પ્રાથમિક ડિલર્સ (PD)
(d) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ
- (10) ..... પાસે સરકારી સિક્યોરિટીઝ ખરીદવા અને વેચવાનું લાઇસન્સ છે.
- (a) અખિલ ભારતીય નાણાકીય સંસ્થાઓ (AIFIs)
(b) નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્શિયલ કંપની (NBFC)
(c) પ્રાથમિક ડિલર્સ (PD)
(d) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ

જવાબ :

- (1) - A   (2) - A   (3) - C   (4) - C   (5) - C
(6) - C   (7) - A   (8) - B   (9) - A   (10) - C

ભારતીય નાણાકીય સેવાઓ - પરિચય

-: રૂપરેખા :-

- 14.1 પ્રસ્તાવના અને અર્થ
- 14.2 લક્ષણો – વર્ગીકરણ
- 14.3 નાણાકીય સેવાઓ માટે મધ્યસ્થીની જરૂરિયાત, લક્ષણો, ફાયદા-ગેરફાયદા
- 14.4 નાણાકીય સમાવેશક સેવાઓ નાણાકીય નિષેધ
- 14.5 નાણાકીય સેવાઓ અને વેપાર
- 14.6 નાણાકીય સેવાઓની વિશિષ્ટતા / અલગતા / વિવિધતા / જુદું સ્વરૂપ
- 14.7 શાખ સર્જનની ક્રિયા
- સ્વાધ્યાય

14.1 પ્રસ્તાવના અને અર્થ

● પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ દેશની અર્થવ્યવસ્થામાં નાણું કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. ધંધાકીય એકમો, સરકારી સાહસો કે લોકોની જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે નાણાકીય પ્રવાહ સતત ગતિશીલ રહે તેવી વ્યવસ્થાને નાણાકીય વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે. અર્થતંત્રમાં નાણાં વ્યવસ્થા એટલે અમુક કોઈ ચોક્કસ પ્રવૃત્તિ માટે ભંડોળ ઊભું કરવાનો સ્ત્રોત. આ સંદર્ભમાં નાણાં પૂરા પાડવા તે એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે. જે નાણાકીય સંચાલન, નાણા સંસ્થાઓ, નાણાનાં સાધનો અને નાણાં બજારનાં વાતાવરણમાં, નાણાકીય સેવાઓમાં પરિણમે છે.

1. અર્થ (Meaning of Financial Services) :

નાણાકીય સેવા શબ્દનો ઉપયોગ એવી તમામ સેવાઓ માટે થાય છે, કે જે નાણાંના સ્વરૂપે પૂરી પાડવામાં આવે છે. જેમાં આવશ્યક ચીજવસ્તુની સેવાઓમાં નાણાંનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ ખરો અર્થ “નાણાકીય સેવાઓ”નો એ છે કે “એવી તમામ સેવાઓ કે જે, નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં ભાગરૂપે પૂરી પાડવામાં આવતી હોય.” જેમાં નીચેની સેવાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

ગૃહનાણાં સેવા, વાહન નાણાં સેવા, ગીરો લોન, વેપારી બેન્કિંગ, રોકાણ બેન્કિંગ, વીમા સેવા, સંયુક્ત (Mutual) ફંડ, હપ્તા પદ્ધતિ, ભાડા ચિટ્ટી (પટ્ટો) દલાલી, જામીનગરી, પોર્ટફોલિયો સંચાલન, ગ્રાહક શાખપાત્રતા, ઉદ્યોગ સાહસિક મૂડી, ઉઘરાણી, મધ્યસ્થી, થાપણ મૂકનાર, કબજેદાર, બાંધધરી દલાલ વગેરે...

14.2 લક્ષણો – વર્ગીકરણ :

નાણાકીય સેવાઓમાં લક્ષણોની તારવણી ખૂબ જ સૂક્ષ્મ રીતે કરી શકાય છે.

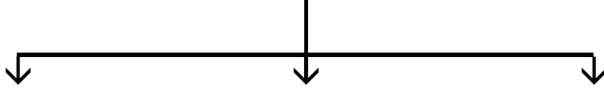
1. નાણાકીય સેવાઓ નાણાં વ્યવસ્થાનાં એક ઘટક તરીકે કાર્ય કરે છે.

2. સ્વતંત્ર રીતે નાણાકીય સેવાઓ કાર્યરત બની શકે નહીં. તેને શુદ્ધ સેવામાં સમાવિષ્ટ કરી શકાય નહિ.
3. નાણાકીય સેવાઓ મહદ્અંશે બેન્કિંગ સેક્ટર સાથે જોડાયેલ હોય છે.
4. નાણાકીય સેવાઓની પૂર્તિ માટે હંમેશા મધ્યસ્થીની જરૂરિયાત પડે છે.
5. નાણાકીય સેવાઓ શાખાસર્જનનાં કાર્યમાં પણ સમાવેશી ભૂમિકા અદા કરે છે.
6. નાણાંની માંગ અને પૂરવઠાનું સંતુલન યોગ્ય નાણાકીય સેવા દ્વારા જ થઈ શકે છે.
7. ભયતોની ગતિશીલતા નાણાકીય સેવાઓને લીધે વધુ સૃદ્ધ બનાવી શકાય છે.

❖ વર્ગીકરણ :

દેશનાં અર્થતંત્રમાં વિવિધ જરૂરિયાતો મુજબ નાણાકીય સેવાઓ ઉદ્ભવવાની છે. નાણાકીય સેવાની જરૂરિયાત વ્યાપક છે. નાણાકીય વ્યવસ્થા કઈ રીતે ચાલે છે તે મુજબ નાણાકીય સેવાઓની જરૂરિયાત અવલંબતી હોય છે. દેશની અર્થ વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે વધારાનાં ભંડોળ ધરાવતા એકમોમાંથી અછતવાળા એકમમાં નાણાંની ફેરબદલી કરવાનો અથવા ભંડોળ બચાવવાના તરફથી ભંડોળ શોધનારાઓ તરફી નાણાંની ફેરબદલી કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. તે વિવિધ આર્થિક એકમોની પ્રગતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. અને નાણાકીય સેવાઓ દ્વારા અમલી બને છે. આ મુજબ નાણાકીય સેવાઓને મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગમાં નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય.

નાણાકીય સેવાઓનું વર્ગીકરણ

સરકારી ક્ષેત્રોની સેવા   કોર્પોરેશનક્ષેત્રની સેવા   ઘરેલું ક્ષેત્રની સેવા

A. સરકારી ક્ષેત્રની નાણાકીય સેવા :

રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર સરકાર કે સ્થાનિક સરકારી તંત્રને વિવિધ કાર્યો માટે નાણાંની જરૂરિયાત પડતી હોય છે. આ નાણાકીય પ્રવાહ જે નાણાકીય સેવાઓ મારફતે આ વિભાગો તરફ ગતિશીલ કરાતો હોય તેને સરકારી નાણાકીય સેવાઓ કહેવામાં આવે છે. જે માટે જુદી જુદી વ્યવસ્થાઓ અને વિભાગો કાર્યરત હોય છે. જેમ કે કર વિભાગ, બેન્કિંગ વિભાગ . . . .

B. કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની નાણાકીય સેવા :

સમગ્ર દેશમાં વિવિધ પ્રકારનાં ધંધાકીય સ્વરૂપો કાર્યરત છે. એકમોમાં જરૂરી નાણું પૂરું પાડવું, તેમજ એકત્રિત નફાને વિવિધ રોકાણ તરફી વાળવા માટે જે સેવાઓ અર્થવ્યવસ્થા મારફતે પૂરી પાડવામાં આવે છે તેને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની નાણાકીય સેવા કહેવામાં આવે છે.

C. ઘરેલું ક્ષેત્રની નાણાકીય સેવા :

નાગરિકોનો રોજિંદા જીવનને અનુલક્ષીને ખર્ચાતા નાણાં તથા નિષ્ક્રિય બચતોને રોકાણનમાં ક્ષેત્રો તરફ વાળવા માટે સર્જાતી નાણાકીય સેવાઓને ઘરેલું નાણાકીય સેવાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત. ગૃહલોન, વાહનવ્યવહારની લોન, વિવિધ પ્રકારનાં સરકારી-ખાનગી બચતપત્રો, મ્યુચ્યુલ ફંડ, બચત ખાતાઓ વિ. . . .

❖ **નાણાકીય સેવાઓની જરૂરિયાત :**

દેશની અર્થવ્યવસ્થાને સુદૃઢ બનાવવા માટે નીચેની બાબતોને અનુલક્ષીને નાણાકીય સેવાઓની જરૂરિયાત ઉદ્ભવે છે.

(1) મધ્યસ્થી માટે (For intermediatories) :

મૂડીના સર્જન માટે, નાણાં ભંડોળ શોધનારાઓ તથા નાણાં ભંડોળ બચાવનારાઓ વચ્ચે કડીરૂપ બનવું ખૂબ જરૂરી છે. કડીરૂપ બનવું ખૂબ જરૂરી છે. રોકાણકારોમાં ભંડોળ અને નાણાં ઉછીનાં આપવા માટે ઉછીના નાણાં લેનાર અને રોકાણકાર વચ્ચે કોઈ કડી હોવી જરૂરી છે વ્યાપક ટેકનિકલ ફેરફારોને કારણે, નાણાકીય મધ્યસ્થી સંખ્યાબંધ નવી ચેનલો અસ્તિત્વમાં આવી છે. ઝડપી અને ટેકનિકલ રીતે સધ્ધર મધ્યસ્થીઓ નાણાં વ્યવસ્થાનાં તમામ ક્ષેત્રોની પાયાની જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે.

(2) અછત પૂરવા માટે (For Bridging the Gap) :

વીમા કંપનીઓ, સંયુક્ત (મ્યુચ્યુઅલ) ફંડ કંપનીઓ, બેંકો, અને નોન બેન્કિંગ નાણાં સંસ્થાઓ જેવી સંસ્થાઓ અછત પૂરવા ઊભી કરવામાં આવી છે. તેઓ શાખપાત્રતા, હપ્તા ખરીદી, વ્યાપારી બેંકો, ગીરો વેચાણ, ભંડોળ જમા કરનાર, કબ્જેદાર, જપ્ત કરનાર, (forfeiting) નહિ વેચાયેલ શેરો વગેરેની જવાબદારી (under writing) અને પોર્ટફોલિયો સંચાલન જેવી અનેક પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. આમ નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડીને તેઓ રોકાણકાર અજ્ઞાનતા, તથા વ્યવહારદક્ષ કૃત્રિમ નાણાં બજારો અને નાણાં સાધનો વચ્ચેની ખાઈ પૂરી દે છે. તે અંતે તો આર્થિક વિકાસ, તથા કંપનીઓ અથવા પેઢીઓના ઔદ્યોગિક વિસ્તરણ સુધીનાં કાર્યમાં અત્યંત અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

(3) નાણાકીય પ્રવાહિતાની જોગવાઈ માટે : (For Providing Liquidity) :

જો નાણાકીય પ્રવાહિતા ના હોય તો નાણાં વ્યવસ્થા સારી રીતે ચાલી શકતી નથી. જામીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણ એ નાણાકીય પ્રવાહિતા વધારવાનો એક ઉકેલ છે. જામીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણનું સરળ સાદુ બજાર નાણાકીય પ્રવાહિતા ચોક્કસ રીતે પૂરી પાડે છે. જે સમાન્ય રીતે જે દલાલો ડિલર્સ તરીકે કામ કરતા હોય છે, તેઓ ખરીદનારાઓ તથા વેચનારાઓને સહાય કરી નાણાકીય પ્રવાહિતા પૂરી પાડે છે.

(4) ચૂકવણીઓ અને પતાવટ માટે (For Payments & Settlements) :

ચૂકવણી સાથે સંબંધિત નાણા સેવા એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ઝડપી, સલામત, સગવડપૂર્ણ નાણાંની ફેરબદલી કે હસ્તાંતરણ પુરું પાડે છે. અને ખૂબ જ ત્વરિત રીતે વિવિધ સોદાઓની પતાવટ પણ શક્ય બનાવે છે.

(5) નાણાકીય ઈજનેરી માટે (For Financial Engineering) :

તીવ્ર સ્પર્ધા ઝડપી માહિતી સંચાર અને ટેકનિકલ સમયમાં મૂલ્ય સર્જનના નવીનતમ માર્ગો શોધવાની તાકીદની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. નાણાકીય ઈજનેરીની રચના માટેની પ્રણાલી, નવની ઉકેલોના વિકાસ અને અમલ માટે નાણાકીય ઈજનેરી કાર્ય પૂરું પાડે છે. નાણાકીય એન્જિનીયરીંગમાં બેલેન્સ સીટની (સરવૈયાની) વધારાની બાબતો, નાણાકીય દાવાઓમાં પુનર્ગઠન, મિલકતો અને દેવાઓની પૂર્નરચના સર્વ કૃત્રિમ જામીનગીરીઓનું વિસ્તૃતીકરણ પૂરું પાડે છે.

(6) જોખમ સંચાલન માટે : (For Risk Management) :

જોખમનો અર્થ છે ભાવિ નુકસાનની સંભવિતતા જોખમી પરિબલને કારણે વૈશ્વિક નાણાંવ્યવસ્થા વધારે અને વધારે જટિલ બનતી જાય છે. એક નાણાકીય ભાગીદાર તરફથી બીજા નાણાકીય ભાગીદાર તરફ જોખમની ફેરબદલી કરીને જોખમ સામે રક્ષણ પૂરું પાડવું ખૂબ જરૂરી બન્યું છે. આવી સેવાઓ નાણાં બજારનાં સહભાગીદારોને બીનજરૂરી જોખમ લેવા જે લોકો તૈયાર છે, તેવાનાં શિરે ઓઢાડવામાં મદદ કરે છે. નાણાં બજારમાં સહભાગીદારો (Participants) ને વ્યાજનાં દરોમાં વધઘટ, નાણાં ફેરબદલી, વિનિમય દરમાં વધઘટ વગેરેથી રક્ષણ પુરું પાડવા માટે તેમને નાણાકીય વીમા કવચ પૂરું પાડવામાં આવે છે, આમ નાણાકીય સેવા સર્વ વ્યવસ્થાનું એક અગત્યનું ઘટક ગણવામાં આવે છે. નાણાંબજાર, નાણાકીય સાધન, ખતપત્રો, અને નાણાકીય સંસ્થાઓ જેવાં નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં ઘટકો નાણાકીય સેવાઓ વગર ચાલી શકે તેમ નથી.

14.3 નાણાકીય સેવાઓ માટે મધ્યસ્થીની જરૂરિયાત ફાયદા-મર્યાદાઓ :

1. પ્રસ્તાવના :

નાણાકીય સાધનોનું સર્જન થયા પછી, તે બહાર પાડવાને ખાતરી કરવી જોઈએ કે આ નાણાકીય મિલકતો છેવટે રોકાણકાર ને પહોંચે કે જેથી જરૂરી રકમ પ્રાપ્ત થાય.

જ્યારે નાણાં ઉછીનાં લેનાર, ભંડોળ ઊભું કરવા નાણાકીય બજારમાં આવે છે ત્યારે જામીનગીરીઓ માત્ર બહાર પાડવાથી જ ઉદ્દેશ પૂરો થતો નથી. આ ઈસ્યુની પૂરતી જાણકારી ઈસ્યુ બહાર પાડનારની પૂરતી જાણકારી સહિત જામીનગીરીઓ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. અર્થતંત્રમાં રોકાણકારોનાં ભંડોળો જરૂરિયાતોમંદ સુધી વ્યવસ્થિત રીતે પહોંચાડવા માટે એક યોગ્ય ચેનલ હોવી જોઈએ કે જે આવા હસ્તાંતરણની ચોકસાઈની ખાતરી આપે. રૂા હેતુને પાર પાડવા માટે નાણાકીય મધ્યસ્થીઓનો ઉદ્ભવ થયો.

2. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ અર્થ — સમજૂતી

(Meaning of Financial Intermediaries / Institutions):

નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ નાણાં સંસ્થાઓ ગણી શકાય. જેમને બે વર્ગમાં વહેંચી શકાય છે.

1. સંગઠિત નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ અને

2. અસંગઠિત નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ

સંગઠિત નાણાકીય મધ્યસ્થીઓમાં સમગ્ર દેશમાં કાર્ય વિસ્તાર ધરાવતી વિશાળ સંસ્થાઓ / મધ્યસ્થીઓનો સમાવેશ થાય છે. જેનાં તમામ વ્યવહારો યોગ્ય પદ્ધતિ દ્વારા નોંધાતા હોય છે. દા.ત. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા, સિક્યુરિટી બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા, સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ રેગ્યુલેશન એક્ટ, અને 1956 ના કંપની ધારા તળે નોંધાયેલ તમામ પ્રકારની કંપનીઓ. જે તમામ સંસ્થાઓ 1956ના કંપનીધારાનાં સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ હેઠળ કામ કરે છે. અસંગઠિત નાણાકીય સંસ્થાઓ આ નિયંત્રણ રાખનાર સૂચિઓ હેઠળ આવતી નથી અને આવી સંસ્થાઓ સ્થાનિક ધીરધાર કરનારાઓ, હેણદારો અથવા નાણાં દલાલો, શાહુકારો વગેરે. નાણાં તંત્ર મુખ્યત્વે સંગઠિત નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ પરત્વે ધ્યાન આપે છે.

❖ નાણાકીય મધ્યસ્થી લક્ષણો :

1. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ સંસ્થાકીય તેમજ વ્યક્તિગત સ્વરૂપે કામગીરી કરે છે.

2. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ રોકાણકારોમાં ભંડોળોને જરૂરિયાતમંદો સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે.
3. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ સંગઠિત અને અસંગઠિત એમ બે ક્ષેત્રોમાં વહેંચાયેલા હોય છે.
4. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ ભંડોળને ગતિશીલ બનાવી મૂડીસર્જનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.
5. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ નાણાકીય વ્યવસ્થાનો એક ઘટક છે.

❖ **નાણાકીય મધ્યસ્થીઓની જરૂરિયાત / ફાયદા-મર્યાદા :**

અર્થવ્યવસ્થા છેક અદના આદમી સુધી પહોંચે તે માટે નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ જરૂરી બને છે. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ મારફતે જ નાણાકીય સેવાઓનું વહન થઈ શકે છે. આમ નીચેની બાતોથી નાણાકીય મધ્યસ્થીઓની જરૂરિયાત દર્શાવી શકાય.

1. નાણાંબજારનો વિકાસ નાણાકીય મધ્યસ્થી વગર શક્ય નથી.
2. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ રોકાણકારોને નાણાકીય રોકાણ કરવા માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.
3. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી વિવિધ સેવાઓથી રોકાણકાર વર્ગને નાણાકીય સાધનો બહાર પાડવામાં સરળતા રહે છે.
4. નાણાકીય મિશ્ર, મિલકત-મિશ્ર વગેરે નિર્ણયોમાં નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ આવશ્યક જરૂરિયાત બને છે.
5. સંસ્થાની નાણાકીય સધ્ધરતા, વિશ્વાસનીયતા અને શાખપાત્રતા સ્થિર રાખવા નાણાકીય મધ્યસ્થીઓની જરૂરિયાત ઉદ્ભવે છે.
6. મધ્યસ્થીઓની વીમા સેવાથી જીંદગી અને મિલકતોનાં નુકસાન સામે સહાય મેળવી શકાય છે.

❖ **મર્યાદા :**

દરેશની અર્થવ્યવસ્થા / નાણાં વ્યવસ્થા દ્વારા નાણાંને ગતિશીલતા આપવાનું કાર્ય થાય છે. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ મારફતે લોકોને નાણાકીય સેવાઓ પુરી પાડવામાં આવે છે. આ મધ્યસ્થીઓ દ્વારા અપાતી સેવાઓમાં જો ક્ષતિ રહી જાય તો ક્યાંક રોકાણ કરનાર અને ભંડોળ મેળવનારને નુકસાન જવાની સંભાવના પણ ઉદ્ભવી શકે છે. આથી, મર્યાદાઓને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

1. નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ દ્વારા મળતી સેવાઓની પ્રક્રિયા ખૂબ જલાંબી અને જટિલ હોય છે.
2. ભંડોળ પ્રાપ્ત કરનારે નાણાકીય સંસ્થાઓમાં દરેક નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે, ભંડોળ મેળવનાર કે સેવા પ્રાપ્ત કરનારનું નિયંત્રણ આ નિયમો પર હોતું નથી.
3. લોન પ્રાપ્ત કરનારે લોન આપનાર સંસ્થાઓમાં વ્યાજદરને અનુસરવું જ પડે છે.
4. લાંબી અને જટિલ પ્રક્રિયાને કારણે અન્ય મદદગારોની સહાયથી જ્યારે કોઈ નાણાકીય સેવાઓ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ત્રાહિત પક્ષકારને કારણે છેતરાવાનો ભય રહે છે.

14.4 નાણાકીય સમાવેશક સેવાઓ અને નાણાકીય નિષેધ સેવાઓ : (Financial Inclusive Services and Financial Exclusive Services)

બેંકોમાં રાષ્ટ્રીયકરણનો ખાસ હેતુ એ હતો કે વધારેને વધારે લોકો બેંકોની નાણાકીય સેવાઓનો લાભ ઉઠાવી શકે. જો કે હજુ પણ વૃદ્ધ વયની વ્યક્તિઓના જૂથનાં 40 % લોકો બેંકોની નાણાકીય સેવાઓનો લાભ ઉઠાવતા નથી. આને “નાણાકીય નિષેધ” (Financial Exclusion) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા નાણાકીય નિષેધ (બિન સમાવેશક) નું કારણ કદાચ તેઓને નાણાકીય ખર્ચ પોષાતી ના હોય અથવા તેમની પાસે વધારાની બચતો નથી કે તેઓને બચત કે ચાલુ ખાતાની જરૂર નથી એમ કહી શકાય.

નાણાકીય નિષેધથી તક ગુમાવવાનું થયું છે, જેને કારણે આર્થિક વિકાસ પર અવળી અસર થઈ છે જે ગરીબ લોકો નાણાકીય નિષેધમાં અવા છે તેઓ તેમનાં તબીબી, સામાજિક અથવા અન્ય જરૂરિયાત માટે નાણાં મેળવવા અવિધિસરનાં નાણાં ક્ષેત્ર પાસે પહોંચે છે. આ બાબત વધારે ગરીબાઈ તરફ તે મને દોરી જાય છે. કારણ કે અવિધિસરનાં ક્ષેત્રનો ખર્ચ વધારે હોય છે.

ઘણી મોટી સંખ્યાના લોકો નાણાકીય નિષેધનાં વર્ગમાં આવે છે. જેમ કે શહેરી, સ્વમવાસીઓ, લઘુમતીઓ, જમીનવિહોણા મજૂરો, સીમાંત ખેડૂતો સ્વરોજગારીઓ (Self Employed) શ્રેયાન નાગરિકો, સ્ત્રીઓ અને અસંગઠિત ધંધાકીય સાહસો, આ લોકો તો બેંકોની પાયાની સેવાઓ જેવી કે બચતો, આગોતરા નાણાં, લોન વગેરે સેવાઓથી બિલકુલ અજ્ઞાત છે.

(1) નાણાકીય નિષેધ (અસમાવિષ્ટતા) પર સર્વેક્ષણો :

છેલ્લાં થોડાક દાયકાઓમાં જે વિવિધ અભ્યાસો કરવામાં આવ્યા છે, તેનાં આધારે નાણાકીય નિષેધ (અસમાવિષ્ટતા) નાં નીચે મુજબનાં તારણો મળી આવેલ છે.

- (1) સમગ્ર ભારતના ગ્રામ્ય દેવા અને રોકાણનું સર્વેક્ષણ 2002.
- (2) 170 લાખ જેટલા ઘરકુટુંબોને અવિધિસરના નાણાં ધીરનારાઓ પાસે કરજે નાણાં લીધાં છે.
- (3) 111.5 લાખ ઘરકુટુંબોના કોઈ પણ બેંકમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં ખાતા નથી.

કારણોમાં આવકની અનિયમિતતા, ખાતું ખોલાવવાની ભારે પ્રક્રિયા અથવા લોન માટે કોઈ સમાંતર જમીનગીરીઓ પુરી પાડવાનો અભાવ.

(2) ગ્રામીણ નાણાકીય સેવા ગ્રહણના સર્વેક્ષણ 2003. (Rural Financial Access Survey-2003) :

- (A) 70% ખેડૂતોનાં કઈ બેંક ખાતા નથી.
- (B) માત્ર 21% ઘરકુટુંબો જ વિધિસરની શાખ સગવડનો ઉપયોગ કરે છે.

(3) નાણાકીય સમાવિષ્ટતા સર્વેક્ષણ 2008 (The Survey of the Committee on Financial Inclusion-2008) :

- (A) 73% ખેડૂતો નાણાકીયનિષેધમાં આવે છે.
- (B) 51.4% ખેડૂતો નાણાકીય નિષેધમાં આવે છે.

ઉપરના તમામ સર્વેક્ષણોના પરિણામો બતાવે છે કે ગરીબી રેખા હેઠળ જીવતા મોટી

સંખ્યાનાં લોકો બેંક જેવી પાયાની નાણાકીય સેવાઓનો ઉપયોગ કરતાં નથી. ભારતનાં 5,000 લાખ જેટલી મોટી સંખ્યાના લોકોના બેંક ખાતા નથી. તદુપરાંત રોજગારીનો દર સામાન્ય દર પણ 1980-90નાં વર્ષથી નીચે ઊતરીને 2005 નાં વર્ષમાં 2.49 જેટલો ઓછો થઈ ગયો છે.

આ તમામ પ્રકારનાં અવરોધોને દૂર કરવા માટે નાણાકીય સમાવિષ્ટતા (Financial Inclusion) નાં ખ્યાલને ઉદ્ભવ થયો છે.

❖ નાણાકીય સમાવેશ / સમાવિષ્ટતા (Financial Inclusion)

સમાજમાં દરેક દરેક વિભાગને બેંકિંગ અને નાણાકીય સેવા પૂરી પાડવા માટે નાણાકીય સમાવિષ્ટતા /સમાવેશ એક માત્ર વિકલ્પ છે અને તેનું તમામ ફોકસ તમામ નાણાકીય ઉત્પાદનો અને સેવામાં વ્યાજબી ખર્ચ પૂરા પાડવા, શાખ ધિરાણ દેવાનો બોજ ઘટાડવા દેવાની પુનરચના માટે સલાહની સુવિધા પૂરી પાડવી, નાણાકીય જ્ઞાન પૂરું પાડવું અને સૌથી અગત્યનું No frills Accounts પૂરાં પાડવા.

ગરીબ લોકો માટે આ એક તક છે. કે તેઓ પોતાની બચતો વિધિસરની નાણાકીય પદ્ધતિમાં લાવે. રોકાણો કરે અને લોન પણ મેળવે, વળી માંદગી અને અન્ય કટોકટીની પળોમાં પોતાને સુરક્ષિત કરે.

ઈલેક્ટ્રોનિક લાભ હસ્તાંતરણની પદ્ધતિથી તમામ લાભાર્થીઓના પગારો સીધે સીધા તેમના બેંક ખાતાઓમાં જમા કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ (NREGA - National Rural Employment Guarantee programme) રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી ગેરંટી કાર્યક્રમ કહેવાય છે.

❖ વ્યાખ્યાઓ :

1. નાણાકીયસમાવિષ્ટતા સમિતિ (Financial Inclusion Committee) નાં મત મુજબ “એ તો નાણાકીય સેવાઓ તેમ જ સમયસરની અને પૂરતી શાખ, જ્યાં નબળાં વર્ગો જેવા કે જૂથો અને ઓછી આવકવાળા જૂથોને જરૂર હોય ત્યારે પોષાય તેવા ખર્ચે પંહોચતી થાય તેની ખાતરી કરાવતી પ્રક્રિયા છે.”
2. એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેંક અનુસાર : “ડિપોઝિટ્સ, લોનો ચુકવણીની સેવાઓ, નાણાંની ફેરબદલી અને વીમા કવચ જેવી વ્યાપ વિસ્તાર ધરાવતી નાણાકીય સેવાઓ ગરીબ અને ઓછા આવકવાળા કુટુંબો અને તેમના સુક્ષ્મ સાહસોને પૂરા પાડવા.”
4. નાણાકીય સમાવિષ્ટતા માટે કરેલી પહેલો : (Initiative taken for Financial Inclusion):
  - (1) સ્વ સહાયમંડળીની હિલચાલ : (Self Help Group Movement) :
    - (1) ખેતી માટે ગ્રામીણ વિકાસની રાષ્ટ્રીય બેંકો માટે નાબાર્ડે કેસીસીની પદ્ધતિ દાખલ કરી છે. ખેડૂતોને શાખધિરાણ આપવા માટે કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડ આપવામાં આવ્યા છે.
    - (2) સ્વ. સહાય (self-help) જૂથોએ રિઝર્વ બેંકની મદદથી બેંકને સાંકળતા કાર્યક્રમો જેઓ નાણાકીય દૃષ્ટિએ અક્ષરજ્ઞાન વિનાના છે, તવા જરૂરિયાતમંદોને ભંડોળ પૂરા પાડવા શરૂ કર્યા છે.
    - (3) સ્વ-સહાય જૂથોએ તેમના સભ્યોને તેમની બચત ટેવો સુધારીને બેંક ખાતાઓ ખોલવા પ્રોત્સાહિત કર્યાં છે.

(2) ગ્રાહક ઉપ ભોક્તાની ઓળખનાં (KYC) નાં ધોરણો સરળ :

- (1) 2005 ના વર્ષમાં બેંકોને પાયાની બેંકિંગ સુવિધા KYC નાં ધોરણોને સરળ બનાવીને શૂન્ય અથવા ઓછી બાકીનાં Frill ખાતાથી ખોલવાની સુવિધા પૂર પાડવાની સલાહ આપવામાં આવી હતી. હવે, જે ગ્રાહકની ગ્રાહક ઉપભોક્તા ઓળખની પ્રક્રિયા પૂરી થઈ ગઈ છે, તે ગ્રાહક આવી બેંકિંગ સુવિધા માટે બીજા નવા ગ્રાહકને સહેલાઈથી દાખલ કરી શકે છે.
- (2) સરળ બનાવેલા કેવાયસી ધોરણો હેઠળ ગ્રાહકોને પાંચ થી દસ લેવડ-દેવડ વ્યવહારો કોઈ પણ જાતનાં ખર્ચ વિના તથા એટીએમ સુવિધા અને ઝડપી બેંકિંગ કરવા દેવામાં આવે છે.

(3) BC અને BF મોડેલો :

1. 2006 ના વર્ષમાં રિઝર્વ બેંકોને સૂક્ષ્મ નાણાં સંસ્થાઓ, બિન સરકારી સંસ્થાઓ તેમજ સ્વ-સહાય સંસ્થાઓની મધ્યસ્થીની સેવા લેવાની મંજૂરી આપી. આમાં મધ્યસ્થીનાં અલગ મોડેલો, વ્યાપા, સંપર્કકાર મ્હ અને વ્યાપાર સગવડકર્તા મ્હ ને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.
2. બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્ટ (Business Correspondent) અને બિઝનેસ ફેસિલિટીઝ (Business Facilities) એ ગરીબોને બિનનાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડીને બેંકોને મદદરૂપ થાય છે. તેઓ બેંકો તથા લાભાર્થીઓ વચ્ચે દલાલ તરીકે કાર્ય કરે છે.

● બીસી મોડેલ હેઠળ,

બિઝનેસ કોરસપોન્ડન્ટે લોનો આપવાની મૂળ રકમ અને વ્યાજ આવરી લેવાની, નાની રકમ આપવાની NREC યોજનાં હેઠળ પગાર કરવાની, સૂક્ષ્મ વીમા કવચ પૂરું પાડવાની અને બેંકો વતી મ્યુચ્યુઅલ ફંડો વેચવાની વગેરે સેવાઓ આપવાની હોય છે. મહત્તમ 15 કિલોમીટરનાં વિસ્તાર માટે જિલ્લા કક્ષાએ બેંકો બી.સી.ની નિમણૂક કરે છે. BC મોડેલનું કાર્ય નીચે પ્રમાણે થાય છે.

- (1) બેંકોની સુવિધાઓ મેળવવા માટે લાભાર્થીઓને સ્માર્ટકાર્ડ આપવામાં આવે છે.
- (2) BC પાસે ચુકવણીઓન પ્રક્રિયા પાર પાડવા માટે અંગૂઠાની છાપનું સ્કેનર (Thumb Printing) મોબાઈલ, તથા પ્રિન્ટર્સ હોવા જોઈએ.
- (3) જ્યારે લાભાર્થીઓને રોકડનાં સ્વરૂપમાં કોઈ નાણાકીય સહાય જોઈતી હોય, ત્યારે BC તેનાં મોબાઈલ દ્વારા લાભાર્થીનો સ્માર્ટ કાર્ડ સર્વર પર ક્રિયાશીલ (Activate) કરે છે. તે આવી રીતે લાભાર્થીઓ માટે મોબાઈલ પાકિટ એટીએમ તરીકે કાર્ય કરે છે.

આમ, BC મોડેલ મારફતે ગ્રામીણ પ્રજાને ખૂબ ઓછા ખર્ચે નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવાની માટે આ શાખા રહિત શ્રેષ્ઠ મોડેલ છે. બેંકો નિવૃત્ત બેંક અથવા સરકારી કર્મચારીઓને અથવા ગ્રામવાસીઓ સાથે ખૂબ પરિચિત હોય તેવી વ્યક્તિઓને BC તરીકે નિમણૂક આપી શકે છે.

● BF મોડેલમાં,

બિઝનેસ ફેસિલિટરે જરૂરિયાતમંદ લોકો માટે સરળ લોનો મેળવી આપવા માટે કામ કરવાનું હોય છે, BF મોડેલનું કાર્ય નીચેની રીતે થાય છે.

1. BF એ ઉછીના લેનારને ઓળખવાનાં હોય છે. તેમની પાસેથી અરજીઓ ભેગી કરવાની હોય છે. લોન અરજી સાથે સાથે રજૂ કરાયેલા દસ્તાવેજો ચકાસવાના હોય છે અને લોન અરજ માટે જરૂરી પ્રક્રિયા પૂરી કરીને તે બેંકને આપવાની હોય છે.
2. લાભાર્થીની લોન મંજૂર કરવામાં આવે પછી, BF એ લોન ખાતું સંભાળવાનું હોય છે અને પરત ચુકવણી માટે ધ્યાન રાખવાનું હોય છે.
3. BF સ્વ સહાય જૂથોને નાણાકીય અક્ષરજ્ઞાન લાભાર્થીઓને પૂરું પાડવામાં સહાય કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
4. બેંકો, સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસો, બિન સરકારી સંસ્થાઓ, સહકારી મંડળીઓ, ખેડૂતોની કલબો, વીમા દલાલો અને ગ્રામ પંચાયતોને બિઝનેસ ફેસિલિટર તરીકે નીમી શકે છે.

(4) અન્ય પહેલો (Other Initiative) :

- (1) સી. રંગરાજન સમિતિએ નાણાકીય સમાવિષ્ટતા માટે કરેલી ભલામણોને આધારે સરકારે બે ભંડોળો સ્થાપ્યા છે. FIFC (Financial Inclusion Fund) અને FITF (Financial Inclusion Technology Fund) અને તેમનાં ભંડોળની રકમ રૂ. 500 કરોડથી પણ વધુ છે.
- (2) બેંકોને રૂ. 25,000 સુધીની મર્યાદા ધરાવતા નાના કેડિટ કાર્ડ ગ્રાહકોને આપવાની સત્તા આપવામાં આવે છે. આ કાર્ડ જનરલ કેડિટ કાર્ડ સ્વરૂપનું હોય છે, ગ્રાહકોનો ઘરકુટુંબ રોકડ પ્રવાહ જોઈને કોઈ પણ જાતની જામીનગીરીની જરૂરિયાત વિના જ આ કાર્ડ આપવામાં આવે છે.

14.5 નાણાકીય સેવાઓ અને વેપાર

અર્થ વ્યવસ્થામાં નાણાકીય સેવાઓનું સર્જન અને સોંપણી મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગો દ્વારા કરવામાં આવે છે. (1) બેંકિંગ ક્ષેત્ર (2) કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર (3) વીમા ક્ષેત્ર. આ ત્રણેય ક્ષેત્રો વિભાગો પૈકી બેંકિંગ ક્ષેત્રે નાણાકીય સેવાઓ મારફતે વેપારી પ્રવૃત્તિને વેગ મળે છે અને એટલે જ બેંકિંગ સંહિતિને અર્થતંત્રની કરોડરજજી ગણવામાં આવે છે. ભારતીય બેંકોને વ્યાપકપણે ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

(1) સહકારી બેંકો (2) પ્રાદેશિક ગ્રામ્ય બેંકો (3) વિકાસ બેંકો અને (4) વેપારી બેંકો, જે પર્કી વેપારી બેંકો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી નાણાકીય સેવાઓ વેપારી પ્રવૃત્તિ સાથે સાંકળવામાં આવે છે. જેને Merchant Banking Services તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

રોકાણકાર બેંકનો સંસ્થાકીય રોકાણકારોને બોન્ડ્સ, ઈક્વિટી શેર, ચલણ, ક્યુચર્સ એન્ડ ઓપ્શન્સ અને ચીજવસ્તુઓની ખરીદ-વેચાણનો સમાવેશ થાય તેવી વેચાણ તથા ધંધાકીય સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે.

❖ **વેપારી બેંક સેવાઓ**

● **પ્રસ્તાવના :**

શેરો બહાર પાડવાની પ્રક્રિયામાં સગવડતા કરી આપવા માટે કોઈ મધ્યસ્થીની જરૂરિયાત પ્રસ્થાપિત થઈ તો તે હતી કે જે બેન્કરો, નોંધણી અધિકારીઓ, બાયંધરી દલાલો વિ. સાથે

સંકલન કરીને આખી પ્રક્રિયાનું સંચાલન કરવું, કિંમત નક્કી કરવી અને સેબીની માર્ગદર્શિકાનું પાલન કરીને ભરણાંનું બજાર કાર્ય કરવું.

વેપારી બેન્કર લાંબાગાળાનાં નાણાં કોર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં પુરા પાડવા માટે નાણાકીય મધ્યસ્થીઓનું કાર્ય કરે છે. વેપારી બેંકોને રોકાણકાર બેંકો પણ કહેવામાં આવે છે. જેનું કાર્ય ઔદ્યોગિક અને બીજી કંપનીઓને લોનના નાણાં અને લાંબાગાળાનાં નાણાં, ખાસ કરીને ઈકિવેટી, નવી જામીનગીરીઓમાં આપવાનું કાર્ય છે, તે વેપારી બેંક છે.

આમ, વેપારી બેંકો મારફતે પૂરી પાડવામાં આવતી તમામ નાણાકીય સેવાઓ વેપાર સાથે જોડાયેલી હોય છે.

❖ **વેપારી બેંકનાં કાર્યો :**

(1) ભરણાં બહાર પાડવાની પ્રક્રિયા (ISSUE PROCESS) :

વેપારી બેંકનું મુખ્ય કાર્ય ચાલુ તથા નવી શરૂ થતી કંપનીઓ માટે ખુલ્લા બજારમાં કોર્પોરેટ જામીનગીરીઓ બહાર પાડવાની પ્રક્રિયાનું સંચાલન કરવાનું છે, વળી જામીનગીરીઓમાં નવા ભરણાં માટે બાયંધરી દલાલ તરીકે તથા ડિબેન્યરોના ભરણા માટે ટ્રસ્ટી તરીકે પણ કામ કરે છે.

(2) જોડાણો અને અન્ય એકમો હસ્તગત કરવામાં સલાહ (Advice For Merger and Acquisition) :

જ્યારે બે પેઢી કે કંપનીઓનું જોડાણ થતું હોય અથવા અન્ય પેઢી કે કંપનીઓ હસ્તગત કરવાની હોય તેવા કિસ્સાઓમાં અથવા કોર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં મૂડીનાં પુનર્ગઠનમાં તેઓ નાણાકીય નિષ્ણાંત તરીકે સેવા પૂરી પાડે છે.

(3) રોકાણ ટ્રસ્ટોનું સંચાલન (Management of Investment Trust) :

વેપારી બેંકો ગ્રાહકોનાં રોકાણોનું સંચાલન તેમનાં ટ્રસ્ટી તરીકે કરે છે.

(4) વીમાનો ધંધો (Insurance Business) :

વેપારી બેંકો વીમાનો ધંધો પણ કરી શકે છે. જીવનવીમાનો સમાવેશ ના થતો હોય તેવી સામાન્ય (જનરલ) વીમા પોલિસીઓ વેપારી બેંકો આપતી હોય છે.

(5) કોર્પોરેટ સલાહકાર સેવાઓ (Corporate Advisory Service) :

લોનનું સિન્ડિકેટ બનાવવાનું હોય અને એવી સંમત બાબતો માટે તેઓ કોર્પોરેટ સલાહકાર સેવાઓ પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત કોર્પોરેટ જામીનગીરીઓની દલાલી કરવી, રોકડ પ્રવાહિતા સંચાલન વગેરે માટે સલાહકાર સેવાઓ આપે છે.

(6) ભાડાપટ્ટે આપવું અને નાણાંધીરવા (Leasing and Financing) :

વેપારી બેંકોનું ભાડા પટ્ટે નાણાં ધીરવાનું એક ખાસ અગત્યનું કાર્ય છે. આ ક્ષેત્રમાં, તેઓ પુરવઠાકારની પસંદગીથી માંડીને વેપાર માટે જરૂરી ઊંચી કિંમતની મિલકતોની પ્રાપ્તિ સુધીની બાબતોમાં તેઓ સહાય કરે છે.

(7) નાણાંભંડોળની હેરફેર (Fund Mobilization) :

વેપારી નાણાંભંડોળની હેરફેર તેમજ નાણાંભંડોળની જાળવણીનું કાર્ય પણ કરે છે. તેઓ વિદેશ ભંડોળોની હેરફેર તેમજ સાહસી (Venture) મૂડીનાં ધિરાણની વ્યવસ્થા પણ કરે છે.

14.6 નાણાકીય સેવાઓની વિશિષ્ટતા / અલગતા/ વિવિધતા જુદું સ્વરૂપ

● પ્રસ્તાવના :

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સેવા એ અદૃશ્યમાન અને નાશવંતપણાને ગુણધર્મ ધરાવે છે. નાણાકીય સેવાઓ અન્ય સેવાઓથી અલગ હતી.

નાણાકીય સેવાઓ દેશની નાણાકીય વ્યવસ્થા છે. અર્થવ્યવસ્થાનાં એક ઘટક તરીકે કાર્ય કરે છે. અર્થતંત્રમાં સ્થાપિત નાણાં વ્યવસ્થાને સુદૃઢ રીતે ગતિશીલ બનાવવા માટે જે નાણાકીય સેવાની જરૂરિયાત ઉદ્ભવે છે તે નીચે મુજબ છે.

1. શાખ ગુણાંકની સેવા
2. ભંડોળ સ્વીકારનારની
3. કબજેદારની સેવા
4. આસામી આડતિયાની સેવા
5. મિલકત જપ્ત કરવાની સેવા
6. ભાડે ખરીદીની સેવા
7. ગીરોસેવા
8. પોર્ટફોલિયો સંચાલનની સેવા
9. જામીનગીરીની સેવા
10. બાયંધરીની સેવા
11. વ્યાપારી બેંકિંગની સેવા
12. અન્ય નાણાં સેવાઓ

1. શાખ ગુણાંકનીસેવા (Credit Rating) :

‘જાહેરમાં ઉછીના લેનાર સંસ્થાની પોતાની દેવાં જવાબદારી અમુક ચોક્કસ સમયગાળામાં પૂરી કરવાની ક્ષમતા તથા દેવાનાં જે સાધનો શાખપાત્રતાનો દર નક્કી કરવામાં આવે છે. તેના સંદર્ભમાં સરખામણીમાં જવાબદારી પૂરી કરવાની ક્ષમતા કેટલી છે તેનો દર’ શાખપાત્રતાનો ક્રમ નક્કી કરવો (Rating) એટલે કે અમુક આવા દર નક્કી કરનાર એજન્સી દ્વારા દેવાનાં સાધન બહાર પાડનારા દ્વારા સમયસર તેમાં દેવાની જવાબદારી પૂરી કરશે કે કેમ તેની ક્ષમતા અને તૈયારી વિશેનો તજજ્ઞ અભિપ્રાય.

ભારતમાં ક્રેડિટ રેટિંગ ઉદ્યોગમાં (CRISIL) બજાર અગ્રેસર છે.

2. ભંડોળ સ્વીકારવાની સેવા (Depositary Service) :

સામાન્ય રીતે ડિપોઝટરી એટલે એવી એક જગ્યા કે જ્યાં સલામત કબજા માટે કોઈ પણ વસ્તુ અનામત સ્વરૂપે મૂકી શકાય. એવી ડિપોઝટરી એક એકમ (Entity) છે. જ્યાં રોકાણકારોન જામીનગીરીઓ ઈલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં સાચવી રાખી શકાય છે અને પતાવટની તારીખે જામીનગીરીની માલિકીની ફેરબદલીની સગવડ પણ ત્યાં પૂરી પાડવામાં આવશે.

3. કબજેદારની સેવા (Custodian Services) :

કબજેદારની સેવાઓ શેરમૂડીમાં પણ એક પૂર્વ જરૂરિયાત છે જે આડત એજન્સી જામીનગીરીઓની સલામત કબજેદારની સેવાઓ પુરી પાડે છે. અને ગ્રાહકો અથવા રોકાણકારોનાં ખાતાં રાખે છે, તેને કબજેદાર કસ્ટોડિયનની સેવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

4. આસામી આડતિયાની સેવા :

જટિલ વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓનાં ધંધાકીય પયાવરણમાં રોકડ અને પ્રાપ્તિ (Receivables) નું સંચાલન અત્યંત કટોકટી યુક્ત છે. અને આ કારણને લઈને ઘણી કોર્પોરેટ તેમજ નાની પેઢીઓ રોકડ પ્રવાહિતાનાં પ્રશ્નથી પીડાય છે. કોઈ પેઢી કેટલી ઝડપથી ઉધાર વેચાણને રોકડમાં રૂપાંતર કરી શકે છે, તેના પર તેની સળતાનો આધાર રહેલો છે. આ સાથે કામ પાર પાડવા માટે (હૂંડી) બિલનો વટવ અથવા રોકડ શાખ જેવી પરંપરાગત ઘણી પદ્ધતિઓ છે. તેમ છતાં આ જ હેતુ માટે નવી નાણાકીય સેવા દાખલ કરવામાં આવી છે, જેને પાકો આડતિયો અથવા જપ્તી કરનાર દલાલ (Factoring and Forfeiting) કહેવાય છે.

કોઈ મધ્યસ્થી દ્વારા અપવાદ રૂપે તેનાં ગ્રાહકોને આપવામાં આવતી આ અસાધારણ સેવા છે. પાકા/આસામી આડતિયાનો ખ્યાલ એ નાણાં સેવાની એક ખૂબ જાણીતી પદ્ધતિ છે. યુ.કે. અને યુ.એસ.એ. જેવા વિકસિત દેશોમાં પ્રાપ્તિ પાત્ર વસ્તુઓનું સંચાલન અને ઉઘરાણીની પ્રથા શરૂ થઈ હતી અને પછી તે ભારત અને બીજા સંખ્યાબંધ દેશોમાં વિસ્તરી છે.

5. જપ્ત કરનારની સેવા (Fppteotomg Servoces) :

વેપારીનાં મળવાપાત્ર નાણાંના સંબંધનો હક્ક અન્યને સોંપવો. હાલ મળતી રોકડનાં બદલામાં વટાવ કાપીને ભવિષ્યની તારીખનો હક્ક જતો કરવો. આ ખ્યાલમાં નિકાસકારને વિના અવલંબન 100 ટકા નાણાં સેવા પૂરી પાડવાનો ખ્યાલ છે. તે નિકાસનાં ઉધાર વેચાણને રોકડમાં વેચાણમાં ફેરવી નાખે છે. લાંબાગાળાનાં મળવાપાત્ર ચીજવસ્તુઓની નાણાકીયસેવા માટે જપ્તી એ માત્ર એક જ વિકલ્પ છે. જે ની શાખ (ઉધારી) 60 દિવસથી માંડીને 10 વર્ષની હોય છે. તેની સરખામણીમાં વ્યાપારી બેંકો 190 દિવસથી વધુની ઉધારી પૂરી પાડતી નથી.

6. ભાડે ખરીદીની સેવા : (Intallment purchasing Services) :

જ્યારે ખૂબ જ ઉંચી/મોટી કિંમતની મિલકતો / સંપત્તિની ખરીદકિંમત એકી સાથે ચુકવી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે આવી સંપત્તિ ટુકડે ટુકડે ખરીદકિંમત ચુકવીને ખરીદવાની જે પદ્ધતિ વાણિજ્ય વ્યવહારમાં સ્વીકાર્ય છે તેને ભાડે ખરીદપદ્ધતિના નાણાં સેવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

7. ગીરોસેવા : (Mortgage Services) :

સિનીયર નાગરિકોની ઉંમર 60 વર્ષની છે. આ વયજૂથમાં વિશ્વ કક્ષાએ વસ્તીમાં વધારો થઈ રહ્યો છે અને ભારતમાં પણ થયો છે. સમયનાં પસાર થવા સાથે વિવિધ કારણોસર સંયુક્ત કુટુંબો તૂટી રહ્યા છે, જેના લીધે વસ્તીનાં વિભાગમાં સામાજિક, ઊર્મિવિષયક અને સૌથી વધુ નાણાકીય અસુરક્ષિતતા જેવી સમસ્યાઓ

સર્જી છે. આ ઉંમરે સામાજિક અને નાણાકીય જરૂરિયાતો માટે દરેકને નિયમિત આવકની જરૂરિયાત છે.

પરિણામે સ્વરૂપે આવી જરૂરિયાતોને પોષવા જ્યારે બંધ નાણાંની જરૂર હોય ત્યારે સિનિયર નાગરિકો પોતાનું મકાન વેચ્યા સિવાય કે ગૃહ ધિરાણ કંપનીઓને ગીરો આપી શકે છે. અને ગૃહસંપત્તિને કરમુક્ત આવકમાં રૂપાંતર કરી શકે છે.

8. પોર્ટફોલિયો સંચાલનની સેવા : (Portfolio Management Services) :

વિવિધ નાણાકીય સાધનોનો કેવી રીતે ઈષ્ટતમ ઉપયોગ કરીને રોકાણો પર મહત્તમ વળતર પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવા પ્રકારની સંચાલકીય સેવાને પોર્ટ ફો લિયો સંચાલન કહેવામાં આવે છે. વીમા પોલિસી, ટાઈપ ડિપોઝીટો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ સંપૂર્ણ છે બોન્ડ્સ ફ્લોટિંગ રેટ્સ, ફોરેન કરન્સી ફ્યુચર્સ જેવા વિદેશી સાધનો જ્યારે પોર્ટફોલિયોમાં સમાવવાનાં હોય તો ખાસ ધ્યાનપૂર્વક આ સેવાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

9. જામીનગરીની સેવા : (Securities Services) :

સરકારી ક્ષેત્ર તેમજ કોર્પોરેટક્ષેત્રની વિવિધ જામીનગીરીઓ બહાર પાડવી, પેઈડ અપ કરવી, તેમજ તેની જપ્તી અંગેના તમામ કાર્ય માટે જે સેવાઓ પુરી પાડવામાં આવે છે તે.

10. બાયંધરી સેવા : (Underwriting Services):

જુદા જુદા પ્રકારનાં નાણાકીય વ્યવહારો તેમજ જામીનગીરી વ્યવહારો માટે મધ્યસ્થ વ્યક્તિ/સંસ્થાને કમિશન / દલાલી પેટે જે રકમ ચુકવાય છે તેને દલાલી કહેવાય. પરંતુ જ્યારે નહિ ભરાયેલ શેર/ડિબેન્ચર અંગે ખરીદવાની જે બાયંધરી આપવામાં આવે છે તે નાણાકીય સેવાઓ.

11. વ્યાપાર બેંકિંગની સેવાઓ : (Merchant Banking Services) :

વ્યાપારી બેંકો મહદઅંશે ઔદ્યોગિક નાણાકીય જરૂરિયાતોને વિવિધ સેવાઓ મારફતે પુરી કરે છે. દા.ત. લોન, કાર્યશીલ મૂડીભંડોળની પૂર્તતા, સાહસી મૂડી પાડવી વિ... . સેવાઓ વ્યાપારી બેંકો મારફતે પુરી પાડવામાં આવે છે.

12. અન્ય નાણાકીય સેવાઓ :

નાણાકીય સંસ્થાઓ, નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ કે નાણાકીય વ્યવસ્થામાં ઉદ્ભવની તમામ પ્રકારની સેવાઓ નાણાકીય સેવામાં ગણાવી શકાય.

14.7 શાખ સર્જનની પ્રક્રિયા

વેપારી બેંકોના અનેક કાર્યોમાં શાખસર્જનનું કાર્ય અત્યંત મહત્વનું છે. આ કાર્યને લીધે જ બેંકોને ગોડાઉન તરીકે નહીં, પણ ‘Factory of Credit Creation’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બેંક આવું શાખ સર્જન લોન દ્વારા, અતીરિક્ત ઉપાડ દ્વારા કે જામીનગીરીઓનો વટાવ દ્વારા કરે છે. આવું શાખ સર્જન વેપારી બેંકોના અંદરોઅંદરના સહકારથી થઈ શકે છે આથી જ કહેવાય છે કે Every Loan Creates New Deposits.

ઉદાહરણ તરીકે : ધારો કે બેંક ઓફ ઈન્ડિયામાં કોઈ એક વ્યક્તિ રૂ. 5000 ની થાપણ મૂકે છે. આ થાપણ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા માટે પ્રાથમિક થાપણ બનશે. તે પોતાના અનુભવને

આધારે થાપણોનો 10 % ભાગ એટલે કે રૂ. 500 રોકડ અનામત રાખી, બાકીના રૂ. 4500નું વિરાણ કરે છે. આ બેંક A નામનાં એક વેપારીને રૂ. 4500 ની લોન આપે છે. પણ આ પૈસા રોકડા નહીં આપાતા તેનાં ખાતામાં જમા આપે છે, અને તેમાંથી ચેક દ્વારા ઉપાડવાની છૂટ આપે છે. આ A નામનો વેપારી B વેપારીને માલની ખરીદી પેટે રૂ. 4500નો બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનો ચેક આપે છે. B વેપારીનું ખાતું જો બરોડા બેંકમાં હોય તો, B આ ચેક બરોડા બેંકના તેના ખાતામાં જમા કરશે બરોડા બેંકે ક્લિયરિંગ બેંક પાસે રૂ. 4500 જમા થતાં, તે તેની પ્રાથમિક થાપણ બનશે. તે પણ 10 % અનામત રાખી બાકીની રકમનું મહત્તમ નીચે મુજબનું શાખસર્જન કરી શકશે.

$$\text{કુલ વિરાણ} = \frac{\text{પ્રાથમિક થાપણ} \times 100}{\text{રોકડ અનામતનું પ્રમાણ}}$$

$$\therefore \frac{5000 \times 100}{10} = 50,000 \text{ રૂ. થશે.}$$

આ રીતે બેંકોમાં શાખ સર્જનની પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે.

● સ્વાધ્યાય

પ્ર.1. દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલ વૈકલ્પિક ઉત્તરો પૈકી સાચો ઉત્તર દર્શાવો.

- નાણાકીય સેવાઓમાં નીચેનાં પૈકી કોઈ સેવાનો સમાવેશ થતો નથી ?
  - ગૃહનાણાં સેવા
  - વાહન નાણાં સેવા
  - રિપેરીંગ નાણાં સેવા
  - પોર્ટફોલિયો સંચાલન સેવા

ઉત્તર : (C) રિપેરીંગ નાણાં સેવા

- નીચેના પૈકી કઈ સેવા નાણાકીય સેવા ગણાય છે ?
  - રાહત ફંડ
  - કલ્યાણ ફંડ
  - ધાર્મિક ફંડ
  - મ્યુચ્યુઅલ ફંડ

ઉત્તર : (D) મ્યુચ્યુઅલ ફંડ

- નીચેની કઈ બાબત માટે નાણાકીય સેવાઓ જરૂરી છે ?
  - શેરની ખરીદ-વેચાણ
  - જોખમનું સંચાલન
  - ચૂકવણી અને પતાવટ
  - ઉપરની તમામ

ઉત્તર : (D) ઉપરની તમામ

4. નાણાકીય સમાવિષ્ટતાનું BC મોડેલ એટલે . . . .
- (A) બિઝનેસ કલાકસ
  - (B) બિઝનેસ ક્યોરિટી
  - (C) બિઝનેસ કોરસ પોડન્ટ
  - (D) બિઝનેસ કર્વ

ઉત્તર : (C) બિઝનેસ કોરસ પોડન્ટ

5. નાણાકીય સમાવિષ્ટતાનું BC મોડેલ એટલે . . . .
- (A) બિઝનેસ ફોલોઅર્સ
  - (B) બિઝનેસ ફેસિલિટર
  - (C) બિઝનેસ ફર્મ
  - (D) બિઝનેસ ફાસ્ટીંગ

ઉત્તર : (B) બિઝનેસ ફેસિલિટર

❖ અભ્યાસ પ્રશ્નો

1. નાણાકીય સેવાઓની જરૂરિયાતો સમજાવો.
2. નાણાકીય સેવાઓનો અર્થ અને લક્ષણો ચર્ચો.
3. અર્થવ્યવસ્થાનાં ત્રણ ઘટકનાં નામ આપો.
4. શાખ ક્રમાંક સમજાવો.
5. શાખ સર્જનની પ્રક્રિયા જણાવો.
6. જપ્તીનો ખ્યાલ જણાવો.
7. કબજેદારની સેવાનો અર્થ આપો.
8. નાણાકીય સેવાનાં લક્ષણો અને વર્ગીકરણ સમજાવો.

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वहे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मज्ञ रही अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कहे बुद्ध आंबेडकर कहे, तुं था तारो दीवो;
शास्त्रीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम जणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेके
अंधकारने हडसेलीने उजासना झूल महेके;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेके, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंये सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांडी शिक्षण केरुं वहाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माण...
दिव्य राष्ट्र निर्माण...
भव्य राष्ट्र निर्माण

